

Doktori értekezés

Lukács László

KARÁCSONYI NÉPSZOKÁSOK

A karácsonyfa története és európai elterjedése

Székesfehérvár, 2006

I. BEVEZETÉS

A karácsonyi ünnepkör tárgyi világát Közép-Európában elsősorban három tárgy jellemzi: a karácsonyi jászol (betlehem), a karácsonyfa és az adventi koszorú. Mindegyik különböző időpontban terjedt el, jelent meg a szakrális térben, egymást követve vált dominánssá vagy részben alárendeltté. Szakrális tér alatt nem csupán a templombelsőt értem, hanem számos más, korábban főként egyházi fenntartású közösségi épületet, óvodát, iskolát, kórházat, árvaházat, művelődési intézményt, egyesületi székházat is, ahol a karácsonyi ünnepkörben ez a három tárgy megjelent. Szakrális térnek tekintem a lakószobák szent sarkait a parasztházaktól a polgárházakon keresztül egészen a főúri kastélyokig.

1. Karácsony, karácsonyfa

A téli napforduló időpontjához az ókor óta jelentős ünnepek kapcsolódtak: az egyiptomiaknál, szíriaiaknál, perzsáknál, görögöknél és a rómaiaknál a Nap istenének volt a születésnapja. Rómában a császárság korában a téli napfordulón Saturnus, Mithras és Janus ünnepét ülték meg. Saturnus, ősi itáliai istent a földművelés, a gabona- és gyümölcstermesztés kezdeményezőjének tartották. Ünnepe, a Saturnalia az ősi egyenlőségen alapuló társadalmi eszményt valósította meg minden esztendőben december 17-étől 21-éig vagy 24-éig. Az ősi egyenlőség emlékére az ünnepi lakomán urak és szolgák egymás mellett ültek, s az urak szolgálták ki a szolgákat. A Saturnalia időtartama alatt nem volt szabad büntetést végrehajtani, sem háborút kezdeni. A perzsa eredetű napistennek, a sötétséget legyőző Mithrasnak a születésnapját is december 25-én ünnepelték. Janus ünnepa a mindig megújuló, mindig újra kezdődő idő élményét állította előtérbe január 1-jén, újévkor. Janus minden kezdet, minden elindulás istene volt. A kétarcú isten egyszerre előre és hátra tekintett: ünnepén, újévkor a múltat és a jövőt egyformán számon tartotta. (Trencsényi-Waldapfel 1968, 258-260). A római Janus-ünnepen a hivatalba lépő új consulok fehér bikát áldoztak, rabszolgákat szabadítottak fel. Ovidius *Ünnepi naptára* szerint a rómaiak újévkor jókívánságokat mondtak egymásnak, a házakat zöld ágakkal díszítették, ajándékokat (aszalt fügét, datolyát, mézet, pénzt) küldtek egymásnak, és jósoltak a következő évre (1978, 6-7; 1986, 9-10). A IV. században az esztendő utolsó estéjén mindenki ünnepi köntöst vett magára, s ajándékokat készített. Lakomához terített asztalokhoz ültek a gazdagok, de ezen a napon a szegények is igyekeztek jobban étkezni. Éjjel senki sem feküdt le, tánc, tréfák közepette vonultak végig a városban, lármáztak, kopogtak a kapukon. Hajnalban a kapukat babérágakkal díszítették fel. Újév napján mindenki ajándékot osztogatott. Az újesztendő második napján, amikor mindenki otthon tartózkodott, fordított világ volt: az urak és a rabszolgák együtt játszottak, kockáztak. Január 3-án lóversenyt rendeztek. Janus ünnepa azután még két napig tartott (Dömötör 1979, 154-155).

A három isten — Saturnus, Mithras és Janus — nagyjából egy időre, a téli napforduló időpontjára eső, és a köztük lévő közeli rokonság miatt is sok hasonló vonást mutató ünnepei helyébe kellett a kereszténységnek egy olyan új ünnepet állítania, amely saját tanaival és Jézus életével is szoros kapcsolatban áll. Az új ünnepnek egyúttal alkalmasnak kellett lenni a régi ünnepekhez kötött elképzelések, cselekmények kiszorítására, átértékelésére. Ugyanakkor az új ünnepnek az arianizmus elleni harc eszközeként, Jézus istenfiúságát is hangsúlyozni kellett. A IV. század első felében fellépő arianizmus a Szentháromság tanát kezdte ki: azt hirdette, hogy a Szentháromságból egyedül az Atya az öröktől fogva való, a Fiú

időben lett, ezért az Atyával nem egylényegű, hanem teremtmény, tehát nem isten. Az arianizmus elleni harc során 325-ben a niceai zsinat a keresztény hit főigazságait rögzítő niceai hitvallásban kimondotta, hogy Jézus igaz isten és az Atyával egylényegű. Az arianizmust azonban csupán zsinati határozatokkal nem lehetett legyőzni. Egy olyan új keresztény nagyünnep bevezetésére is szükség volt, amely évről-évre alkalmat ad a Fiúistenség Atyával való egylényegűségének hangsúlyozására. Jézus születésének kellett emléknapot állítani, ami állandóan a megtestesülés titkára mutat, s ami a niceai zsinat határozatát erősíti, népszerűsíti. Így került 354 körül Liberius pápa rendeletével a hivatalos egyházi év ünnepei közé karácsony, az Úr születésének ünnepe (*Nativitas Domini*). Jézus születésnapjául a napisten, Mithras, a legyőzhetetlen Nap születésének, újjászületésének napját, a téli napforduló időpontját, december 25-ét jelölték ki. A fényszimbolizmushoz szokott egyház finom érzékkel és szerencsés kézzel választotta ki karácsony időpontját. Az új ünnep alkalmas volt arra, hogy az új hívek figyelmét a régi ünnepek gondolköréből elterelje, és a gyermek Jézusra irányítsa. A kereszténységnek a régi, keleti napkultuszt legkönnyebben az átformálással sikerült legyőzni. Az új ünnepen a keresztények Jézust ünnepelték mint a Napot, amely fényt hozott a világra. Erről a Biblia is több helyen tanúságot tett számukra. János evangéliumában Jézus azt mondta magáról: "Én vagyok a világ világossága: aki engem követ, nem jár sötétben, hanem övé lesz az élet világossága." (Jn. 8, 12.) (Katona 1912, 345; Jajczay—Schwartz 1942, 106-111, 115-116; Radó 1957, 33-45).

Európában az ókor óta a Nap járásán, a napfordulókon alapuló időszámítást használják: az év kezdete a téli napfordulóra esik. Herder, a XVIII. század második felének nagy német gondolkodója írta: "A Nap a mi világunkban minden fény és élet forrása. Hatása mindenütt meghatározza az esztendő beosztását. Ezért az év a téli napfordulóval kezdődik, azzal az idővel, amelyben az embernek az a reménye, hogy a fény és az élet újraélednek." A római köztársaság vezető tisztviselői, a consulok minden évben január 1-jén vették át hivatalukat, a rómaiaknál ezen a napon kezdődött az esztendő. Bod Péter, magyarigeni református prédikátor, a XVIII. századi haladó erdélyi művelődés egyik legkiválóbb képviselője, a keresztények között előforduló ünnepekről szóló, *Szent Heortokrates* című, 1757-ben megjelent művében a régi rómaiak évkezdetéről írta: "Kezdték pedig ez idő tájban a' magok esztendejeiket azért; mivel a' nap is a tájban tér meg az égnek abrantsán 's hosszabodik, a' világosság nevededik, a' setétség pedig kissebbedik..." (Bod 1757, 33.) A karácsony ünnep bevezetésétől, a IV. századtól a XVII. század végéig Európában az évkezdést különböző időpontokban ünnepelték. A középkorban főként december 25-én kezdődött az új esztendő. Kölnben még 1310-ben is egy egyházi gyűlés határozata Németország részére a karácsonyt állapította meg évkezdésnek. A XVI. századtól, a reformációval sok helyen a január 1-jei évkezdés terjedt el. Érdekes, hogy Luther Márton kitarzott a karácsonyi évkezdés mellett. A sokféle évkezdést végülis XII. Ince pápa rendelete szüntette meg, amikor 1691-ben január 1-jét állapította meg az esztendő első napjául (Fehrle 1920, 16).

Európa népeinél a karácsonyi népszokásokban napjainkig fennmaradtak és egymás mellett élnek az ókori pogány kultuszok emlékei és a középkori kereszténység elemei. Ehhez a téli napfordulóhoz és az évkezdéshez kapcsolódó óeurópai, finnugor-kori szokáselemek kapcsolódtak a magyar karácsonyi népszokásokban.

A magyar nyelvben a karácsony szláv eredetű szó. Az első novgorodi krónikában az 1143. évről olvassuk: „Az egész sarjú vizes lett, kisasszony napjától karácsonyig (*do koročnja*) meleg volt, eső esett; és lett nagy víz a Volhovban és mindenfelé....” (Ásbóth 1886, 169.) Karácsony szavunk végső elemzésben az ószláv *korčiti* (lép) igenév *-unъ* képzős alakjából, a *korčunъ*-ból származik, amelynek „lépő, átlépő, fordulónap” jelentése is a téli napfordulóra utal. Nyelvünkbe a karácsony szó valamelyik délszláv-, esetleg a szlovák nyelvből került (Kiss 1957, 247-251; TESZ. II. 371-372).

Magyar értelmező kéziszótárunkban a karácsonyfa karácsonykor hagyományosan

felállított fenyőfa. A *karácsonyfadísz* a díszítésére való (színes, csillogó) tárgy, édesség; a *karácsonyfaégő* a kivilágítására szolgáló apró villanyégő(k füzére). *Karácsonyfabontás* az a cselekvés, hogy az ünnep elmúltával a karácsonyfáról a díszeket leszedik (ÉrtKSz. 624). A *magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* a *karácsonyfa* szó első előfordulását 1846-ból adatolja. Német mintára alkotott tükörszónak tartja: ném. *Christbaum, Weihnachtsbaum* ~ magy. *karácsonyfa*. Állításának szokása német hatásra terjedt el nálunk a felsőbb társadalmi rétegekből kiindulón, elterjedtsége falun még a közelmúltban sem volt általános. Régi magyar nyelvünkben a *karácsony fája* kifejezés a földesúr részére a közös erdőből kivágott és karácsonyi adóként szállítandó fát jelentette, így nem azonos a feldíszített, gyertyás fenyőkarácsonyfával (TESZ. II. 372). A jobbágyszolgáltatásokat rögzítő urbáriumokban is feltűnik ez a két szó, legelőbb 1554-ben Héderváron (Győr m.): „Mindeön hélés Jobbagy tartozik... kéth eöl fáth vághni es Karachon faiat is egy jó szekerral hozni.” (Závodszy 1912, 331; Viski 1919, 71). Leplezetlen örömmel fedezte fel, és közölte a szót a magyar hagyományokat kereső millenniumi évtizedben, 1898-ban a *Vasárnapi Ujságban Régi magyar karácsonyünneplés* című cikkében a V.C. szignót használó, kolozsvári Böhm Sándor: „A karácsonyfákra nézve egy általánosan elterjedt vélemény azt tartja, hogy csak e században honosultak meg nálunk is, német szokás alapján. Ez azonban nyilvánvalólag csak tévedés lehet, mert már Nagybánya városának egy 1633-iki statutumából látjuk, hogy eltiltotta a tilalmas erdő vágatását még a bírónak is, s e város jobbágyainak tette feladatává, hogy »a karácsonyfáját az Tarmezseiből« hordathassák. Úgy kell lenni tehát, hogy a karácsonyfát ismerték — legalább eredetileg német lakosságú — városainkban már a XVII. században is; utóbb talán kiveszett egy időre e szokás, s csak később támadt fel újra idegen, Németországból eredt hatás alatt.” (V.S. 1898, 906; Olasz 2003, 214). Véleményét nem fogadhatjuk el, mert itt a földesúr számára karácsonykor esedékes fa-szolgáltatásról van szó. Majdnem egy évszázaddal Böhm Sándor cikkét követően az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* bőven sorolta a karácsonykor esedékes jobbágyszolgáltatásokat: *karácsony adója* (pénz), *-csirkéje*, *-tikja/tyúkja*, *-tyúkmonya/tojása*, *-zabja*, *-fája*, *-ajándéka* (gabona). Karácsony fáját 1681-ből Szentkirályról (Hunyad m.), 1785-ből Torockóról (Torda-Aranyos m.) említette. Torockón: „kinek mennyi Lova vagyon, Ugyan Annyi terhe Karátson fáját adunk| Karátson fájatis két Lo terüt külön külön minden Esztendőben... Adunk.” (SZT. VI. 171-172.) Nem csupán Nagybánya város 1633-as statutumában, hanem a nagybányai kincstári uradalom 1566. évi urbáriumában is szerepel a karácsonyi fa (*ligna Nativitatis Domini*). Oroszfalu és Tőkés jobbágyaitól is követelték (Maksay 1959, 623-624). A nagybányai pénzverőház alá rendelt kincstári birtokok 1688-ban kibácsátott urbáriuma szerint aurgyafalusi ökrös gazdáknak kellett karácsonyra egy szekér tűzfát szolgáltatni (*Item quilibet habens boves pro Nativitate Christi domino terrestri unum plastrum combustibilium advehere tenetur.*) (Maksay 1959, 631). A szarvaskői uradalom urbáriuma 1687-ben a bátoriak, a gyulai uradalomé 1560 körül a doboziak, bánkuraiak és a piskiek számára írta elő a karácsonyi fát (Maksay 1959, 788, 790-791). Dunántúlon is megkövetelték a földesurak a jobbágyoktól a *karácsony fáját*. A palotai váruradalomhoz tartozó, a török alatt elpusztult Bakonycsérnye (Fejér m.) 1724-es telepítőlevelében gróf Zichy István minden telkes gazdától egy-egy szekér *karácsony fáját* kért (Heiczinger 1974, 19; Varga 2004, 4).

Karácsony szavunkhoz tizenegy, a karácsonyfához viszont csak egyetlen szóolás kapcsolódik: *Olyan, mint egy karácsonyfa* = ékszerekkel, csecsebecsékkel ízléstelenül felékesített <ember, főként nő>. (O. Nagy 1932, 334-335). Kiegészíthetem ezt egy másik szóláshasonlattal. Amikor Ujfalussy Ottó székesfehérvári ciszterci plébánost a diákok arról faggatták 80. születésnapján, hogy mi volt pályája során a legtanulságosabb élménye, így válaszolt: „Úgy vagyok, mint az egyszeri gyerek a karácsonyfa alatt: annyi ajándék van, nem tudja, melyikhez nyúljon először.” (Hajdú—Otta 2004, 13.)

Zalában található *Mikekarácsonyfa* helység, amely nem tárgyunkról nyerte nevét.

1941-ben *Mikefa* és *Karácsonyfa* községeket *Mikekarácsonyfa* néven egyesítették. Előtagja, a *Mike* alapjául személynév szolgált, a *Miklós* (vagy a *Mihály*) becéző alakja. A *Karácsony* személynév a *karácsony* ünnepnévből alakult, amelyhez a *-falva* utótag kapcsolódott. Utóbbi lerövidült: *-fa* (*Karácsonyfa*, *Szentjakabfa*, *Szentantalfa*) (Kiss 1980, 424).

Viski Károly 1919-ben a *Magyar Nyelvőr*-ben a karácsonyfáról újkori szóként írt: „A NyÚSz.-ból hiányzik, pedig kétségkívül új szó, mint maga a szokás is, fiatal, mely megkívánja.” (1919, 70.) A XIX. század második felében megjelent szótárakban, lexikonokban már eredményesen nyomozhatjuk. Ballagi Mór *Új teljes német és magyar szótárának* csak a német-magyar részében találjuk meg, a délnémet területeken használt formában: *Christbaum* ~ *karácsonfa* (1881, 210). Hergenröther és Kaulen 1886-ban kiadott egyházi lexikonának *Feste* (Ünnepek) címszavában már szerepel a karácsonyfa (*Weihnachtsbaum*). Megállapítása szerint egészen az utóbbi időkig az északnémet területeken, elsősorban a protestánsoknál a karácsonyi öröm kifejezője, míg a délnémet katolikusoknál ugyanezt a szerepet a jászol (*Krippe*) tölti be (Hergenröther—Kaulen 1886, 1432). A *Meyers Konversations-Lexikon*-ban 1890-ben már külön címszó: *Weihnachtsbaum* (*Christbaum*), fő forrása Mannhardt 1875-ben napvilágot látott híres könyve az erő kultuszról (*Wald- und Feldkulte*) (MK Lex. XVI. 486). A *Pallas Nagy Lexikona* karácsonyi szokások címszavában Katona Lajos pogány eredetét hangsúlyozta: „... a szintén pogány eredetű, még pedig északi germán *karácsonyfa*, mely csak a legújabb időben jutott el nem germán és délvidéki népekhez is, s nálunk is német behatásra honosult meg.” (Katona 1895, X. 147.) Révai Nagy Lexikonának karácsonyfa címszava összefoglalta a karácsonyfa történetére vonatkozó adatokat, megemlíttette terjesztőit Budapesten, Bécsben, Berlinben, törzsterületét Straßburg környékén. Szerinte a középkori misztériumjátékokban szereplő kellék, a *tudás fája* került karácsonykor a családok asztalára (Révai NLex. XI. 238).

Szinte tanulmányszámba megy Diós István karácsonyfa címszava a *Magyar Katolikus Lexikon*-ban. A fenyőfáról szól, melyet karácsony napjára az ünnepelt misztérium szimbólumaival díszítenek. Áttekinti e szimbólumrendszer keresztény értelmezését és a karácsonyfa történetét. Fő forrása Bálint Sándor klasszikus műve (*Karácsony, húsvét, pünkösd*) (Diós 2001, VI. 183-184). Györffy Miklós *Német-magyar kulturális szótárában* egy címszóba foglalta a *Christbaum* és a *Christkind(chen)* szavakat: „A karácsonyfa és a karácsony ajándékozással történő megünneplésének nálunk is gyakorolt újabb keletű szokása német eredetű. Az ajándékozás eredetileg csak a gyermekeknek szólt, és ennek az akciónak a ’fedőneve’ a *jön a Jézuska* kifejezés, amelyben a ’Jézuska’ nem más, mint a *Christkindchen* v. *Christkindl* fordítása.” (2003, 42.)

Néprajzi szaklexikonaink mindegyikében szerepel a karácsonyfa címszó, amelyekből már sokoldalú tájékoztatást kapunk eredetéről, elterjedéséről, formáiról, értelmezéséről. Érdekes, hogy a német babonaszótár első tíz kötetéből kimaradt Weiser-Aall *Weihnacht* (karácsony) címszava, csak a kiegészítő kötetben jelent meg. Szinte könyvvé terebélyesedett, amelyben a karácsonyfa bemutatása is megfelelő terjedelmet kapott (Hoffmann-Krayer—Bächtold-Stäubli 1927/1928, 864-969). A *Wörterbuch der deutschen Volkskunde* önálló címszóban szól róla (*Weihnachtsbaum*) (Erich—Beitl 1974, 953-954). Angol nyelvű folklór lexikonaink közül a *Standard Dictionary of Folklore Mythology and Legend* karácsony (*Christmas*) címszava tárgyalja, a *Dictionary of Mythology Folklore and Symbols* külön címszót szentelt neki (*Christmas tree*). Mindkét mű hangsúlyozza, hogy a karácsonyfa a májusfa téli megfelelője (Leach 1949, I. 229; Jobes I. 1962, 333). Tárgyunk a *Magyar Néprajzi Lexikon*-ban is saját címszót kapott, amely Györgyi Erzsébet munkája (1980, 61-62).

2. A karácsonyi jászol

Az angyal szava szerint a jászol a betlehemi pásztorok számára az újszülött Messiás

jele: A jel pedig ez lesz számotokra: találtok egy kisgyermeket, aki bepólyálva fekszik a jászolban. (Lk 2,12) A jászoltisztelet kiváló lehetőséget biztosított a gyermekségtörténet népszerűsítésére Betlehemben, Rómában és az itáliai ferences templomokban egyaránt. Nagy Konstantin császár 330 körül a *Születés templomát* építtette a barlang fölé, ahol a keresztények Jézus születési jászlának ezüstbe foglalt deszkalapjait tisztelték. Rómában Liberius pápa (352–366) Jézus születése tiszteletére *Szűz Mária Bazilikát* építtetett. I. Teodor pápa (642–649) a Szentföldet elfoglaló arabok elől ide hozatta az ezüstbe foglalt jászoldeszakát. Azóta a Szűz Mária Bazilika (*Santa Maria Maggiore*) az *ad Praesepe*, a jászolhoz melléknevet viseli (*Beata Maria ad Praesepe*). A *Szentjászol-Bazilikát Római Betlehemként* is emlegetik, ahol karácsonykor a hívek tiszteletére kiállítják a jászoldeszakát (*la sacra Culla*). Itt mondja az éjféli misét és harmadik karácsonyi miséjét a pápa. Karácsony éjszakáján a bazilikában körmenetben körülhordozzák a jászolereklyéket. Erősítették a jászoltiszteletet a középkori karácsonyi misztériumjátékok Itáliában, Franciaországban, Spanyolországban, Németországban, ahol jászolt állítottak a templomba, két egyházi személy térdelt mellé, alakította Mária és József szerepét. Kiemelkedő és nagy hatású esemény a jászoltisztelet történetében Assisi Szent Ferenc éjféli miséje a grecciói erdőben (1223), ahol egy barlangban a jászolt nem csupán élő személyek, Mária, József, pásztorok, hanem élő állatok, az ökör és a szamár vették körül. A ferencesek, minoriták és kapucinusok, de a jezsuiták, karmeliták, ciszterciek is folytatták a grecciói hagyományt, karácsonykor jászlat állítottak templomaikban. Assisiben Giotto híres freskósorozatának egyik képe azt a jelenetet ábrázolja, amikor Szent Ferenc a kis Jézust jászolba helyezi, s a mögötte álló lovag csodát lát: sugárzó, eleven kisgyermeket Ferenc karjaiban. Greccio helységnevtáblája büszkén hirdeti: GRECCIO SANTUARIO FRANCESCO PRIMO PRESEPIO (Greccio, ferences búcsújáróhely, az első jászol) (Jajczay–Schwartz 1942, 121-133; Bálint 1973, 48; Ruf 1982, 422; Diós 2000, 694-696).

Itáliából és a délnémet területekről a XVI. századból értesülünk az első karácsonyi jászolállításokról főúri várakból, fejedelmi rezidenciákból (Amalfi, Nápoly, München). A XVI–XVII. század folyamán a templomokban, kolostorokban, kastélyokban, széles körben elterjedt. Az ellenreformáció folyamatában az Alpoktól északra az első jászlat (*Krippe*) a prágai jezsuita templomban állították 1562-ben. Ausztriában, az első 1579-ben volt látható a gráci jezsuita kollégium kápolnájában. Bajorországban, Tirolban, Csehországban, Sziléziában a karácsonyi jászol a XVII–XVIII. század fordulóján a családi otthonok szentsarkaiban is megjelent. A felvilágosodás szellemében II. József császár 1782-ben rendeletével megtiltotta a karácsonyi jászolállítást a Habsburg Birodalom templomaiban. Mivel addigra a népben már igen erős volt a jászoltisztelet, ragaszkodott a jászolállításhoz, a tiltást 1804-ben visszavonták. Bajorországban, 1803-ban és 1804-ben tiltották ki választófejedelmi rendelettel a karácsonyi jászlat az istentiszteleti helyekről. A templomi kiűzetés idején egyre több jászlat állítottak magánházaknál. A templomokból kitiltott jászlak alapozták meg a Bajor Nemzeti Múzeum hatalmas jászolgyűjteményét (*Krippensammlung*). A templomi tiltást a hívek hivatalos kérésére, beadványaira és sürgetésére 1812-ben Bajorországban is feloldották (Kretzenbacher 1953, 15-18, 38-39; Gockerell 1994, 13-18; Daxelmüller 1992, 35-58; Hager 1902; Grass szerk. 1966, Colleselli 1965; Fuchs–Kiniger 1991; Ruprecht 1961; Steininger 1968; Lanz 1981; Chevallier 1987; Hutter–Laub 2002).

A jászolállítás a XIX. század elején Németországban észak felé átlépte a felekezeti határt, evangélikus területen is továbbterjedt. Ugyanakkor a XIX. század folyamán a karácsonyfa térhódítása veszélyeztette a karácsonyi jászol létét: mivel a polgárság elfogadta a karácsonyfát, úgy tűnt, hogy a karácsonyi jászlak ismét a padlásra, múzeumokba kerülnek. A falvakból beköltöző elővárosi munkásság karolta fel a jászolállítást: keménypapírból, kivágott, ragasztott, vagy olcsó tömegfigurákból összeállított jászlak jelentek meg a munkáslakásokban. Szudétanémet területen és Sziléziában 1900 körül kezdődött a jászol

megújulási mozgalom (*Krippenerneuerung*). Jászolegyesületek (*Krippenvereine*) népszerűsítették az esztétikai szempontból igényes jászok állítását a templomokban és a családi otthonokban is. Ez a mozgalom nem csupán a német nyelvterületre, hanem egész Közép-Európára kiterjedt (Karasek–Langer 1963, 48-51).

Magyarországon a franciskánizmustól leginkább ihletett tájakon virágzott a jászoltisztelet. Bálint Sándor feltételezte, hogy a karácsonyi időszakban egészen gyertyaszentelőig kitett templomi, élőképszerű betlehemet a karácsonyi bábjátszó gyakorlat, a bábtáncoltató betlehemezés távoli emlékének kell tekintenünk. „Ez azonban aligha bizonyít a kultusz hazai folytonossága mellett. Kétségtelen ugyanis, hogy itáliai, részben spanyol ihletésre osztrák barokk, majd rokokó közvetítéssel csak a XVIII. században bukkannak föl hazánkban. Terjesztésén bécsi műveltségű arisztokraták, franciskánusok (Greccio), karmeliták (Prágai Kis Jézus) és újabb apácaközösségek buzgólkodnak. A templomban már nincs liturgikus hivatásuk, II. József a kiállításukat megtiltja, ezért már csak a magándevóciót ihletik, és mintegy az ünnepet szemléltetik.” (Bálint 1973, 48.) Néhány dunántúli és budapesti templomunk szép, hangulatos betlehemei közül kiemelkednek a ferences templomokban felállítottak. Közülük a székesfehérvári egykori ferences Szent Imre-templom nagyméretű, sokalakos betleheme figyelemre méltó. Sajnálatos, hogy kutatásuk elmaradt (Verebélyi 2004, 27-34). Legalább egy olyan vizsgálatra, katalogizálásra volna szükség, mint Leopold Kretzenbacher munkája a stájerországi betlehemekről (1953).

A Magyar Betlehemes Mozgalmat Schwartz Elemér, a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen a német nyelvészet és néprajz professzora alapította 1936-ban. Célja: az elpogányosodó világban a karácsony keresztény jellegének hangsúlyozása, művészi betlehemei készíttetése és felállítása. A mozgalom életrehívásának okait, céljait és eredményeit 1942-ben így összegezte: „Nálunk Magyarországon is mély nyomokat hagyott a felvilágosodottság s ha a betlehemjárás szokásában fenn is maradt maga a betlehem emlékképe, a szenthelyekről és magánházakból úgy eltűnt a szentjászok és környezete, hogy egy-két helyet leszámítva szinte napjainkig ismeretlen maradt a betlehemállítás jámbor szokása. A megfélemezésen és nemtörődömségen kívül nagyban előmozdította az érdektelenséget a gyertyák ragyogásában hozzánk érkezett karácsonyfa, amely gazdag ajándékaival hamarosan elterelte a figyelmet az égről s égi gyermekről s öregnek-fiatalnak szemét a földiekre irányította. Ezen óhajtott segíteni, s a jóakarátú emberek lelkét ismét Betlehemre és az égre kívánta emelni az Emericana Nagyrendjéből kiindult Betlehemes Mozgalom, amely eleinte figyelemfelkeltés céljából a magyar főváros kiemelkedő pontjain életnagyságban *angyalos, pásztorlátogatta és háromkirályos betlehemet* állított, a következő években pedig kartonból kivágható *betlehemes íveket* terjesztett s 1942-ben *fából és kerámiából magyar vonalú* *plasztikus betlehemet* adott keresztény közönségünknek.” (Jajczay–Schwartz 1942, 147.) A Magyar Betlehemes Mozgalom jelmondata: *Minden karácsonyfa alatt ott legyen a betlehem!* Ez emlékeztet Jézus születésére (Elekfi 1991, 56-57). Schwartz Elemér még 1948-ban is erősíteni próbálta a jászoltiszteletet. A passauai püspökségben, 1935-ben meghonosított *Jézuska jászolba helyezését* mutatta be, javasolta átvételét. Niederalteich bencés templomában és a passauai egyházmegye templomaiban az éjféli misére bevonuló pap a sekrestyéből behozza a kis Jézuskát, elhelyezi a jászolba, amelyet számára a szentélyben készítettek. Budapesten 1939-ben a ciszterciek szentimrevárosi templomában honosították meg a Jézuska jászolba helyezésének szertartását. Niederalteich, Passau és Budapest is a betlehemi Születés templomában lezajló éjféli mise szertartását vette át, ahol a celebráns jeruzsálemi pátriárka kezében a Jézuskát tartva a szent jászolhoz körmenetet vezet, a görög szerpap ünnepélyesen elénekli a karácsonyi evangéliumot, a Jézuskát bepólyázva elhelyezi születési jászolába, végül a pátriárka tömjénezi és megcsókolja a Jézuskát (Komjáthi–Schwartz 1948, 12-45).

Németországban a XVIII-XIX. század folyamán egyre nagyobb teret nyerő

karácsonyfa előbb együtt jelenik meg a karácsonyi jászollal, majd számos helyen kiszorítja azt (Reisnberg-Düringsfeld 1898, 451; Veit-Lenhart 1956, 81). Ausztria alpesi tartományaiban még a XX. század elején is a betlehemet tartották a domináns karácsonyi tárgynak a karácsonyfaival szemben. A karácsonyfa ennek ellenére a templomokban is megjelent a belső tér karácsonyi dekorációjaként (Schmidt 1966, 296–297). Stájerországban, számos parasztházban a nagyon erős hagyományokkal rendelkező jászol mellett a karácsonyfa csak a XX. század elején terjedt el. A karácsonyfa egyik előfutárának tekinthetjük, hogy a stájer parasztok a jászolt zöld ágakkal díszítették (Kretzenbacher 1953, 38). Gottschee középkori eredetű német nyelvszigetének Ober Mösel községében (Szlovénia) a XIX. század végén ismerkedtek meg a karácsonyfaival. Az egész falu megcsodálta az első karácsonyfát, a tanító és a kocsmáros átvette, de a parasztok továbbra is ragaszkodtak betlehemeikhez (Wolfram 1980, 213). Bácskából, Topolyáról írta Borús Rózsa: „Ha volt a háznak kis betlehem, odatették a fa mellé egy bögre zöldbúzával együtt, hogy a báránka is legelhessen.” (1981, 81.) A *Magyar Néprajzi Lexikon*ban megjelent fénykép is a betlehem, a mestergerendára akasztott karácsonyi termőág és a lucabúza együttes megjelenését szemlélteti Nagybaracskáról (Bács-Kiskun m.) (Györgyi 1980, 62). A feldíszített termőág a karácsonyfa egyik előfutára. Bonomi Jenő megfigyelése szerint a budaörsi németeknél: „A karácsonyfa alatt szemünkbe ötlük egy kis jászol celluloid babával, és a tányérba vagy virágcserepbe vetett zöldelő búza, melyet a Jézuska szamarának szántak. A búzát Szent Borbála napján vetik. Közepébe olajmécsest tesznek.” (1933, 33.)

3. Az adventi koszorú

A liturgikus egyházi év kezdete advent, a népnyelv szerint *ádvent*, *ádvint*, a latin *adventus Domini* (az Úr eljövetele) kifejezésből származik. Az egyház tanácsa szerint szent időszak, a középkorban még négyhetes böjti előkészület karácsony ünnepére. (Bálint 1973, 15.; Gáncs — Szabó 2003). Bod Péter (1712-1769) magyarigeni református prédikátor *Szent Heortokrátés Avagy A' Keresztyének között elő-forduló innepeknek... rövid historiájok* című, 1757-ben megjelent könyvében írta: „*Dominica Adventus*, Advent Vasárnap. Így neveztetnek a' mostani rendtartás szerint a' Karátson előtt való négy Hetek. Régen vóltanak hat Hetek az Sz. Márton napjától fogva, az holott kezdi most-is a' Görög Ekklesiá a' maga Böjtit: de idővel a' Deák Ekklesiában négy Hetekre szorítottatott ilyen fundamentomon; mert a' Kristusnak négy *Adventussa* eljövetele vagyon. (1.) Midőn a' Testben meg-jelent. (2.) midőn a' szívbe bé-szál és az Embert meg-téríti. (3.) midőn el-jő az utolsó Ítéletre. Rendszerint kezdődni szokott Sz. András napján. Minthogy ezek a' napok a' Kristus' Testben eljöveteléről való szent elmélkedésekre készülő napok vóltanak, kezdették ezeket meg-böjtolni...” (1757, 31.) Ezért emlegették az adventi időszakot a szegediek *kisbűt*, a tápéiak *adventbűt* néven. Szerdán és pénteken szigorú böjt volt, szombaton csupán a húsételektől való megtartóztatás. (Bálint 1973, 16.; 1980. III. 214.) A zajos mulatságok is elmaradtak adventben, ahogy erre Gari Margit 1907-ben született mezőkövesdi summáslány emlékezett: „Hát az advent Krisztusvárás volt nekünk, tudtuk, hogy a Kisjézus születésének előhírnöke. Az olyan volt, hogy vártunk, kértünk, örültünk, hogy majd karácsonykor... Az advent András napja után kezdődött. András napja zárta be a muzsikát. Amikor már közelgett András tudtuk, hogy jaj, vége a vígságnak. András napkor mentünk az első hajnali misére. Mikor jött adventnak az első napja, mi már készítettük a szállást, de nem a háznál, hanem a szívünkben.” (Fél 1993, 239.; 1983. 298-299.)

A XIX. század második felében a protestáns Észak-Németországban kialakult egy népszokás, amely jól kifejezte az adventi időszak fő jellemzőjét: a karácsony várását. Pomerániában az 1870-es években egy evangélikus lelkipásztor advent első vasárnapján a

templomban karácsonyfát állított fel, rajta minden adventi vasárnapon eggyel több gyertyát gyújtott meg. Később a fát zöld ágakból font koszorúval helyettesítette. Egy másik korai adat szerint az 1860-as években a legnagyobb berlini árvaházban már ott függött a gyertyás fenyőkoszorú. A XIX. század vége, de különösen az első világháború óta az adventi koszorú a protestáns északnémet vidékekről kiindulva a katolikus délnémet és osztrák területeket is meghódította. Gyors terjedésében az egyházaknak, az iskoláknak és a kereskedelemnek nagy szerepe volt.

Ausztriában az első világháború után még főként csak a városokban és a magasabb társadalmi rétegek családjainál ismerték. A bécsiek az 1920-as évek elején találkoztak vele először. Egy bécsi egyetemi tanár a badeni Freiburgban ismerte meg, hazatérve egy józsefvárosi virágüzlettel készíttetett magának. A virágüzlet tulajdonosának úgy megtetszett az addig ismeretlen tárgy, hogy a második elkészített példányt a kirakatba akasztotta. Még abban az adventben 30 darabot adtak el belőle. Grácban 1925-ben az ifjúsági mozgalom, Linzben az első világháború után Németországból származó családok honosították meg. Tirolban a két világháború közötti időszakban még alig ismerték. A német eredetű szokás rohamos ausztriai elterjedése az Anschluß (1938-45) időszakában következett be, a második világháború végéig már valamennyi osztrák tartományban meghonosodott az adventi koszorú (Wolfram 1959, 2-6; Galler 1977, 6-7).

Napjainkban nincs nyugati szomszédunknál olyan falu, olyan ház, ahol ne ismernék. Megtaláljuk a burgenlandi magyaroknál is (Seper 1976, 118; Petrei 1972, 148-149). A piacokon, a virágüzletekben, a karácsonyi vásárokon, áruházakban mindenütt kapható. Nemcsak a nagy városok, Innsbruck, Salzburg, Grác vagy Bécs, hanem a kis alpesi falvak üzleteinek kirakataiban is ott láthatjuk dekorációként. Családi körben viszont nem csupán dekoráció. Otthon lila szalagjainál fogva a mennyezetre akasztják, vagy asztalra helyezik. A rajta lévő négy szál gyertya az advent négy hetének szimbóluma. Vasárnaponként a sötét szobában mindig eggyel több gyertyát gyújtanak meg rajta, így karácsonyhoz közeledve állandóan erősödik a fénye. Karácsonyeste a fenyőfa gyertyáival együtt már mind a négy gyertyaszála ég.

Újabban az adventi koszorúhoz a gyerekek számára az adventi „napfaló” (*Tagesfresser*) is kapcsolódik. Egy szalagra 24 diót kötnek, ezek a karácsonyig tartó napokat jelölik. Ezüstözött diók a vasárnapokat, egy aranyozott dió a karácsonyestét jelképezi. A szalagot az adventi koszorúra kötik. Mindennap reggel vagy este a gyerekek levágnak róla egy diót. A hétköznapiakat jelölő diókban kis cédulára írva a viselkedésükre, tanulásukra vonatkozó jó tanácsokat, az aranyozott, ezüstözött diókban cukrot, pénzt találnak.

Az adventi koszorú ausztriai közkelettségére jellemző, hogy néhány évtizede, a kis karácsonyfával együtt, ott találjuk a sírokon is.

Salzburg tartományban az adventi koszorút Szilveszter vidám éjszakáján a kertben égetik el. Az 1950-es évek közepén a készülő Osztrák Néprajzi Atlasz kérdőívére egy itteni földműves leánya ezt válaszolta: „Az adventi koszorú nálunk csak rövid idő óta van szokásban. De ez egy szép szokás, amit az ember nem akar többé elhagyni.” (Wolfram 1959, 7.)

Az adventi koszorú területi elterjedésével a német- és az osztrák néprajzi atlaszok is foglalkoztak. A Német Néprajzi Atlasz (*Atlas der deutschen Volkskunde*) 36. számú térképének anyagát 1932-ben gyűjtötték. E térkép tanúsága szerint az adventi koszorú a főként protestáns (evangélikus) északnémet tartományokban erősen elterjedt. Elterjedésének törzsterületéről ekkor még egyáltalán nem, vagy csak néhány szórvány előfordulással hatolt be a főként katolikus déli és délkeleti német tartományokba és Ausztriába. Legélesebben kirajzolódik az elterjedés határa a szudétanémetek esetében. Szomszédságukban az evangélikus szászok és sziléziaiak körében az adventi koszorú már erősen elterjedt, a katolikus szudétanémeteknél és felső-sziléziaiaknál szinte ismeretlen volt. Az is kiderült a

német atlaszgyűjtés során, hogy az adventi koszorú elsősorban az evangélikus családoknál jelent meg. Feltűnő, hogy a nagyvárosok és az iparvidékek területén és azok környezetében igen erősen elterjedt, meggyökeresedett. Itt még a felekezeti határokat is átlépte, legerősebben a Rajna-vidéken és a Ruhr-vidéken. Arról is tájékoztat a térképlap, hogy az adventi koszorú a jó módú családoknál, a magasabb társadalmi rétegeknél jelent meg, ezek példáját követve terjedt el (Atlas der deutschen Volkskunde. 2. Lieferung, Karte Nr. 36).

A Német Néprajzi Atlasz gyűjtőterülete Ausztriára is kiterjedt: a 36. számú térképlap az adventi koszorú rendkívül gyér előfordulását jelzi az osztrák tartományokból, 1932-ből. Az 1148 kutatópont közül csupán 86-ban ismerték. Közülük 51 szórványos előfordulás, néhány háznál. Dél-Tirolban teljesen ismeretlen volt, Tirolban 2, Alsó-Ausztriában 30, Felső-Ausztriában 18, Stájerországban 20 kutatóponton ismerték (Wolfram 1959, 1).

Az Osztrák Néprajzi Atlasz (*Österreichischer Volkskundeatlas*) két térképlapja is foglalkozik az adventi koszorúval, mindkettő anyagát 1955/56-ban gyűjtötték. Huszonhárom évvel a német atlaszgyűjtést követően Ausztria területén újra feltérképezték a tárgy elterjedtségét, rögzítették megjelenésének időpontját, a rá vonatkozó társadalmi-vallásfelekezeti körülményeket. Szűk negyedszázad múltán egészen más képet kaptak a karácsonyváras segédeszközéről. 1955/56-ban már 1804 kutatóponton regisztrálták az adventi koszorút, csupán 13 helyen volt ismeretlen, amely viharos elterjedést, a szokás intenzitásának tizenhatszoros növekedését jelenti. Felekezeti különbséget nem észleltek: a katolikus egyház a protestáns területről származó szokást teljesen átvette. A második világháború óta a katolikusok a templomban meg is szenteltetik az adventi koszorút.

Ausztriai elterjedtségének 1804 kutatópontjából 862-ben csak néhányan várták adventi koszorúval a karácsonyt. Ez elterjedési területének majdnem a felét jelenti, ahol az adventi koszorú a XX. század közepére még nem vált olyan általánosan befogadottá, mint a karácsonyfa. Legintenzívebben elterjedt a nyugat-keleti irányban nyitott Duna-völgyben, főként Felső-Ausztriában, a főútvonalak mentén, a folyóvölgyekben. Ezzel szemben Alsó-Ausztria északi felében, Kelet-Stájerország, Karintia és Dél-Tirol számos vidékén előfordulása szórványosnak mutatkozott, ahol gyakran csak a templomban, iskolában vagy néhány háznál jelent meg. Meggyökereztetésében elsőrangú szerepe volt a városoknak és a társadalmi szempontból vezető, képzett rétegeknek. A parasztság lassabban fogadta be.

Elterjesztésében főszerepet játszott az egyház: 332 kutatóponton a plébános vagy más egyházi személy vezette be. Az iskola 266, a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (NSDAP) szervezetei 42 helyen gyökereztettek meg. A maradék 67 kutatóponton a németországi bombázások elől menekülők, a kibombázott német családok, Németországból érkezett vendégek, onnan hozott feleségek osztoznak. Végül nem elhanyagolhatóak a családi lapok karácsony előtti számaiban megjelent cikkek sem, amelyek az adventi koszorú elkészítéséhez adtak ötleteket, tanácsokat.

Az elterjedtség területét és intenzitását bemutató 9. számú térképet megelőzi az Osztrák Néprajzi Atlaszban a 8. számú térképlap, amely az adventi koszorú megjelenésének időpontját ábrázolja. E térképlap bizonyítja, hogy az adventi koszorú ausztriai elterjedése szempontjából döntő jelentőségű volt az Anschluß (1938-1945) időszaka, amelyben a Németországgal való kapcsolatok intenzívvé válása elősegítette az onnan származó szokás ausztriai elterjedését. Ausztriai elterjedtségének 1804 kutatópontjából csupán 186-ból jelezték, hogy az adventi koszorú náluk csak 1945 után jelent meg (Wolfram 1959, 2, 5; *Österreichischer Volkskundeatlas*. 1. Lieferung, Bl. 7, 8, 9).

A német és az osztrák néprajzi atlaszok megjelenését követően az adventi koszorúról Hermann Bausinger írt összefoglaló tanulmányt, amelyben a szokás kialakulásával kapcsolatban közölt újabb, addig ismeretlen adatokat. Bausinger kutatásaiból megtudtuk, hogy a legkorábbi adventi koszorú, amelyről feljegyzések, visszaemlékezések maradtak ránk, Johann Hinrich Wichern evangélikus lelkésztől, a hamburgi evangélikus nevelőintézet

(*Rauhes Haus*) alapítójától (1833) származik. Wichern nevelőintézetében már a kezdetektől az advent első vasárnapi istentiszteletén a dicséret szövegének felolvasása közben az orgonánál sorban felállított színes viaszgyertyákból egymás után egyre többet gyújtottak meg. A XIX. század közepétől délben, az 1870-es évektől esténként tartott adventi áhitat alkalmával advent első napjától kezdve mindennap eggyel több gyertyát gyújtottak meg a nagy imateremben a csilláron. Bausinger értelmezésében az adventi koszorúból ezzel már jelen voltak a gyertyák, adott volt a körforma, amit később örökzöld ágakkal vontak be (Bausinger 1970, 12-14).

A hamburgi Rauhes Haus kiadásában, 1991-ben megjelent kiadvány így számolt be az adventi koszorú kialakulásáról: 1839-ben függött az első adventi koszorú az imateremben, fából készült, kör alakú, 23 gyertyával. Az imaterem falait 1851-től adventben fenyőgallyakkal díszítették. Először 1860-ban vonták be a kocsikerék nagyságú fakoszorút örökzöld ágakkal, rajta 18-24 vékony, piros-, 4 vastag fehér gyertya. Mindennap eggyel több gyertyát gyújtottak meg rajta december 24-éig, egyre erősödő fénye Jézus érkezését hirdette. A vékony piros gyertyák meggyújtása adventi hétköznapiakon került sorra, a vastag fehérké vasárnapokon. Mindezt Johann Hinrich Wichern lelkész naplójában feljegyezte, s Gisella Jaacks hamburgi néprajzkutató is megerősítette: „Tudtommal a gyertyás adventi koszorú, mint a várakozás szimbóluma, Johann Hinrich Wichern találmánya. Minden esetre készítése nála igazolható elsőként. Nagy valószínűséggel ő volt az első Európában, aki az adventi koszorút bevezette, és ismertté tette.” (Mann van Velsen — Kohlmann szerk. 1991, 21-26.)

Az első világháború idején az északnémet terület hadikórházaiban, a kórtermekben is megjelent az adventi koszorú, ahol sebesülteként, ápoltként Németország más vidékeiről származó katonák is megismerkedtek vele. Elterjesztéséhez ez is hozzájárult (Bausinger 1970, 15).

Alsó-Ausztriában az adventi koszorúk megszentelésére az első adventi vasárnap előestéjén kerül sor a templomban. Az oltár lépcsőire vagy egy erre a célra felállított asztalra helyezik a koszorúkat. Wolkersdorfban az adventi koszorúkat a hívek maguk elé teszik a padra. Itt a plébános végigmegy a templomhajóban, és megszenteli a koszorúkat. Prinzenndorf an der Zaya községben a megszentelésre hozott koszorúkat a mellékoltár elé rakják le félkör alakban (Galler 1977, 8). Ugyancsak Alsó-Ausztriában a függő adventi koszorúra karácsonyi szimbólumokat akasztanak: almát, diót, angyalkát. Ezáltal is hangsúlyozzák az adventi koszorú rokonságát a karácsonyfával (Galler 1977, 8).

Mielőtt áttérnék az adventi koszorú hazai megjelenésére, elterjedésére, az eddig elmondottakkal kapcsolatban Walter Hartinger: *Religion und Brauch* című könyvéből, idézek: „... a XIX. század végén és a XX. század elején olyan új elemeket vontak be a kultikus térbe, mint a karácsonyfa és az adventi koszorú, annak ellenére, hogy ezeket korábban pogány eredetűnek tartották. Időközben a legtöbb templom tere a karácsonyi időszakban gyertyaerdőhöz hasonlít, az esetleg előforduló betlehemi jászol a háttérbe került, az adventi koszorú templomi áldást kapnak.” (1992, 68.) Ide kapcsolható Leopold Schmidt megállapítása: „Néhol ma az is gyakorlat, hogy az adventi koszorúkat megáldják, egyházilag megszentelik. Ez azért különösen figyelemre méltó, mert a karácsonyfa, amely mintegy másfél évszázada hasonló módon honosodott meg, de az egyházi ritushoz soha nem kerülhetett ilyen közel. Valószínűleg az adventi koszorúra jellemző gyertyahasználat részes ebben, mivel a gyertyaszentelés az egyházban már régóta szokásos, és megfelel a saját maga által kifejlesztett szimbólumrendszernek.” (1966, 29.)

Nem említette az adventi koszorút a *Magyar Néprajzi Lexikon*, amelynek első kötete 1977-ben jelent meg, s *advent* címszavában lett volna a helye. Lexikonaink közül a *Magyar Nagylexikon*ban, 1993-ban már szerepel: „Az adventi koszorú az évkör során elfogyó, majd újra növekvő fényt jelképezi.” (I, 167.) A *Magyar Katolikus Lexikon* *advent* címszavában Bartha Elek írt az adventi koszorúról, Bausinger professzor tanulmányára alapozva, de ebből még nem derül ki, hogy a tárgy és a hozzá kapcsolódó rítus Magyarországon is elterjedt (I,

61). Néprajzi kézikönyveink közül elsőként a *Magyar Néprajz* VII. kötetében, 1990-ben említette Tátrai Zsuzsanna: „Az adventi koszorú a ma népszerűsödő karácsonyi szimbólumok közé sorolható. A feltehetően német eredetű szokás Ausztriában a két világháború között kezdett terjedni. A fővárosi virágüzletek hazánkban, számtalan változatban, színes gyertyákkal és szalagokkal készítik, népszerűsítik.” (1990, 249.)

Adventi koszorúval magam először középiskolás koromban, 1967-ben találkoztam Kápolnásnyéken (Fejér m.). Ekkor került ide Ráckevéről Milcsinszky Alajos plébános, aki a templomban a bal oldali mellékoltáron elhelyezett egy zöld fenyőkoszorút négy gyertyával. Advent negyedik vasárnapján a gyertyagyújtás különösen ünnepélyes volt. Erre az alkalomra Milcsinszky Alajos egy akkor divatos sláger dallamára vallásos szöveget írt, amit a lánykórus az adventi koszorú gyertyáinak meggyújtása közben énekelt, gitárkísérettel. A következő években a hódmezővásárhelyi egyetemi ezredben, a Debreceni Egyetemen, sőt debreceni albérletünkben sem találkoztam adventi koszorúval. 1978 adventjét Herder-ösztöndíjasként Bécsben töltöttem, ahol a templomokban, az egyetemen, a virágüzletekben, a kirakatokban, az Osztrák Televízió (ORF) műsoraiban bőségesen találkozhattam vele. Ráadásul a Bécsi Egyetem Néprajzi Intézetében Richard Wolfram professzor előadásait hallgattuk a német nyelvterület jeles napi szokásairól, aki az *Osztrák Néprajzi Atlasz* adventi koszorú és karácsonyfa térképlapjainak szerkesztője, az ide vonatkozó kommentárok szerzője volt. Így 1979 őszén az adventi koszorú ismeretével alaposan felvértezve térhettem haza Székesfehérvárra, ahol erre hamarosan szükségem is lett.

Székesfehérváron 1980 decemberében a Fő utcai Opera illatszer- és ajándékbolt kirakatában dekorációként négy szál gyertyával díszített zöld koszorúkat fedeztem fel. Megkérdeztem a munkában lévő kirakatrendezőt: mit tud róluk? Elmondta, hogy ezek a koszorúk valami módon a karácsonyhoz kapcsolódnak, Magyarországra a Német Demokratikus Köztársaságból érkeztek, s az ajándékboltban kaphatók is. Ugyanitt a kirakatokban 1981 karácsonya előtti hetekben is láthattuk a zöld koszorúkat. 1982 adventjén a Fehérvár Áruházban is megjelentek a mennyezetre akasztott hatalmas fenyőkoszorúk, amelyeket lefényképeztem. Ekkor már árusították is az adventi koszorút egy Lenin (ma Prohászka Ottokár) úti virágüzletben. 1983-ban dekoráció volt a székesfehérvári Domus Áruházban. Ugyanebben az évben a Magyar Televízió *Hét* című műsorában megjelent a műsorvezető mellett, de lényegét nem ismerték, mert advent második vasárnapján mind a négy gyertyája égett. Valószínűleg az Osztrák Televízióból vették át, ahol a bemondónők, műsorvezetők mellett már 1978-ban adventi koszorút helyeztek el. A tárgy székesfehérvári felbukkanásán felbuzdulva cikket írtam történetéről, terjedéséről a *Fejér Megyei Hírlapban* és a *Múzeumi Kurírban*, illetve németül a *Neue Zeitungban* (Lukács 1980; 1982; 1983). Ezek az apró közleményeim talán a tárgy első említésének tekinthetők a magyar néprajzi irodalomban.

Gelencsér Józseffel együtt a Fejér megyei népszokásokról írt könyvünkben társszerzőm a fentieknél jóval korábbról említette a karácsonyváras segédeszközét a Móri-völgyből és a Zámolyi-medencéből: „Valószínűleg német hatásra a két világháború között Csákváron néhány családnál feltűnt az *adventi koszorú*. Mintegy 20 cm átmérőjű tárgyat fenyőágakból fonták, az adventi négy hetet szimbolizáló négy gyertyát tettek rá, és a sublóra helyezték. Minden adventi vasárnap az esti imádságnál eggyel több gyertyát gyújtottak meg rajta, így karácsonyhoz érve egyre erősödött a fénye. Csókakőn, Söréden, Bodajkon a templomban — az emlékezet szerint — hosszabb ideje helyeznek el adventi koszorút. Napjainkban is az a szokás, hogy a plébános a mise előtt gyújtja meg az esedékes számú gyertyát. A lakásokba viszont itt nem került be.” (Gelencsér — Lukács 1991, 251.) Gelencsér József egy későbbi cikkében azt írta, hogy az adventi koszorú nagyméretű térhódítása az 1980-as évek végén indult el. Nem a teljes ismeretlenségből kellett a lakásokba bevonulni, mivel az egyházi szertartásba már korábban beépült. Kiss János székesfehérvári kanonok, jelenleg nagyprépost, visszaemlékezése szerint az adventi gyertyagyújtás már évtizedekkel

ezelőtt szinte a liturgia részévé vált, s már az 1950-es években is elhelyezték az adventi koszorút a templomokban (Gelencsér 1996, 9). Sulyok János Ignác székesfehérvári püspöki könyvtáros és levéltáros az 1980-as években úgy emlékezett, hogy az egyházmegyei hatóság az 1950-es évek végén foglalkozott azzal, hogy az adventi koszorú bekerülhet a templomokba. Együd Árpád gyűjtéséből tudjuk, hogy ugyanebben az időszakban az adventi koszorú a szomszédos Somogyban is meghonosodott (Együd — Szapu 1994, 9).

Felvidéki terjedéséről az 1999-ben végzett kérdőíves gyűjtés eredményei alapján Liszka József tanulmánya tájékoztat. Az adventi koszorú meghonosodása a felvidéki magyarság körében a kilencvenes években vette kezdetét. Elsősorban városi, értelmiségi, vállalkozói rétegeknél jelent meg. Egyik jelentős terjesztője a katolikus egyház. 1999 adventjének első vasárnapján Komáromban a Szent Rozália templomban a reggeli misén mintegy 20 adventi koszorút szentelt meg a plébános. Köbölkúton (Esztergom m.) is az 1990-es évek utolsó harmadában rendre megszentelték az adventi koszorúkat a katolikus templomban. Komáromban nem csak a katolikusoknál, hanem az evangélikus- és református templomban is évek óta van adventi koszorú (Liszka 2000, 153-154).

Erdélyben az adventi koszorú megjelenését és terjedését a magyarok körében Pozsony Ferenc szász hatással magyarázza. Legkorábban a szász-magyar vegyes családokban bukkant fel. A második világháború utáni évtizedekben Németországba kitelepült szászok egy része karácsonyra adventi koszorút hozott Erdélyben maradt hozzátartozóinak. Az egykori szász városokba (Brassó, Kőhalom, Segesvár) beköltözött magyarok már az 1970-es években készítettek vagy vásároltak kisebb *zöld* fenyőkoszorút, melyet a magyar nemzeti színekre utaló *piros* és *fehér* szalagokkal, gyertyákkal díszítettek. Elterjesztésében az erdélyi magyaroknál is jelentős szerepet játszott az egyház, az iskola és a kereskedelem. (Pozsony 1998, 231-232). Az erdélyi Sóvidéken a reformátusok a katolikusoktól vették át a szokást: „Karácsony böjtjének elején fenyőkoszorút kötöttek a sóvidéki katolikusok. Négy szál gyertyát állítottak bele, s hetenként egy-egy szállal többet gyújtottak meg. Igaz — panaszkodnak a parajdi és a korondi protestánsok — már mi is fonunk karácsonyi koszorút, mint a katolikusok, lassan már egyformák leszünk velük.” (Madar 1998, 110.)

A Vajdaságban az adventi koszorú az 1990-es években Magyarország felől rohamosan terjedt. Figyelemre méltó, hogy korábban az Ausztriában, Németországban dolgozó jugoszláviai vendégmunkások révén nem honosodott meg a szokás (Liszka 2000, 149).

Székesfehérváron a Ciszterci Szent István Gimnázium aulájában Milcsinszky Alajos spirituális vezető minden adventi hétfő reggelén eggyel több gyertyát gyújt meg a nagy adventi koszorún. Diákok, tanárok és az énekkar is közreműködnek a gyertyagyújtást keretező áhítaton. Minden osztályterembe, a tanári asztalra is kerül egy adventi koszorú, amelynek gyertyáit a hittan- és az osztályfőnöki órákon gyújtják meg. Milcsinszky Alajos a ciszterci templom plébánosaként az 1970-es, 80-as években is helyezett el adventi koszorút. Itt az ünnepélyes gyertyagyújtást 1985-ben le is fényképeztem. Ma a ciszterci templomban Újfalussy Ottó plébános adventi vasárnapokon az este 6 órai mise előtt gyújtja meg az adventi koszorú gyertyáit. Jobb oldalon a Szent Család képe alatt egy kis asztalra teszik a koszorút. A püspöki székesegyházban a szombat esti szentmisét megelőzően tartják a gyertyagyújtást. Nem csak a cisztercieknél és a bazilikában, hanem a város összes templomában adventi koszorúval várják a karácsonyt.

Székesfehérváron, a Városház téren nem csupán a mindenki karácsonyfáját állítják fel, hanem egy hatalmas adventi koszorút is, amelynek gyertyáit vasárnap esténként a megyés püspök és a polgármester gyújtja meg. A gyertyagyújtásnál közreműködnek színészek, énekesek, zenekarok, énekkarok, diákok, óvodások. Műsorukat a helyi újságok és szórólapok is közlik. Két alkalommal is adventi koszorú színes fotója szerepelt a *Fehérvári Polgár* című önkormányzati újság decemberi számának címlapján (1998, 2002). Ugyanitt 2004-ben adventi koszorút nyomtattak a polgármester és a megyés püspök karácsonyi köszöntője fölé.

Közterületen elhelyezett „mindenki adventi koszorúja” Révkomáromban is van: a városháza előtti Klapka tér négy sarkába az önkormányzat egy-egy hatalmas adventi koszorút függeszt fel, négy villanyégővel, 1997 óta (Liszka 2000, 150).

Gelencsér József az adventi koszorú gyors terjedésének két fontos tényezőjére hívta fel a figyelmet: „A rendszerváltás időszakától megjelenő szabad vallásgyakorlás, az egyházi élet iránti érdeklődés igen kedvezett terjedésének. További lendületet adott, hogy a német, osztrák tulajdonba került áruházak kínálatához szervesen hozzátartozik a koszorú, s késztermékként is hozzák német nyelvterületről. Az áruházi, bolti polcokon túl a kirakatokban, csomagküldő katalógusokban, reklámújságokban egyaránt kínálja magát a többféleképpen elkészített portéka.” (1996, 9.)

Magam németországi Humboldt-ösztöndíjasként 1990 adventjén figyeltem fel az adventi koszorúnak a reklámújságokban való szereplésére. Őrzöm a *Dachauer Rundschau* 1990. november 22-ei kereskedelmi mellékletét (*Weihnachts Journal*), amelyben arról olvashattunk, hogyan lehet az adventi koszorút otthon elkészíteni. A *Fejér Megyei Hírlap* kereskedelmi melléklete (*Karácsonyi kínáló*) 2001-ben és 2004-ben ugyanerről tájékoztatót. A székesfehérvári barkácsáruházak, bevásárló központok katalógusaiból számos adventi koszorút, koszorúalapot és gyertyákat kínáló katalógus került gyűjteményembe. Az utóbbi években több adventi koszorút ábrázoló karácsonyi képeslapot kaptam. A Budapesti Közlekedési Vállalat 2002. évi ünnepi (karácsonyi, szilveszteri, újévi) menetrendjét is egy szép adventi koszorú díszíti.

Megjelent az adventi koszorú a világhálón is, ahol nem csak történetéről, készítéséről olvashatunk, hanem a legnagyobb hazai példányról is értesülünk: 2003-ban Algyőn (Csongrád m.) készítették, átmérője 6,6 méter (www.rekordok.hu/advent.html).

Az osztrák és a német néprajzi szakirodalomban gyakran emlegetik, hogy a XX. század utolsó harmadára, az ezredfordulóra az adventi koszorú komoly versenytársa lett a karácsonyfának. E megállapítás egyik tárgyi bizonyítéka a budapesti Vörösmarty téren 2004-ben felállított mindenki karácsonyfája, amelyre karácsonyfadíszként szalmából készült adventi koszorúalapot akasztottak. A Közép-Európában jelentős karriert befutott tárgy ezzel nem csak utolérte a karácsonyfát, hanem fel is kapaszkodott rá.

4. Kutatási feladatok, előzmények

Kutatási témáinkat iskoláink, tanáraink nagymértékben befolyásolják. Magam 1970-től 1975-ig Ujváry Zoltán előadásait hallgattam a magyar és közép-európai népszokásokról a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen. Különösen felkeltették érdeklődésemet a jeles napokról, a téli ünnepkör népszokásairól és a karácsonyfáról tartott előadásai, amelyeket sokszorosított jegyzet formában megkaptunk (Ujváry é.n.). Ez a jegyzet volt egyik útmutatóm 1975-1990 között a Fejér megyei népszokások gyűjtésénél, majd ennek eredményeként született könyvünk írásánál (Gelencsér–Lukács 1991). Ujváry Zoltán jegyzete később nyomtatott formában is megjelent, amelyből megfelelően tájékozódunk a karácsonyfa eredetéről, elterjedéséről (1979, 115-120). Ugyanakkor könyve (*Az agrárkultusz kutatása a magyar és az európai folklórban*) számos izgalmas kérdést tisztázott: a vegetációs erő transzpozíciójának elméletét, a kalendáris szokások és az agrárkultusz kapcsolatait, az agrárritusok és –szokások adaptálásának kérdéseit, a szokások és rítusok átalakulásának, változásának folyamatait, a migráció és a szokások átvételének, terjedésének kérdéseit. Végül felhívta a figyelmet a nagy előd, Wilhelm Mannhardt jelentőségére (Ujváry 1969). Mannhardt klasszikus művében (*Wald und Feldkulte*) kifejtette, hogy a feldíszített, gyertyás karácsonyfa nem csak külsőleg felel meg a májusfának, hanem a télközépi, karácsonyi ünnepkörben közvetlenül a nyár, a vegetációs démonok megszemélyesítője (1904, I. 248-249). James G.

Frazer művének magyar nyelvű kiadása (*Aranyág*) nem érinti a karácsonyfát, de a májushával, a fa szellemének jótékony befolyásával foglalkozik, s ezzel a karácsonyfakutatás számára is figyelmet érdemel (1965, 74-80). Ujváry Zoltán a közelmúltban két közleményével is hozzájárult a magyar karácsonyfátörténet tisztázásához. Az egyik Rapaics Raymund: *A magyarság virágai* című könyvéhez kapcsolódik, aki igen szépen írt a karácsonyfáról, de utolsó, hosszú mondatába három tévedés is csúszott: „Hogy milyen lassan terjedt az országban, arra talán jellemző adatként említhetjük, hogy Petőfi még hírét sem hallotta, s az irodalomban csak 1866-ban Jókai a *Koldusfiú* című karácsonyi tárgyú elbeszélésében jelent meg először.” (1932, 148.) Ujváry Zoltán közleményéből kiderül, hogy Petőfi, számos irodalmi nagysággal együtt 1844-ben Pesten Vachottéknál töltötte a karácsonyestét, ahol a háziasszony bemutatta a társaságnak az est meglepetését, a karácsonyfát. Jókai elbeszélése először 1854-ben jelent meg, *Koldusgyermek* címmel. Másik közleményében Ujváry Zoltán a kiskunfélegyházi katolikus templomban állított első karácsonyfáról írt, ahol a gyermek Móra Ferenc szavalta el a tanítójának alkalmi versét (Ujváry 2001, 132; 2004, 139-141).

Kutatásaim során sokat merítettem Bálint Sándor: *Karácsony, húsvét, pünkösd* című könyvének szemléletéből, módszeréből, de gazdag adattárából is (Bálint 1973). Az 1978/79-es tanév nyári félévében Gunda Béla Herder-ösztöndíjasaként Richard Wolfram előadásait hallgattam a Bécsi Egyetemen a német nyelvterület jeles napi szokásainkról. Ő szerkesztette az Osztrák Néprajzi Atlasz karácsonyfával foglalkozó térképlapjait, írta a hozzájuk kapcsolódó, szinte könyvvé terebélyesedett kommentárt (Wolfram 1965). A mai Szlovénia területén, egy középkori eredetű német nyelvszigeten (Gottschee) kutatta a népszokásokat, így foglalkozott a karácsonyfával is. Kimutatta, hogy idetelepülő németek a karácsonyfát ugyanúgy nem hozták magukkal, ahogy a felvidéki-, erdélyi szászok sem (Wolfram 1972, 314-377; 1980, 216-219). Wolfram professzor előadásai, publikációi még inkább megerősítették a téma iránti érdeklődésemet.

A karácsonyfáról a német nyelvterületen könyvtárnyi irodalom jelent meg, amit Budapesten, Bécsben, Münchenben és Freiburgban igyekeztem felderíteni, megszerezni, az ottani kollégák segítségével. Könyvet szenteltek a témának: E. M. Kronfeld (1906), Otto Lauffer (1934), Otto Huth (1938), Gerard Müller (1946), Richard Pinzl és Gustl Tögel (1968), Kurt Mantel (1975) és Ingeborg Weber-Kellermann (1978). A karácsonyfa-könyv-folyam végigkíséri a német néprajztudomány történetét, fejlődését, minden esetben tükrözi az adott korszak szellemi irányzatát a pozitivizmus adatgazdagságától, a régi indoeurópai és germán hitvilágból való eredeztetésig vagy a kultúr- és társadalomtörténeti szemlélet erős érvényesítéséig. Mantel könyvét nem csupán adatgazdagsága, hanem az erdészettörténeti kutatási eredmények hasznosítása szempontjából is külön említésre méltónak tartom. Tanulmányt írt a karácsonyfáról többek között Hermann Kügler (1930), Paul Geiger (1939/40), Leopold Schmidt (1955, 1963), Willy Krogmann (1962/63), Friderike Prodingen (1963), Helmut Paul Fielhauer (1979) és Gerhard Handschuh (1990). Paul Geiger tanulmánya eredetileg székfoglaló előadás volt a Bázeli Egyetemen. Leopold Schmidt tanulmányai a burgenlandi töviskarácsonyfával és a mennyezeten függő karácsonyfával foglalkoznak, ezért a magyar anyag értékelése szempontjából is fontosak.

Magyarországon Pócs Éva monográfiát írt a karácsonyi vacsora és a karácsonyi asztal hiedelemköréről, amely még a karácsonyfa nélküli időszakból és területekről mutatja be a karácsony tárgyi világát, a karácsonyfa előzményeit (Pócs 1965). Tanulmánnyal gazdagították a magyar karácsonyfa-kutatást: Solymossy Sándor (1930), Kríza Ildikó (1981, 2001), Fejős Zoltán (1992) és Hornyák Mária (1994). Solymossy még ma sem elavult írását sokat idézték, Kríza Ildikó nem csupán a hazai-, hanem az amerikai magyar karácsonyfát is vizsgálta, Fejős Zoltán pedig az utóbbit. Hornyák Mária a magyar óvodai mozgalom, Brunszvik Teréz szerepével foglalkozott a karácsonyfa hazai meghonosításában. Ismeretterjesztő cikket írt a karácsonyfáról többek mellett: Ortutay Gyula (1964), Endrei Walter (1967), Dömötör Tekla

(1974), Vargha Károly (1980), Rassy Tibor (1991), Nagy Balázs (1994), Liszka József (1997) és Jung Károly (2000). A *magyarság néprajzában* Viski Károly (é.n.), a *Magyar Néprajzban* Tátrai Zsuzsanna (1990) foglalkozott a karácsonyfával. Kevés figyelmet fordított a magyar kutatás a karácsonyfa és a különböző vallásfelekezetek viszonyára. Görög katolikus vonatkozásban Bartha Elek könyvét említhetem (1999).

A német és a magyar publikációk mellett csupán Václav Frolec tanulmányát emelem ki a csehországi karácsonyfáról, amely az általa szerkesztett *Vánoce v české kultuře* (Karácsony a cseh kultúrában) című könyvben jelent meg (1989). Egyéb karácsonyfa-publikációk disszertációm irodalomjegyzékében találhatók.

Meg kell említeni a karácsonyról, karácsonyfáról és a karácsonyfadíszekről rendezett múzeumi kiállításokat, a hozzájuk kapcsolódó katalógusokat. Münchenből a Bajor Nemzeti Múzeum kiállítását a délnémet és osztrák télközépi népszokásokról, amit Nina Gockerell rendezett 2000-ben. Ő szerkesztette a hozzá kapcsolódó, kézikönyvszerű katalógust, amelynek nem csak szövege, hanem illusztrációi is értékesek (Gockerell 2000). Bécs Város Történeti Múzeuma ugyancsak 2000-ben nyitotta meg az adventi és a karácsonyi szokásokról szóló kiállítását, tartalmaz katalógussal (Witzmann 2000). Bécsben az Osztrák Néprajzi Múzeumban 2004-ben mutatták be Gigi Erler magángyűjteményének karácsonyfadíszzeit (Erler 2004). Budapesten az Iparművészeti Múzeumban (1985) és a Nagytétényi Kastélymúzeumban (2004) láthatott a közönség karácsonyfadíszeket, iparművészek által feldíszített karácsonyfákat bemutató kiállítást (Soós 1985).

Gazdag kutatási előzmények ellenére ma is időszerűek első karácsonyfa-kutatónk, Solymossy Sándor megállapításai 1930-ból: „Látszólag elcsépelt témát teszek itt szóvá. A közönség unos-untig olvashatott róla apróságokat az újságok karácsonyi számaiban. Mégis azt hiszem, a sok mozaik-törmelék, ami az olvasó emlékében a szokásról megmaradt, aligha alakul ki benne teljes kerek képpé, s talán e képhez a szokáskutató folklóre járulhat még néhány ismeretlen vonással.” Két évvel később az orosz Pjotr Bogatyrev Kelet-Szlovákiában végzett karácsonyfa-kutatást. Német nyelven megjelent cikke végén így foglalta össze a karácsonyfa-kutatás feladatait:

1. Lehetőleg nagy anyagot gyűjteni, amelyben egy és ugyanazon néprajzi tény több funkciója napvilágra kerül.
2. A gyűjtött anyag segítségével bizonyítani, hogy a karácsonyfának nem csupán esztétikai, hanem mágikus funkciói is vannak. A karácsonyfa különösen alkalmas ilyen kutatás tárgyául, mert itt egy Európa-szerte elterjedt szokásról van szó, amelynek a különböző európai népeknél való megjelenését ismerjük.
3. Azokat a szokásokat is fel kell jegyezni, amelyek a faluban vagy a környékén találhatók, de még karácsonyfa nélkül zajlanak, ugyanakkor hatással lehetnek a karácsonyfa elterjedésére.
4. Gyermekkori visszaemlékezéseket feljegyezni, arról, hogy milyen funkciókat töltött be a karácsonyfa a gyermekeknél. Kiértékelhetjük ebből a szempontból a saját gyermekéveinket is. Értelmiségieknél, ahogy a gyermekorból kinőnek, a karácsonyfa vallási funkciója átnő esztétikaivá. Felnőtt parasztembereknél a többi szokáshoz hasonlóan az egyszerű vallási funkció felülkerekedik az esztétikáin.

Bogatyrev szorgalmazta a karácsonyfa európai kutatását, a feladatokat is megjelölte, amelyek a következő kutatógeneráció számára ugyanúgy időszerűek, mint Viski idézett megállapítása (Bogatyrev 1932/1933, 257-258).

Három évtized múlva az osztrák Leopold Schmidt hangsúlyozta a karácsonyfa történetére, változataira vonatkozó dokumentációs központ létrehozásának szükségességét. Bécsben az Osztrák Néprajzi Múzeumban elkezdték a karácsonyfára vonatkozó újságcikk kivágatok gyűjtését, s a téma az osztrák néprajzi atlaszmunkálatok során is megfelelő hangsúlyt kapott (Schmidt 1963, 213-214).

Ilyen előzmények után magam is feladatombnak tekintettem a karácsonyfára vonatkozó adatbázis létrehozását, folyamatos bővítését. Az elmúlt másfél évtizedben elsősorban anyaggyűjtéssel foglalkoztam. Csupán néhány közleményem jelent meg a témából (Gelencsér–Lukács 1991, 95-179; Lukács 2003, 34-39; 2005, 67-75; 2006, 365-378). Székesfehérváron a Fekete Sas Patikamúzeumban három-, a Kodolányi János Főiskolán egy alkalommal rendeztem kiállítást a karácsonyi népszokások, a karácsonyi jászol, a karácsonyfa és az adventi koszorú témakörében. Varró Ágnessel együtt 2005-ben megírtuk a székesfehérvári Szent István Király Múzeum néprajzi állandó kiállításának forgatókönyvét, amelyben hangsúlyos helyet kaptak a karácsonyi ünnepkörhöz kapcsolódó tárgyak. Szacsavay Évával együtt 1994-ben részt vettem a Magyar Televízió *A múltnak kútja: karácsony* című filmjének elkészítésében. Egyre bővülő adatbázisom feldolgozása disszertációm keretében történt meg, amely első lépés a magyar karácsonyfa monográfiához vezető úton.

5. Tanulmányom célja, módszere, forrásai

Tanulmányom célja a karácsonyfa történetének és európai elterjedésének bemutatása. Fő forrása karácsonyfa adatbázisom, amelynek megalapozását a terepen gyűjtött anyagom képezte. Karácsonyfa témában Fejér és Veszprém megyékben, Budapesten, Burgenlandban és Moldvában gyűjtöttem. Helyszíni gyűjtéseimet a székesfehérvári Szent István Király Múzeum és a győri Xantus János Múzeum Néprajzi Adattárának kézírataival, néprajzi publikációk adataival egészítettem ki. Hasznosítottam a közép-európai néprajzi atlaszok térképlapjait is. Külön csoportot alkotnak a művelődéstörténeti források: a memoárok, naplók, levelek, a szépirodalom, a sajtó és a képes ábrázolások (festmények, rajzok, metszetek, fényképek). A karácsonyfa elterjedését elősegítő intézményekről, szervezetekről levéltári iratok is tanúskodnak. Felhasználtam a Magyar Távirati Iroda, a Magyar Rádió, a Magyar Televízió karácsonyfára vonatkozó jelentéseit, műsorait, az interneten elérhető adatokat, fényképeket. Számos területen kértem és kaptam felvilágosítást e-mailben hazai és külföldi kollégáktól, pl. a mindenki karácsonyfájával kapcsolatban (Zürich, Bazel, Freiburg i. B., Pozsony, Regensburg, Berlin, Helsinki). Forrásbázisomat alkotja a karácsonyfáról az utóbbi másfél évtizedben általam elérhető minden adat, amelyeket írásban, magnókazettán, fényképen és CD-n rögzítettem.

Feldolgozásom módszere elsősorban történeti, művelődéstörténeti. Nem csupán a karácsonyfa eredetét, történetét, különböző formáit, elterjedtségét kutattam, hanem igyekeztem mindezt elhelyezni a koraújkori és újkori történeti folyamatokban, szellemi áramlatokban. Vizsgáltam előzményeit (karácsonyi tuskó, jászol), a XIX. század közepétől a hozzá felzárkózó adventi koszorút is. A karácsonyfa történetével, egy-egy településen való megjelenésével, anyagával, díszítésével kapcsolatban a recens anyagban nagyon sok a „korábban”, „régén”, „ezelőtt” kifejezés, amelyeket törekedtem valóságos korszakokhoz, időpontokhoz kötni. Az anyaggyűjtésnél nem tettem különbséget a Kárpát-medencében nyelvi-nemzetiségi-vallási tekintetben, a feldolgozás során viszont ügyeltem ezekre a szempontokra is. Igen fontos a karácsonyfa terjedésénél, egy-egy településen történő első megjelenésénél a társadalmi háttér vizsgálata. Témánkban ez a fejedelmi családoktól, az arisztokrácián, polgárságon, parasztságon keresztül egészen a munkásságig terjed. Egy-egy csoporton belül is lényeges, hogy milyen szűkebb réteg karácsonyfájáról van szó adott esetben (nagypolgáré vagy kézművesé, jómódú gazdái vagy uradalmi cselédé). Igen fontos a karácsonyfa terjedésénél a települési háttér említése (városi, falusi, tanyai, pusztai lakosok karácsonyfája vagy karácsonyfa nélkülsége). A különböző karácsonyfa formákra is figyeltem, amelyek önmagukban is történetiséget rejtenek, a tárgy korai vagy késői alakját, anyagát, díszítését őrzik (függő karácsonyfa, töviskarácsonyfa, léckarácsonyfa), egyúttal

különböző társadalmi rétegekhez kapcsolódhatnak. Egy-egy településen belül egyidejűleg egymás mellett élhettek a különböző formák. Fontosnak tartottam a karácsonyfa és előzményei változásainak nyomon követését. Végül fokozottan ügyeltem a terminológiai kérdésekre.

Tanulmányom tartalma, szerkezete e célok elérése érdekében öt alapvető fejezetre tagolódik. Bevezetőben röviden érintem a karácsonyi ünnepkör két másik domináns tárgyát, szokáskeresőjét is: a jászolt, amely időben megelőzte és az adventi koszorút, amely követte a karácsonyfát. Ez után a karácsonyfa elterjedését vizsgálom, megjelenését a felső-rajnai városokban, a német nyelvterületen és Európában. Mindezt a közép-európai néprajzi atlaszok térképlapjainak tanulságaival is kiegészítem. Bemutatom a karácsonyfát a Kárpát-medence nagytájain, a mindenki karácsonyfáját is, amely Amerikából került vissza Európába. Foglalkozom a karácsonyfa elterjedését elősegítő intézmények, szervezetek szerepével (óvoda, iskola, árvaház, kórház, uradalom, honvédség). Végül művelődéstörténeti forrásokból, a memoárokból, naplókból, levelekből, a szépirodalomból és a sajtóból kibontakozó karácsonyfa kerül elénk. Tanulmányom néhány fontos elméleti kérdés összefoglalásával zárul.

II. A KARÁCSONYFA ELTERJEDÉSE

1. A karácsonyfa a felső-rajnai városokban a XVI-XVII. században

Napjainkban karácsony fénypontja, jelképe Európa nagy részén és szinte világszerte az európai kultúrától befolyásolt földrészekén is a karácsonyfa, pedig mai formájában alig több mint kétszáz éves múltra tekinthet vissza. Kialakulásának bölcsője a XVI-XVII. századi alemann terület, Elzász és Baden, a Rajna felső szakaszának vidéke. Közvetlen előzményére, a téli-, karácsonyi májusfára (*Wintermai*, *Weihnachtsmai*) utaló legkorábbi adatokat az itteni városokban találták meg a német néprajzkutatók.

A téli májusfák azok a fenyőágak, amelyekkel a Felső-Rajna vidékén, a télközépi ünnepeken, karácsonykor, újévkor a házakat kívül-belül, a lakószobát, a gazdasági épületeket, kerítést, kutat díszítették. Növényföldrajzi szempontból a Felső-Rajna vidéke, Felső-Elzász szomszédságában a Vogézek, Baden, Breisgau területén pedig a Fekete-erdő különösen gazdag tűlevelű erdőkben. A fekete-erdői fenyvesek még a városokba, így Freiburg im Breisgauba is benyúlnak. Nem véletlen, hogy a téli májusfákra vonatkozó legkorábbi nyomokat a későközépkori erdészeti jogszokásokban sejtethjük. Felső-elzászi középkori jogelv szerint a parasztnak jogukban állt karácsonyeste az erdőbe menni, egy kocsirakomány (*Fuder*) fát hazahozni, elsősorban tűlevelű ágakat, fenyőgallyakat. Nem fatörzsek kivágását, hanem gallyazást engedélyeztek, amit a kocsi ülésére állva vagy a fára felmászva végezhettek. Nem derül ki a középkori jogelvekből, hogy a karácsonyra hozott fa mire szolgált: tüzelésre használt ágfa, alom, takarmány lett belőle vagy a házat díszítő karácsonyi májusfa? Mivel nagy mennyiséget engedélyeztek, egy *Fudert*, azaz egy kettes fogatú kocsirakományt, ebből gondoljuk, hogy mind a négy célt szolgálta. A fahozás idejének pontosan karácsonyestére történő időzítése is azt erősíti, hogy a fenyőgallyakat óvó, elhárító, termékenység- és bőségvarázsló céllal a karácsonyi házdíszítésnél is felhasználták. Felső-Elzász területéről: Sundhofenből (1300 körül), Bergheimből (1369), Germarból (XIV. század) maradtak fenn a karácsonyi fahozást írásban rögzítő erdészeti jogszokások, jogelvek (Mantel 1975, 5-6).

Számos bizonyító adat szerint a két Felső-Rajna vidéki városban, Straßburgban és Freiburgban öt évszázada szokás örökzöld ágakkal és -fákkal karácsonykor és újévkor a házakat feldíszíteni. Az adatok egy része újévre vonatkozik (*Neujahrsgrün*), de Németország nagy részén, a straßburgi püspökségben is, a középkor folyamán a karácsonyi évkezdést (*Nativitätssti*) tartották, így az újévi szokások egy része átkerült a karácsonyi időpontra. A karácsonyfa kialakulásának, gyors terjedésének területe a karácsonyi évkezdést alkalmazó érsekségek, püspökségek területével azonos, ahol előzményeként a karácsonyi zöld ág díszítés is megjelent. Krogmann ezen az alapon nevezte a karácsonyfát az újévi zöld ág bujtványának, amely a törzstökét jóval túlszárnyalta (Krogmann 1962/1963, 69-71).

Mi lehetett a téli májusfák, később a karácsonyfák felállításának és a karácsonyi ajándékozásnak eredeti célja, szerepe, lélektani háttere? Azoknak a fáknak, gallyaknak, amelyek még télen is zöldellnek, ezáltal dacolnak a növényvilág szempontjából halottnak vélt időszak pusztító hidegével, különös életerőt tulajdonít az európai néphit. Az embereknek a téli napforduló idején a maguk hasznára kell fordítani e fák életerejét. Ha ezeket a gallyakat, fákat

felakasztják vagy felállítják a házban vagy a ház körül, erős életerejük a környezetre, a házlakóira átáramlik, bőséget, áldást eredményez, minden bajt elhárít (Fehrle 1955, 39).

A karácsonyi ajándékozás lélektani háttere az ünnep évkezdet jellegével magyarázható. Általános emberi hit szerint minden kezdetnek előremutató jelentősége van. A jó kezdet jó előjel, ezért akikkel együtt élünk vagy hozzánk közel állnak, azok számára az évkezdés idején gondoskodni igyekszünk, jelképesen az ajándékokkal is, hogy az új évben semmijük ne hiányozzon. A javaknak a kezdéskor való megnövelése az egész évi gyarapodást vonja maga után (Fehrle 1955, 36).

Az európai népeknek az örökzöldek különös életerejében és a kezdeti bőség jó előjel voltában való hitét mindennél szebben fejezi ki Sebastian Brant (1457 vagy 1458-1521) strasbourg-i német író 1494-ben, Bázelen megjelent *Das Narrenschiff* (Bolondok hajója) című könyvében (1979, 183-184):

Und wer nit etwas Neues hätt
und um das neu Jahr singen geht
und grün Tannreis steckt in sein Haus,
der meint, er lebt das Jahr nit aus...
Desgleichen zu dem neuen Jahr:
wem man nit etwas schenken tut,
der meint, das Jahr werd nit gut...

Akinek pedig nincsen valami új holmija
és újév táján énekelni megy,
és zöld fenyőgallyat nem tűz ki házában,
az azt hiszi, hogy nem éli végig az évet...
Ugyanez az új évre:
akinek valamit nem ajándékoznak,
az azt hiszi, hogy az egész év nem lesz jó...

Röviddel ezután, 1508-nan a híres strasbourg-i hitszónok, Geiler von Kaisersberg (1445-1510) böjti prédikációjában kárhoztatta korának karácsonyi szokásait, amelyeket a pogányok újévi szokásaihoz hasonlított, és megszüntetésüket akarta: a pogányok újévkor Januárt vagy Janus-t tisztelték, „néhányan tánccal és ugrándozással, mások disznóöléssel, ismét mások fenyőág elhelyezésével, megint mások vívással, ugyan mások azzal, hogy egymásnak ajándékokat, mézeskalácsot, bort küldtek.” (Kaisersberg 1516, 48/4.)

A *Badische Zeitung* 1958-as karácsonyi számában jelent meg Wolfgang Stolz cikke: *Karácsonyi szokások a régi Freiburgban. Kis karácsonytörténet régi írott források alapján* címmel, amelyből megtudjuk, hogy Freiburgban is szokás volt ötszáz évvel ezelőtt karácsonykor zöld fenyőgally kitűzése a házban (*ze wihenachten... gryn tannriß in sin hus zu stecken*). A zöld ágakkal történő díszítés gyakran ellenállást szült a hatóság részéről: „megtiltották a fenyőgally és naspolyaág kitűzését.” „Freiburg város bölcs tanácsa illő komolysággal” lépett fel „az új, pogánynak ítélt szokással” szemben. A helyi lakosság viszont úgy ítélte meg, hogy csupán egyszerű gyerekjátékról van szó. Freiburg polgármestere, Balthasar Tegelin von Winterbach a XVI. század elején úgy vélte, hogy a szokás kialakulása feltartóztathatatlan, szerinte ez a karácsonyi jelkép rendszeresen visszatér, és maradandó formát nyer (Mantel 1975, 7, 178-179). Igazán maradandó formát a karácsonyfában kapott.

Az elzászi Schlettstadt-ból 1521-ből maradt fenn egy számla két schilling kifizetéséről: „erdészeknek, akik a májusfákat Szent Tamás napján őrzik”. (*ferstern, die meyen am sand Thomastag zu hieten*). Tamás napja (december 21.) a téli napforduló csillagászati időpontja, az esztendő leghosszabb éjszakája, amikor az erdőket az illetéktelen karácsonyfátolvajoktól

különösen őrizték. Schlettstadt lakossága ekkor még, egészen 1536-ig, katolikus: karácsonyi májusfákat már jóval a reformációt megelőző időszakban vágtak (Hoffmann-Krayer — Bächtold-Stäubli 1927/1928, 913). Sankt Pilt bírása egy XIV. századi felső-elzászi jogelv alapján az erdőt kilenc napon keresztül karácsony előtt és ugyancsak kilenc napig karácsony után is erősen őriztette. Az sejthető ebből, hogy illetéktelenek téli májusfát nem csupán karácsonyra, hanem a tizenketted másik két kiemelkedő ünnepére, újévre és vízkeresztre is próbáltak lopni az erdőből. Schlettstadtban 1557-ben szintén két schillinget kaptak az erdészek a karácsonyi májusfák őrzéséért, és ugyanennyit karácsonyfák vágásáért. Ezek szerint a város saját kezelésébe vonta a karácsonyfák vágását és árusítását, ami nyilvánvalóan hozzájárult bevételeihez. 1547-ben három schillinget fizettek a fák kivágásáért. Az 1567-ben kiállított nyugta szerint: „kiadatott 11 schilling a karácsonyi májusfák vágásáért”. (*geben von den Meyen zu hawen uf weihnachten 11 Schilling*). Schlettstadt város tanácsa 1555-ben szigorú büntetés terhe mellett, megtiltotta a karácsonyi májusfák önkényes vágását: *Niemand soll wyhenachtmayen hawen by daruff gesetzter straff* (Mantel 1975, 8-9; Schenda 1964, 12; Lebrun 1983, 115). A tiltás azokra a zsellérekre, napszámosokra vonatkozott, akiknek nem volt részesedésük a város közös erdejéből, így őket kizárták a karácsonyi fahozásból, ami az elzászi jogszokás szerint a telkeseknek (*Hübner*) járt. A fenyőerdők őrzetése, az illetéktelen fakivágás tiltása, fenyőágak erdészekkel történő szakszerű vágatása és jelzi, hogy Schlettstadtban a téli májusfa a XVI. században, a családi otthonokban erősen meggyökeresedett, széles rétegeket érintett, olyan városi lakosokat is, akik faizásra nem jogosultak a közös erdőben, ezért azt akár lopás révén is törekedtek megszerezni.

Az elzászi városok, földbirtokosok rendeleteikkel próbálták korlátozni a kivágható karácsonyi májusfák számát, méretét. Türkheim városa 1611-ben úgy rendelkezett, hogy aki egynél több karácsonyfát (*Weyhnachtsbaum*) kivág, az 5 schilling pénzbüntetést fizet. Ennek érdekében ellenőrizték a városkapukat. Ammerschweierben is elismerték minden polgár jogát egy karácsonyfa kivágására, amelynek hosszát meghatározták. Ammerschweier „régől fennálló” erdőrendtartásában, amit 1448-ban és 1530-ban a városi jogkönyvben (*Stadtbuch*) megújítottak, előírták, hogy karácsonyra egy polgár sem vághat egynél több májusfát, s az nem lehet hosszabb 8 lábnaál (2,5 méter): *dann einen Meyen..., soll nit lenger sein, dan 8 Shuo lang*. Adolsheimben az 1431-ből fennmaradt jogelv szerint az egyházi földesúr egy 7 láb hosszú fenyőfa kiadását engedélyezte. Kayersberg város polgárai 1556-ban, egy perben arra hivatkoztak, hogy nekik karácsonyra három májusfa és egy karó kivágása régől fogva engedélyezett. A karót (*pfurch*) a májusfák szállításánál használták (Mantel 1975, 9; Pinzl–Tögel 1968, 35-36; Schenda 1964, 12). A téli májusfák engedélyezett, tekintélyes hossza arról tanúskodik, hogy itt már nem szobát díszítő fenyőgallyakról, apró, mennyezetről függő fácskáról, hanem a házban vagy a szabadban felállított karácsonyfáról van szó.

Straßburgban a karácsonyfa árusítása 1539-től bizonyítható. Ekkor jegyezték fel a jómódú Sichenheim ház számadásaiba, hogy fenyőfáért és fenyőgallyakért fizettek. Ugyanebben az évben a straßburgi székesegyházban már karácsonyfát állítottak (Mantel 1975, 10, 180; Hoffmann-Krayer — Bächtold-Stäubli 1927/1928, 913). Straßburgban a korábbi „Sankt Klausenmarkt” (Szent Miklós vásár) helyébe 1570-ben a „Christkindlesmarkt” (karácsonyi vásár) került, amely változtatáshoz a döntő lökést Flinner evangélikus prédikátor adta meg. Az ajándékozást is Szent Miklós napjáról karácsonyra tették át. Céhház szobájában állított, feldíszített karácsonyfa leírásával az 1604-ből vagy 1605-ből fennmaradt, Néhány nevezetesség Straßburgból (*Memorabilia quaedam Argentorati observata*) című kéziratból értesülünk: „Karácsonykor fenyőfát állítanak fel Straßburgban a szobákban, azokra színes papírból kivágott rózsákat, almát, ostyát, aranyfüstöt, cukrot és miegymást akasztanak. Négyszögű keretet szoktak hozzá csinálni...” A keret a karácsonyfa tartója, talpa, amelybe állították (Kronfeld 1906, 149.). Konrad Dannhauer, straßburgi

evangélikus prédikátor 1642 és 1646 között megjelent többkötetes művében (*Katechismusmilch*) már kárhoztatta a karácsonyfát. Prédikációja egyúttal a családi karácsonyfa első dokumentuma: „A sok haszontalanság között, amelyekkel inkább töltik az egész karácsonyi időszakot, mint Isten ígéjével és hitbuzgalmi gyakorlatokkal, ott van a karácsonyfa vagy fenyőfa, amit otthon állítanak fel, babákat és cukrot akasztanak rá, majd azután leráztatják, leszedetik. Hogy honnan jött ez a szokás, nem tudom, gyerekjáték ez, még jobban, mint más képzelődések, bálványimádás, amit a Jézuskával üznek, a sátán kápolnáját építik a templom mellé, a gyermekekben olyan véleményt kialakítani, hogy az ő belső imáikkal egy maszkos, vélt Jézuskához majdhogynem bálványozva járuljanak. Sokkal jobb volna őket Jézus Krisztus lelki cédrusfája felé irányítani!” (Pinzl-Tögel 1968, 37.)

Freiburgban is általános elterjedtségnek örvendett a karácsonyfa a XVI. században: a városi tanács 1554-ben arra kényszerült, hogy a karácsonyi májusfák helytelen vágása ellen közbelépjen. Mivel a meg nem engedhető módon történt vágások nagy károkat okoztak, ezért azokat 10 rappen büntetés terhe mellett megtiltották. Az 1550-ben kiadott freiburgi erdészeti szabályzat is büntetés terhe mellett tiltotta a zöld fenyő kivágását. 1561-ben az erdőmesteri javadalmazás keretében a freiburgi városi erdő favágóit arra utasították, hogy munkájuk során a fiatal erdőben a karácsonyi májusfa nagyságú és annál kisebb fákat a kivágástól megóvják (Mantel 1975, 10). A freiburgi Szentlélek Kórházban, az urak szobájában (*Herrenstube*) a pékek egy nagy karácsonyfát díszítettek, ami az új évig érintetlen maradt. Azután zászlótartójuk és a zenekar vezetésével egy nagy peracet hordoztak körül a városban, amit a szegények atyjának (*Armenvater*; koldusbíró?) nyújtottak át; azután az öregsegéd a hatalmas fát megrázhatta, a lehulló süteményeket, gyümölcsöt a szegények felszedték. Rögtön bort kínáltak, és elindult a tánc, amit a szegények anyja (*Armenmutter*) kezdett. Ezt a valószínűleg a XVII. századra vonatkozó karácsonyfa-ünnepélyt egy XVIII. század végi leírás őrizte meg. Eredeti forrását még nem derítették fel. Elképzelhető, hogy a XVIII. századi leíró valakitől hallotta, esetleg maga is látta a freiburgi pékek karácsonyfa-ünnepélyét. A Szentlélek Kórház számadáskönyveiből kiderül, hogy a karácsonyfa-ünnepély itt régi hagyományon nyugszik: 1625 és 1773 között rendszeresen volt kiadásuk a karácsonyfa díszítésére. A karácsonyfa ehető díszeknek szegények számára juttatása, a perac ünnepélyes átadása, az ital és a tánc mind a régi céhünnepek elemei, kellékei (Hoffmann-Krayer — Bächtold-Stäubli 1927/1928, 911-912). Paul Geiger a karácsonyfaállítás helyszínét, a *Herrenstube*t így magyarázta: *Vereinigung vornehmer Bürger, geistlicher Herren und adliger Ritter* (előkelő polgárok, egyházi személyek és nemes lovagok egyesülete) (Geiger 1939/1940, 231). Magyarul iparos körnek, úri kaszinónak, polgári körnek, polgári klubnak nevezhetnénk.

A bemutatott történeti adatok igazolják, hogy a karácsonyfa-állítást a XVI. században a Felső-Rajna mindkét oldalán úgy a protestáns, mint a katolikus területeken élő szokásként gyakorolták. Különbség nem adódott a katolikus és a protestánssá vált területek között. A források elsősorban a városokra vonatkoznak, de mégis feltehetjük, hogy fenyőágak és fenyőfák karácsonyi díszítésként való felhasználása a falvakban is, legalább Felső-Elzászban előfordult (pl. karácsonyfát tettek a falu kútjára).

A karácsonyfát először almával és más gyümölcsökkel díszítették. Jómódúak a XVI. századtól kezdve egyre inkább díszítették, főként a Felső-Rajna vidékének városaiban. Itt már korán szokássá vált, elsősorban urak egyesületeiben, a tanácsurak és polgárok helyiségeiben és a céhházakban, a karácsonyfa ágaira aranyozott, színes papírflittereket, gyümölcsöt (alma, körte, dió, füge, datolya) és édességeket akasztani, alá ajándékokat elhelyezni. Díszítéséről a legrégebbi híradások Türkheimből (Felső-Elzász) származnak, ahol a XVI. században jómódú kereskedők, szőlőművelők, földművesek éltek. Itt a háznagyi számadásokban (*Stubenmeisterrechnungen*) 1597 és 1669 között rendszeresen számoltak el kiadásokat almáért, ostyáért, színes papírért és fonalért, amivel a karácsonyi májusfákat vagy a termet díszítették (Mantel 1975, 11). A freiburgi pékek céhének karácsonyfa-ünnepségéhez hasonló

egyesületi és céhes szokásról (*Dattelbaumschütteln*) Bernből is értesülünk, amit legalább 1570 óta rendeztek (Geiger 1939/1940, 236-237, 249). Bernben a karácsonyfa (*Dattelbaum*) lerázása január közepén történt, felállítása nyilvánvalóan ugyanúgy karácsonykor, mint Freiburgban. Bázelen 1597 karácsonyán a szabósegédek almával és sajttal feldíszített zöld fával vonultak végig a városon, amit azután a legényszálláson állítottak fel, majd díszítésétől megfosztották. A Felső-Rajna vidékétől távoli északnémet Brémából is fennmaradt a céhbeli karácsonyfa emléke. Egy brémai céhkrónika 1570-ből datolyafáról (*Dattelbaum*) ír, kis fenyőfáról, amit almával, dióval, datolyával, perecekkel és papírvirágokkal díszítettek, és a céhházban állítottak fel. Karácsonykor a céhtagok gyermekei lerázhatták (Weber-Kellermann 1978, 107). Ez az északnémet adat a feldíszített karácsonyfáról korábbi, mint Felső-Rajna vidéki társai, de egyedüli, elszigetelt. Hasonló adatok feltárását a német céhtörténeti kutatásoktól várhatunk. A legénylvándorlás intézménye hozzájárulhatott, hogy a céhszokások nagy területen elterjedjenek.

A legrégebb ismert írásos forrás a karácsonyfáról az 1600-ból származó Beck-krónika a slettstadti úri társaság (*Stubengesellschaft*) karácsonyfa-ünnepélyét rögzítette. Az úri társaság házirendje, működési szabályzata (*Stubenordnung*) ez, amit ügyvezetőjük, és főpohárnokuk (*Hauptkann*) Balthasar Beck 1600/1601-ben írt. Beck 1597-ben érkezett Schlettstadtba, vendéglős nagybátyjához a svábföldi Heroldingenből, 1600-tól 1609-ig állt az úri társaság szolgálatában, tehát a helyi viszonyokat jól ismerhette. A *Herrenstube*, *Stubengesellschaft* tagjai, Freiburghoz hasonlóan, Schlettstadtban is jómódú városi polgárok, tanácsurak, egyházi személyek, céhmesterek, nemesek voltak. Karácsonyfa-ünnepélyük 1600/1601-ben Balthasar Beck leírása szerint így zajlott: „A májusfákat, azaz a fenyőfákat felállítják karácsonyeste, az erdészek hozzák a májusfákat. Éjszaka segítenek a városi küldöncök, kifutók és a zsoldos (lovass küldönc) a pohárnoknak (*Schenk*) felállítani, ostyával és almával feldíszíteni azokat. Amit a pohárnok almáért és egyebekért kiad, azt visszafizetik neki vételáron. A szakács egy üveg bort, hat pfennig ára kenyeret és gyertyákat adjon nekik. Az istentisztelet kezdete előtt a küldöncök szurokfáklyákkal és lámpákkal az úri házakhoz mennek, és a polgármester urakat és a tanácsurakat a templomba-, majd vissza kísérik.” Továbbiakban Beck a vízkereszt-i babünnepéről (*Bohnenfest*) és a karácsonyfák lerázásáról (*Plündern*) tájékoztat: „Előző este arra az éjszakára az urak közül valakit királlyá tesznek, ezért a pohárnok az úri társaság tagjait (*Stubengesellen*), a polgármestereket és a tanácsurakat éjszakába nyúló vacsorára hívja. Egy hosszú asztalnál foglalnak helyet, három mellékasztalnál ülnek a szolgák. A kórházi pék hoz egy hosszú kalácsot. Asztalbontás után a pohárnok annyi darabra szeli a kalácsot, ahányan az úri társaságból jelen, vannak. A szeleteket kosárba teszi, szalvétával letakarja, majd az asztalfőre, a polgármesterek elé állítja. A szalvéta alá nyúl, és sorban szétosztja a kalácsot. Aki a bab és a borsó díszítésű kalácsot kapja az lesz a király és az udvarnagy. Azután felállnak az asztaltól, a pohárnok újra megteríti, a szakács fánkot süt, és a patikából mindenféle csemegét hoz, apró borsócukrot (*Zuckererbsen*), mandulát, mazsolát, fügét és mézeskalácsot, amit az asztalra tesz. Ezután jönnek az úri társaság gyermekei, akik a májusfákat, azaz a fenyőfákat lerázzák. Számukra is megterítik az asztalt hideg süttekkel és fánkkal. Amikor a király vagy az udvarnagy iszik, a gyerekek hangosan éltetik. Végül a konyhai-, patikai költségeket, a bort és a kenyeret a király és az udvarnagy fizeti.” (Kronfeld 1906, 150-151.) Figyelemre méltó, hogy Beck mindkét említéskor többes számban írt a karácsonyfáról, tehát a teremben több feldíszített fenyőfát is állítottak.

Városi, úri társaságok, céhek által rendezett karácsonyfa-ünnepélyek nem helyettesíthették a családi ajándékozást, amely a reformáció hatására Szent Miklós napjáról karácsonyra helyeződött át, s amelynek eszközévé a feldíszített ajándékfa, a karácsonyfa vált. A közösségi és a családi ünneplés kapcsolatát jelzi, hogy a XVII. századig a családi ünnepek, események is társasági, szomszédsági vagy céhes keretek között zajlottak (lakodalmak,

keresztelők, temetés). Változást jelez, amiben a reformáció, a harmincéves háború hatását is látjuk, hogy a XVII. század közepétől a családi ünnepek, így a karácsonyi ajándékozás is, egyre inkább a magánszférába, a családi otthonokba kerülnek. Az bizonyos, hogy a téli májusiakat nem csak a városi polgárok, céhtagok használták, hanem egészen széles társadalmi rétegek képviselői is, viszont a feldíszített, közösségi karácsonyfa, az ezzel kapcsolatos ceremóniák kialakításában, meggyökereztetésében, elterjesztésében jelentős szerepet játszottak. A társadalmi kérdésekre mindig érzékeny Ingeborg Weber-Kellermann írta erről a korszakról, a városok és a kézművesek szerepéről: „A reformáció kezdetével és a kézművesek kulturális felemelkedésével sok területen az új városi kultúra vált irányadóvá. Az önellátó háztartás áttért a pénzgazdálkodásra; a hagyományos népi vallásosság mellett elterjedt a protestantizmus új eszméje. Most már a városok adtak tovább számos szokást, divatot és más vívmányt a parasztoknak.” (1978, 108.)

A Felső-Rajna vidékéről még a templomok elé és a templomokban felállított karácsonyfákról kell szólni. Régi számlák alapján tudjuk, hogy a freiburgi kórházi templomban 1669. december 24-én „2 paar mayen”, azaz négy karácsonyfát állítottak. Elzászban különösen evangélikus körökben lelt otthonra a karácsonyfa, annak ellenére, hogy először a prédikátorok támadták. Az evangélikus templomokban is megjelent a karácsonyfa, Elzászban és később máshol is egyházi körökben elismerték, olyannyira, hogy végül protestáns karácsonyi szokásként emlegették. Túlzással a protestantizmust azonosították a karácsonyfával: a *Schlettstädter Zeitung* 1896. augusztus 4-ei számában a protestantizmust karácsonyfavallásnak (*Tannenbaumreligion*) nevezték (Kronfeld 1906, 151). Katolikus területeken az ellenreformáció eszközeként a karácsonyi jászlat népszerűsítették, egyre szebbé varázsolták. Elzászban, a templomokban karácsonyfát állítottak mellé, a családi otthonokban fenyőgallyakkal díszítették.

A harmincéves háború (1618-1648) pusztításai átmenetileg megakadályozták az elzászi karácsonyfa-ünnepek megtartását. Hosszú szünet után Schlettstadtban 1655-ben, 1556-ban és utolsó alkalommal 1657-ben rendeztek karácsonyfa-ünnepélyt. Türkheimben is elmaradt a háború legpusztítóbb éveiben. A wesztfáliai békével (1648) Elzász a Német-Római Szent Birodalomtól a Francia Királysághoz került. Felső-Elzász egykori birodalmi városai számára a XVII. század második felének dinasztikus háborúi komoly károkat és politikai változásokat hoztak. A katolikus egyház befolyásának növekedésével Schlettstadtban a gyermekek Szent Miklós napi megajándékozása ismét előtérbe került, és kiszorította a karácsonyfát a városból vidékre, ahol töretlenül fennmaradt. Az evangélikus Straßburgban viszont erősen tartotta magát a karácsonyi vásár és a karácsonyfa is. Straßburgból 1785-ből Oberkirch bárónő francia nyelvű memoárjaiban olvashatjuk: „A nagy nap elérkezett, minden házban készítették a karácsonyfát (*le Tannenbaum, le sapin*), a gyertyákkal és cukorkákkal borított, nagyon kivilágított (*grande illumination*) fenyőt.” (Handsuh 1990, 222.) Scherlen elzászi helytörténeti kutató szerint: „az bizonyos, hogy a karácsonyfa Elzászban katolikusoknál és protestánsoknál 1870/71 előtt már régóta gyakorolt szokás volt.” (1926, 20.) Kronfeld szerint 1870-ben, Elzászban a karácsonyfa majdnem teljesen ismeretlen volt, azt a német hadsereg hozta be újra. 1896-ban a tartományi választmány ülésén az ellen tiltakoztak, hogy Lotaringiában a Chauteau—Salins-i járás főnöke megkísérelte meghonosítani a német karácsonyfát (1906, 151).

E különböző, egymásnak ellentmondó vélemények tükrözik, hogy németek, elzásziak, franciák különbözőképpen alkottak ítéletet a karácsonyfáról. Hogy 1870 előtt nem lett volna karácsonyfa Elzászban, azt megcáfolja a *Monde illustré* lapban, 1858-ban megjelent szép metszet az elzászi karácsonyfáról (*Arbe de Noël en Alsace*) (Lebrun 1983, 117). Polgárcsalád három generációja veszi körül a szépen feldíszített, gyertyás karácsonyfát, amelyen nem csupán édességek, hanem játékok, babák is lógnak. Ugyancsak 1858-ban a *Journal de Rouen* krónikása írta a karácsonyfáról: „Az este közepén a szalon ajtó mindkét szárnyát kinyitották:

csodálatos színes lámpákkal kivilágított karácsonyfa érkezett (ez a jó szó), amit két nagy kutya egy kerek kocsin húzott, éppen a szalon közepére, mintha csak a Börze terének gesztenyefája lenne. Az inasok elvezették a kutyákat, a fa mozdulatlanul maradt. A meghívott fiatalok már jól megnézték az ágakra aggatott kicsi tárgyakat: babakellékek, a jövőt rejtő aranydió, a legszebb cukorkák, új könyvek, sírós babák, felöltöztetett bábuk, mindenféle keljfeljancsik és bűgőcsigák. Madame... fia minden meghívottnak adott egy számozott kártyát, amelyhez a megszámozott tárgy tartozott, és hamarosan a kis kezek emlékeket vettek le a fáról.” (Lebrun 1983, 116-117.)

Ígéretes XVI. századi és XVII. század eleji Felső-Rajna vidéki kezdetek után egy évszázadon keresztül alig hallunk a karácsonyfáról, terjedéséről, állításáról. Néhány említéséről tudunk csupán ebből az időszakból. Így a Drezdában felnőtt gróf Dernath állított karácsonyi fenyőfát 1691-től néhány éven keresztül kelet-holsteini uradalmában. Utalhatunk a danzigi tanár, Achatius Filliborn 1698-ban keletkezett, a karácsonyfáról (*Christ-Baum*) szóló költeményére, amelyben leírta a karácsonyi vásárban kapható, idegen (déli?) gyümölccsel, édességekkel díszített fát, amit a gyermekek kapnak, majd lebontják (Lauffer 1935, 63-64). Liselotte rajna-pfalz-i hercegnő gyertyával díszített karácsonyfákra emlékezett az 1660-as évekből a hannoveri választófejedelem udvarából 1708-ban és 1711-ben írt leveleiben. Végül uradalmi karácsonyfáról értesülünk 1737-ből a szászországi Zittauból. A harmincéves háború és a rá következő dinasztikus háborúk pusztításai megakadályozták a karácsonyfa németországi terjedését, az ünnepre feldíszített fenyőét, ahogy az a XVI. században a Felső-Rajna vidéki városokban kialakult. Száz éven keresztül levéltári iratokban, könyvekben, szótárakban, még az erdőrendtartásokban sem akadunk a karácsonyfa nyomára. Tehát a XVII. század közepétől a XVIII. század közepéig nem tapasztalható Németországban a karácsonyfa általános terjedése. Ez nem zárja ki örökzöld vagy kihajtatott, virágzó ágak, fácskák karácsonyi időszakban történő felhasználását legalább néhány német területen, ami nem érdemelt külön figyelmet, említést (Mantel 1975, 19-20).

2. A karácsonyfa elterjedése a német nyelvterületen és Európában

A XVIII. század végén kezdődött a karácsonyfa gyors elterjedése: fél évszázad alatt Németország számos területét elérte, sőt Európa városait, uralkodóinak, arisztokráciájának, jómódú polgárságának otthonait is meghódította. Terjedésének segítő és gátló tényezői közül végül az előbbieket kerekedtek felül. Befogadását elősegítette, hogy a régi fakultusz töredékei a téli napforduló időpontjában számos vidéken fennmaradtak a karácsonyi májusfák, kitérített örökzöld ágak (*Bachlbuschen*, *Perchtelbuschen*), a függő karácsonyfa, a koronafa karácsonyfa, a kivirágoztatott ágak (*Borbála ág*) formájában (Fehrle 1955, 38; Treuer 1962, 135-154; Schmidt 1955, 180-186, 1963, 213-242; Gugitz 1950, a II. 217-222, 1955, 145-146; Hoffmann-Krayer—Bächtold-Stäubli 1927/1928, 903-906; Móra 1913, 76-88). Örökzöld ágacskákkal nem csupán környezetüket, hanem a karácsonyi ételeket is díszítették. Közismert a délszlávok karácsonyi kalácsának örökzöld ágacskával történő díszítése (Kiss 1988, 66-73). Kevésbé tudott, hogy a karácsonyi kalácsot a XIX. század második felében Kelet-Poroszországban is tiszafaágacskákkal díszítették, ahogy az angolok karácsonyi pudingjukat ma is örökzöldekkel díszítik (Krogmann 1962/1963, 64-65). A gyertyás karácsonyfa elfogadását előmozdította, hogy északnémet területeken és a szomszédos svéd szigeteken a karácsonyi időszakban (*Julzeit*) a napfordulóhoz és a halottkultuszhoz kapcsolódóan már korábban is gyertyákat gyújtottak, amelyeket többágú, díszesre faragott és esztergált tartókra (*Lichtergestell*), függesztett vagy nyelüknél kézben fogva vitt csillárszerű koronákra (*Lichterkrone*) helyeztek (Hoffmann-Krayer—Bächtold-Stäubli 1927/1928, 915-918; Kügler 1930, 137-138). Elősegítette a gyertyás karácsonyfa népszerűvé válását a német vegyész

fejlődése, 1818-ban a sztearin, 1830-ban a paraffin felfedezése. Ezáltal sokkal olcsóbban hozzájutottak a szélesebb néprétegek is a karácsonyfagyertyához, mint korábban, amikor drága méhviaszból készült (Wittl 1992, 64).

Gyors terjedését előmozdította, hogy a karácsonyfa véleményem szerint nem egy centrumból indult: a Felső-Rajna vidéki törzsterületen kívül egy északkelet-németországi központtal is számolnunk kell. Danzig karácsonyi vásárán kapható feldíszített karácsonyfát már említettem 1698-ból. E központhoz kapcsolódik a karácsonyfa svéd szigeteken, Östergötlandban 1814-1841 közötti időszakban regisztrált elterjedtsége. Östergötlandban a fiatalok karácsony második ünnepén rendezett táncmulatságuk helyiségében állítottak gyertyával és „arannyal” díszített karácsonyfát (*julbuske*) (Hoffmann-Krayer—Bächtold-Stäubli 1927/1928, 914). A német karácsonyfakutatásnak az északkeleti központ területéről kellene több forrást feltárni, közzétenni. Nehezíti a munkát, hogy ezek a területek ma jórészt nem tartoznak Németországhoz, német lakosságuk a második világháború végén elmenekült, etnikai tisztogatások, kitelepítések és áttelepítések áldozatává vált (Kelet- és Nyugat-Poroszország, Danzig). Újabb eredményeket várunk Svédország és a balti államok karácsonyfakutatásától is, amely a velük szomszédos északkeleti törzsterületre vonatkozó új ismeretekkel szolgálhat.

Terjedését előmozdította, hogy a Felső-Rajna vidéken (is) céhszokássá vált, így a vándorló mesterlegények, távoli vidékeken munkát vállaló kézművesek hírét vitték, beszéltek róla.

Gátló tényezői közül a karácsonyi tuskót és a karácsonyi jászlat említhetem. A karácsonyi tuskó az ősbib, és szinte egész Európában elterjedt szokástárgy: a germánoknál, a román népeknél és a szlávoknál is erősen meggyökeresedett. Hogy a karácsonyfának nagy területen sikerült kiszorítani, ahhoz hozzájárult részleges formai hasonlóságuk. Végül is a karácsonyfa ugyanúgy fa, mint az erdőben karácsonyi tuskónak kiszemelt fatörzs, amit ráadásul a karácsonyfához hasonló örökzölddel, borostyánnal fel is díszítenek (Gugitz 1950b, II, 248-254; Deisinger 1972, 174-175; Kiss 1988, 53-58). Németország és Ausztria katolikus tartományaiban és az Alpoktól délre elhelyezkedő országokban a karácsonyfának a karácsonyi jászollal kellett megmérkőznie. A karácsonyfa igen intenzív terjedésével, térnyerésével egyidejűleg a jászlat a felvilágosodás szellemében a központi irányítás kitiltotta a Habsburg Birodalom és Bajorország templomaiból. Magánházaknál nyert menedéket, a szent sarokban fenyőgallyakkal díszítették. Ahol már volt karácsonyfa, ott a jászol a karácsonyfa alá került. Napjainkban a templomokban felállított jászol környezetébe is karácsonyfákat állítanak. New Yorkban a Metropolitan Museum olyan nápolyi betlehemet őriz, amelyben a jászol teljesen összeépült a karácsonyfával, a jászol egy gyönyörűen feldíszített hatalmas karácsonyfában folytatódik (Lebrun 1983, 40). A fenti előzmények megteremtették a karácsonyfa átvételének tradicionális és pszichikai alapját, amit Ujváry Zoltán a népszokások átadásánál-átvételénél fontosnak tart. Gondolatmenetéből a karácsonyfa elterjedésével kapcsolatban az alábbiakat is kiemelhetjük: „A szokáselemet egy kis kör fogadja be, veszi át, s abból sugárzik azután tovább. A kis csoportból mint a közösség egy sejtjéből, amely a szokást magáévá tette, csak idő, alkalom kell, hogy tovább terjedjen. Ez természetesen csak az egységes kultúrájú, azonos szellemi fokon álló közösségeknél történhetik különösebb akadály nélkül. A tovaterjedést tágabb kör felé bizonyos tényezők megállíthatják. Egyik ok lehet a szomszédos etnikum (lehet az már a szomszédos falu közössége is) eltérő szemlélete, magatartása, kulturális arculata. Elvileg ugyanis feltételezhetjük, hogy valamely szokás gyakorlásához azonos kultúrfok, azonos szemlélet szükséges az egymáshoz közel vagy távolabb levő közösségeknél. Ha viszont ebben a tekintetben eltérések adódnak, a szokáselem megmarad az átvétel helyén, s nagyobb életteret nem kapva elszigetelődik.” (Ujváry 1961, 29-30.) A karácsonyfát számos helyen egy kis kör, a fejedelmi udvar, főúri kastély, céh, polgárház, egyházközség és intézményei (óvoda, iskola, kórház, árvaház) fogadta be. Terjedésénél nem szigetelődött el,

hanem etnikai-, nyelvi-, kulturális-, vallásfelekezeti-, ország- és kontinens határokat átlépve egyre nagyobb teret nyert. Idővel a társadalom egyre szélesebb rétegeit, a hagyományörző parasztságot, és a számszerűleg egyre jobban növekvő munkásságot is meghódította.

Az elősorolt néprajzi tényezőkön kívül az új szellemi irányzatok, politikai, diplomáciai események is kedveztek terjedésének. Szellemi téren a *Sturm und Drang*, a német felvilágosodás hozta mozgásba a karácsonyfás térséget, amely a kötöttségek, a hideg ész ellen fordulva a természet, az érzelmek jogát hirdette. A német közgondolkodásban felerősödtek a helyi sajátosságok és hagyományok értékét hangsúlyozó eszmék (Kósa 1998, 23). Majd a romantikában a népköltészet, a népi kultúra még inkább felértékelődött. Később a biedermeier korban a családi élet került középpontba, ahol a karácsonyfa a gyermekek, családtagok megajándékozásának elfogadott, megbecsült eszközévé vált. A napóleoni háborúkat lezáró bécsi kongresszus (1815) német diplomáciai sikerei, a Német Szövetség létrehozása, majd a vámunió (*Zollverein*) megteremtése (1833) nem csupán a német államok gazdasági együttműködését hozták, hanem az erősödő polgárság növekvő regionális kapcsolatait kulturális területen is fokozták, ami a karácsonyfa terjedéséhez hozzájárulhatott.

Mivel ebben az időszakban a polgárság a karácsonyfa-állítás fő befogadója, ezért a szokást elsősorban a városi ünnepi szokások között kell keresnünk. Az ízlésesen feldíszített karácsonyfa a polgári családi karácsonyi ünnep része a városokban, ezért korai elterjedését elsősorban itt kell nyomoznunk.

Egészen feltűnő, hogy a XVIII. század második felében evangélikus területeken, városokban, fejedelmi udvarokban milyen korán és hevesen terjedt a karácsonyfa. Délnyugatról, Straßburgból kiindulva a XVIII. század végére a többi evangélikus területet Nyugat- és Közép-Németországban, Hamburgot és Berlint is elérte a karácsonyfa. Németország katolikus területei jóval lassabban és később vették át a „lutheránus karácsonyfát”, ahogy a Luther Mártontól való mondai származtatás alapján gyakran nevezték. Katolikus országokban, tartományokban a fejedelmi udvarokból sugárzott szét az arisztokrácia, a nemesség és a polgárság felé.

Falvakban, a parasztság ekkor még a feldíszített, gyertyás karácsonyfát nem ismerte. Csak lassan, a XIX. század végén jelent meg a parasztházakban, ezzel visszakerült oda, ahonnan eredetileg, a fakultusz jegyében, a téli napforduló ünnepén kitett örökzöld ágként elindult.

A karácsonyfa gyors és intenzív terjedésével a XIX. század folyamán kiszorította a korábbi, regionális, kistáji vagy lokális elterjedtségű karácsonyi szokáskeresőket: a karácsonyi tuskót, a gyertyaállványt, a karácsonyi piramist, az abroncskarácsonyfát (*Reifenbaum*) (Mantel 1975, 20-23; Karasek-Langer 1968, 164-195; Pienn 1976; Lanz 1981, 93-99).

A terjedés kezdete a XVIII. század közepén elsősorban az evangélikus lakosságú nagyvárosokban adatolható. Lipcséből 1767-ből említik a karácsonyfát, ahova talán Nürnbergből került. Ezt az édességekkel, gyertyával díszített karácsonyfát láthatta Goethe 1767-ben Stock rézmetsző házában. Utóbbi lánya, Minna Stock (szül. 1762) írta Goethe náluk töltött karácsonyestéről: „Goethe és apám addig nem nyugodtak, amíg karácsonyeste Jolinak egy édességekkel teleaggatott karácsonyfát fel nem állítottak, egy vörös gyapjúmellényt adtak rá, és a gazdagon megrakott asztalkához vezették, miközben nekünk meg kellett elégednünk egy kis csomag barna mézeskaláccsal, amit keresztapám Nürnbergből küldött. Joli annyira érthetetlen, ha szabad mondanom, keresztényietlen teremtes volt, hogy a mi fácskánk alatt, a számunkra feldíszített jászlat semmibe vette, mindent letüszögött és hancival a cukor Jézuskát a jászolból kitepte, majd felfalta, amin Goethe úr és apánk is hangosan felnevetett, miközben mi könnyekben fürödtünk.” (Kronfeld 1906, 163). Két dologra érdemes odafigyelni ebben a szövegben. Ahol több gyerek volt, ott számukra külön-külön is állíthattak karácsonyfát. Ez nem általános, de jó módúaknál a XVIII-XIX. században

még elég gyakori jelenség. Állíthattak külön a fiú(k)nak és külön a lány(ok)nak, ahogy ebben az esetben is történt: a német szövegből kiderül, hogy Joli fiú. A Stock család nürnbergi, onnan hozhatták a karácsonyfa-állítási szokását Lipcsébe, ahova 1764-ben költöztek.

Nürnbergből az itt kiadott *Simplizianischer Wundergeschichts-Calender* 1795. évi kötetében arról olvashattak, hogy a legelőkelőbb karácsonyfa (*Christkindleinsbaum*) hogyan nézett ki: „Egy szoba sarkában állt, ágai olyan terjedelmesek voltak, hogy majdnem a mennyezet felét eltakarták, és alá állhattunk, mint egy lugas alá. Minden ágacsán és gallyon drága cukrász- és cukorárak függtek, mint angyal, baba, állatok és ilyesfélék, minden cukorból, amelyek a fa hajtásaival egészen művészi harmonizáltak. Továbbá mindenféle aranyozott gyümölcs lógott rajta nagy mennyiségben, ez alatt a fa alatt úgy érezte magát az ember mintha éléskamrában volna... Középen a szentlélek foglalt rajta helyet megszokott alakjában, egy kedves és szép cukorgalambként, jobbról függött a Jézuska és balról az ő édesanyja — bár takaros volt látni mindent cukorból, de nekem mindkettőt, Szűz Máriát mellette a fiával, szeretetből kedvem lett volna felfalni, ha ez megengedett lett volna. Végül az egész fát minden ágával és gyümölcsével együtt, egy arany hálóval takarták le, amire sok ezer aranyozott és zsinórokra felfűzött mogorót egészen művészi módon helyeztek el, és bevonták girlandokkal, szalagokkal mint egy díszített csillárt. Mindezen leírhatatlan drágaságok között megszámlálhatatlan mennyiségű viaszgyertya világított, mint a csillagok az égbolton, amely pompás látványt nyújtott... Azt is hallani, hogy ez a karácsonyfa, amelyhez hasonló az egész városban és a külvárosokban, sőt az egész országban nincs, tulajdonképpen nem kicsi, hanem nagy, felnőtt gyerekek számára készült volna.” (Lauffer 1934, 242-243; Weber-Kellermann 1978, 108-109.)

Brandenburg-Poroszországban III. Frigyes választófejedelem 1693-ban rendelettel tiltotta meg a fiatalok – Östergötlandból már említett – karácsonyi szórakozása alkalmával a tánchelyiségben feldíszített fa állítását: „Miután tapasztaltuk, hogy karácsonykor a falvakban kürtjeiket fújják, amivel lefújják a Jézuskát, hogy koszorúkkal díszített fákat állítanak, amelyeket sorsfáknak (*Lose-Bäume*) neveznek, amiket körül táncol az ifjú nép, és közben sok helytelenséget űz...” A rendeletet, amely megszegőinek súlyos büntetést helyez kilátásba, amit a helység bírása ró ki, a prédikátoroknak kellett kihirdetni a szószékről (Kügler 1930, 137). Poroszországban a központi irányítás 1755-ben már a családi otthonokban felállított, krumplival díszített karácsonyfa állítását tartotta helytelennek. II. (Nagy) Frigyes király rendelete előbb a krumpli (*Erdäpfel*) népelelmezési jelentőségét hangsúlyozta, majd elítélte az aranyozott krumplival történő karácsonyfadíszítést: „A burgonyának egy nevetséges felhasználási módja is említésre kerül, hogy az itteni vidékeken néhány ember karácsonyi időben zöld fenyőket visz a szobákba, és azokat aranyozott burgonyával feldíszíti, hogy ezzel a gyerekeknek a paradicsomi almát bemutassa.” (Kügler 1930, 163-164.)

A XVIII. század végén megváltozott a karácsonyfák megítélése Berlinben. Már 1810 előtt karácsonyfát állítottak a porosz királyi udvarban, amelyről képes ábrázolás is fennmaradt (Mantel 1975, 16. ábra). A királyi családból a fiatal hercegek, hercegnők szinte naponta kedélyesen végigkocsikáztak vagy -szánkóztak a Breiter Straßén, a karácsonyi vásárra, ahol a fenyőfákat, piramisokat is árulták. Utóbbiról 1800-ban azt írta a szépművészetek barátainak lapja, hogy az a berliniek fő szórakozásának helye, ahol a nagyobb bódékhoz kisebb asztalkák csatlakoznak, csekélyebb áruval, amit egy-egy idős anyóka kínál: papír katonákat, kicsi, bukszuságakkal bevont piramisokat (Kügler 1930, 150-151).

Berlinből az első családi karácsonyfáról báró Wilhelm von Humboldt nyelvész, a Berlini Egyetem alapítójának házából értesülünk 1815-ből. Humboldt ez év karácsonyán Frankfurtban tartózkodott, felesége, Caroline két levelében is tájékoztatta őt a családi karácsony lefolyásáról. Első levele december 23-án kelt, ebben a karácsonyi készülődésről számolt be férjének. Többek között arról is, hogy a szalonban függő koronát (*Krone*) ezen a karácsonyon fogják először meggyújtani, alatta lesz az asztal az ajándékokkal. A korona

csillárszerű, sokágú vagy gyűrű alakú gyertyatartó, a gyertyás karácsonyfa vagy a későbbi adventi koszorú előzménye az északnémet területen. Második levelét december 29-én keltezte, ebben már a jól sikerült karácsonyestéről írt. Megtudjuk, hogy Düben grófnővel együtt ünnepeltek, gyermekeiknek két kis karácsonyfát állítottak. Az ajándékok, játékok felsorolását követően a karácsonyesti fényekről tudósított: „A világító korona és minden egyéb gyertya és gyertyácska rendkívül elragadó látványt nyújtott.” (Kügel 1930, 170.)

Néhány évtized alatt a berlini társadalom alsóbb rétegeiben is megjelent a karácsonyfa: 1848-ban arról tudósított a berlini filléres újság (*Lindows Berliner Pfennigblätter*), hogy már özvegy Müllerné udvari lakásában is ott sugárzik. Zsidó családokban is állítottak karácsonyfát: 1849-ben M.G. Saphir zsidó író, aki Bécsből érkezett Berlinbe, gyertyás karácsonyfát állított. Ezekben az évtizedekben szorította ki a karácsonyfa a Berlinben korábban közkedvelt karácsonyi piramist. Ezt az ajándéktartó faállványt a XIX. században a karácsonyfa hatására örökzöld ágakkal vonták be. (Krogmann 1962/1963, 62-64) Berlinben a XIX. század közepén a társadalmi különbségeket egy bérházban nem csupán a lakás mérete, elhelyezkedése jelezte, hanem az is, hogy karácsonyfát vagy piramist állítanak-e benne. Az előkelő utcai lakásban magas fenyőfa vastag viaszgyertyái világítottak, az udvari lakásban egy szegény asszony piramison gyújtott gyertyákat. Utóbbiakat vidéken, Berlin környékén, Brandenburgban még jóval később is használták: 1870-es megfigyelés szerint a vidékiek piramisokkal és karácsonyi ajándékokkal megrakodva utaztak haza a fővárosból (Kügler 1930, 172-173). Ezzel egyidejűleg a Neuruppinban (Brandenburg), a XIX. században népszerű, igen elterjedt *Neuruppiner Bilderbogen* új képes ábécé (*Neues Bilder A.B.C.*) C betűt személtető táblájának rajzai között már ott szerepel a feldíszített, gyertyás karácsonyfa (*Christbaum*) (Kühn é.n. 1637).

Berlinben először a dorottenstadti templomban állítottak gyertyás karácsonyfákat az oltár mindkét oldalára 1885-ben, majd a többi evangélikus-, és katolikus templomban is. Az iskolákban jászlat is helyeztek a karácsonyfa alá, a fát almával, dióval, keksszel, flitterrel, lamettával és üveggömbökkel díszítették. Felülre üvegcsúcsot tettek, alatta lebegett a karácsonyi angyal (Kügler 1930, 174-175).

A hamburgi gyermekalmanach (*Hamburgischer Kinderalmanach*) 1778-ban már bemutatta a gyertyás karácsonyfát (*Lichterbaum*). Hamburgból a wandsbeki kastélyból (*Wandsbeker Schloß*) 1796-ból két metszet is fennmaradt a gazdagon feldíszített, hatalmas karácsonyfáról, alatta az ünneplő család három nemzedékéről, az új játékoknak örvendő gyerekekről (Weber-Kellermann 1978, 109; Mantel 1975, 24, 9-10. ábra). Ezek a gyertyával díszített, tűlevelű karácsonyfa legkorábbi hiteles képi ábrázolásai. Egy iratot így dátumoztak: „Hamburg, a cukorkákkal és gyertyákkal díszített fenyőfák napján (1828).” (Lauffer 1935, 64.)

Hannoverben 1809-ben a fiatal fenyők árusításának tiltása jelzi, hogy az erdőt a növekvő kereslettel szemben védeni kellett. Drezdában a karácsonyi vásárban (*Strizzelmarkt*) 1807-ben már árulták a feldíszített, gyertyás karácsonyfákat.

Kasselben nem csupán Jêrome Bonaparte vesztfáliai király és felesége Württembergi Katalin állított karácsonyfát (1807), hanem a Grimm-testvérek itteni karácsonyfájáról is tudunk. Jacob és Wilhelm Grimm 1829-ben kiléptek a hesseni választófejedelem szolgálatából, és még karácsony előtt Göttingenbe szerettek volna költözni, ahol az egyetemen kaptak állást. Költözés, csomagolás közben Wilhelm felesége megbetegedett. A szentestét így kénytelenek voltak a félig kiürített lakásban tölteni, ahol azért a négy gyerek számára így is állítottak egy szép, gyertyás karácsonyfát. Grimmék karácsonyfájáról rajz is készült: a dajka mesél a négy gyereknek, akiknek karácsonyfája alatt az asztalon egy kis jászol is látható (Denecke—Schulte Kemininghausen 1980, 20, 94).

Schwäbisch-Hallban már 1758-ban megtiltotta a város tanácsa a karácsonyfák vágását, amivel a tűlevelű fákat akarta védeni a már akkor széleskörű felhasználástól. Ulmban is már

1786-ban ismerték a feldíszített fenyőfát, ahogy arról a várost és környékét ismertető könyvben írták: „Karácsonyi ajándékként a gyermekeknek almát, diót, cukorféléket és más hasonlót kötnek fákra. Ezek a fák a tűlevelűek legszebb koronái, amelyeket a parasztemberek az erdőkben levágnak, és azután darabját 2-4-6 pfennigért eladják.” (Haid 1786, 418-419).

Az evangélikus lakosságú országokban (tartományokban) is intenzíven terjedt a karácsonyfa a XVIII. század közepétől. Szászországban, Weimárban, Thüringiában ehhez a Thüringiai-erdő gazdag tűlevelű faállománya is hozzájárult. A szászországi Zittauból 1737-ből — Kissling wittenbergi jogtanár írásából — arról értesülünk, hogy egy uradalomban dolgozók annyi feldíszített, gyertyás fácskát állítanak, ahány megajándékozott személy van a családban. Az ajándékokat a karácsonyfák alá helyezték (Wolfram 1965, 29). Thüringiában 1757-ben a kamara kormányhoz intézett levelében említette a fácskák csúcsának levágását karácsonyi időben, amit 1765-ben, 1775-ben rendelkezések követtek (Lauffer 1934, 237). A thüringiai-erdei erdészeti szabályzat 1775-ben említette a karácsonyfákat (*Christbäumen*), amelyekről 1790-ben von Wedel főerdőmester, mint „rég, az itteni vidéken meghonosodott szokásról” beszélt. Ezen elsősorban Weimár városát érthette, ahol 1775-ben, amikor Goethe itt letelepedett, már állítottak karácsonyfát. Goethe 1822-ben a hercegi udvar karácsonyi ünnepségén versben is megemlékezett a karácsonyfáról (*Weihnachtsabend*) (Mantel 1975, 25). Az udvari püspök, Herder házában már 1788-an állítottak karácsonyfát (*Zuckerbaum*), ahogy erről fiainak hozzá intézett karácsonyi leveleiből értesülünk (Schmalenberg 1989, 141). Schiller számára Weimárban menyasszonya 1789-ben állított karácsonyfát. Weimárban tehát az előkelő, képzett, értelmiségi körökben már a XVIII. század közepén népszerű volt a karácsonyfa. Weimár szokásközponttá vált, ahol évente 500 karácsonyfát adtak el 1790-ben a város és környéke lakóinak, tehát minden második háztartásban már ekkor meghonosodott (Handsuh 1990, 224-225).

Felső-Frankföld Wirsberg községében 1757. december 24-én földrengést jegyzett fel a lelkész: „Tizenkét óra körül a földrengés másfél percig tartott, miközben feleségemmel a gyerekeknek karácsonyi örömet akartunk készíteni, megtántorodtunk, és a feldíszített fák ágai ide-oda inogtak.” (Lauffer 1934, 237.) Tehát a falusi lelkész családjában is több karácsonyfát állítottak, valószínűleg minden gyereknek külön. Ernst Wagner, a dél-thüringiai Roßfeld bei Meiningen lelkészének fia is ezt erősíti meg 1803-ból: „Egy hosszú asztalon három, viaszgyertyákkal és ezüstözött gyümölcsökkel díszített, kis fa állt. Minden fánál a gyermek neve és a hozzá tartozó ajándék, ezáltal túlságosan gazdag bőséggel. Mézeskalács, gyümölcs, és a finom gyümölcskenyér mandulával és mazsolával, nem maradtak el.” (Handsuh 1990, 222.) Coburg hercegi székvárosban 1791. karácsonyán a Kőkapu (Steintor) melletti házban tűz ütött ki. Karácsonyfák, tapéták, játékok, függönyök váltak a lángok martalékává. 1845-ben a coburgi városháza tanácstermében 131 rászoruló gyermeket ajándékoztak meg az ott felállított karácsonyfák alatt. Hildburghausenben Friedrich Hofmann thüringiai és frankföldi költők műveiből *Weihnachtsbaum* című antológiát szerkesztett, amely 1842-től 1866-ig huszonöt kiadást ért meg, hatvanezer példányban jelent meg. Bevételeit minden évben a szegény gyermekek karácsonyi ajándékára, az iskolákban és otthon felállítandó karácsonyfájukra használták fel. A könyveket minden karácsony előtt szétszították a német városok között, amelyek az eladott példányokból befolyt összeget a jótékony célra használhatták fel. Odenwald területén a XVIII. század közepén és a XIX. században kolbászt is akasztottak a karácsonyfára. Ez korábban is gyakorlat lehetett: 1601-ből ismerjük egy vélhetően frankföldi festő akvarelljét az ajándékfáról, amelynek ágain kolbász, sonka, disznósajt, sült baromfi, percc és kulacsban ital lóg (Handsuh 1990, 220-221). Az erdők túlzott igénybevétele miatt tiltották is. Saalfeldben 1808-ban adtak ki hercegi utasítást a fiatal fák karácsonyfa céljára történő kivágása ellen. Meiningenben már korábban (1802) hoztak az előbbivel azonos rendelkezést (Lauffer 1934, 237-238).

Ansbach és Bayreut hercegségekben, amelyek 1815-ben Poroszországtól a Bajor

Királysághoz kerültek, annak Közép- és Felső-Frankföld kerületét alkották, s lakosságuk döntő részben evangélikus, a karácsonyfa gyorsabban terjedt, mint a katolikus Óbajorországban (Altbayern). Ansbachból már 1786-ból adatolható a feldíszített, gyertyás karácsonyfa. Az 1796-ban itt született költő, Platen aranyozott almákkal teli fáról írt. Jean Paul (1763-1825) több művében is említette a karácsonyfát Bayreutból, először 1797-ben a *Jubelseniorban*: „Néhány szomszédos házban már meggyújtották a gyertyákat a karácsonyfákon (*Frucht- und Zuckerbäume*), és a zenétől hamarosan felébredt gyerekek ugrándoztak a fénylő ágak és az aranyozott gyümölcsök között.” (Kronfeld 1906, 135, 165; Goldmann 1970, 48; Mantel 1975, 25-26.)

Württembergben az erős kereslet miatt már 1788-ban megtiltották a fenyőfacsúcsok karácsonyfa céljára történő felhasználását. A württembergi Marbachban 1759-ben született Schillernek gyermekkorában már volt karácsonyfája (Mantel 1975, 26, 96).

Katolikus országokban, tartományokban, vidékeken a karácsonyfa a XIX. században jóval lassabban terjedt, mint a protestáns területeken. A karácsonyi jászolhoz való tagaszkodást, a katolikus egyház képviselőinek ellenállását kellett legyőznie (Prodingen 1963, 129; Mantel 1975, 30). Rajnavidékre, Münsterlandba, Trier és Wesel környékére e területek Poroszországhoz csatolása (1815) után került 1825-1830 körül. Az idetelepült evangélikusok, az idehelyezett porosz katonatiszti- és hivatalnokcsaládok honosították meg. Rajnavidéken a fenyőt a porosz közigazgatás bevezetése után kezdték telepíteni, amit a helyi lakosság elutasított, „porosz fának” nevezett: a Hunsrück-hegységben a fenyővel beültetett területek őrzésére Trierből katonákat kellett kivezényelni. Porosz katonák védték meg a leendő karácsonyfákat a népharag pusztításától. Münsterland számos katolikus kerületében a XIX. század második felében még nem állítottak karácsonyfát. Kölnben az 1840-es évek elején még csupán a protestáns családok fogadták be (Pinzl-Tögel 1968, 71-72; Mantel 1975, 26). Óbajorországból 1855-ben említette Karl von Leoprechting néprajzi gyűjtő, hogy falvakban, még a vidéki városokban is, teljesen ismeretlen (1855, 210). Münchenben a bajor királyi udvarban Karoline badeni hercegnő, I. Miksa özvegye honosította meg 1830-ban. A müncheni rezidenciából terjedt tovább a bajor arisztokrácia szalonjaiba, a polgárság szobáiba (Kronfeld 1906, 179; Pinzl-Tögel 1968, 73, 55; Weber-Kellermann 1978, 109; Gockerell 2000, 154). Frankföld katolikus kerületeiben is később jelent meg a karácsonyfa, mint a már említett evangélikus vidékein. A XVI. századi kezdetek után, Elzászhoz hasonlóan, Badenben is folytatódott a karácsonyfa-állítás hagyománya, amit a badeni erdőfőtanácsos 1807-ben kiadott rendelete is bizonyít. Gatterer professzor, erdőfőtanácsos elsősorban a fenyőcsúcsok karácsonyfa céljára történő levágását tartotta helytelennek (Mantel 1975, 27).

Alsó-Szászország egyes vidékeit (Solling, Bentheim) csak a XIX. század hetvenes éveiben érte el, de Oldenburgban már a XVIII. században megjelent. Holsteinben, Mecklenburgban, Pomerániában, Poroszországban a fővárosokon kívül a XIX. század első harmadában még nem ismerték (Kronfeld 1906, 168). E síksági tartományokat a vasútvonalak kiépítése után érte el tömegesen a hegyvidéki fenyőfa. Kelet- és Nyugat-Poroszországban viszont már a XIX. század első harmadából igazolható. Danzigban porosz katonatiszti családok terjesztették el újra, 1815-ben (Pinzl-Tögel 1968, 71). Kelet-Poroszországban a XIX. század közepéig fennmaradt a fenyőfás asszonyok (*Tannen-Weiber*), a fenyőfás gyerekek (*Tannen-Kinder*) (1867) és a fenyőfás legények (*Dannejunge*) (1858) énekes felvonulása, akik gyertyákkal, szalagokkal díszített fenyőfácskával jártak körül a településen (Mantel 1975, 25). Párhuzamaként említhetem a szegedi betlehemes játék szereplőit, akik az 1870-es években karácsonyfával jártak házról-házra (Kálmány 1878, 29). Korábban a Rigában élő német családoknál is piramist használtak, a karácsonyfát 1815-1840 között egy evangélikus lelkész terjesztette el körükben, de az ottani templomokban csak az 1890-es évektől állították (Lauffer 1935, 63).

Bécsben a XVIII. században és a XIX. század első évtizedeiben december 6-án

feldíszített Mikulásfát (*Nikolausbäumchen*) kaptak a jómódú családok gyermekei. A XIX. század elején már karácsonyra is kaphattak Mikulásfát Szent Miklóstól (Witzmann 2000, 57). Ettől függetlenül a XIX. század második évtizedében megjelent a karácsonyfa, amelynek meghonosítóit Helmut Paul Fielhauer így határozta meg: „Minden azt bizonyítja, hogy a karácsonyfa esetében Bécsben valóban valami újról volt szó a kongresszus időszakában. Társadalmilag igen jól meghatározhatók az újítók: a korszak politikai fejlődése következtében Bécs birodalmi- és székesfővárosba költözött észak- és nyugatnémetek, a nemesi és polgári felső rétegből, ennek megfelelően protestánsok és városiak.” (1979, 285.)

Bécsben az első karácsonyfát a Berlinből idekerült Adam von Arnstein zsidó bakár házában állították 1814-ben. A császárvárosban akkor még különösnek számító eseményről, amely felesége, Fanny Arnstein nagypolgári-liberális szalonjában játszódott, a metternichi titkosrendőrség besúgójának 1814. december 26-ai jelentéséből értesülünk: „Arnsteinnél tegnapelőtt berlini szokás szerint igen népes karácsonyfa-ünnepség volt... Minden meghívott személy ajándékokat kapott a karácsonyfáról. Berlini szokás szerint nevetséges dalokat énekeltek... Minden termet körbejártak a részükre a karácsonyfáról levett ajándékokkal.” (Witzmann 2000b, 124.) Fontos szerepet játszott a karácsonyfa bécsi meggyökereztetésében egy evangélikus német hercegnő, Henriette von Nassau-Weilburg, Károly főherceg, az asperni győző felesége, aki 1816-ban állított karácsonyfát kislánya számára. A Habsburg főhercegné kezdeményezése a bécsi arisztokrata- és művészkörökben már a következő év karácsonyán követőkre talált, de a karácsonyfa teljes bécsi győzelme az 1830 és 1840 közötti évtizedben következett be. 1842-ben azt írta a drezdai esti újság, hogy a karácsonyfa a legszegényebb bécsi családoknál sem hiányozhat (Wolfram 1965, 9-11).

Henriette főhercegnével egy időben a Hessenből Bécsbe települt báró Biegeleben családjában is állítottak karácsonyfát. Az 1830-as évek elején készült metszet egy másik főhercegi családot is a karácsonyfa körül ábrázol: Ferenc Károly főherceget, nejével Zsófia főhercegnővel és három fiúkkal, köztük a későbbi Ferenc József császárral (Kronfeld 1906, 191). Metternich herceg, kancellár karácsonyfa-ünnepélyét 1836-ból ismerjük. Elegáns palotájában családtagokon kívül meghívott vendégek is jelen voltak. A hatalmas karácsonyfa a mennyezetig ért. Mindenkit megajándékoztak édességgel, a gyerekeket játékokkal (Witzmann 2000b, 125-126; Kronfeld 1906, 164-196). Henriette főhercegnével egy időben állított karácsonyfát Rudolf von Alt festő Frankfurtból származó édesapja. Négy évvel később, 1821-ben az Alsó-Lausitz-ból Bécsbe települt színész, Heinrich Anschütz karácsonyfáját csodálhatta meg vendége, Franz Schubert (Kronfeld 1906, 187-189). Ferenc József császár 1860-ban a Bécs melletti Laxenburgból még a távoli Madeira szigetére is küldött karácsonyfát a magát ott gyógykezeltető Erzsébet királynénak (Hamann 1988, 144). A császár barátnőjének, Anna Nahowskinak bécsi házában is állítottak karácsonyfát. 1888. december 29-ei naplóbejegyzése szerint: „A szalonban még állt a karácsonyfa, és a gyerekek játéka is szanaszét heverték.” (Hamann 2000, 85.) Ekkor már a külvárosi munkáslakásokban is megjelent a karácsonyfa. Adelheid Dworschak 1869-ben Bécs Inzensdorf külvárosában egy Csehországból bevándorolt takács tizenötödik gyermekeként született. Önéletrajzi művéből kiderült, hogy édesanyja otthonukban először 1873-ban állított karácsonyfát. Később, 17 éves munkáslányként saját magát is megajándékozta karácsonyfával (Fielhauer 1979, 297, 299). Bécsen kívül a többi osztrák tartományban és városban jóval lassabban terjedt, ahogy ezt az *Osztrák Néprajzi Atlasz* térképei is bizonyítják. Grácban a napóleoni háborúk evangélikus német menekültjei már 1813-ban állítottak gyertyás karácsonyfát (Wolfram 1965, 9). Majd néhány év múlva egy tősgyökeres polgárcsaládban is megjelent, ahogy ez Faust Pachler (szül. 1819) kéziratos naplójából kiderül: „Lojzi megosztotta velem az első karácsonyfa ajándékait, aminek bevezetése Grácban édesanyámnak köszönhető.” A naplóíró születési évét tekintetbe véve, ez az 1820-as évek első felében történhetett. Faust édesapja, dr. Carl Pachler sörfőző és ügyvéd volt. Felesége, a művészeteket kedvelő Marie asszony, több híres alkotót, költőt,

festőt, zeneszerzőt is vendégül látott. Nem csoda, hogy vendégszerető házukból a karácsonyfa Grácban is elterjedt (Lohberger 1961, 124-125).

Linzben az első karácsonyfa 1818-ban Anton von Spaun ügyész házában állt. Ugyanakkor a Linz környéki földműves szórványtelepüléseken csak az első világháború idején fogadták be. Száz év kellett első városi megjelenésétől a városkörnyéki településeken való elterjedéséig (Wolfram 1965, 11; Gaigg 2001, 2-3). Linzben 60 év alatt meghússzorozódott az eladott karácsonyfák száma (1891: 1630; 1898: 3800; 1935: 20.000; 1950: 35.000) (Gaigg 2001, 3). Gmundenben 1847-ben előkelő hölgyek bizottságot alakítottak szegény iskolásgyermek karácsonyi megajándékozása érdekében (*Comitee für Christbaumbeschierung armer Schulkinder*). A városháza nagytermében 128 gyermek kapott ruhát, cipőt, kenyeret és pénzt. Riedből az első karácsonyfát 1848-ból, Josef Anton Rapolter kereskedő házában Franz Streußberger festménye megörökítette (Cevla 1978, 3; Gaigg 2001, 3). Sokgyermekes család három generációjának tagjai veszik körül a nagy asztalt, amelyen a kis karácsonyfa áll. A gyermekek kezükben ajándékokat, játékokat tartanak.

Salzburgban az első karácsonyfáról Franz Jacob Koch nagykereskedő házából értesülünk 1826-ból, aki a württembergi Eningenből települt át, evangélikus vallású. A majdnem három méter magas fenyőt, amit a salzburgiak megcsodáltak, Leopoldskroner Moos területéről hozta a családot tejjel ellátó földműves (*Milchbauer*) (Wolfram 1965, 12; Prodinger 1963, 121; Cevla 1978, 2). Jótékonyági karácsonyfa-ünnepélyeket rendezett a nőegylet a salzburgi árvaházban nevelkedő gyermekek számára a császári és királyi téli rezidencia lovagtermében, amelyről első alkalommal 1847-ben jelent meg újsághír. 1852-1860 között a salzburgi katolikus iparossegéd egylet Szent Sebestyén otthonában rendszeresen tartottak karácsonyfa-ünnepélyt, ünnepi beszéddel, kivilágított karácsonyfával, ágain ajándékokkal. Salzburgban a katolikus egyházi sajtó még 1886-ban is támadta a karácsonyfa-állítást, mint protestáns eredetű szokást. Ekkor már a városi munkásság körében is terjedt a karácsonyfa, ahogy erről a szociáldemokrata *Salzburger Wacht* cikkírója említést tett: „... egy rövid felüdítő nyugalom a karácsonyfa árnyékában, amivel a gondolatok tisztulnak. Azután egy olyan karácsonyfát akarunk állítani, amelynek fénye a kunyhókba is bevilágít.” (Prodinger 1963, 126-129).

Svájcban lassan nyert polgárjogot a karácsonyfa a XIX. század folyamán. A *Svájci Néprajzi Atlasz* tanúsága szerint a protestáns vidékeken városról városra terjedt, a katolikus kantonokban, de különösen olasz nyelvterületen (Tessin) nagy ellenállásba ütközött. Svájcban is a XVIII. században még Szent Miklós hozta a fát (*Clausbaum*) december 6-án. Az ajándékozás karácsonyra helyeződése után is egy ideig még ő maradt az ajándékhozó. Zürichből 1799-ből maradt fenn J.M. Usteri rajza, amely már karácsonyfát ábrázol, de azt még mindig Szent Miklós hozza (*Der Klaus bringt ihn*) december 24-én (Weiss 1946, 168, 172). Erre az ábrázolásra a közelmúltban magyar szerző is hivatkozott (Verebélyi 2005, 32-33). Bázélból 1844-ből értesülünk karácsonyfáról, amit az iparostanoncok vasárnapi iskolájában állítottak (Geiger—Weiss 1959, 49).

Budán és Pesten az első karácsonyfákat az erős német, osztrák rokoni és társadalmi kapcsolatokkal rendelkező arisztokrata családokban állították az 1820-as évek végén. A bécsi kongresszus évtizedében még divat volt a magyar arisztokrata családoknak (Eszterházy, Batthyány, Erdődy, Pálffy) a telet bécsi palotájukban tölteni, így az első bécsi karácsonyfa-állítások híre hozzájuk is eljutott. Bizonyára meghívott vendégként láttak (esetleg állítottak) is Bécsben karácsonyfát. A reformkorban megváltozott a helyzet: egyre több arisztokrata család épített palotát a fejlődő Pesten, ahova a magyar nemzeti megújulási mozgalomban vállalt társadalmi-politikai szerepük is kötötte őket. Átalakult a város társadalma, az ide települt arisztokraták, nagypolgárok, művészek, írók, képzett értelmiségiek révén ugyanúgy befogadjává vált a karácsonyfának, ahogy az Bécsben történt. Több személy, család is komolyan szóba jöhet a karácsonyfa budai, pesti meghonosításánál. Az első Brunszvik Teréz

grófnő, aki az óvodai mozgalomban ismerkedett meg vele Bécsben, majd 1828-ban már karácsonyfát állított Budán a krisztinavárosi óvodában. Báró Podmaniczky Frigyes szerint a karácsonyfát Szászországból férjhez jött édesanyja honosította meg Pesten 1828-ban. Harmadikként Mária Dorottya württembergi hercegnőt, József nádor feleségét említhetjük, aki karácsonyfás területről került Budára 1819-ben (Solymossy 1930, 1113-1114). Vidékről is tudunk korai karácsonyfa-állításokról. Sopron megyéből kettőről is: Fertőszentmiklóson a Bezerédi család Flóra lányának 1834-ben, az osli plébános 1855-ben a falu iskolás gyermekei számára állított karácsonyfát (Bálint 1973, 36). Eger tájáról már néprajzi adatgyűjtésből ismerjük a karácsonyfát a XIX. század közepéről (Benedek 2006, 916). Végül a Sáros megyei uradalmi cselédek számára állított karácsonyfáról újságcikk szól 1862-ből (Résző Ensel 1862, 527).

Német nyelvterületről a karácsonyfa számos európai országba, fejedelmi udvarba eljutott a XIX. század folyamán. Franciaországban I. Napóleon kezdeményezte a császári udvarban a karácsonyfa-állítást. A Mecklenburgból származó Helene orleans-i hercegné szorgalmazására a Tuilériákban 1837-ben ismét karácsonyfát állítottak. François Guizot (1787-1874) protestáns történész, politikus családjával minden esztendőben karácsonyfával ünnepelt. Ezek a kezdeményezések szélesebb társadalmi körökben hatástalanok maradtak, de az 1870/1871-es háborúban bevonuló német katonák megismertették a karácsonyfát a franciákkal. Nevét (*arbe de Noël*) keserű humorral a német hadsereg vezérkari főnökére utaló *arbe de Moltké*re változtatták. Franciaország belsejébe mint „elzászi szokás” került a XIX. század végén. A századfordulón már a köztársasági elnök felesége minden évben Párizsban a szegény gyermekeknek gyönyörűen feldíszített karácsonyfát ajándékozott. 1890-ben egyedül Párizsban 30.000 karácsonyfa kelt el, s ez a szám évről évre növekedett (Kronfeld 1906, 211-212, 215; Mantel 1975, 29).

Angliában Viktória királynő férje, Albert von Sachsen-Coburg-Gotha herceg kezdeményezésére terjedt el a karácsonyfa. Egy korábbi próbálkozás, Viktória nagyanyja, Charlotte von Mecklenburg-Sterlitz karácsonyfa-állítása Windsorban, elszigetelődött, nem talált követőkre. Albert herceg először 1840-ben 12 méter magas karácsonyfát állított a windsori kastélyban. Ez minden esztendőben megismétlődött, de az elsőnél szerényebb méretű fával, ahogy ezt a róla készült ábrázolás is mutatja. J.L. Williams (1819-1901) metszete az *Illustrated London News*-ban jelent meg 1848-ban. A királyi párt ábrázolja négy gyermekével, ahogy a karácsonyfát körülállják. A sokszor reprodukált, az egész világot bejárt metszet Magyarországon bekerült a középiskolai történelem tankönyvekbe, hirdelve, hogy a karácsonyfa az általános béke és szeretet, a polgári otthon jelképe. Windsorban alakult ki az a szokás, hogy a királyi család gyermekei, szüleik, az anyakirálynő és a személyzet külön-külön kapnak karácsonyfát. Ezt a rendszert később a német császári udvar is átvette Berlinben, ahol 1877-ben kép is készült az uralkodó család karácsonyestjéről. Bécsből 1880-ban készült festmény, amely az osztrák császári családot ábrázolja két karácsonyfa előtt (Handsuh 1990, 228).

Néhány évvel később Norfolk hercege még ennél is magasabb, 21 méteres óriásfenyőt állított Arundel Castle-ben. Bérloinek gyermekei számára 100.000 márka értékű játékot, ajándékot raktak a karácsonyfa ágaira. Szinte vetélkedtek egymással az előkelő családok a fa magasságával: a londoni Westendben, de különösen vidéken az 50-100 lábat (15-30 métert) is elérték, amihez tágas terem, csarnok kellett. Londonban a Chrystal Palace-ben, ahol évente megajándékozták a szegény gyermekeket, magassága 100-120 lábra is rúgott. Viktória királynő és Albert herceg legidősebb fia, VII. Edward király 1905-ben családi körben, hatalmas, már villanygyertyákkal felszerelt karácsonyfa alatt ünnepelt a sandringhami kastélyban (Kronfeld 1906, 209-210). Pontosan száz év múltán II. Erzsébet királynőt láthattuk karácsonyfájával az interneten.

Angliában nem csupán a felsőbb társadalmi körökben, hanem az alsó- és alsó-közép

rétegeknél is elterjedt a karácsonyfa, ahogy erről szállásadóm Michal Dagles (szül. 1950), egy egészen kicsi szállító-költöztető cég tulajdonosa, 2005 nyarán az Oxfordhoz tartozó Kidlingtonban tájékoztatót. Daglesék, elektromos világítással felszerelt, apró üveggömbökkel díszített műfenyőjét le is fényképeztem. A karácsonyfát egy héttel karácsony előtt állítják, és 12 nappal karácsony után lebontják. Kertészeti központokban, üzletekben, szupermarketekben, üzemanyagtöltő állomásokon vásárolják a 3-5-6-10 láb magas fenyőfákat. A szülők együtt díszítik a gyerekekkel a karácsonyfákat (*Christmas tree*). Korábban gyertyákkal, csokoládéval, narancssal díszítették, egy tündér került a csúcsára. Ma elektromos világítással, csillagszóróval, csengőkkel, csokoládé figurákkal, kicsi dobozokban apró ajándékokkal rakják tele ágait. Az ajándékokat *Father Christmas* hozza, amelyek a fára vagy a fa alá kerülnek. Korábban babákat, fa játékokat, gyümölcsöt (almát, narancsot, diót), ruhát, cipőt, könyveket kaptak a gyerekek. Ma CD-ket, órákat, elektromos játékokat. A templomokban is állítanak egy nagy karácsonyfát. Minden felekezet templomában, az 1950-es évek óta. Köztereken, középületekben, hotelekben, éttermekben is ott van a karácsonyfa. Az iskolákban is, december 21-én az előcsarnokban vagy a színpadon. A városházák előtt az utcán áll december első hetétől január 6-áig.

Ugyancsak 2005-ben meglátogattam Woodstockban (Oxfordshire) Winston Churchill szülőhelyét, családi kastélyát, a *Blenheim Palace*-t, amely hatalmas parkjával együtt a közművelődést szolgálja. Éves programjában kiemelkedő helyet foglal el a november 12-étől december 11-éig tartó karácsonyi rendezvénysorozat (*Christmas at Blenheim Palace*), karácsonyi ajándék-, dekoráció- és karácsonyfa vásárral (*Freshly harvested Christmas trees, beautiful gifts and seasonal decorations on sale at the Pleasure Garden*). December 11-én a *Blenheim Palace* bezárja kapuit, a következő hetekben már a családi karácsonyestére készülnek, karácsonyfát állítanak a nagy szalonban, ahol a karácsonyi vacsora zajlik, amelyen többször részt vett a családhoz tartozó Diana Spencer walesi hercegnő is.

A *Daily Mail* 2005 augusztusi és szeptemberi számaiban a híres Spode porcelánmanufaktúra karácsonyfás süteményes tájának (*Christmas Tree cake plate*) kedvezményes, illetve a lapban folyamatosan közölt 40 zseton összegyűjtésével és beküldésével szinte ingyenes megszerzési lehetőségét hirdette. A fehér porcelán tál közepét egy gazdagon feldíszített fenyőfa foglalja el, amit a tál szélén más örökzöld ágacskák, az angolok által kedvelt fagyöngy, fognak körbe. Ma már a köznyelvben teljesen elfogadott a *Christmas tree* kifejezés. Albert herceg korában, az 1840-es években az angol újságokban még idézőjelbe tették, jelezve idegenségét, nem teljes elfogadottságát (Kronfeld 1906, 210). Az angol értelmező- és etimológiai szótárakban is ott szerepel a hagyományos *Christmas pudding* mellett, azt is feltüntetve, hogy a tárgyat Németországból vették át (*borrowed from Germany*) (Soanes–Stevenson 2003, 308; Onions 1950, I. 309).

Dániába, először Koppenhágába, 1806-1810 között került a karácsonyfa a Holsteinből származó német hivatalnokok révén. A városokban 1820 táján már elterjedt, de a falvakban még 1850 körül is alig ismert vagy ismeretlen, majd itt is átvették a XIX. század második felében. Megismertetését szolgálta nem csak Dániában, hanem az egész világon Andersen meséje a karácsonyfáról. Norvégiában 1822 óta ismert, de általánossá csak 1880-1930 között vált. Svédországban először vidéki nemesi körökben jelent meg a karácsonyfa (*julgran*) 1741-ben, a városokban később, a parasztságnál pedig csak a XIX. század közepén. 1880 után a svédországi családoknál mindenütt otthonra lelt (Kronfeld 1906, 217-220; Wolfram 1965, 30, 52; Mantel 1975, 29). Meghonosodott a finnországi svédeknél is (Lundström-Björk 1991, 146-152).

Finnországban a parasztházakban az 1870-es, 80-as években jelent meg a karácsonyfa. Néhány szórvány előfordulásáról már az 1850-es évekből tudunk Észak-Finnországból. Gyors elterjedéséhez hozzájárult egy közkedvelt kép, amely Luther Márton családjá körében karácsonyfával ábrázolja. Hatására nem csupán Luther karácsonyi éneke (*Mennyből jövök*

most hozzátok...), hanem a karácsonyfa is népszerűvé vált az evangélikus finnek körében. Maga a kép, Schwerdgeburth festménye, a fantázia szüleménye, 1845-ben keletkezett. A karácsonyfa finnországi átvételének tradicionális alapját képezte a névnapi fenyő, amelynek ágaira ajándékokat akasztottak, s a névnap éjjelén, különösen a gyerekeknek az ágyához állították. Helsinkiben az első ismert karácsonyfát báró Otto Wilhelm Klinkowström családjánál állították 1829-ben. Nem egyet, hanem nyolcat, minden családtag számára külön. Klinkowström korábban a svéd király főhadsegéde volt, felesége angliai születésű (Vilkuna 1969, 330-331).

Észtországban a karácsonyfa (*jõulupuu*) a városokban a XIX. század második-, a falvakban a harmadik negyedében vált ismertté. Használnak az észtek egy másik szót is a karácsonyfára: *veinaspuu*, amely a német *Weihnachtsbaum* átvétele. Észtországban az uradalmakból terjedt el a nép körében. A földbirtokosok az uradalmi alkalmazottaknak, cselédeknek ajándékot, pénzt, ruhát, élelmiszert (lisztet, cukrot) és pálinkát adtak. A gyermekeknek édességet, könyveket és ruhaneműt. Gyakran állítottak az uradalmak a cselédek gyermekei számára karácsonyfát, ami leginkább a cselédasszonyok kezdeményezésére történt. A fenyőt az uradalom közös konyhájában vagy termében állították fel, gyakran a mennyezetig ért. Gyermekeket, szülőket hívtak a karácsonyfa-ünnepségre, ahol egyházi énekeket énekeltek, a gyerekek verseket mondtak, olvasástudományukat mutatták be. Végül megajándékozták őket ruhaneművel, madár-, ló-, hal alakú mézeskaláccsal, süteménnyel, almával, képekkel és könyvekkel is. Az ünnepség végén, a földbirtokosok távozása után, a gyerekek a karácsonyfát lebonthatták, díszítését elvihették.

Észtországban a XIX. század közepén a karácsonyfa a templomokat és az iskolákat is elérte. Sok helyen az uradalmak gondoskodtak az iskolai karácsonyfáról, vagy az ünnepséget az uradalomban rendezték. Parasztcsaládoknál kezdetben a karácsonyfa mellett a karácsonyi szalmát is megtartották. A fenyőt a mennyezetre akasztották, az asztalra vagy a padlóra állították. Függő karácsonyfát díszítettek a vótok is. A XX. század elejére Észtországban általánossá vált a karácsonyfa, egyidejűleg a karácsonyi szalma veszített jelentőségéből. Vízkeresztig állt a szobákban, akkor felaprították, eltűzelték vagy a hóba szúrták. Sok helyen visszavitték az erdőbe. Észtország déli részén törzséből habarófát faragtak (Hiimäe 1998, 282-284).

3. A karácsonyfa a közép-európai néprajzi kartográfiában

A XX. század második harmadától a század végéig a közép-európai országok néprajztudományának jelentős eredménye a nemzeti néprajzi atlaszok anyagának összegyűjtése és kiadása (Barabás 1963). Megjelent a német-, a svájci-, az osztrák-, a lengyel-, a magyar-, a szlovák-, torzó maradt a jugoszláv néprajzi atlasz. A regionális munkák közül *Szolnok Megye Néprajzi Atlaszát*, *A Vajdasági Magyarok Néprajzi Atlaszát*, a nemzetiségiak képviselőitében *A Magyarországi Szlovákok Népi Kultúrájának Atlaszát* említhetem. Az újabb hazai néprajzi szakirodalom tanúsítja, hogy mindezideig alig hasznosítottuk e gazdag adatbázisokat, amelyek immár Közép-Európa területét lefedik, számos témában nyújtanak segítséget a terminológia, a morfológia, a területi elterjedés, az elterjedtség, a kapcsolatok és az időrend kérdésében (Gunda 1989, 43-73; Lukács 1990a, 53-58, 1990b, 294-299; Balassa 1996, 67-77). A karácsonyfa, mint nagy területen, különböző, de egymástól nem túlságosan távoli időpontokban elterjedt, gazdag terminológiával, sokféle előzménnyel rendelkező, végül formai szempontból az egységesülés irányába tartó szokástárgy különösen alkalmas a néprajzi térképezésre. Témaköre ezért a legtöbb nemzeti néprajzi atlasz kérdőívébe bekerült, a rá vonatkozó, gyűjtött anyagot térképlapokon ábrázolták, kommentárokból magyarázták. Szerencsés több nemzeti atlasz esetében is a

tematikai megfelelés: ugyanazt a kérdést tették fel, így a válaszokból szerkesztett térképlapokat egymás mellé tehetjük, tanulmányozásuk, elemzésük során hatalmas területet járhatunk be az ábrázolt jelenségek sorrendjében.

A Német Néprajzi Atlasz (*Atlas der deutschen Volkskunde* – ADV) első hat mappába rendezett térképlapjai közvetlenül a második világháború előtt jelentek meg (Harmjan – Röhr szerk. 1937/39). Térképeinek legnagyobb része a népszokásokkal, hiedelmekkel, sok esetben kizárólag terminológiai kérdésekkel foglalkozik. A karácsonyfa témakörét érintő két térképe a II. mappába került. Sajnálatos, hogy az ADV első hat mappájához nem készültek kommentárok, így a karácsonyfával kapcsolatban is csupán e két térképlap ad tájékoztatást, minden egyéb írásbeli kiegészítés, magyarázat, a közölt anyag tanulságainak számbavétele nélkül.

Az ADV II/37. számú térképén a *Ki hozza a karácsonyi ajándékokat a gyermekek véleménye szerint?* kérdésre érkezett válaszokat ábrázolták. Mivel a karácsonyfát, a legtipikusabbá vált karácsonyi ajándékot, is valaki vagy valami hozza, ezért ez a kérdés témánkhoz tartozik. A térképlap első pillantásra árulkodik arról a jelenségről, amely a német nyelvben és kultúrában észak és dél különbségében fennáll (Grober-Glück 1985, 345-365; Wiegmann 1985, 389-404; König 1994, 230-231). Az északi és a keleti német területeken a *Weihnachtsmann*, míg a déli és a nyugati vidékeken a *Christkind* hozza az ajándékokat. E két hatalmas terület között, Alsó-Szászország déli részén, Türingiában, Szászországban és Brandenburg déli területein egy kontaktzóna húzódik, ahol gyakoriak az átfedések (*Weihnachtsmann* – *Christkind*). E széles kontaktzóna is tagozódik: Alsó-Szászország keleti részében és Türingiában, Szászországban, Brandenburg déli vidékein szórványosan *Der heilige Christ*, Türingiában és Brandenburg déli területein szórványosan, Szászországban dominánsan *Knecht Ruprecht* az ajándékhozó. Schleswig-Holstein és Alsó-Szászország északi része a *Weihnachtsmann* elterjedtségi területéhez tartozik, ahol gyakran, de izoláltan feltűnik a *Kind Jesus* vagy keveredése a *Weihnachtsmann*-nal. Nordfriesland északi határán és Sylt szigetén egy-egy előfordulását találjuk a *Julmann*-nak, amely az északnémet területet ért svéd kulturális, nyelvi hatás jele (svéd *julman* ~ ném. *Weihnachtsmann*). A német néprajzi atlaszmunkálatok első szakaszában még intakt Kelet-Poroszország a *Weihnachtsmann* területe, ahol szórványosan: *Der heilige Christ*, *Knecht Ruprecht* és ezek keveredése a *Weihnachtsmann*-nal, a *Weihnachtsmann* és a *Christkind* keveredése, sőt a *Nikolaus* és a *Pelznickel* is előfordult.

A délnémet terület nyugati csücskében, a német-svájci-francia hármashatárnál kistáji elterjedtségben feltűnik a *Weihnachtskind*. Ez a karácsonyfa törzsterülete, a Rajna felső vidéke, ahol a *Christkind* elterjedtsége homogén. A nagy déli elterjedtségi terület nyugati felében erősen szórtan feltűnik a korábbi naptári ünnepről karácsonyra áthelyeződött ajándékhozó: *Nikolaus*, *Pelznickel*, *Pelzmärtel* és ezek keveredése a *Christkind*del. Az ADV Ausztriát is bemutatja, amely (Bajorországgal együtt) homogén *Christkind*-terület. Vorarlbergben (és Liechtensteinben) kistáji elterjedtségű a *Nikolaus* tisztán, vagy keveredése a *Christkind*del. Felső-Ausztriában és a hozzá északról kapcsolódó csehországi német területeken a *Das goldene Rössel* hozta a karácsonyi ajándékot. Elnevezése gyakran keveredett a *Christkind*del. Végül a déli terület számos helyén, izoláltan előfordul az *Engel* vagy keveredése a *Christkind*del (Észak-Rajna-Wesztfália, Frankföld, Alsó-Bajorország, Stájerország, Észak-Burgenland, Szilézia).

A fenti kérdéssel már egy évtizeddel a DVA megjelenése előtt a német babonaszótár karácsony címszavának egyik alfejezete is foglalkozott (Hoffmann-Krayer — Bächtold-Stäubli 1927/28, Nachträge, 923-924). Segítségével értelmezni tudjuk a terminológia térképlapról leolvasható elterjedtségét. Németországban a protestantizmus megkísérelte a katolikus Szent Miklóst, mint ajándékhozót kiszorítani. Martin Bohemus 1608-ban ezzel vádolta híveit: „Néhány szülő a gyerekeknek valamit az ágyukra tesz és azt mondja: Ezt Szent

Miklós hozta, ami rossz szokás, mert ezáltal a gyerekeket egy szenthez utasítjuk, pedig tudjuk, hogy nem Szent Miklós, hanem a Jézuska (*Christkindlein*) minden testi és lelki jó ajándékozója, ezért nekünk is egyedül hozzá kell könyörögnünk.” (Pinzl–Tögel 1968, 38.) A protestáns közép- és északnémet területeken Szent Miklós helyére a karácsonykor ajándékokat hozó *Weihnachtsmann* került, amely nagy szakállával, csuklyás bundájával külsőleg Szent Miklóstra emlékeztet (Gajek 2001, 163). A katolikus délnémet vidékeken *Christkind* lett az új karácsonyi ajándékhozó, de itt, önállóan vagy a *Christkind* maszkos alakoskodó kíséreiént, szórványosan a régi ajándékhozók is fennmaradtak (*Martin, Nikolaus, Barbara, Lucia, Joseph, Schimmelreiter, Butzenbrecht, Pudelfrau*). Az is előfordul, hogy a jóságos *Christkind* együtt szerepel *Weihnachtsmann*al. Ebben az esetben a *Weihnachtsmann* a *Christkind* kisegítője: ő irányítja a rénszarvas szánt, a fázó kis *Christkind*et térdére ülteti, magához öleli, a derekáról lógó hatalmas virgács jelzi, hogy ő a rendfenntartó, a büntetésvégrehajtó is. Az ajándékozók alakjának megformálásában a XIX. század kezdetétől a német felvilágosult pedagógiaelmélet is szerepet játszott. Törekvése szerint a gyerekeket ijesztő, csúnya, gonosz figurák helyett a kedves, megjelenésében is szép ajándékhozókat népszerűsítette. *Weihnachtsmann* és *Christkind* ezen az alapon is előtérbe került a régi ajándékhozókkal szemben. Alakjukat a XIX. század közepétől a gyermekirodalom meséi, dalai, versei, a gyermekkönyvek illusztrációi, a régi századfordulótól a karácsonyi képeslapok ábrázolásai is népszerűsítette (Eberspächer 2000, 141-152). Erdélyben a szászoknál a *Christferkel* (karácsonyi malac) hozta kocsijával az ajándékot. Délnémet városokban Szent Miklós alakja és a napjához (december 6.) kötődő ajándékozása is tovább élt (Handsuh 1990, 220-221). Zürichből 1799-ből, Bécsből 1820-ból fennmaradt képes ábrázolás szerint a karácsonyfát Szent Miklós hozta. Korábban a gyerekek december 6-án kaptak ajándékokkal díszített fát (*Nikolausbäumchen*), majd jómódú családokban karácsonykor is, végül az ajándékfa a karácsonyi időpontban rögzült (Witzmann 2000, 55-58; Geiger 1939/1940, 246; Weiss 1946, 168-171; Mantel 1975, 88). Berchtesgaden környékén (Bajorország) a földműves lakosságnál a XIX-XX. század fordulóján terjedt el a karácsonyfa, amit karácsonyeste Szent Miklós hozott, kíséretében a Krampuszal. Nikolaus így decemberben két alkalommal is végigjárta a házakat. Amikor még nem volt karácsonyfa, a gyerekeknek csak almát, diót és bechtesgadeni fajtátékokat adott. Elterjedése után a gyerekeknek karácsonyfát, a cselédeknek gyümölcskenyeret hozott. Maria Gern községben még mindig Nikolaus a karácsony ajándékhozó (Pinzl–Tögel 1968, 39; Kriss 1980, 45). Megemlítem, hogy Belgiumban, Brüsszelben ma is Szent Miklós hozza a karácsonyfát december 24-én.

Dieter Lutz a karácsonyfa törzsterületén, Délnyugat-Németországban (Baden-Württemberg) vizsgálta a téli- és tavaszi népszokásokhoz kapcsolódó terminológiát, alakokat. Adatbázisában a karácsonyhoz fűződő alakok az alábbiak:

Christkindle: A karácsonyi szokások és a gyerekek várakozásának központi alakja. Gyakran, a felvonulások során fehér ruhás lányalakként szerepel, de többször csak a gyerekeknek szóló elbeszélésekben, mint ajándékhozót említik. Alkalmanként baba formában jelenik meg, mindenekelőtt a bölcsőcske szokásban.

Christengel vagy *Christengele*: az előbbi szinonimája.

Weihnachtskindle(i): Ez a megnevezés a dél-alemann (dél-badeni) területre korlátozódik. Így nevezik a karácsonyi ajándékokat is. Megemlítem, hogy a *Wiehnechtchindli* a karácsonyfa ajándékozója Johann Peter Hebel (1760-1826) szűkebb hazája, Dél-Baden alemann dialektusában írt, *Die Mutter am Christabend* című versében:

Jetzt wär er uusstaffiert un wie ne Maibaum ziert;
un wenn bis früeih der Tag verwacht,
het's Wienechtchindli alles gmacht.

Christoffle: *Christkindl*ével azonos formájú alak, akit a karácsonyi menetben *Hullenfrau*

kísér.

Rollesel: A *Christkindle* férfi kísérője a december 24-ei menetben. Többes számban egy sereg maszkos alakoskodó legény, akik a helységen végigvonulva adományokat gyűjtenek.

Hullenfrau: Szalmával vagy csepűvel betekert alak, a *Christkindl*ével együtt szerepel, a gyerekeket megbünteti vagy engedelmességre, és szorgalomra inti, de nem ajándékozik.

Christkindles Magd: Karácsony előtti vasárnapon jelenik meg a gyerekeknek, *Christkindle* megbízásából süteményt, gyümölcsöt ajándékozik nekik.

Butzenmann: A medvealakoskodó csoport megnevezése, amelyben egy vagy több szalmamedve a medvetáncoltatóval vonul, lármázva, zenélve és adományokat kérve, keresztül a falun (Lutz 1966, 26-27).

A DVA II/38. számú térképén a karácsonyfa nevének táji változatait ábrázolták. Ez a terminológiai kérdés ugyanúgy és ugyanott osztja két részre a német nyelvterületet, mint az előző. Északon és keleten *Weihnachtsbaum*, délen és nyugaton *Christbaum* a karácsonyfa elnevezése. A Szászországtól Alsó-Szászországig húzódó széles kontaktzónában használt *Tannenbaum* elnevezés Schleswig-Holsteinben, Mecklenburgban és Pomerániában is folytatódik, ahol erősen keveredik a *Weihnachtsbaum*mal, már szinte dominánssá válik, regionális elterjedtséget jelez. Schleswigben, Nordfrieslandban és Sylt szigetén a skandináv kapcsolatokról tanúskodó *Julbaum* hét kutatóponton fordul elő (svéd *julgran* ~ ném. *Weihnachtsbaum*). Egyetlen elszigetelt előfordulása tűnik fel a *Julbaum*nak az északi területektől távol, Sziléziában, Mährisch Schönberg (Šumperk) környékén. A német atlaszgyűjtés idején, 1932-ben ez bizonyára egészen friss elterjedtségű lehetett, és azokkal az eszmékkel állhat kapcsolatban, amelyek részben skandináv elemek felhasználásával ártértékelték, átformálták a német karácsonyt. Egyetlen előfordulásból nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket, legfeljebb meglepetésünket fejezzük ki, hogy a *Julbaum* terminus már 1933 előtt a német nyelvterület e félreeső, idegen államhatárral elválasztott szögletébe eljutott. Kelet-Poroszország *Weihnachtsbaum*-terület, de nem homogén. Szórtan a *Tannenbaum*, a *Lichterbaum* és a *Weihnachtsbaum* – *Christbaum* – *Lichterbaum* keveredése is előfordul.

A délnémet terület délnyugati részének kistája, ahol a Rajna nyugati irányból északnak fordul, ugyanúgy elválik környezetétől, mint az előző térképen: a karácsonyfa neve itt *Weihnachtsbaum*. Kelet felé: Baden-Württemberg, Bajorország, Hessen és Ausztria területén a *Christbaum* erősen homogén, de néhány kistáji elterjedtségű terminológiai eltérést jelez a térkép. Ilyen Hessenben Darmstadt környéke a Majna és a Rajna között, vagy a Rajnától nyugatra Worms- (Rajna-vidék – Pfalz), Vorarlbergben Bregenz-, Thüringiában Rudolstadt-, Weimar vidéke, valamint a szudétanémet terület, ahol *Zuckerbaum* a karácsonyfa neve. A *Zucker Baum* elnevezést használta 1788-ban Johann Gottfried von Herder fia, a tízéves Wilhelm apjának írt levelében (Schmalenberg 1989, 141). Herder 1788/89-ben olaszországi utazást tett, karácsonykor nem volt otthon. Fia Weimárból küldött levelében részletesen beszámolt apjának a karácsonyi ajándékokról és a karácsonyfáról. Utóbbiról ezekkel a szavakkal: „Der Zucker Baum hat auch recht schön gebrant...” (A karácsonyfa igazán szépen világított is...). Nem véletlenül használta a *Zuckerbaum* szót, hiszen édesanyja, Carolina Flachsland darmstadti, maga weimári születésű. Mindkét helyen ez a szó járta.

A darmstadti és wormszi *Zuckerbaum*-vidéket elválasztja egy kistáj, ahol a Rajna mindkét oldalán *Christkindlbaum* a karácsonyfa neve. Utóbbi szórványosan Pfalz-ban is előfordul, egy kutatóponton Vorarlbergben is jelzi a térkép. Pfalz-ban Landau környékén, Württembergben Marbach, Pforzheim, Tübingen, Reutlingen között feltűnik két kistáj a karácsonyfa *Buchsbaum* elnevezésével. Az egykori szudétanémet vidék nyugati sarkában, a cseh-szász-bajor hármass határnál kistáji elterjedtségű a karácsonyfa *Putzbaum* neve. *Putz* ~ cicoma, cifraság, dísz. *Putzbaum* ~ feldíszített fa. Goethe *Werther szerelme és halála* című levélregényében (1774) ezt a szót használta a karácsonyfára: *ein aufgeputzter Baum mit*

Wachslightern, Zuckerwerk und Äpfeln ~ viaszgyertyákkal, édességgel és almával feldíszított fa. Alois John, a szudétanémet népszokások monográfusa három karácsonyfa elnevezést említett az Érchegeység déli részéről, Egerlandból: „Most szinte mindenhol gyertyával, cukorkákkal, almával, dióval és flitter füzérekkel gazdagon díszített fenyőfa áll fényárban, vagy a szoba mennyezetén függ, még a legszegényebb családoknál is. A karácsonyfa (*Christbaum, Putzbaum, Zuckerbaum*) alá helyezik az ajándékokat.” (John 1905, 21.)

A mai nyelvjárásokban, a karácsonyfa díszítésére utaló, csupán kistáji elterjedtségű *Zuckerbaum* és *Putzbaum* elnevezéseket korábban nagy, összefüggő területen használták: a *Zuckerbaumot* Pfalz-ban, Rheinhessenben, Starkenburgban és a Spessartban, a *Putzbaumot* az Érchegeység déli részén, Egerlandban (Krogmann 1962/1963, 79).

A *Wörterbuch der deutschen Volkskunde* szerint a karácsonyfa még ma is használatos népi elnevezéseiben kialakulásának különböző fejlődési vonalai tükröződnek. Azé a folyamaté mely során a téli napforduló időpontjában a védő célzattal meggyújtott (szentelt) gyertyák és az örökzöld fák kapcsolódásából kialakult a karácsonyfa. A szótár a következő karácsonyfa neveket sorolja fel: *Christ-, Christkindchen-, Kindchens-, Lichter-, Rosinen-, Nuß-, Hassel-, Äppel-, Zucker-, Schmuck-, Putz-, Metten-, Jul-, Tannen-, Buchs-, Buschbaum; Busch, Christbusch, Christmaien* (Erich – Beidl 1974, 953-954).

Dieter Lutz délnyugat-németországi adatbázisában a karácsonyfa elnevezései az alábbiak:

Weihnachtsbaum: E megnevezés kevésbé népi, mint a következők. Ez a forma szerepel a karácsonyfa két korai írásos említésében: a strasbourg *Memorabiliában* *Dannenbäum* (1605), Johann Conrad Dannhauer strasbourg *prédikátor* katekizmusában *Weihnachts- oder Tannenbaum* (1642, 1657) (Weber-Kellermann 1978, 107-108).

Christbaum: Általánosan elterjedt, Krisztus fáját (*Baum Christi*) jelenti.

Christkindlesbaum: Különösen Badenben elterjedt, a Jézuska fáját jelenti.

Tannenbaum: Különösen Badenben elterjedt. Strásburgban a jómódú házaknál vezetett számadáskönyvekben 1539-től találunk bejegyzéseket karácsonyi fenyőfákról, fenyőgallyakról (Hoffmann - Krayner – Bächtold - Stäubli 1927/28, Nachträge, 914).

Baum: Freiburg im Breisgauban speciális jelentése *Weihnachtsbaum*. Ezt használja Hebel is említett versében:

Verwach mer nit, verwach mer nit!
Dy Muetter goht mit stillem Tritt,
si goht mit zartem Muettersinn
un holt e Baum im Chämmerli dinn.

Egy másik alemann költeményében (*Eine Frage*) a *Wiehnechtchindli-Baum* is előfordul.

Buchsbaum: Vaihingen, Tübingen, Leonberg, Ludwigsburg, Heilbronn környékén, a Sváb-Alb területén, de az elzászi Schlettstadt vidékén is elterjedt. Korábban puszpángot, télizöldet díszítettek vagy egy fa formájú állványt ezzel vontak be. Neve később átkerült a fenyő karácsonyfára.

Barbarabaum: Oberer Kocher, Jagsttal, Felső-Svábföld területén elterjedt. Itt kb. 1870-ig karácsonyfa helyett Borbála-ágakat (*Barbarazweige*) használtak, a *Barbarabaum* kifejezés azután néhol áttevődött a fenyőfára.

Maien: Ulm környékén, a Sváb-Alb déli részén elterjedt. Karácsonyfa értelemben, de mint egyébként, az összes ünnepi fa megnevezése.

Nußbaum: Steinlach, Heuberg környékén elterjedt.

Gutelesbaum: Böhmenkirchben (Göppingeni járás) és a Sváb-Alb területén (Heidenheim vidékén) elterjedt (Lutz 1966, 27-28).

Mit árulnak el ezek az elnevezések a karácsonyfa díszítéséről? A *Nußbaum* és a *Gutelesbaum* kifejezetten a karácsonyfa díszítésére utal: a dióval (*Nuß*) és édességekkel, különböző alakú süteményekkel, marcipánfigurákkal díszített karácsonyfára. Utóbbi karácsonyi édességek

összefoglaló neve: *Gutele* (Lutz 1966, 31, 194).

A DVA II/38. számú térképét jól kiegészíti, szinte kommentálja, Kurt Mantel könyvének a karácsonyfa elnevezéseiről és azok földrajzi elterjedtségéről szóló fejezete. Könyvéhez három elterjedési térkép is tartozik (Mantel 1975, 107-112, 223).

A Svájci Néprajzi Atlasz (*Atlas der schweizerischen Volkskunde* – ASV) anyagát 1937 és 1942 között gyűjtötték. Kiadása 1950-ben indult, 1989-ben fejeződött be (Geiger – Weiss 1950/89). Egy olyan ország nemzeti atlasza, amely három nagy nyelvterület metszéspontjában található, ahol a kulturális határok nem feltétlenül esnek egybe a nyelvhatárokkal, hanem azokat más, klimatikus, földrajzi, történeti, vallásfelekezeti, gazdasági, demográfiai tényezők is befolyásolják (Hugger 1994, 98-99; Szabó 2000; 2004). Kérdőívének 76-93. kérdése az ünnepi szokásokra vonatkozik Miklós naptól pünkösdig. Négy térképe foglalkozik a karácsonyfával, valamennyi az atlasz II. kötetében jelent meg, Paul Geiger munkája. Az ASV értékét növelik a térképlapokhoz kapcsolódó kommentárkötetek, amelyekben a két szerkesztő az egyes témákra vonatkozó megjegyzéseit foglalta össze. Olyan adatokkal is kiegészítette, amelyeket nem lehetett térképen ábrázolni. Kommentárjaik szinte teljes egészében az atlaszgyűjtés eredményeire, a kitöltött kérdőívek adataira támaszkodtak. Nem vonták be a korábbi néprajzi publikációkból, művelődéstörténeti irodalomból hasznosítható adatokat.

Az ASV II/154. számú térképe a *karácsonyi* és az *újévi ajándékhhozó alakokkal* foglalkozik, ezért az ADV már elemzett, II/37. számú térképlapja mellé állítható. Nem csupán az ajándékhhozókat, hanem a télközépi ajándékozás időpontjait, ezek XIX. század végén bekövetkezett változásait is bemutatja. Az ajándékozás időpontja Szent Miklós, újév napjáról karácsonyra tevődött át. A korábbi fő ajándékhhozóval, Miklóssal egy külön térképlap (II/151.) foglalkozik. Jól látható ez a változás Nyugat-Svájcban, ahol az ajándékozási időpont újévről karácsonyra történő áthelyeződése a legújabb időkben játszódtott le. Közép- és Kelet-Svájcban, ahol egyöntetűen a *Christkind* a karácsonyi ajándékhhozó, a régi állapot már korábban megszűnt, amikor az ajándékot december 6-án vagy Szilveszterkor Miklós (*Niklaus*) hozta. Miklós ajándékhhozó szerepe korábban igen fontos volt, ami katolikus vidékeken még sokáig fennmaradt.

A *Weihnachtskind* és a *Christkind* a legismertebb, de nem a legrégebbi alakok. Egész német Svájcot elfoglalják. A *Weihnachtskind* Nyugat-Svájca korlátozódik (Bázel-, Bern és környéke, Aargau nyugati része, Solothurnból csak egyes helységek). *Christkind* használatos egész Kelet-Svájcban, valamint Wallis és Freiburg kantonok német nyelvű településein. Bern kantonban (Berner Mittelland) régebbi ajándékhhozót jelez a térkép, ez a *Mutti*. Korábbi neve *Neujahrmutti*, mivel Nyugat-Svájcban újév volt az ajándékozás időpontja. Ennek változásakor került át karácsonyra, de néhol *Niklaus* lépett a helyére. A *Mutti* területétől délre, Kandertal, Simmental három kutatópontján egy szőrmemaszkos alakoskodó, a *Pelzer* jelez kistáji elterjedtséget. Inkább ijesztő figura, aki az engedetlen gyerekeket megbünteti. Gyakran a *Weihnachtskind* kísérője két-három *Pelzer*. Alakja Dél-Németországban, Svábföldön is megjelenik.

Francia Svájcban nagyszámú ajándékhhozóval találkozunk, de nem mindegyik régi. Legtöbbjük kistáji elterjedtségű, de köztük nem éles a határ. *Chauche-vieille* réginek számít, területe a genfi határtól Waadtlandig terjed. Számos helyen inkább ijesztő alak. *Chalande* Genf kantonban, az ezzel szomszédos waadtlandi és savoyai területen megjelenő ajándékhhozó. A többi alakoskodó újabb, elnevezésüket részben a német svájciból fordították. *Croquemitaine*-t két szomszédos kutatóponton említették (Ste-Croix, La Chaux s. Ste-Croix), ahol egyedül vagy a *Dame de Noëlle*kel együtt járt. *Bonhomme Noël* és *Père Noël* főként Neuenburg kantonban, szórványosan a Berni-Jura ezzel határos területein az ajándékhhozó. *Père Noël* megjelenik még négy wallisi kutatóponton is. Courtepinben csak a reformátusoknál. *Bon Enfant* igen elterjedt Waadtban. Karácsonykor vagy újévkor, sőt számos helyen mindkét időpontban ajándékozik, de alakja újkeletű, néhol még saját hagyomány nélküli.

Echalens-ben a reformátusoknál ugyanaz a szerepe, mint a katolikusoknál *Niklaus*-nak. *Dame de Noël* a régi alakok közé tartozik. Főként a Neuenburgi-Jurában jelenik meg, de területe átnyúlik Waadtba, a Berni-Jurába is. Undervelier-ben és Bassecourt-ban csak a reformátusoknál ajándékhöző, a katolikusoknál a karácsonyi ajándékokat a szülők, keresztszülők személyesen adják át. La Chaux s. Ste-Croix-ban a XX. század elején a *Croqemitaine* és három-négy *Dame de Noël* hozott apró karácsonyi ajándékokat. Az atlaszgyűjtés idején a *Dame de Noël*ek már adománygyűjtés céljából járták végig a települést. *Poupon Jésus*, *Enfant Jésus* vagy *Petit Jésus* az ajándékhöző a francia svájci katolikus vidékeken (Freiburg, Unterwallis).

Graubünden rétoromán nyelvű területén utóbbiaknak megfelel az *Infant Gesu*, *Bambin*, a tessini olaszoknál a *Bambino Gesù*. Fr. *Poupon Jésus*, *Enfant Jésus*, *Petit Jésus*, rétorom. *Infant Gesu*, *Bambin*, ol. *Bambino Gesù* ~ ném. *Christkind*. Kinézetük, szerepük egymástól igen eltérő lehet. Vízkeresztkor egész Tessinben *Re Magi* ajándékozik, az olasz határhoz közeli négy kutatóponton *Befana*. Közülük két helyen először 1941/42 telén jelent meg *Befana*, olaszországi átvételként.

Svájcban az ajándékhöző alakoskodók kinézetük szerint négy típusba sorolhatók:

1. Szakállas öreg férfi bundában, fején csuklyával. Mikulásnak (*Niklaus*) kinéző alak.

Rajta kívül idetartozik: *Mutti*, *Père Chalande*, *Homme de Noël*, *Bonhomme Noël*, *Père Noël*, *Bon Enfant*.

2. Öregasszony Mikulás kinézettel: *Chauche-vieille*, részben a *Dame de Noël*.

3. Angyal fehér ruhában, fátyollal, szárnyakkal: *Weihnachtskind*, *Neujahrskind*.

Hasonló öltözetű *Angette* és sok helyen *Dame de Noël*. Ismeretlen *Ange de Noël*, *Chalandière* vagy *Fée de Noël* külseje, mivel ők – az ajándék átadásának módja szerint is – láthatatlanok.

4. Gyermek. *Christkindet* gyermeknek, fiúcskának gondolják, de láthatatlan. *Poupon*, *Enfant Jésus*, *Bambin*, *Bambino Gesù* is közel állnak a gyermek alakhoz, de ők is láthatatlanul ajándékoznak (Geiger – Weiss 1959, 14-20).

Richard Weiss klasszikus művében (*Volkskunde der Schweiz*) már 1946-ban összefoglalta elemzett térképlapunk fő mondanivalóját: „Eltekintve az említett reliktumoktól, minden télközépi ajándékhöző keresztény jellegű megnevezést, öltözetet és átértelmezést kapott, így *Christkind* (angyal alaknak gondolt vagy megjelenített) a Reuðtól keletre, *Weihnachtskind* a Reuðtól nyugatra, *l'Enfant Jésus* Freiburg és Wallis katolikus kantonokban, *il Bambino* Tessinben, *le Bon Enfant* Waadtlandban, gyakran szakállas férfi, Miklós-alak, ahogy *Père Noël* a Jurában, aki a német *Weihnachtsmann* megfelelője, végül a genfi *Père Chandale*, aki nevét a karácsony „Calendae” elnevezéséből nyerte.” (1946, 170.) Richard Weiss *Nyelvhatárok, felekezeti határok mint kulturális határok* című tanulmányát 1951-ben már az ASV anyaga alapján írta, amelyben elemzett térképlapunkra is kitért: „Az ajándékozással kapcsolatban (II/154. térkép) megmutatkozik, hogy a régebbi újévi időpont a karácsonyi mellett, mindenekelőtt Nyugat-Svájcban (ideértve a német nyelvű Bern környékét) maradt fenn, de csak protestáns területeken, amíg a katolikus kantonok (Wallis, Freiburg) az egyházi karácsonyi terminushoz igazodtak, vagy – mint Tessinben – vízkeresztkor ajándékoznak.” (1951, 105-106.) Tanulmányában Weiss Svájc területén a vallás tagoló erejét a nyelv elé helyezi, a svájci francia és német nyelvterületet elválasztó Sarine-határral szemben a Kelet- és Nyugat-Svájc közötti Reuss-Napf-Brünig vonalat hangsúlyozza. Svájcban ez a legjelentősebb kulturális határ, ahol a számos jelenséghatárt jelző izoglosszák nyalábok képeznek. Elemzett térképlapunk is hozzájárul egy izoglosszával a nyalábhoz. Nyugat-Svájc, a nyelvhatár mindkét oldalán, legtöbbször, mint egység jelenik meg (Weiss 1951, 103-104, Barabás 1963, 85).

Az ASV II/157. számú térképlapja a karácsonyfa svájci elterjedésének időpontjait ábrázolja, amelyhez Barabás Jenő megállapításai kapcsolódnak: „A kultúra dinamikáját az

időtényezőből kiinduló térképek világítják meg legjobban. Erre különösen akkor van lehetőség, ha aránylag rövid, 50-100 évnyi időszakban jelentős változás figyelhető meg. Az ASV a karácsonyfa térhódítását négy egymáshoz közel eső időpontban mutatja be, igazolva ezzel egy új jelenség gyors elterjedését.” (1963, 151.) Paul Geiger már jóval megjelenése előtt, 1946-ban kommentálta ezt a térképlapot a Svájci Néprajzi Atlaszból közölt mutatóanyagban. Kommentárját így foglalta össze: „Jellemző a térképre, hogy rajta egy jelentős mozgás követhető, nem statikusan, hanem dinamikusan hat. Látjuk egy szokás be- és előrenyomulást, felfedezzük, ahogy az részben folyamatosan, részben ugrásokban előretör, utóbbi esetben leggyakrabban városról városra terjed.” (Geiger—Weiss 1946, 238.) A kérdőív három kérdésére adott válaszokból szerkesztették a térképet, írták meg a kommentárt: *Mikor vált szokássá a karácsonyfa-állítás? Állítanak gyertyás karácsonyfát? Mióta gyakorolják ezt a szokást?* A kérdések megfogalmazása nem teljesen egyértelmű: nem derül ki belőlük, hogy a karácsonyfa első megjelenésének vagy általánossá válásának időpontja után érdeklődnek-e. Valójában a kérdés az általánossá válás időpontjára irányult, így a térkép is ezt mutatja be, de a kommentárban kitérnek az első megjelenés évére, a kutatóponton az első karácsonyfát állító személyre is. A térképlap a családban felállított, feldíszített, gyertyás karácsonyfa elterjedésével foglalkozik. Az általánossá válás időhatáraiul az első világháborút (1914-18), a régi századfordulót (1900) vették fel, illetve negyedik időszaknak tekintik a gyűjtés időpontját (1937-42) azokon a kutatópontokon, ahol a karácsonyfa még akkor sem vált általánossá. Az időhatárok közül a századfordulót és az első világháborút az adatközlők gyakran említették. Utóbbit a katona-karácsonyok miatt, amelyek a karácsonyfa terjedésére különösen kedvezően hatottak. Ha ez így volt a világháborúban semleges Svájcban, akkor többszörösen így kellett, hogy legyen Németországban, Ausztria-Magyarországon, ahol a frontokon négy katona-karácsonyt ért meg sok millió állampolgár.

A karácsonyfa a XVIII. század végén észak felől előbb német-, majd később francia- és rétoromán Svájcban terjedt el, ahol még az atlaszgyűjtés időpontjában is sok helyen ritka vagy nem általánosan jellemző volt. Terjedésének legtovább olasz Svájc állt ellen. Ugrásszerűen meggyökeresedett a városokban a Genfi-tónál, Mittelwallisban és Tessinben is, de gyors továbbterjedését különböző tényezők bénították. A vidéki lakosság vonakodva, késlekedve vette át: a karácsonyi jászol (*Krippe*) felállítása jobban megfelelt a keresztény gondolkodásnak. Karácsonyi jászolat Svájcban a katolikusok és a reformátusok egyaránt állítanak. Appenzellben egyik előfutárát a mézeskalácsból épített, torony- vagy piramisszerű *Clausezüüg*-öt kellett a karácsonyfának kiszorítania.

E lassító tényezők ellenére a karácsonyfa Svájcban terjedt, amit az atlasz gyűjtői is regisztráltak: *l' arbe de Noël gagne du terrain* (a karácsonyfa teret nyer — Rue, Freiburg), *leur nombre augmente* (számuk növekszik — Rances s. Orbe, Waadt). Leolvasható a térképről, hogy a karácsonyfa Németország felől a badeni, württembergi határon át Bázeli és a Bodeni-tó között terjedt Svájc északi, német lakosságú részében, ahol elterjedtsége már 1900 előtt általánossá vált. E határ menti széles sávból a folyóvölgyekben terjedt fölfelé: az Aar völgyében a Neuenburgi tóig, Bern föléig, a Reuss völgyében föl egészen Uriig, a Linth-völgyben Glarusig, a Rajnáéban Churig. Közép-Wallisban, a Rhône-völgy német lakosságú településeinek feltűnik egy sziget, ahol a karácsonyfa már 1900 előtt általánossá vált. Keleti irányból, Tirol és Vorarlberg osztrák tartományok felől terjedése lassúbb volt: a velük szomszédos német és rétoromán nyelvű területeken csak 1900, sőt számos helyen csak 1914/18 után vált általánossá. Appenzell hat kutatópontján is csak ekkor szorította ki említett előfutárát, sokáig riválisát. Szórványosan német Svájcban is feltűnik néhány kutatópont, ahol a karácsonyfa csak a két utóbbi időszakban vált általánossá. Német Svájc déli részén, Waadtban hosszú, keskeny zónát képez a kutatópontok sora, ahol ugyancsak az első világháború után lett általános, sőt számos helyen még a gyűjtés idején is csupán gyakori volt. Ugyanígy francia Svájcban is előfordul néhány település, ahol már 1900 előtt általánosan

elterjedt, de a legtöbb helységben csupán a századforduló- illetve az első világháború után. Genf, Waadt és Freiburg kantonokban a regionálist megközelítő nagyságú területen a karácsonyfa 1937-42 között még nem volt általános, csupán gyakori. Ugyanitt 9 kutatóponton ritka elterjedtségét, háromban teljes hiányát olvashatjuk le.

A rétoromán nyelvterületen csupán egy-egy kutatópont jelzi a karácsonyfa 1900, illetve 1918 előtti általános elterjedtségét (Domat, Bravuogn–Graubünden), a legtöbb helységben 1918 után vált általánossá. Hét rétoromán kutatóponton csak gyakori, háromban ritka. A rétoromán és az olasz nyelvterület közé ékelődő német nyelvű kutatópontokon ugyanazt az elterjedtséget mutatja, mint a rétoromán területen. Olasz Svájc 8 kutatópontján vált általánossá a karácsonyfa az első világháborút követően, máshol egyenlő arányban gyakori, illetve ritka.

Eduard Hoffmann-Krayer a svájci népszokásokat bemutató könyvében 1913-ban említette, hogy néhány vidéken még egyáltalán nincs karácsonyfa (1913, 108). Richard Weiss a karácsonyfa terjedésének akadályaként a karácsonyi tuskóégetést hangsúlyozta, amely Svájc francia, rétoromán és olasz nyelvterületén erősen tartotta magát (1946, 172). Svájcban ez ugyanúgy lassította a karácsonyfa terjedését, mint a Balkánon a délszláv népek karácsonyi tuskóégetése (*badnjak*).

Terjedésének előmozdítói a felsőbb társadalmi rétegekhez tartoztak, városiak illetve az Eglise libre protestáns felekezethez tartozók, akik a templomi karácsonyfát átvették. Az adatközlők néha egyes személyeket is említettek, akik a karácsonyfa terjesztésében szerepet játszottak: lelkészek, tanítók, vendéglősök, reformátusok. Beköltözött személyek is, főként német Svájcból a másik három nyelv területére nagy számban áttelepülők, akik a karácsonyfa-állítás szokását magukkal hozták. Monthey-ban (Wallis) 1880 körül német svájci betelepülők, Bulle-ban (Freiburg) 1890 táján a német svájci nőnevelő intézetekből hazatérő lányok honosították meg. Delemont-ba (Bern) 1900 körül került Németországból. Wünnewilbe az 1880-as években német Svájcból érkezett apácák-, Wassenbe (Uri) 1880-ban német mérnökök hozták. Locarnóban (Tessin) a betelepülő svájci németek révén (*invasione dei Tedeschi*) vert gyökeret az atlaszgyűjtés előtt mintegy harminc esztendővel. Mendrisióba (Tessin) Észak-Svájcból importálták néhány évvel az atlaszgyűjtés megkezdése előtt. Kik voltak azok a személyek, akiknek otthonában a településen első alkalommal megjelent a karácsonyfa? Peney Le Jorat-ban (Waadt) a lelkésznel, Sissachban (Baselland) 1850 körül szintén a lelkészlakban állították az első karácsonyfát, utóbbi már gyertyás volt. Rohrbachban (Bern) 1860 körül elsőként a lelkésznel és a tanítónál jelent meg. Almens-ben (Graubünden) 1870-ben a Zizers-ből-, Roverede-ben (Graubünden) 1896-ban a német Svájcból érkezett lelkésznel állt az első karácsonyfa, Isonében (Tessin) ugyancsak a lelkésznel. Oron-la-Ville-ben (Waadt) az Eglise libre-hez tartozó családoknál, Damvant-ban (Bern) a beköltözött protestánsoknál, Boncourt-ban 1908-tól a protestáns családoknál. Frickben (Aargau) korábban inkább a reformátusoknál, Kleinlützelben (Solothurn) 1900 körül csak a reformátusoknál, Murtenben (Freiburg) is előbb a református családoknál volt karácsonyfa. Lausanne-ban első alkalommal 1849-ben egy Németországból származó hölgy házában tűnt fel. Champéry-ben (Wallis) az 1880-as években egy Angliából, La Chaux s. Ste-Croix-ban 1877-ben egy Németországból idekerült asszony honosította meg. Bonfolba (Bern) 1890 körül két német svájci család hozta, helybeli család 1900 táján állította az elsőt. Welschenrohrban (Solothurn) idegenből jött órásk terjesztették el az 1880-as évek végén. Balsthalban (Solothurn) 1865-ben egy zürichi származású úrnál, Derendingenben (Solothurn) 1880 táján egy Zürichből idekerült református hölgnél jelent meg. Utzenstorfba az 1860-as, 70-es években szintén egy asszony hozta Bázeli. Murtenbe (Freiburg) egy itteni család importálta Bielből (Bern). Haslibergbe (Bern) 1890-ben egy bázeli festő révén került. Binnben vidékről származó tanító és tanítónő honosította meg. Oberibergben (Schwyz) az első karácsonyfát egy Einsiedelnből (Schwyz) származó asszony állította. Purában (Tessin) az atlaszgyűjtés idején a karácsonyfa

még egészen új volt, egy Németországból betelepült személy állított először. A vallisi Münsterben, Visperterminenben, a graubündeni Samedanban és Cresta-Aversben az első karácsonyfát a vendéglős állította, Visperterminenben 1900 táján. Hallauban (Schaffhausen) 1870 körül az óvónőnél jelent meg az első karácsonyfa. Arosában (Graubünden) lánya visszaemlékezése szerint 1882-ben Hold úr családjában állították az első karácsonyfát.

Az adatközlők által említett évszámok a karácsonyfa karácsonykor történt első megjelenésére vonatkoznak. Némely helyen a karácsonyfa a régi ajándékozási időpontokhoz (Miklós, Szilveszter) kapcsolódott, ahonnan karácsonyra helyeződött át, mivel az ajándékozás új időpontja karácsony lett.

Svájcban a karácsonyfa leggyakrabban fenyő, ritkábban magyal. Utóbbit az atlaszgyűjtés idején már csak ritkán vagy egyáltalán nem használták. Tüskétlen magyal karácsonyfát állítottak Fischenthal (Zürich) hegyi földművesei.

Bázel kanton egy kutatópontján, Lausenben korábban a karácsonyfát a mennyezetre akasztották. A függő karácsonyfa Németország, Ausztria, Magyarország és Szlovákia számos vidékén is elterjedt. Végül egy adatközlő említette Badenben (Aargau), hogy ifjúkorában egy műfát fenyőágakkal díszítettek (Geiger — Weiss 1959, 31-34).

Az ASV II/158. számú térképének témaköre: *a karácsonyfa a templomban*. Az ezzel kapcsolatos kérdés így hangzott: *Állítanak-e karácsonyfát a templomban (vagy más nyilvános helyen)?* Svájcban úgy a katolikus, mint a református templomokban állítanak karácsonyfát, de nem minden katolikus templomban. Hiányzik néhány freiburgi településen és Tessinben, gyakran csak a karácsonyi jászol mellé kerül. Kelet-Svájc német anyanyelvű, református kantonjaiban (Thurgau, Zürich, Aargau) a vasárnapi iskolák tanulói számára állítják. Graubündenben az iskolások karácsonyi ünnepe a templomi karácsonyfa előtt zajlik le.

A karácsonyfa templomban való megjelenése időhatárának 1900-at vették fel. Nyugat-Svájc református kantonjaiban (Waadt, Neuenburg, Bern), de Genf kantonban is már 1900 előtt domináns volt a templomi karácsonyfa. Waadt 2, Bern 3, St. Gallen 1 kutatópontján a református-, Freiburg 2, Jura 1, Luzern 1, Wallis 2 és Graubünden 1 kutatópontján a katolikus templomban 1900 után jelent meg. Az 1900 előtti adatok az 1860-as évekig terjednek, sőt a Jura kanton beli La Chaux-de-Fonds katolikus templomában 1858-ban állították az első karácsonyfát. Waadtlandban is korán, az 1870-es, 80-as években bevezette a templomi karácsonyfát az Eglise libre. Francia Svájc számos településén ez az egyház a vasárnapi iskolák tanulóinak állított karácsonyfát a templomban: Echallens-ben (Waadt) 1870 körül, La Brévine-ben (Neuenburg) 1875 táján. Kezdeményező leggyakrabban a lelkész, a gyülekezet asszonyköre vagy az iskolaszék volt. Aigle-ben (Waadt) említette egy adatközlő, hogy az első karácsonyfát az Eglise libre templomában látta, ahol az, a térképlap tanúsága szerint, már 1900 előtt megjelent. Ha térképünket az előző (II/157.) térkép mellé tesszük, rögtön feltűnik, hogy Waadtban a karácsonyfa jóval korábban megjelent a templomokban, mint a családi otthonokban. A templomi karácsonyfák állítása révén az egyházak jelentős szerepet játszottak a karácsonyfa terjedésében. Katolikus egyházközségi teremben, református gyülekezeti teremben is állítanak karácsonyfát, ebben az esetben a templomból hiányzik.

Gyakran karácsonyfák állnak a templomi jászol mellett vagy mögött, díszítettek, gyertyások vagy teljesen díszítetlenek, gyertya nélküliek. Utóbbi esetben csupán a jászol háttérül szolgálnak, több fenyőfát is állítanak mögé, amelyek csupán díszítését szolgálják.

A templomi karácsonyfákat leggyakrabban az egyházközség, a gyülekezet gyermekeinek, iskolásainak karácsonyi ünnepeére állítják, ahol megajándékozzák őket. Ez főként Graubünden református templomaira és iskoláira jellemző, ahol az iskola, az iskolás gyermekek számára állított karácsonyfa, a templomban megtartott iskolai ünnepség már 1900 előtt meggyökeresedett, jóval korábban, mint a családi karácsonyfa. A templomi- és a családi karácsonyfa általánossá válásának időbeli különbségét (1900 előtt — 1918 után, gyakori, ritka) a két elemzett térképlap is jelzi.

Az ASV II/159. térképlapja *a nem egyházi, nem szakrális helyiségekben és a szabadban állított karácsonyfával* foglalkozik. A vasárnapi iskolák számára az iskolában vagy más teremben felállított karácsonyfa főként Nyugat-Svájc protestáns helységeit jellemzi. Előző térképünkön láthattuk, hogy a vasárnapi iskolák karácsonyfáját Kelet-Svájcban a templomokban állítják. Iskolák számára az iskolában vagy más teremben állított karácsonyfa Bern, Baselland, Freiburg, Wallis, Tessin és Graubünden kantonokban domináns, máshol alárendelt, szórványos. *Más terem* lehet a tornaterem, tornacsarnok, a helyi önkormányzati közgyűlés ülésterme a község- vagy városházán. Nem csupán az egyház által fenntartott vasárnapi iskolákban és az elemi iskolákban, hanem a bölcsődékben, óvodákban, középiskolákban, sőt az egyetemen is állítanak karácsonyfát. A Zürichi Egyetem karácsonyfája már egy héttel karácsony előtt a lépcsőházban áll. Állítanak karácsonyfát kórházakban, öregek lakóotthonában, egyesületi székházakban, hotelekben is, de ezekkel nem foglalkozik az atlasz.

Az iskolai karácsonyfák állításának időhatára is 1900. Legkorábbi adatok, az 1860-as, 70-es évekből Graubündenből származnak. Bernből gyűjtöttek még XIX. századi adatokat (Moutier: 1867, Damvant: 1888, Trubschachen: 1880 körül). Kik voltak az iskolai karácsonyfa-állítás kezdeményezői? Rue-ben (Freiburg) maga az iskola, máshol a pedagógusok, lelkészek, Boncourtban (Jura) egy jómódú iparos felesége. Mustérben (Graubünden) az atlaszgyűjtés előtt egy évtizeddel a Betánia Szövetség kezdeményezésére honosodott meg a karácsonyfa-állítás: Egy szálloda termében rendezték a karácsonyfa-ünnepélyt, a szegény gyermekeket megajándékozták, az iskolások betlehemes játékot mutattak be. Más egyesületek, egyházi szervezetek is rendeznek iskolai karácsonyfa-ünnepélyt, így Damvantban (Bern) az orsolyita nővérek. Grenchenben (Solothurn) maguk a diákok, akik minden osztályteremben karácsonyfát állítanak.

Időben hogyan viszonyul az iskolai karácsonyfa a családihoz? Isenthalban (Uri) a karácsonyfa előbb, már 1900 körül megjelent az iskolában, mint a családokban, ahol csak 1925 óta általános. Rohrbachban (Bern) is korábban meghonosodott a vasárnapi iskolában, mint otthon. Adelbodenben (Bern) az iskolában előbb volt karácsonyfa, mint a templomban. Sonognóban (Tessin) az iskolai karácsonyfa az atlaszgyűjtést megelőző évtizedben jelent meg, a családi otthonokban és a templomban ekkor még nem állították.

Egészen új szokásként mutatja be az ASV a szabadban állított fenyőfákat, amelyek francia- és német Svájc városait, városkáit jellemzik, ahol gyakoriak, de csak Belső- (Észak-) Svájcban, máshol szórványosak. Svájcban, a szabadban álló mindenki karácsonyfáit az 1930-as években kezdték állítani, már a karácsonyt megelőző napokban. Minden esetben a helység jól látható, forgalmas helyére kerültek: egy térre, a falu- vagy a város kútjához, a városháza vagy a templom elé, a vasútállomáshoz. Számos helyen a közösség kifejezőjének tartják. Sok esetben csupán üzleti reklám célokat szolgál, így Bázelen, Steinben, Zürichben, ahol lábazatába reklám kirakatokat helyeznek el. Surseeben, Zugban a városszépítő egyesület, máshol a városi önkormányzat állíttatja.

Még az előzőnél is újabb szokás Svájcban kis gyertyás karácsonyfák állítása a sírokon. Közvetlenül az atlaszgyűjtést megelőző években jelentek meg a kis karácsonyfák Tramelan-Dessus (Bern) református sírjain, ahova Bielből (Bern) hozták be. Sarmenstorfbán (Aargau) az 1920-as évek végén jelent meg a kis karácsonyfa a sírokon, ugyanígy Bázelen és Adelbodenben (Bern) is. Roggwilben fenyőágakon elhelyezett gyertyákat gyűjtanak a sírokon (Geiger—Weiss 1959, 39-41). Temetői karácsonyfákkal Németországban, Ausztriában, Szlovákiában, sőt Magyarországon is találkozunk.

Az Osztrák Néprajzi Atlasz (*Österreichischer Volkskundeatlas* – ÖVA) 117 térképlapból és 8 kommentárkötetből áll, 1959-1979 között jelent meg (Wolfram—Kretschmer 1959/1979). Két térképe foglalkozik a karácsonyfával. Anyagukat 1955/56-ban, a városokban 1957/58-ban gyűjtötték, majd kiegészítették a Német Néprajzi

Atlasz keretében az 1930-as években, Ausztriában létrejött adatbázisból. Mindkét térképlap és a rájuk vonatkozó, 59 oldalas kommentár (*Christbaum und Weihnachtsgrün*) is Richard Wolfram munkája. Wolfram professzor, az ÖVA egyik főszerkesztője, nem csupán az osztrák és a német atlaszkérdőívekre beérkezett válaszokat, hanem saját gyűjtéseinek eredményeit, valamint a karácsonyfára és előzményeire vonatkozó gazdag néprajzi, művelődéstörténeti irodalmat is felhasználta szinte könyvvé terebélyesedő kommentárjához (Wolfram 1965).

Az ÖVA 2/28. térképlapja *a karácsonyfa elterjedésének időpontjaival* foglalkozik, így az ASV II/157. számú, már elemzett térképe mellé helyezhető. A kérdőív következő kérdéseire adott válaszok alapján készült a térkép: *Mióta ismerik az Önök helységében a karácsonyfát? A helyi hagyomány szerint ki honosította meg? Vannak-e települések vagy egyes házak, ahol nem állítanak karácsonyfát?* A térképlap hat időhatáron belül ábrázolja a karácsonyfa ausztriai terjedését. Az adatok egy csoportja nem köthető évszámhoz, évtizedhez: a „nagyon régen”, „emberemlékezet óta”, „mindig”, „Krisztus születése óta” típusú válaszok ezek, amelyekből nem derül ki a karácsonyfa elterjedésének időpontja, de jelzik, hogy ez a régmúltban történt. Évszámokhoz köthető időhatárok: 1850 előtt (számuk felülmúlta a várakozást), 1850-1870, 1870-1890, 1890-1918, 1918 után. Az utolsó két időhatárnál Ausztriában is döntő 1918, az első világháború vége: a csukaszürke egyenruhába öltöztetett osztrák földművesek közül sokan a frontokon ismerkedtek meg a karácsonyfával, szeretteiktől távol. Ezáltal erős kötődés alakult ki körükben a karácsonyfához, amely a karácsonyi ünnep szimbólumává vált. Hozzájárulhatott a frontkarácsonyfa megismeréséhez, hogy az osztrák katonai egységek szoros kötelékben harcoltak a németekkel, akiknél a karácsonyfa már általánosan ismert volt (Wolfram 1965, 6).

Ha összehasonlítjuk a karácsonyfa svájci és ausztriai elterjedésének térképét, jelentős különbségeket fedezhetünk fel. Ahogy korábban elemeztük, Svájcban Bázeltől a Bodeni-tóig egy majdnem teljesen összefüggő területet látunk, ahol a karácsonyfa már 1900, illetve 1914 előtt általánossá vált. Korai elterjedése Németország és Svájc határvidékére jellemző. Ez nem csoda, mivel a karácsonyfa előzményeire vonatkozó legkorábbi adatokat a Svájccal szomszédos Elzászból és Badenből ismerjük a XVI. század elejéről. A céhházban felállított karácsonyfa 1570-ben már Bernből is adatolható. Céhszokásból a XVIII. század folyamán vált a családi karácsony szereplőjévé a feldíszített fa Németországban, majd a század végén Svájcban is. A szomszédos német területekről előbb a svájci városokban, a felső társadalmi rétegeknél terjedt el (Wolfram 1965, 6).

Ausztriában a hosszú német-osztrák határzónában, amely a Bodeni-tótól a felső-ausztriai Mühlviertelig húzódik, nem jellemző a karácsonyfa korai elterjedése: a kutatópontok nagy részében a régi századfordulón, az első világháború éveiben vagy a két világháború közötti időszakban vált általánossá. Késői megjelenése nem csupán a határzónát, hanem egész Nyugat-Ausztriát jellemzi. Nem említette a karácsonyfát a felső-ausztriai Braunauból néprajzi adatokban, megfigyelésekben gazdag önéletrajzában Kováts István szegedi kőműveslegény, aki két társával együtt, útban a müncheni téli építészkolába, az 1844. évi karácsonyt itt töltötte: „Karácsonyböjt estéjére éppen Braunauba értünk, mely egyik felső-ausztriai határvároska. Itt beszálltunk a nagy vendégfogadóba, hol eszünk ágában sem volt a nagyszerű meglepetés, mely az egész utazásom egyik legjelentékenyebb napja volt. Alighogy kifújtuk magunkat az utazás fáradalmaiból, látjuk, hogyan készül a vendégszoba sarkába elhelyezett asztalra a fölterítés egész dísszel. El nem gondolhattuk sehogy sem, hogy kinek a részére lesz az. Három helybeli paraszt volt a kocsmában, de azt tudtuk, hogy azok semennyiért sem étkeznek ma máshol, mint családjaiknál. Idegenek meg csak éppen mi hárman voltunk ott. Azt is tudtuk, hogy a vendéglős nem étkezik itt, mert őnéki egészen külön szép lakosztálya volt. Amint így töprenkedtünk, egyszer csak bejön a vendéglős, s odaállva elibénk, kérdi tőlünk, hogy hová valók vagyunk, és hogy hová utazunk. Mi elmondtunk mindent, és azt is megmondtuk, hogy Münchenbe iparkodunk a téli építészkolába járni. Ő igen megdicsérte

szándékunkat, s azt mondja: az urak a két napon át a vendégeim lesznek, mert gondolom, hogy Bécsből gyalog idáig utazni elég volt, s a két szent napon úgysem illenék utazni. Különben a pihenésre is szükségünk van. Az ajánlat nagyszerű volt. Mi felálltunk mind a hárman, és igen szépen megköszöntük az igen szíves vendégszeretetet, és elfogadtuk azt. Amit ők ettek, ugyanazt kaptuk mi is. Naponta háromszor terítettek, és a kalács sosem hiányzott az asztalról.” (1981, 204-205.) Azt ugyan nem írja Kováts, hogy jártak a vendéglős lakásában, ahol a karácsonyfát láthatták volna. Mégis valószínűsíthetjük azt, mivel tudta, hogy a vendéglősnek egészen külön szép lakosztálya van, ahol karácsonykor ugyanazt ették, amivel őket megvendégelték. Bizonyosnak tartom, hogy a karácsonyfát meg is mutatták volna nekik, mint akkor még kuriózumot, ha lett volna náluk. Kováts híradásából úgy tűnik, hogy 1844-ben Braunauban karácsonyfát még nem állítottak, a karácsonyi kalács volt az ünnep meghatározó jelképe. Egyidejűségként érdemes megemlíteni: ugyanezen a karácsonyestén Pesten Petőfi Sándor, Csapó Etelka, Vörösmarty Mihály, Bajza József, Erdélyi János, Kuthy Lajos és Kazinczy Gábor számára meglepetésként hatott a vendéglátó háziasszony, Vachott Sándorné Csapó Mária által állított karácsonyfa, amit a vendégeknek bemutatnak, azok nagy éljenzéssel fogadták, valósággal az est fénypontja volt (Ujváry 2001, 132; 2005, 205).

A korai megjelenés súlypontja Kelet-Ausztria, ahol sűrűsödnek a „nagyon régen” és az 1850 előtti időszakot megjelölő kutatópontok. Legsűrűbbek Bécsben és környékén, ahol Károly főherceg Németországból származó felesége már 1816-ban állított karácsonyfát. Grácban még korábban, 1813-ban evangélikus hivatalnokok, a napóleoni háborúk menekültjei állították az első karácsonyfát. Korai gráci megjelenésével talán magyarázható szintén korai elterjedése Délkelet-Ausztriában. Bécsből és környékéről nyugat felé a Duna völgyében korán és gyorsan terjedt egészen az Enns-határig, Korneuburg, Tulln, Krems, Melk, Amstetten irányába. Ugyancsak korán megjelent Alsó-Ausztria északi felében, a mai Burgenlandban, Kelet-Stájerországban, Karintia keleti részén (Wolfsberg környékén). Burgenlandban az itteni magyar arisztokrata családok (Eszterházy, Batthyány, Erdődy) hatására is gondolhatunk, de még inkább a karácsonyfa korai formájára: a mennyezeten függő fára, amely itt nagyon intenzíven elterjedt. Utóbbi független a felsőbb rétegektől később átvett karácsonyfától.

Nem csupán a területi elterjedtség helyzete, hanem a néprajzi, művelődéstörténeti kutatás eredményei is megerősítik, hogy a karácsonyfa ausztriai terjedésénél a kezdeményezések és a példák részben Bécsből, más részről Németországból indultak ki. Volt-e időbeli eltérés a karácsonyfa terjedésében az államhatár két oldalán? Jöhetett-e Ausztriába a korai időszakokban közvetlenül a bajor szomszédságból a karácsonyfa? Az ADV elterjedtségi térképe még hiányzik, de a gazdag néprajzi, művelődéstörténeti irodalomból képet alkothatunk az alemann, sváb és a bajor területeken a karácsonyfa elterjedésének koráról. Alemann-sváb területen a karácsonyfa nyilvánvalóan régi. Ezzel magyarázható, hogy az alemann Vorarlbergben valamivel több kutatóponton jelent meg a karácsonyfa a korábbi időszakokban, három helyen már 1851-1870 között, mint a vele szomszédos Tirolban. A bajorországi helyzetről Leoprechting 1855-ben megjelent könyve (*Aus dem Lechraim*) tájékoztat, aki azt írta, hogy a karácsonyfa az ideig Bajorországban nem csupán a falvakban, hanem minden vidéki városban is teljesen ismeretlen. Felső-Bajorországban a körülmények a tiroliakhoz hasonlítottak, ahol még a XX. század harmincas éveiben is előfordultak parasztházak, amelyekből hiányzott a karácsonyfa. A bajor-osztrák határon át közvetlenül, hullámszerűen tehát nem terjedhetett el Tirolban a karácsonyfa. Ausztriai terjedésének útja Bécsből és talán Grácból indult.

Tirolban terjedését a XIX. század utolsó harmadában a vasútépítések is előmozdították. Brixenbe a tiroli déli vasút építésével jutott el a karácsonyfa. A Tirolt Vorarlberggel összekötő Arlberg-vasút mentén kutatópontok sora jelzi a karácsonyfa 1871-1890 közötti megjelenését. Az Arlberg-vasút építése 1884-ben fejeződött be (Nössing–Noflatscher 1986, 127). Vasútépítő mérnökei, vezető hivatalnokai terjesztették a karácsonyfát (Wolfram 1965, 8). A vasútvonalak

kiépülése után terjedését elősegítette a gyors, olcsó és tömeges vasúti szállítás is. Leopold Schmidt említette, hogy Németországban a Magdeburger Börde erdőkben szegény területén későn terjedt el az álló fenyőkarácsonyfa, akkor, amikor a vasúti szállítás ezt lehetővé tette (Schmidt 1963, 236-237). Gazdagabb fenyőválaszték Berlinben is csak a Tübingiával, a Harz-hegységgel létesített vasúti összeköttetés megteremtésével (1851) jelent meg. Korábban a berliniek a helyi, brandenburgi szurkosfenyőt (*Kiene, Doppelanne*) díszítették (*Picea excelsa* var. *nigra* Willk.). Tübingiából, a Harz-hegységből vasúton az előkelőbb jegenyefenyőt (*Tanne*) és lucfenyőt (*Fichte*) szállították. 1928-ban a négy milliós lélekszámú Berlinben 800.000 karácsonyfa kelt el, főként a tempelhofi karácsonyfavásárban, ahova a fenyők Schleswig-Holsteinből, Bajorországból, Tübingiából, a Harz-hegységből érkeztek (Kügler 1930, 166, 173-175). Tudjuk, hogy Budapestre hajóval és vasúton is szállították a karácsonyfát.

Az atlaszgyűjtés eredményeként 365 adat érkezett a karácsonyfát egy-egy településen meghonosító személyről. Közülük számos arisztokrataé és művésze az elsőség érdeme. Ugyan csak 21 arisztokratát, nemest neveztek meg, a kastélyokban állított karácsonyfák révén szerepük ennél nagyobb lehetett. Legnagyobb létszámú foglalkozási csoportot a tanítók, tanárok képeznek, 102 említéssel, akik nem csupán otthon, hanem az iskolában is állítottak karácsonyfát. Ötvenegy polgárt, 30 gyárost, 29 egyházi személyt, 21 vendéglőst, 18 hivatalnokot, 14 erdészt említettek. Csupán 10 földműves nevéhez fűződik az elsőség, végül egyaránt 9 katonához és idegenből érkezett idénymunkásához (Wolfram 1965, 6-7, 12-13).

Az ÖVA 2/29. számú térképlapja a karácsonyi zöld ágak különböző formáit mutatja be. Köztük és a karácsonyfa között összefüggés mutatható ki. Maga a karácsonyfa sem más, mint a jeles napi szokásokat az esztendő folyamán végigkísérő növényi jelképek egyike, még akkor is, ha az közülük a legmagasabbra emelkedett. Ausztriában a karácsonyi zöld ágak elsősorban örökzöldek: fenyő, jegenyefenyő, erdei fenyő, boróka, magyal, fagyöngy. Hozzájuk társulnak a szobában mesterségesen hajtattott vetések (Luca-búza), gyümölcsfák ágai (Borbála-ág), amelyek korábban némelykor karácsonyfaaként is szolgáltak. Utóbbiakkal nem foglalkozik az atlasz. Az Ausztriában a XIX. század első harmadában megjelent, majd folyamatosan terjedő karácsonyfa korábbi, helyi formái, előfutárai közül öt elterjedtségét mutatja a térkép. Valamennyi jól körülhatárolható regionális vagy kistáji elterjedtséget mutat Ausztria keleti, délkeleti felében, valamint az Alpokban a Salzburg és Tirol közötti tartományi határig. Közülük az első kettő csupán Dél-Burgenlandban fordul elő:

1. *Kökénytövis karácsonyfa*. Dél-Burgenland 15 településén dokumentálták, a németújvári- (Güssing) és a gyanafalvi (Jennersdorf) járásokban, az osztrák-magyar-szlovén hármashatárnál. E kistáji elterjedtségétől nyugatra, Stájerországban csupán egyetlen előfordulását jelzi a térkép. Felfedezését a Burgenlandi Néprajzi Atlasz (*Atlas der burgenländischen Volkskunde*) számára 1954-ben végzett kérdőíves gyűjtésnek köszönhetjük, amit 1958-ban az ÖVA munkálatai során kiegészítettek. Burgenlandi előfordulásáról Leopold Schmidt a felfedezését követően tanulmányt írt, így róla nem csupán Richard Wolfram kommentárjából tájékozódhatunk (Schmidt 1955, 180-186; Wolfram 1965, 13-16). Formája és elhelyezése szerint a kökénytövis karácsonyfa kétféle: a) A szoba mennyezetére akasztott citrom formájú. A kivágott kökénybokor ágait felül összekötik, a mennyezetre akasztják. Tövére egy almát, töviseire is almát, aszalt gyümölcsöt, különböző alakú süteményeket (madár, csillag, hold, szív), mézeskalácsot szúrnak, illetve akasztanak. A Burgenlandi Néprajzi Atlasz kérdőívére Borosgödörben (Inzenhof) le is rajzolták a mennyezeten függő kökénytövis karácsonyfát, amelynek töviseire szaloncukrot is akasztottak, amit jellegzetesen magyarországi karácsonyfadísznek tartunk. b) Az ív alakú kökénytövis karácsonyfa készítésénél két kökényágot vágnak, tövüket egy-egy átfúrt deszkába vagy takarmányrépa korongba szúrják. Mindkettőt ív alakban egymáshoz hajlítják, és hegyüket összekötik. Díszítése az előzőével azonos. A szobaablakba állították. Rajzát Dobrafalváról (Dobersdorf)

küldték be. A kökénytövis karácsonyfa a fenyő karácsonyfa előzménye, már annak elterjedése előtt is készítették, díszítették. Hárspatakon (Limbach), Felsőbeleden (Oberbildein), Királyfalván (Königsdorf), Dobrafalván 1900 körül, Orbánfalván (Urbersdorf) 1890, Horvátfaluban (Krobotek) 1914 táján, Rábakeresztúron (Heiligenkreuz im Lafnitztal) a XIX. század második felében még kökénytövis karácsonyfa járta. Ganócson (Gamischdorf) és Rakson (Rax-Dorf) gyertyával is díszítették (Schmidt 1955, 181-183). Fennmaradását azzal is magyarázhatjuk, hogy a helyi fenyvesek jórészt nagybirtokosok tulajdonában voltak, erdeiket a karácsonyi időszakban őriztették. A parasztok közül, aki nem rendelkezett erdővel, csak kökénybokorhoz jutott hozzá. Rakson még az atlaszgyűjtés időszakában, 1957-58-ban is állítottak kökénytövis karácsonyfát, idős emberek, családok, akik nem kaptak senkitől fenyőfát, vagy nem tudták megvásárolni. Az atlaszgyűjtés gyanafalvi adatközlője szerint: „Az egészen szegény házaknál tövises kökényág a karácsonyfa, ahogy a környéken még ma is azt használják.” (Wolfram 1965, 14-16.)

A kökénytövis karácsonyfával azonos *koronafa karácsonyfa*, *tüskeág karácsonyfa* Horgoson (Csongrád m., Horgoš), Doroszlón (Bács-Bodrog m., Doroslovo), Topolyán (Bács-Bodrog m., Bačka Topola) és Szentfülöpön (Bács-Bodrog m., Filipowa, Bački Gračac) is elterjedt (Móra 1913, 88; Kovács 1997, 160; S. Kiss 2005, II; Borús 1981, 80-81; Zöldy 1971, 51-52; 1972; Eichinger 1982, 9-10). Doroszlón az első világháborút követő években a karácsonyfához lepényfa vagy kökénybokor ágait használták. Leopold Schmidt a kökénytövis karácsonyfa északnémet párhuzamait említette, dél-alföldi, vajdasági elterjedtségét még nem ismerhette (1955, 184). Tíz évvel később ajándéktartó állványokkal (*Gabenständer*) rokonította, amelyeket a délnyugati német vidékekről a telepesek egészen a Szerémségig elvittek. A szlavóniai, bácskai, bánáti, tolnai, baranyai, galíciai, besszarábiai és a dél-oroszországi németeknél az ajándéktartó állványt az ablakban állították fel. Törzséből fa kampók álltak ki, amelyekre almát, diót, aszalt szilvát tűztek (Wolfram 1965, 15). Ajándéktartó állványokat (*torony-karácsonyfa*) Topolyáról és Szentfülöpről is ismerünk (Borús 1981, 80-81; Zöldy 1971, 53; 1972). A töviságot, a karácsonyfa előzményeinek sorában a német babonaszótár is említi. Svédországban, Göteborgtól északra adventben vadalmaágot vittek a szobába, amit kihajtottak, karácsonyra kizöldült. Töviseire kicsi piros almákat szúrtak. A nagy ágot a szoba sarkában, a kicsit az asztalon, gyakran a karácsonyi sajton helyezték el (Hoffmann-Krayer – Bächtold-Stäubli 1927/1928, 904).

2. Az *újévi fát* szintén Dél-Burgenland németújvári és gyanafalvi járásaiban regisztrálták hét kutatóponton, amelyekhez Stájerország feldbach-i járásából még egy előfordulás társul. Kis fenyőfát piros és fehér papírszalagokkal díszítenek, és szilveszter estéjén a kútházra tűzik, hogy a következő évben elegendő vizük legyen. Horvátfaluban és a stájerországi Hohenbrugg a.d. Raab községben a lebontott karácsonyfa került a kútárára. Borosgödörben újévkor kenyeret is dobtak a kútba. Nem csupán Dél-Burgenlandban, hanem Elzászban is újévi fát tűztek a kutakra (Wolfram 1965, 16; Reinsberg-Düringsfeld 1898, 18).

3. A *szoba mennyezetén függő karácsonyfa* az előbbieknél jóval nagyobb regionális elterjedtséget mutat Ausztria délkeleti felében. Burgenlandra, Stájerország nagy részére (a Mura–Mürz vonaltól délre), Karintia keleti szélén a Lavant völgyére jellemző. Néhány szórvány előfordulását Karintiában és Kelet-Tirolban látjuk. Alsó-Ausztria délkeleti kiszögellésében (Bucklige Welt) ugyanúgy a függő karácsonyfa jellemző, mint a vele szomszédos kelet-stájerországi és közép-burgenlandi területeken. Alsó-Ausztriában még a Dunától északra is felfedezhetjük szórvány előfordulását. A kisméretű, feldíszített fenyő karácsonyfát a mestergerendára vagy a födémdeszkába vert kampósszegre akasztották, leggyakrabban a hegyével fölfelé. Kelet-Ausztriában a függő karácsonyfa a régebbi forma, amelyről a XX. század folyamán fokozatosan áttértek az álló karácsonyfára. Ez a folyamat az atlaszgyűjtés éveiben is tartott: elsősorban Stájerországban még akkor is előfordultak egész helységek, amelyekben csak függő karácsonyfa volt. Waldsteinben (Grác-környéki járás) a

hegyi földműveseknél főként függő-, a völgyekben élő munkáscsaládoknál álló karácsonyfát regisztráltak az atlasz gyűjtői. Számos stájer településen különböző arányban függesztették vagy állították a karácsonyfát. Burgenlandban már csupán négy kutatópontról jelezték a függő karácsonyfa kizárólagosságát, a többiben az átállás még tartott vagy már lezárult (Wolfram 1965, 17-18).

A függő karácsonyfa a burgenlandi atlasz kérdőívébe is bekerült, így arról Leopold Schmidt, az itteni kutatópontokról érkezett válaszokat feldolgozó tanulmányából is értesülünk (1963, 213-242). Észak –Burgenland nezsideri (Neusiedl) járásában csupán három kutatópont jelzi, hogy a függő karácsonyfa korábban itt is előfordult. A kismartoni (Eisenstadt) és a nagymartoni (Mattersburg) járásokban már sűrűbbek a jelek, de ezek is csupán a függő karácsonyfa korábbi előfordulásáról tájékoztatnak. Közép- és Dél-Burgenlandban megsokszorozódnak a térkép jelölései, amelyek a függő karácsonyfa korábbi, közelmúltbeli és a gyűjtés idején (1953-54) még élő gyakorlatáról tanúskodnak. Ilyen a felsőpulyai (Oberpullendorf) járás és a hienc vidék, amelyek a függő karácsonyfa kompakt elterjedtségi területéhez tartoznak. A németújvári és a gyanafalvi járásokban a függő karácsonyfa tövét kihegyezik, almát szúrnak rá. Előfordult a hegyével lefelé függő, a tövénél felfüggesztett karácsonyfa is. Ezek aránya nem magas: Burgenland 150 helységéből ismerjük a függő karácsonyfát, közülük alig fél tucatban fordult elő a hegyével lefelé függő fa (Schmidt 1963, 215-231). Leopold Schmidt említette, hogy Hebel 1820-ban keletkezett költeményéhez (*Die Mutter am Christabend*) készült korabeli illusztráció a függő karácsonyfát jeleníti meg (1963, 236). Hebel itt nem szól kifejezetten a függő karácsonyfáról, csupán egy fáról ír, amit az édesanya behoz a szobába, amelyen az ajándékok függenek. Hebel egy másik alemann versében (*Eine Frage*) olvashatunk a függő karácsonyfáról:

Der Wienechtchindli-Baum verrothet bald,
wie alli Muetter sin im ganze Dorf.
Do hangt e Baum, nei lueg me doch und lueg!
In alle Näste nüt als Zuckerbrod.

A függő karácsonyfa burgenlandi elterjedtségi képe az azt felváltó álló karácsonyfa elterjedésének irány- és időmeghatározására is alkalmas. Leolvasható a térképről, hogy a függő karácsonyfát felváltó álló karácsonyfa Burgenlandban északról déli irányban terjedt. Terjedése még az atlaszgyűjtés időszakában is javában tartott, ezért a folyamat jól tanulmányozható, dokumentálható volt. A függő karácsonyfa nem csupán Kelet-Ausztriából, hanem a német nyelvterület középső és délnyugati régióiból (Egerland, Szászország, Thüringia, Franköld, Elzász, Baden, Pfalz) is ismert (Krogmann 1962/1963, 66-68; Handschuh 1990, 225-227). Magyarországon és Szlovákiában is elterjedt, ezért foglalkoznak vele a magyar és a szlovák néprajzi atlaszok, amelyeknek térképlapjait az elemzett osztrák térképlap mellé tehetjük.

4. *Udvarban felállított karácsonyfa.* Karintiában és Stájerországban december 24-e reggelén a parasztudvarokban is állítanak néhány színes papírszalaggal díszített vagy díszítetlen fenyőfát. Elterjedtsége Karintiában a Sau-Alpoktól nyugatra, a tartomány középső és nyugati részében olvasható le a térképről. Stájerországban a Mura mentén Judenburg és Bruck között, valamint az Enns völgyében, Hall bei Admonttól Aich-Assach-ig jellemző. A két folyóvölgyi elterjedtség között összekötő kapocs a Palten völgye, ahol a szokás szintén előfordul. Az udvari karácsonyfát (*Weihnachtgrössing*, *Weihnachtsboschn*) a ház bejáratához, az istállóajtóhoz, a kúthoz, a trágyadombra, a kertbe vagy az udvarra állítják. Itt áll vízkeresztig, gyertyaszentelőig, nagypéntekig vagy az állatok legelőre történő első kihajtásáig. Fontos, hogy az állatok kapcsolatba kerüljenek vele: hozzádörgölődzenek vagy beleharapjanak, ezáltal elkerülik a betegségeket, járványokat. A trágyadombba tűzött

karácsonyfa különös erőt ad a trágyának. A lebontott karácsonyfa trágyadombba szúrásával Szlovákiában, Árva megyében is találkozunk (Horváthová 1986, 65).

5. *Bachlboschn* és *Kranzach*. A karácsonyi zöld ágnak ez a terminológiája és a hozzá kapcsolódó szokáscselekmény Salzburg tartományból, Pinzgau, Pongau területéről, a Salzach völgyéből ismert. Róla nem csupán Richard Wolfram kommentárjából, hanem Richard Treuer tanulmányából és Kurt Mantel könyvéből is tájékozódhatunk (Wolfram 1965, 21-28; Treuer 1963, 143-154; Mantel 1975, 71-74, 98). Pinzgauban és Pongauban a karácsonyt megelőző nap elnevezése: *Bachltag*. E nap reggelén egy széles növésű, de alacsony fenyőt hoztak az erdőből, ez a *Bachlboschen*. A cseléd a tetőre mászott, a kéményen kötelet eresztett el, amit a gazda a konyhában a csúcsával lefelé állított fenyőfa tövéhez kötött. Egy másik kötel a fa csúcsára került. A kormos fakéményben a cseléd fölfelé, a gazda lefelé húzogatta a kötélnél fogva a fenyőfát: 5-6 húzogatóssal tisztára söpörték a kéményt. Kéménysöprés után a *Bachlboschent* a tűzhelyen elégették. Úgy tartották, hogy a *Bachlboschn*nel történt kéménysöpréstől a kéménynek nem csupán jó huzata lesz, hanem egész évben elkerülhetik általa a kéménytűzet, a boszorkányoknak a kéményen keresztül a házba jutását, általában szerencsét hoz a tűzre, tűzhelyre.

A *Kranzach* vagy *Kranawett* a borókacserje helyi elnevezése Pinzgauban és Pongauban. *Bachltag* (december 24.) délelőttjén a gazda, a fia vagy a cselédje a frissen köszörült fejszével, egyetlen vágással az erdőn egy borókafenyőt is vág. Otthon az udvaron szenteltvízzel meghintik, majd baltával háromfelé vágják. Egy részét a tisztára mosott kútványúba teszik, erről isznak az állatok. Véleményük szerint a *Kranzach*-tól nem fagy meg a víz, egész évben friss lesz, így az állatok egészségesek maradnak. Általában vízkeresztig hagyják a *Kranzach*-ot a vályúban, sok helyen tovább is, egész évben. A vályúból kivett *Kranzach*-ot is elégetik a tűzhelyen. A *Kranzach* második harmadának zöld leveles részét apróra összevágják, karácsonyeste az állatok takarmányába vagy sójába keverik: „ami az állatokat esztendőn át megóvjá a betegségektől.” Fás részeit szintén elégetik, füstje a füstölődő húsoknak is jót tesz, kellemes ízt ad. A harmadik részt ugyancsak felaprítják, és a karácsonyesti, szilveszteri és vízkereshti füstöléshez használják. Parázsra szórják, szenteltvízzel meghintik, a gazda megfüstöli vele a ház összes helyiségét, az istállókat, ólakat és az udvart is. Elképzelésük szerint a füstöléstől rossz szellem nem jöhet be, minden áldott és megszentelt lesz, az egészség bennmarad, a betegség elkerüli a házat. A *Bachlboschn* és a *Kranzach* Salzburgban a gyűjtés idején, 1957 és 1963 között még szórványosan előfordult karácsonyi zöld ágként. Egy-két évtizeddel korábban, amikor a fakéményeket még nagyobb számban használták, a *Bachlboschn*nel a karácsonyi kéménysöprés is gyakoribb volt (Treuer 1963, 143-146).

A karácsonyi zöld ágak (*Weynacht- oder Bächel-Boschen*) vágásait, babonás alkalmazását a XVIII. századi salzburgi erdészeti rendelkezések szigorúan tiltották (1729, 1755, 1796) (Mantel 1975, 98). Sorozatos tiltása bizonyítja, hogy a szokás már száz évvel az első feldíszített, gyertyás karácsonyfa Salzburg városában való megjelenése előtt nagyon virulens lehetett. Ez is megerősíti azt a véleményt, hogy a *Bachlboschn*-ben a karácsonyfa helyi, korai formáját, előfutárát lássuk (Wolfram 1965, 21-22).

A kilenc mappába rendezett, 634 térképet tartalmazó *Magyar Néprajzi Atlasz* (MNA) 1988-1992 között jelent meg (Barabás szerk. 1988/1992). Anyagát 1959-től egy évtizeden keresztül gyűjtötték. Kérdőívének 169. kérdéscsoportja irányul a karácsonyfára: *Mikor állítottak először karácsonyfát? Mióta általános a karácsonyfaállítás? Hogyan honosodott meg, kik hozták be (helyi értelmiség, iparosok, szomszéd faluból, városból stb.)? Mit mondanak a gyermekeknek, hogy ki hozza a karácsonyfát (Jézuska, angyal stb.)? A karácsonyfa neve? Szokás-e karácsony estéjén a megajándékozás; ki kit és mivel ajándékoz meg? A svájci és az osztrák atlaszok tapasztalatait is hasznosító kérdésekre a magyar nyelvterület 410 kutatópontján gyűjtött válaszokból három térképlap készült, amely a*

karácsonyfával foglalkozik, mindhárom Csalog Zsolt munkája.

Mivel az MNA gerincét és lényegét képező elterjedési térképeket magyarázó, értelmező, a fontosabb tanulságokat magába foglaló kommentárkötet nem jelent meg, ezért a kommentálást, az elterjedtségből levonható következtetéseket az atlaszt forrásul használni kívánó kutatóknak maguknak kell elvégezni, levonni. Ma már javarészt olyanoknak, akik nem vettek részt az atlaszmunkálatokban. A kommentárkötetek hiánya miatt továbbra is nagy jelentősége van az MNA kéziratos, adattári anyagának, amely mintegy 1600 kitöltött kérdőívből, 20.000 fényképfelvételből és 10.000 rajzból áll. Maga a kérdőív négy füzetben, 200 kérdéscsoportot tartalmaz, kitöltésével több millió adatból álló, a magyar kulturális örökség szempontjából nem elhanyagolható adatbázis jött létre, amit a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete őriz (Barabás 1967, 131; 1972, 376-377). Mintegy az MNA kommentárkötetének pótlására kívánatos volna, hogy egy-egy kérdéscsoport kidolgozása szerepeljen a szakdolgozati és a doktori témák között. Részben vagy teljesen az MNA gyűjtött anyagára alapozva korábban számos figyelemre méltó könyv, tanulmány jelent meg olyan szerzőktől, akik az atlaszmunkálatokban aktívan részt vettek (Kisbán 1960, 1968; Szolnoky 1972; Paládi-Kovács 1973a, 1979, 1981; Füzes 1984; Barabás-Gilyén 1987).

Az MNA VIII/533. térképlapja az *álló fenyőkarácsonyfa előtti formák* (karácsonyi zöld ágak) elterjedtségét mutatja be, így a már elemzett 2/29. számú osztrák térkép párja. Utóbbi a karácsonyi zöld ág öt-, a magyar atlasz nyolc formájával foglalkozik. Közülük a *száraz ág*, a *muskátli*, *mályva*, és a *rozmaring* csak a magyar atlaszban szerepel, a *függő fenyő*, *boróka*, a *kökény*, a *fagyöngy* és a *nem fenyő örökzöld ág* mindkettőben. Első ránézésre is feltűnik, hogy ezek a régi formák Ausztriában néhány jól körülhatárolható területre korlátozódnak, a magyar atlasz szerint viszont teljesen kitöltik a Kárpát-medencében a központi magyar néptömb lakóhelyét. Keleten (Erdélyben és Moldvában) csak néhány szórvány előfordulását dokumentálták. Dunántúlon a függő fenyő vagy fenyőgally karácsonyfa volt a domináns. Egy kisebb vasi-zalai és egy nagyobb baranyai-somogyi terület kivételével, ahol a XX. században megjelent álló karácsonyfa előtti más formának nincs emléke, Dunántúlon és a Kisalföldön (a Csallóközben, a Vág és az Ipoly között is) a függő karácsonyfa volt a jellemző, amellyel az osztrák atlaszban, a szomszédos Burgenlandban már találkoztunk. Dunántúl- és Kisalföldszerte fenyő helyett szórványosan boróka is lehetett a függő vagy az álló karácsonyfa. A fenyőerdőkben gazdagabb Nyugat-Dunántúlon nem jelez borókát a térkép. Somogyban Kaposkeresztúron, Tolnában Gyulajon kökény, galagonya vagy más tüskés ág előzte meg az álló fenyőkarácsonyfát. Ordacsehiben (Somogy m.) a boróka mellett a kökény, galagonya vagy más tüskés ág is az előzmények közé tartozott. A Dunántúl középső- és keleti részén, valamint a Kisalföldön szórványosan a fagyöngy, a tuja, bukszus, puszpáng, cédrus, leander vagy más örökzöld (nem fenyő) ág is lehetett előfutár. Az Északi-középhegységet, az Ipolytól a Hernádig a boróka-karácsonyfa dominanciája jellemezte, amely szórványosan a Duna-Tisza közén és a Tiszántúl északi felében is előfordult. A Hernádtól keletre, Abaújban, Zemplénben, a Bodroghözben, a Nyírségben ismét a függő fenyő vagy fenyőgally válik domináns előzménnyé, a térképen azzal a mellékjellel, hogy ezek az álló fenyővel időben párhuzamosan éltek. Szórványosan a kökény, galagonya vagy más tüskés ág, a fagyöngy és a tuja, bukszus, puszpáng, cédrus, leander vagy más örökzöld (nem fenyő) előfordulását is jelzi a térkép. Az Alföldön Pesttől keletre, egészen Tarnaméraig (Heves m.) hat kutatóponton a XX. században megjelent álló fenyő előtti más formának nincs emléke. Budától nyugatra viszont a régies előzmények (boróka, függő fenyő vagy fenyőgally, tuja, bukszus, puszpáng, cédrus, leander vagy örökzöld ág, muskátli, mályva) domináltak. Az Alföldre a keveredés, szóródás jellemző, nem látunk nagy homogén, kompakt területeket a térképen. Középső részén emlékezet óta kizárólagos az álló fenyő. A Tisza mentén és a Tiszántúlon az előzmények sorában a tuja, bukszus, puszpáng, cédrus, leander vagy más örökzöld (nem fenyő) ág gyakori. Ugyanitt a függő fenyő vagy fenyőgally szórványosan előfordul. A Dél-Alföldön (Bácska, Bánság) a

száraz ág és a kökény, galagonya vagy más tüskés ág volt az uralkodó, a tuja, bukszus, puszpáng, cédrus, leander vagy más örökzöld (nem fenyő) ág és a boróka alárendelt. Vadászon (Arad m., Vînători) a tuja, bukszus, puszpáng, cédrus, leander vagy más örökzöld mellett rozmaring, Ürményházán (Torontál m., Jermenovci) rozmaring volt az álló fenyőkarácsonyfa előzménye.

Tátrai Zsuzsanna a MNA gyűjtőfüzetei alapján írta a vajdasági kutatópontokról: „Visszatérve az Atlasz gyűjtőfüzeteire, a következő adatokat kapjuk a fenyőkarácsonyfa előtti típusokra: Bácskertesén (Kupusina) a túske karácsonyfának nevezett karácsonyfa papírral betekert bürök volt; Piroson, Tordán a századfordulóig zöld papírral betekert gyümölcságról emlékeznek meg; Ittebén kökényágra emlékeznek a 20-as évekig; Bácsstopolyán az 1890-es években 3 faágat szegeztek össze, ezt bevonták piros papírral. Ebbe szegeket vertek a dió, alma, mézeskalács díszeknek. 1900 körül töviskoronafa volt a karácsonyfa, és csak 1910 körül jelentek meg a fenyőfák, de csak a gazdagabb házakban; Pacséron tüskés ágakat zöld papírszalaggal tekertek be; hasonlóan Moholon; Doroszlón galagonyaág volt szokásban a 10-es évekig.” (1985, 349.) Legutóbb, 1989-ben Jung Károly mutatta be a MNA gyűjtései alapján a vajdasági karácsonyfa előzményeit, érintette a fenyőkarácsonyfa időrendjét is: „Hála a készülő Magyar Néprajzi Atlasz gyűjtéseinek, ma már tudjuk, hogy szűkebb hazánkban sem a fenyő volt az általános karácsonyfa, hanem a sokkal egyszerűbben beszerezhető más ágak: Kupuszinán a bürök, Tordán gyümölcság, Csantavéren száraz ág, Doroszlón galagonyaág stb. Az ágakat több helyütt papírral (színessel és fehérrel) is bevonták. A források alapján megállapítható, hogy a fenyő karácsonyfák általánosabb elterjedése a mi vidékünkön legkorábban a századforduló utánra tehető; Topolyán például az első ilyen karácsonyfát 1908-ban állították föl a katolikus templomban.” (2000, 144-145.)

Erdélyben két jel uralkodik a térképen: emlékezet óta kizárólagos forma az álló fenyő és a XX. században megjelenő álló fenyő előtti más formáknak nincs emléke. A függő fenyőt vagy fenyőgallyat a székelyföldi Csíkkozmásról (Cozmeni), Kovászánáról (Covasna) és a moldvai Gajcsánáról (Găiceana) jelzi a térkép. Tótiban (Bihar m., Tăuteu) a fagyöngy, Désaknán (Szolnok-Doboka m., Ocna Dejului), Olthévízen (Nagy-Küküllő m., Hoghiz), Lészpeden (Bákó m., Lespezi) és Felsőrekecsinben (Bákó m., Fundu Răcăciunu) a tuja, bukszus, puszpáng, cédrus, leander vagy más örökzöld (nem fenyő) ág volt az álló fenyőkarácsonyfa előzménye.

A MNA VIII/534. térképe a *Mióta általános az álló fenyőkarácsonyfa?* kérdésre kapott válaszokat mutatja. Tematikai megfelelőivel a svájci és az osztrák atlaszban már találkoztunk. Még az általánossá válás időhatárai is az előbbiekhöz hasonlóak, a MNA-ban ötöt vettek fel: 1. emlékezet óta, a XIX. század végén már általános volt, 2. a XX. század elejétől (1900-1919) általános, 3. a két világháború között (1920-1944) lett általános, 4. 1944 után vált általánossá, 5. ma sem általános. Utóbbi a gyűjtés időpontjára (1959-1969) vonatkozik. A térkép nyugatról kelet felé haladva erősen mozaikszerű, a Bodrog-Tisza vonaláig, délen a mai országhatárig mind az öt időhatár megjelenik rajta szórtan, keverten. Dunántúlon, különösen Vasban és Baranyában domináns az első időszak, a többi megyében szinte egyenlő arányban oszlik meg az első három. Ami a meglepő, hogy szórtan, de számos kutatóponton képviselteti magát a negyedik és az ötödik időszak. Ez azt jelenti, hogy az álló fenyőkarácsonyfa még Dunántúl számos kutatópontján is csak a második világháború után vált általánossá, illetve még az atlaszgyűjtéskor sem volt általános. Még inkább meglepő, hogy a Kisalföldön csupán egyetlen kutatópont jelzi az első időszakot, Barslédec (Ladice). A többi kisalföldi kutatóponton a karácsonyfa a másik három időszakban vált általánossá, tehát elég későn, sőt négy helyen még a gyűjtés idején sem volt általános. Utóbbiak közé tartozik Pereszteg (Sopron m.), a Fertő-tótól délre, amelynek szomszédságában: Fertőszentmiklóson a Bezerédi-család 1834-ben Flóra lányának, Osliban Jáky Ferenc plébános 1855-ben a falu iskolás gyermekeinek karácsonyfát állított (Bálint 1973, 36). Ezek a korai évszámok a karácsonyfa

első megjelenését, de nemáltalánossá válását jelentik. Ebben az esetben, még Sopron megyében is, több mint egy évszázad sem volt elég a karácsonyfa általánossá válásához.

Az Északi-középhegységben az Ipolytól a Bodrogig, a Duna-Tisza közén a mai országhatárig ugyanaz a kép mint a Dunántúlon. A Vajdaságban, a Tiszántúlon, Partiumban és Erdélyben a harmadik és a negyedik időszakban, az első-, sőt számos kutatóponton a második világháború után vált általánossá az álló fenyőkarácsonyfa. Ugyanitt néhány kutatóponton a karácsonyfa még az atlaszgyűjtéskor sem volt általános. A tíz moldvai és bukovinai kutatópont közül egyben már a XX. század elejétől, egyben a két világháború között, háromban 1944 után vált általánossá, ötben még a gyűjtés idején sem volt általános. Vajdaságban egyedül Székelykevé (Skorenovac) jelöli a térkép az első időszakba tartozónak, a többi vajdasági kutatóponton a harmadik és a negyedik időszakban vált általánossá az álló fenyőkarácsonyfa. Katona Imre 1972-ben három észak-bánáti községben, Padén (Torontál m., Padej), Szajánban (Torontál m., Saján) és Egyházaskéren (Vrbica) végzett felderítő gyűjtése nyomán írta: „... a *karácsonyfa* főként e század elején kezdett terjedni, ma már eléggé általánosnak vehető, holott maga a karácsony Jugoszláviában nem olyan nagy ünnep, mint Magyarországon.” (1974, 46.)

A MNA VIII/535. számú térképét a *Kik kezdeményezték, honosították meg az álló fenyőkarácsonyfát?* kérdésre adott válaszokból szerkesztették. Azzal, hogy egy-egy helységben az első karácsonyfát állító személy mely társadalmi-foglalkozási-vallási csoporthoz tartozott, honnan érkezett, már a svájci és az osztrák atlaszok kommentárjaiban is találkoztunk. A MNA-ban mindezt térképen ábrázolták, 15 féle kezdeményezőt, meghonosítót jelölve: 1. betelepült katolikusok, 2. helyi katolikus kisebbség, 3. katolikus katonák, 4. hazatérő katonák, 5. helyi uradalom, 6. iskola, 7. egyház, 8. ipari munkákba járók, 9. vasutasok, 10. helyi gazdaréteg, 11. helyi iparosok, 12. helyi bányászok, 13. helyi erdőmunkások, 14. x közeli városból jött, 15. x közeli községből jött. Közülük a 13-as sorszámút, a helyi erdőmunkások jelét, a függőleges nyilat sehol nem találtam a térképen, de így is igen gazdag, változatos az a társadalmi-foglalkozási-vallási közeg, amely a karácsonyfa meghonosításában élen járt.

Ennél a térképlapnál érzem a hozzá kapcsolódó kommentár hiányát. A kérdésre adott válaszokból konkrét személyekhez, nevekhez, családokhoz, aránylag pontos időponthoz lehetett volna kötni a karácsonyfa meghonosítóit. Azt is megtudnánk a kommentárból, hogy melyek voltak azok a városok, települések, ahonnan a karácsonyfa terjedt. Tátrai Zsuzsanna a vajdasági kutatópontokon lejegyzett válaszok alapján írta: „A fenyőkarácsonyfa behozatalára és elterjedésére vonatkozóan is találunk néhány konkrét adatot az atlaszfüzetekben. Pl. Bácskertesén, Tordán, Ürményházán, Hertelendyfalván, Csantavéren, Pácséron, Martonoson és Moholon is a *nagygazdák* kezdeményezték. Torontálvásárhelyen (Debeljača) az elterjedését a beköltöző katolikusoknak tulajdonítják; Ürményházán az is elképzelhető, hogy a szokás a szomszédos német falvaktól ered, a „krisztkindli” elnevezés is ezt bizonyíthatja. A parasztlányok ebből a faluból férjhezmenetelük előtt a szomszédos német falvakban szolgáltak. Ittebén a hagyomány szerint a 900-as években az iskolai fenyőkarácsonyfa volt az első, de még a 60-as években sem vált ez a szokás általánossá. Bácsfeketehegyen (Feketić) az emlékezet szerint az óvoda kezdeményezte a fenyőkarácsonyfát. Kóton a tanítótól látták. Bácsstopolyán a bárónő, majd a helyi értelmiség kezdeményezésére terjedt el.” (1985, 350.)

A térkép a Dunántúlon és a Duna-Tisza közén hatalmas üres foltokat ábrázol, ahonnan nem érkeztek a kérdésre válaszok. Ahol az álló fenyőkarácsonyfát emberemlékezet óta jelenlétüknek tartják, ott nehéz is megválaszolni, hogy ki állított a településen először.

Betelepült katolikusok főként a Dunántúl eredetileg református törzslakosságú, volt jobbágyközségeiben honosították meg a karácsonyfát. Az ilyen helységekben sokáig idegenkedtek is tőle. Ez érezhető Kovács Imre (szül. 1910) református lelkész soraiból, amelyekben gyermekkorra seregélyesi (Fejér m.) karácsonyfájára emlékezik: „Nálunk a

karácsonyfa nem volt szokásban. Így a díszítés, gyertyagyújtás, csillagszóró sem. Néhány úri háznál, meg néhány katolikus háznál igen. A katolikus családok tagjai ugyanis a grófi kastélykert fenyőiről, így vagy úgy, szereztek legalább egy-egy fenyőgallyat. Mi (reformátusok) nem szerezhettünk, de nem is volt ilyen igényünk.” (1984, 11.) A Móri-völgy községeiben (Sárkeresztes, Moha, Iszkaszentgyörgy) is hangsúlyozták az adatközlők a reformátusok visszafogottságát, a helyi katolikusok nagyobb kezdeti aktivitását a karácsonyfa régi századforduló körüli meggyökereztetésében (Gelencsér–Lukács 1991, 267-269). Szatmárban, a szamosháti falvakban sem állítottak karácsonyfát a magyar reformátusok, mivel azt katolikus szokásnak tartották (Csúry, I, 455). Beregdarócon is tükrözte a lakosság etnikai-vallási különbözőségét a karácsonyfa-állítás. A falu ősi lakossága, a magyar reformátusok – emlékezet szerint – mindig állítottak karácsonyfát, a később betelepült ruszin görög katolikusok nem. Náluk a karácsonyi szalma dominált (Papp 1975, 273).

Betelepült katolikusok honosították meg a karácsonyfát Dunántúlon kívül a Tiszazugban, a helyi katolikusokkal együtt a Bodroghözben. A térkép jeleinek gyakorisága szerint a helyi katolikus kisebbség játszott döntő szerepet a karácsonyfa meggyökereztetésében mind a négy nagytájunkon, sőt még a bukovinai Andrásfalván (Măneuti) is. Moldvában Lészpeden (Lespezi) a (katolikus) egyház, Tatroson (Țîrgu Trotuș) a helyi (katolikus) gazdagréteg honosította meg. Erdélyben is ez a réteg látszik a legaktívabb kezdeményezőnek a karácsonyfa-állításban. Erdély két kutatópontján ábrázolják ebben a szerepkörben a katolikus katonákat: Feketelakon (Szolnok-Doboka m., Lucu) az iskolával együtt, Rétyen (Háromszék m., Reci) a helyi katolikus kisebbséggel együtt a karácsonyfa meghonosítói. Természetesen nem csak a katolikus- és nem csupán az erdélyi katonák ismerkedhettek meg a császári és királyi közös ezredek vagy a magyar királyi honvédség laktanyáiban a karácsonyfával, s leszerelésük után annak ismeretével térhettek haza. Havadon (Maros-Torda m., Neaua) id. Ozsváth Sándor mondta el, hogy ő első ízben 1908-ban látott karácsonyfát a marosvásárhelyi 9-es huszárok laktanyájában rendezett karácsonyi ünnepélyen (Makkai–Nagy 1993, 152). Hazatérő katonák kezdeményezték a karácsonyfa-állítást a Bodroghöz három kutatópontján, valamint Tiszaeszláron (Szabolcs m.) és Panyolán (Szatmár m.) a helyi katolikus kisebbséggel együtt.

A helyi uradalom a Dunántúlon öt, a Felvidéken három, az Alföldön tizenegy, Erdélyben három kutatóponton volt a térkép szerint a karácsonyfa-állítás meghonosítója. Az ehhez kapcsolódó kommentárban idézhetnénk az uradalmi karácsonyfa-állításról ránk maradt cikkeket, visszaemlékezéseket, naplókat. Közülük a legkorábbi Réső Ensel Sándor cikke 1862-ből a Sáros megyei uradalmi cselédek karácsonyfájáról (1862, 527). Bár itt szlovák népességről van szó, amit a MNA nem érintett. Állítottak karácsonyfát magyar uradalmi cselédeknek vagy gyermekeiknek is. Széchenyi Viktor, Fejér megye főispánja a Székesfehérvárral szomszédos Sárpentele pusztán állított karácsonyfát az uradalmi cselédek gyermekeinek már az első világháború előtt, amelyről fia, Széchenyi Zsigmond vadászíró visszaemlékezésében olvashatunk (1994, 62-63).

Iskolai és egyházi kezdeményezésre is terjedt a karácsonyfa. Az iskola államosítása előtt nagymértékben összefüggött az egyházzal. Iskola révén szórványosan terjedt a karácsonyfa. Iskolai terjesztését akadályozta a karácsonyi szünet, bár sok iskolában a szünet előtti utolsó tanítási napon zajlott le a karácsonyi ünnepély. Sokkal több helyen rendeztek karácsonyfa-ünnepélyt az egyházak, a karácsonyfa a templomokban, gyülekezeti termekben is megjelent. A térkép tanúsága szerint a Duna-Tisza köze déli részén, a Felvidék keleti felében, de különösen Erdélyben és Moldvában játszott jelentősebb szerepet az egyház a karácsonyfa meghonosításában.

Három kutatóponton (Ipolytölgyes–Hont m., Parasznya–Borsod m., Mikebuda–Pest m.) az ipari munkába járók, egyen (Erdőkövesd, Heves m.) a vasutasok honosították meg. Erdőkövesd esetében valószínűleg rossz helyre került a jelölés. Ezt a települést a

vasútvonalak messze elkerülték, így nem élhetett itt olyan számottevő létszámú vasutasréteg, amely a karácsonyfa elterjesztésében szerepet játszhatott volna. A vasúti csomópontokhoz (pl. Hatvanhoz) közeli, vasút mellett fekvő kutatópontok inkább számításba jöhetnek, ahonnan sokan jártak a MÁV-hoz dolgozni, akár a budapesti Keleti pályaudvarra is, s gócponti munkahelyükről hozták a faluba a karácsonyfát családjuknak, rokonságuknak, szomszédaiuknak is. A vártnál jelentősebb szerepet vitt a karácsonyfa meghonosításában a helyi gazdaréteg, különösen a Dél-Alföldön (Bácska, Bánság), de szórványosan a Dunántúlon, a Kisalföldön, a Felvidék északkeleti részében, a Tiszántúlon és Erdélyben, sőt Moldvában is. Ugyanígy kezdeményezők voltak szórványosan az egész magyar nyelvterületen a helyi iparosok, akik nem csupán a saját házuknál, hanem az iparos olvasóköri körökben is állíthattak karácsonyfát. A helyi bányászokat a tatabányai- (Bána, Komárom m.) és a salgótarjáni szénmedencében (Karancsbeszterce, Bárna – Nógrád m.) említették az atlaszgyűjtőknek a karácsonyfa meghonosítójaként. A helyi erdőmunkások függőleges jelét nem találtam a térképen, viszont négy kutatóponton is feltűnik egy rövid vízszintes vonal mindkét végén nyíllal, jelmagyarázat nélkül. Csókakőn (Fejér m.) az 1930-as években karácsony előtt az ölfavágók hazafele jövet hoztak maguknak az erdőből fenyőágat (Gelencsér–Lukács, 1991, 268). Alsószentmártonban (Baranya m.) a telente Benyovszky Mór gróf erdejében dolgozó férfiak onnan hoztak maguknak fenyőkarácsonyfát (Matovics 1976, 5-7). Végül a MNA számos kutatópontjára a közeli városból, községből jött a karácsonyfa. Közvetítői a városban szolgáló, majd hazatérő lányok voltak, például Oroszlányban (Komárom m.) (Végváriné Babirák 1999, 380). Szerepük lehetett a karácsonyfa elterjesztésében a városokban tanuló vagy az idegenből férjhez jött lányoknak, a falun elhelyezkedő óvónőknek, tanítóknak, tanítónőknek is.

Szlovákia Néprajzi Atlasza (*Etnografický atlas Slovenska* – EAS) egykötetes, 1990-ben jelent meg (Soňa Kovačevičová szerk. 1990). Kérdőíve 170 tárgyi néprajzi-, folklór- és társadalomnéprajzi témakört ölelt fel. Anyagát 1971-1975 között gyűjtötték 250 kutatóponton, amelyből 189 szlovák, 37 magyar, 17 ruszin, 4 görög, 3 egykori német település. Az EAS 535 térképet, 42 diagramot, számos rajzot tartalmaz, 6 tematikai csoportja 20 fejezetre, 86 alfejezetre tagolt. Minden alfejezethez rövid kommentár készült. A karácsonyfával a XIII. fejezet (*Kalendáris szokások*) téli népszokásokat bemutató alfejezetének 4. számú térképe foglalkozik. Szakszerkesztője és a hozzákapcsolódó kommentár szerzője Viera Feglová.

Az EAS XII/4. számú térképe a karácsony fő szimbólumait mutatja be. Maga a térkép a karácsonyfa szlovákiai elterjedésének időszakait ábrázolja, ahogy ezt a svájci, az osztrák és a magyar atlaszok tematikailag azonos térképlapjai is tették. A szlovák atlaszban három időszakot vettek fel, amelyekben a karácsonyfa elterjedt, megjelent a karácsonyi szimbólumok között: 1. 1918 előtt, 2. 1918-1945 között, 3. 1945 után. A térkép tanúsága szerint a karácsonyfa a mai Szlovákiát javarészt az első időszakban, 1918 előtt meghódította: Pozsonytól Királyhelmecig, Csacától Szinnáig tartó, összefüggő területen már az első világháború előtt állítottak karácsonyfát. Nyugatról kelet felé haladva csupán néhány kisebb-nagyobb szigetet látunk, ahol ennél később jelent meg. Nyugat-Szlovákia területét csak két ilyen sziget érinti: az Érsekújvári járásban egy (Muzsla/Mužla), a Lévaiban két kutatóponton (Dalmad/Domadice, Palást/Plášťovce) kezdődik, majd Közép-Szlovákia Zólyomi- és Nagykürtösi járásában öt kutatóponton folytatódik, ahol a karácsonyfa a második időszakban, a két világháború között terjedt el. Közép-Szlovákia északi részén még egy-egy kutatópont ilyen: a zsolnai járásban Trencsénselmec (Štiavnik), a Liptószentmiklósiban Vichodná (Východná). Kelet-Szlovákiában megszorodnak a második és a harmadik időszakra tartozó szigetek. A második időszakba tartozó szigetet alkot négy kutatópont az Iglói-, és az Ólublói-, ismét egy Iglói-, egy a Bártfai-, majd kettő a Bártfai-, egy a Homonnai-, újra kettő a Homonnai-, négy a Kassai-, Kassa-környéki- és az Eperjesi-, három a Nagymihályi-járásban. Kelet Szlovákiában tehát kilenc szigetet alkotnak azok a kutatópontok,

ahol a karácsonyfa a két világháború között vált általánossá. E szigetek egy nagyobb, összefüggő terület körül, abba ékelődve vagy abban szigetet alkotva helyezkednek el, amely az első időszakához tartozik. Kelet-Szlovákiában öt szigetet alkotnak azok a kutatópontok, ahol a karácsonyfa csak a harmadik időszakában, a második világháború után terjedt el. Ilyen egy kutatópont a Kassa-környéki-, egy-egy az Ólubló- és a Poprádi-, tíz a Bártfai-, a Svidníki- és a Homonnai-, végül három a Homonnai- és a Nagymihályi járásban.

A karácsonyfa szlovákiai elterjedtségi térképe alapján megállapíthatnánk, hogy a karácsonyfa Szlovákiában nyugat felől keleti irányba terjedt. Mivel területének zömén elterjedése már 1918 előtt megtörtént, számításba kell vennünk, hogy abban az időszakban a mai Szlovákia még a történeti Magyarország északi, felvidéki régióját alkotta (Paládi-Kovács 1994, 1-35). Indokolt tehát a szlovák és a magyar atlasz „érintkezési zónájának” alaposabb tanulmányozása, művelődéstörténeti adatok, település- és társadalomtörténeti-, etnikai folyamatok elemzése a karácsonyfa elterjedésével kapcsolatban.

A karácsonyfa aránylag késői elterjedésének szigeteit (Muzsla, Dalmad, Palást, Nagykürtösi-, Zólyomi járások), azok környezetében a MNA is jelzi. Meglepően késői előfordulását a Kisalföldön már említettem. A magyar atlaszban a Muzsla szomszédságában lévő két kutatópont is ezt erősíti meg: Neszmélyen 1944 után, Bátorkesziben a két világháború között vált általánossá. A Nagykürtösi-, Zólyomi járások területén található nagyobb sziget folytatásában, az Ipolytól délre egy kutatópont az *1945 után lett általánossá*, ötben a *ma sem általános* jelet látjuk a MNA-ban. Kelet-Szlovákiában három sziget található a két atlasz „kontaktzónájában”. Közülük az Abaújnádasd–Kassa környéki déli folytatását a MNA-ban is követhetjük a Hernád mentén, ahol végig a *két világháború között-, 1944 után-,* sőt a *ma sem általános* jeleket olvashatjuk le. A két atlaszban azonos kutatóponton, Magyarbódön, a MNA még későbbre datálta a karácsonyfa általánossá válását: a *ma sem általános* jelet kapta.

A karácsonyfa Kassa környéki késői elterjedése ugyanúgy váratlan, ahogy a Kisalföldön, Sopron, Győr környezetében. Kassa környéke esetében gondolhatnánk a XVIII. századi ruszin telepes falvakra, ahol az elszlovákosodott vagy elmagyarosodott, de a görög katolikus vallást megtartó lakosság szobáiból a karácsonyi szalmát csak nagyon nehezen és későn szorította ki a karácsonyfa. Ám ha megnézzük az EAS négy kutatópontjának etnikai-vallási összetételét, ahol a karácsonyfa csak a két világháború között jelent meg, közülük csupán egyet találunk, ahol a ruszinok nyomára bukkanunk. Kavocsán (Sáros m.) ma Kassa része, szlovák, római katolikus; Magyarbód (Abaúj-Torna m.) magyar, református; Vargony (Sáros m.) az 1910-es népszámlálás szerint már szlovák, de Fényes Elek geográfiai szótárában 1851-ben még „orosz falu”, görög katolikus; Abaújnádasd szlovák és magyar római katolikus (Lelkes szerk. 1992, 197, 248, 413, 43; Fényes 1851, II. 188, I. 163, IV. 271, III.125). A ruszin származás tehát csak Vargony esetében mutatható ki, a többi kutatópont az etnikai-vallási tényező nem lehet a késői megjelenés magyarázata.

Keletebbre, a Tőketerebesi- és a Nagymihályi járás területén található másik sziget, ahol a karácsonyfa 1918-1945 között terjedt el, a MNA-ból délkelet felé kiegészíthető: a Bodrog és a Felső-Tisza mentét végig az *1920, 1940 után lett általános* és a *ma sem általános* jelek kísérik. Szinte regionális elterjedtséget mutat ez a késői megjelenés a magyar nyelvterület északkeleti részén. Az EAS három kutatópontján a lakosság etnikai-vallási vizsgálata során ezen a szigeten már eredményesebben nyomozható a ruszin származás. Szalók (Zemplén m.) 1910-ben szlovák és magyar, Fényesnél 1851-ben még „orosz-magyar” falu, görög katolikus, római katolikus és református lakossággal. Kásó (Zemplén m.) 1910-ben magyar és szlovák, Fényesnél még „orosz-tót” falu, lakói görög- és római katolikusok. Kisújlak 1910-ben és Fényesnél is magyar település, de lakossága a római-, a görög katolikus és a református felekezetek között oszlik meg, ahol a görög katolikusok elmagyarosodott ruszinok lehetnek (Lelkes szerk., 1992, 355, 195, 218; Fényes 1851, IV. 60, II. 183, IV. 238).

Ájfalucskán (Abaúj-Torna m. Hačava), az EAS 192. számú kutatópontján a karácsonyfa csak 1945 után terjedt el. A MNA szerint Ájfalucska szomszédságában, Szádelőn *emlékezet óta, a XIX. század végén* már általános a karácsonyfa, de tőle délre, a Bódva mentén a XX. század elejétől-, a két világháború között- és az 1944 után lett általánossá jeleket követhetjük. Ájfalucska 1910-ben szlovák és magyar lakosságú, Fényes szerint „orosz falu”, görög katolikus vallású (Lelkes szerk. 1992, 45; Fényes 1851, II. 4). Ájfalucska a XV. században megszállt vlach-ruszin telepből vált szlovákká, részben magyarrá (Paládi-Kovács 1973b, 378; 1996, 199; 2003, 285).

Vessünk egy pillantást a két atlasz érintkezési zónáján kívüli szigetekre is! Közép-Szlovákiában Trencsénselmec római katolikus szlovák, Vichodna evangélikus szlovák település. Az Iglói- és az Ólublói járás négy kutatópontja közül kettőben kimutatható a lakosság ruszin származása. Ugyanígy az Iglói járásban Nagykcuncfalva (Helcmanovce), a bártfaiban Lénártó (Lenartov) esetében is. A Bártfai járás két kutatópontból álló szigetén az egyik, Biharó (Becherov) görög katolikus ruszin. Nagycsertész (Čertízně) kutatópont a Homonnai járásban ugyanilyen. Nagypolány (Vel'ká Pol'ana) és Tüskés (Pichne) szintén. Végül Tarna (Trnava pri Laborci) a Nagymihályi járásban 1910-ben ukrán, Fényesnél 1851-ben görög katolikus „orosz falu” (Lelkes 1992 szerk., 397, 420, 279, 239, 81, 275, 281, 400, 383; Fényes 1851, IV. 18, IV. 300, II. 98-99, III. 22, I. 107-108, I. 216, III. 247, III. 235, IV. 182). Mindezekben a két világháború között jelent meg a karácsonyfa. Kelet-Szlovákiában az Ájfalucskán kívüli szigeteket, ahol a karácsonyfa 1945 után vált általánossá, a szepesi, sárosi és észak-zempléni görög katolikus ruszin népességű kutatópontok alkotják.

A EAS elterjedési térképén külön jelekkel ábrázolták a karácsonyfát megelőző, régi karácsonyi szimbólumokat: a karácsonyi szalmát, a karácsonyi asztal alá tett vastárgyakat, a függesztett dekoratív szalmatárgyakat, az aratásnál félretett utolsó zabkévét. Mindezeket rajzban is közlik, ugyanúgy régi formaként egy csúcsával lefelé fordított karácsonyfa rajzát is, amit a tövéből fogva a mennyezetre, a gerendára akasztottak.

Viera Feglová rövid térképkommentárát jól kiegészíti a Szlovákia népi kultúrájának lexikonába (*Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska*) írt karácsonyfa (*vianočný stromček*) címszava (1995, II. 301). Szlovákul a karácsonyfa hagyományos, tájnyelvi elnevezései: *jezul'an, kriskindl, polazník, podl'aznik*. Szlov. *jezul'an, kriskindl* ~ ném. *Christkind*, szlov. *polazník, podl'aznik* ~ magy. *palácsoló* (köszöntő). A mai Szlovákia területén a karácsonyfa a paraszti kultúrában a XIX. század végétől a XX. század harmincas éveikig vált általánossá, Északkelet-Szlovákiában később. Terjedését elősegítette, hogy régebbi formákhoz kapcsolódott: karácsonykor korábban is zöld ágakkal díszítették az emberek a házaikat, istállóikat. Városi környezetben a karácsonyfának főként esztétikai funkciója volt, a paraszti kultúrában az egész szokáskomplexumnak a gyarapodást elősegítő, védő szerepe került előtérbe. A karácsonyfát a trágyadombba szúrták, tűleveleit a vetőmagba keverték vagy a tyúkok fészkebe tették. Esztétikai funkciójának előtérbe kerülését jelzi helyváltoztatása, növekedése: a mennyezetről, a gerendáról függő karácsonyfát egyre inkább tartóba állították, magassága is növekedett, így jobban díszített. Katolikus falvakban a plébános a vízkereszt házszentelés alkalmával a karácsonyfát is megszentelte, ezután lebonthatták, az édességet megehették. Napjainkra a karácsonyfa Szlovákia lakosságának minden társadalmi rétegénél elterjedt. Újabban a temetőbe is visznek kis karácsonyfát a sírokra. Nagy karácsonyfát állítanak a városok, kisvárosok és falvak központjában. Viera Feglová írta a lexikon szalma karácsonyfa (*slamený stromček*) címszavát is, amely ugyancsak jól kommentálja az atlaszt (1995, 151). A szalma karácsonyfa a múltban a karácsonyhoz kötődött, a karácsonyfa előzménye a következő évi jó termés elősegítője. Krumpliból tűzték a legszebb kalászokat, papírral díszítették, a szoba mennyezetére akasztották. Vízkereszt után a kalászokból kidörzsölt magot a vetőmag közé rakták. Északkelet-Szlovákiában főként a ruszinok egészen az 1970-es évekig karácsonyi jelképnek tartották a szalma karácsonyfát.

Emília Horváthová kutatási eredményei is jól kiegészítik a szlovákiai karácsonyfára vonatkozó ismereteiket. Közülük elsősorban azokat a témákat emelem ki, amelyekkel korábban a svájci, az osztrák vagy a magyar atlaszokban már találkoztunk. Szlovákiában a fenyőfát a gerendára függesztették, az asztal fölé. Almával, dióval, mézeskaláccsal díszítették. Árva megyében előfordultak olyan helyek, ahol a karácsonyfát a karácsonyesti vacsora után lebontották, és a trágyadombba szúrták, hogy vegetatív erejét kihasználják, a földnek adják vissza (Hováthová 1972, 211; 1975, 1011; 1986, 65). Témánkhoz kapcsolódik Peter Bogatyrev tanulmánya, melynek anyagát Kelet-Szlovákiában, Sáros megye szlovák és ruszin falvaiban gyűjtötte a karácsonyfáról az 1930-as évek elején (1932/1933, 254-258). Bogatyrev a karácsonyfa mágikus, néphitbeli funkcióihoz közölt adatokat. Siroka (Široké) szlovák faluban a plébános vízkeresztkor megszenteli a karácsonyfát, a háziasszony az égő karácsonyfával füstöli meg a gyümölcsfákat. Lacsno (Lačnov) 1910-ben már szlovák, Fényesnél még „orosz falu”-ban (Lelkes szerk. 1992, 235; Fényes 1851, III. 4.) vízkeresztkor a plébános által megszentelt karácsonyfáról a süteményeket megeszik, az üres fát a gabonaszárítóra teszik. Törzséből a gazda ostor nyelet készít, amikor tavasszal először megy szántani, azt használja, azzal pattogat, majd eldobja. Sasó (Šašová) ukrán községben karácsonyfát korábban csak az uraknál állítottak, a „ruszinoknál” csak pár év óta. A katolikus szlovákoknál viszont már korábban is volt. Tölgyed (Dubinné) római katolikus szlovák településen Bogatyrev gyűjtése idején már állítottak karácsonyfát, de nem minden háznál. Azon a területen, ahol Bogatyrev gyűjtött csak röviddel azelőtt jelent meg a karácsonyfa, korábban csak a falusi értelmiségieknél állították, tőlük terjedt el a szélesebb társadalmi rétegek körében. Összehasonlításként hivatkozhatunk Bartha Elek megállapítására, amely a mai Északkelet-Magyarország görög katolikus településeire vonatkozik. Ezekben a régi századfordulón csak ritkán állítottak karácsonyfát, amelynek elterjedése csak az 1910-es évekre tehető. Némely időeltolódás is tapasztalható a különböző vagyoni helyzetű csoportok között. A szegényebbek az első világháború előtti és utáni évtizedben még nem fenyőfát, hanem más örökzöld ágat vagy borókát használtak karácsonyfának (Bartha 1999, 55).

A karácsonyfa felvidéki terjedésére vonatkozó művelődéstörténeti adatok közül a legkorábbiak az óvodai mozgalomhoz kapcsolódnak. Korompai Brunszvik Teréz grófnő, bécsi mintára, 1828-ban már karácsonyfát állított Budán a krisztinavárosi óvodában (Hornyák 1994, 569). Korábbi budai munkatársa, Rehlingen Antal, az első „óvóbácsi” 1832-ben a nagyszombati óvodában állított karácsonyfát, amelyről naplójában olvashatunk. A nagyszombati óvoda karácsonyfa-ünnepélyéről 1836 januárjában a *Preßburger Aehrenlese* című pozsonyi lap is beszámolt (Rehlingen 2005, 4; *Preßburger Aehrenlese* X. 4. 1836. január 14. 13-14.) A XIX. század közepén a karácsonyfa a felvidéki kastélyokban is megjelent. Alsósztrégován (Nógrád m.) Madách Imre kastélyában – a költő unokaöccsének visszaemlékezése szerint – már az 1850-es évek második felében állítottak karácsonyfát (Balogh 2001). Berzevicéről (Sáros m.), ősi kastélyukból, gyermekkori karácsonyfájukról Berzeviczy Albert (1853-1936) memoárjában olvashatunk (1907, 82-84). Utóbbi egyidejűségben áll a Sáros megyei földbirtokosok által szlovák uradalmi cselédek számára állíttatott karácsonyfával, amelyről 1862-ből kapunk hírt (Részó Ensel 1862, 527). Ugyancsak az első világháború előtti és alatti észak-déli kapcsolatról tanúskodik, hogy a miskolci piacon az 1910-es években már árulták a karácsonyfát. Gömör északi feléből, Sajórédéről hozták (Paládi-Kovács 1982, 313). Nagy tételben árulták, kereskedtek vele, ezért feltételezzük, hogy otthon is állítottak, s ebben a Szlovák Néprajzi Atlasz is megerősít minket: a 167. számú kutatóponton, Sajórédén (Rejdová) a mai Rozsnyói járásban már 1918 előtt megjelent a karácsonyfa.

Mivel a karácsonyfa a városi, fővárosi polgárcsaládoknál már korábban gyökeret vert, terjesztésében szerepet játszhattak a náluk alkalmazott házicselédek. Összekötő kapcsot jelentettek a cselédnők a vidék és a város, a falu és a főváros között, mivel a néhány évig

végzett városi munka után rendszerint visszatértek eredeti lakóhelyükre, szülőfalujukba. Munkájuk jellege, a polgárcsalád kiszolgálása, a részükre végzett munka betekintést engedett számukra az úri család életébe a hétköznapiakon és az ünnepeken is. A cseléd a karácsony előtti bevásárlásnál a karácsonyfa hazacipelésénél is segített. Megismerte, díszítette az otthon esetleg még ismeretlen vagy szerényebb megjelenésű karácsonyfát, szenteste a gazdától kapott ajándék is ott lapult a fa alatt, vízkereszt után a lebontott fát, lehullott tűleveleit is ő takarította el. Mindezzel készült eljövendő családi szerepére, amikor férjhezmenetele után, gyermekeinek otthon majd ő is állít karácsonyfát. A házicseléd foglalkozás migráns jellegű volt, a cseléd lányok távoli régiókból, Budapestre leggyakrabban a Felvidékről és Erdélyből érkeztek. Budapest székesfővárosban még 1910-ben is 67.922 házicseléd dolgozott, akik később jelentős szerepet játszottak a karácsonyfa otthoni, erdélyi, felvidéki meggyökereztetésében (Gyáni-Kövér 2001, 338-339). Budapesten 1880-ban 28.986 cselédet alkalmaztak. Anyanyelv szerinti megoszlásuk (magyar: 66,6, német: 21,8, szlovák: 8,9%) is azt tükrözi, hogy jelentős hányaduk a Felvidékről származott (Gyáni 1983, 24, 51-52).

Az AES és a MNA kutatópontjainak érintkezési zónájában végzett alaposabb áttekintés, a felidézett művelődéstörténeti adatok, település- és társadalomtörténeti-, etnikai folyamatok talán elegendők annak igazolására, hogy az elterjedtségi térkép alapján első látásra kikövetkeztethető nyugat-keleti irány mellett a karácsonyfa az 1918 előtti Felvidéken más, elsősorban déli irányból is terjedt az óvodai mozgalom, a földbirtokosok, a házicselédek és az itt nem érintett, de terjedésében Közép-Európa szerte jelentős szerepet betöltő egyházak, iskolák és a katonai szolgálat révén.

Jugoszlávia Néprajzi Atlasza (*Etnološki atlas Jugoslavije* – EAJ) munkálatai Branimir Bratanić (1910-1986) kezdeményezésére és irányításával 1961-ben kezdődtek a Zágrábi Egyetemen. Egyetlen kötete látott napvilágot 1989-ben, a többi elsodorta a megjelentetésének kezdetén kitört délszláv háború, Jugoszlávia szétesése (Belaj szerk. 1989). Hiánya miatt hatalmas űr tátong az európai néprajzi kartográfiában: e többnyelvű, sokvallású régióból már soha nem fogjuk megtudni, hogy a népi kultúrában a jelenséghatárok, kulturális határok milyen viszonyban vannak a nyelvhatárokkal, felekezeti határokkal. Az egykori Jugoszlávia területén, a nyugati- és a keleti kereszténység határán, ahol mohamedán vallási közösségek is színezik a képet, nem tudjuk térképlapokról leolvasni, hogy a felekezeti határokon hogyan változnak meg a jeles napi szokások. Ilyen és hasonló kérdések már a svájci atlasz esetében is felmerültek, Jugoszláviából Svájcnál jóval nagyobb területről remélhettünk rájuk válaszokat. Szertefoszlott a közép-európai atlaszkészítő generáció várakozása is, ahogy Barabás Jenő megfogalmazta: „A Jugoszláv atlasz területileg igen szerencsésen kerekíti ki a lengyel és magyar kutatást, s miután e három munka tematikus összehangolására a szerkesztőségek ügyeltek, a Balti-tenger és az Égei-tenger közötti terület nagy részéről megfelelő áttekintés áll majd rendelkezésre.” (1963, 44.)

A megjelent egyetlen kötetből látjuk, hogy az EAJ jól szerkesztett térképekből, alapos, ráadásul kétnyelvű (horvát, német) kommentárokból áll. Témám szempontjából még inkább hátrányos, hogy az EAJ II. kötete elmaradt, mivel ez tartalmazta volna A növényekkel és fákkal kapcsolatos népszokások és hiedelmek (*Običaji i vjerovanja uz biljke i drveće*) című térképlapot és kommentárt, amelyből a karácsonyfára vonatkozó információkat is remélhettük. Az I. kötetben földművelési és méhészeti témák mellett térképlap jelent meg az ún. kultikus kertekről (*kultni vrtići*), a Luca búza, Borbála búza elterjedtségéről, szerzője Vitomir Belaj (EAJ 8.321 számú térkép) (1989, 21-30). Leolvashatjuk róla a decemberi jeles napokon tányérba vetett, szárba szökkenő, a karácsonyi asztalra, (ahol már volt) a karácsonyfa alá tett, vagy a templomi betlehem mellett elhelyezett zöldellő búza elterjedtségét: Szlovénia, Horvátország, Bosznia-Hercegovina és a Vajdaság területén. A szerb-ortodox világban ismeretlenségét (*nema*) jelzi a térkép. Az EAJ gyűjtői figyelmüket az egykori Jugoszlávián kívüli délszláv lakosságra is kiterjesztették. A kultikus kertekről szerkesztett térképlapokon

elhelyeztek két kisebb melléktérképet: a szokás elterjedtségéről a nyugat-magyarországi, burgenlandi horvátok, illetve a görögországi macedónok körében.

Néprajzi térkép hiányában a karácsonyfával kapcsolatban a délszláv néprajzi irodalom ad felvilágosítást. A karácsonyi tuskóégetés a délszláv térségben erősen elterjedt. Mivel elsősorban a nyílt, kandallós tüzelőhöz kötött, ezért a kemencéssé vált területeken (Horvátország, Szlavónia) visszaszorult. Helyére a karácsonyfa lépett, amely a városokból feltartóztatlanul terjedt. A Szerémség olyan keverékszóna, ahol karácsonyi tuskót (*badnjak*) égetnek a kemencében, ugyanakkor karácsonyfát is díszítenek. Utóbbi német eredetét horvát neve is elárulja: horv. *križbam* ~ ném. *Christbaum*. Szlovéniában és a vele határos horvát területeken a kihalt karácsonyi tuskó neve (*božič*) átment a karácsonyfára. Igen régiesek, a karácsonyfa előfutárának tekinthetők azok az ágak, amelyeket Horvátországban, Szlavóniában a szoba mennyezetére akasztanak vagy a karácsonyi kalácsba tűznek, almával, dióval díszítenek (Schneeweis 1961, 116-117). A horvátok magyar eredetű szóval *kinč*-nek nevezik e karácsonyi termőágakat (Schneeweis 1961, 123; Schmidt 1963, 242; Bálint 1973, 34). Kincs szavunkat karácsonyi értelemben magyar értelmező- és tájszótáraink nem ismerik. Gulyás Éva tanulmányában olvashattunk a karácsonyfa előzményéről, amit Tiszaörsön (Heves m.) is *kincs*nek neveztek a XIX. században (Gulyás 1992, 372). Milana Černelić tanulmányából kiderül, hogy Szamoborban (Zágráb m.) az első világháború előtt egyes családoknál még *kincs*, másoknál már *križbam* (karácsonyfa) volt: „Már délután elkezdődik a *kincs* díszítése. Régi szamobori szokás szerint a kincset az asztal fölé rakták... Mindenekelőtt az ágot odaszegezik a mennyezethez, hogy szilárdan álljon, ahol szükséges, a másik végét is a mennyezethez szegezik, hogy ne lógjon túl alacsonyan. Majd almát, diót, mogyorót és papír láncokat akasztanak rá, köré bojtocskákat raknak, amiken aranyozott levelek vannak. Az üresen maradt helyekre különböző színű papír lampionokat, mogyorót, diót és almát tesznek. Ráakasztanak még kifújt tojásokat is, felületüket tarka ruhadarabkákkal vonják be. Középre akasztják a koszorút, ha van elég hely, akkor kettőt is. Akinek nincs ideje, módja azt megcsinálni, vagy tehetős, gazdag, az a szoba sarkába karácsonyfát állít egy faállványra a padlóra vagy asztalkára. Ez már nem a régi *kincs*, hanem a *križbam*, amelyre mindenfélét akasztanak: almát, narancsot, aranyozott diót, mogyorót, cukorkákat, papír- és üvegdíszeket.” (Černelić 1993, 27-28.) Hagyományosan a kincset csak szerényen díszítették, almával, dióval. A karácsonyfa terjedésével gazdagabb díszítésének új divatja visszatükröződött a *kincs*, a termőág díszítésében is. Milovan Gavazzi a karácsonyfa horvátországi terjedésénél is hangsúlyozta a városlakók szerepét, akiknél az ajándékokat karácsony előestéjén, illetve reggelén a karácsonyfa alá tették. A városi szokások, a karácsonyfa-állítás és az ajándékozás átszívrogtak a falvakba (Gavazzi 1988, 177).

A Lengyel Néprajzi Atlasz (*Polski atlas etnograficzny* – PAE) hat kötete csak tárgyi néprajzi témákkal foglalkozik, a karácsonyfát nem érinti. A Magyarországi Szlovákok Népi Kultúrájának Atlasza (*Atlas l'udovej kultúry Slovákov v Maďarsku*) hat térképet tartalmaz a karácsonyi népszokásokkal kapcsolatban, de közülük egyiknek sem témája a karácsonyfa (Gyivicsán szerk. 1996). Hogy lett volna mit térképen ábrázolni, azt bizonyítja Krupa András háromkötetes könyve a magyarországi szlovákok kalendáris szokásairól, amelyben külön fejezetben mutatta be a karácsonyfát (1997, II. 80-84).

A regionális atlaszok közül Szolnok Megye Néprajzi Atlaszának eddig megjelent két kötetében nem találunk térképet a karácsonyfáról. Legújabb regionális atlaszunkat, a *Vajdasági Magyarok Néprajzi Atlaszát* (VMNA) 2003-ban vehettük kézbe. Térképlapjait CD-n, kommentárjait egy kötetben tették közzé (Papp–Raffai–Terbócs szerk. 2003). Anyagát a Vajdaság 41 magyarlakta településén gyűjtötték: közülük 22 a Bácskában, 18 a Bánságban, egy a Szerémségben található. Közel 900 térképet tartalmaz tizenhat témakörben. Közülük négy foglalkozik a karácsonyfával: a IX. témakör (*Jeles napok*) 2.1, 2.2.1, 2.2.2 és 2.3 számú térképei. Valamennyi Borús Rózsa munkája, rövid kommentárjaik is.

A VMNA IX/2.1. számú térképe a *Mikor állítottak először karácsonyfát a településen?* kérdésre adott válaszokat ábrázolja. Ahogy a svájci atlasz esetében (ASV, II/157.), itt is problémának érzem, hogy a kérdés a karácsonyfa első megjelenésére, egy konkrét személyre, évszámra, a térképlap jelmagyarázata pedig három időszakra: a XIX. századra, a századforduló környékére és a XX. századra vonatkozik, amelyekben a karácsonyfa a Vajdaságban általánossá vált. Általánossá válásának időszakaira vonatkozó válaszokat kaptak, ezeket ábrázolták a térképlapon, amely tematikailag azonos még az ÖVA 2/28., a MNA VIII/534. és az EAS XII/4. számú térképével is.

Két térképlapon a karácsonyfa díszítésében bekövetkezett változásokat kísérhetjük figyelemmel: *Mivel díszítették a karácsonyfát az 1950-es, illetve az 1990-es években?* (IX/2.2.1; IX/2.2.2.) A térképekről leolvasható, hogy napjainkra a saját készítésű (száracsütemény, szalmadísz, kukoricaháncs dísz, papírszeletek, toboz) és a vallásos jellegű (szentképek) díszek eltűntek a karácsonyfáról.

Végül témánkban a VMNA IX/2.3. számú térképe a *Mi volt a szegényember karácsonyfája?* kérdésre ad választ. Tematikailag megfelel az ÖVA 2/29. és a MNA VIII/533. számú térképének. Utóbbi alapján már tudjuk, hogy a Dél-Alföldön az álló fenyőkarácsonyfa általánossá válása előtt a „szegényember karácsonyfájának” számos formáját alkalmazták, s ez jól tükröződik az ÖVA-térképlap kapcsán említett magyar néprajzi irodalomban is. Mindezt kiegészítve, összegezve olvashatunk róla Borús Rózsa kommentárjában: „A szegényember karácsonyfája terminus alatt a fenyőfát helyettesítő, más fáról vágott ágakat, illetve a lécből készült, esetenként kukoricaszárból készült fát értették. A nádból, kukoricaszárból készült „karácsonyfa” Közép-Bánátot jellemzi, tollkarácsonyfára Majdányon emlékeznek, míg Moholon, Temerinben és Bajmokon kóróseprűt vontak be színes papírral. A bővebb meghatározás nélkül, zöld ágaknak leírt karácsonyfa készítése Vajdaság nyugati részét, valamint Közép-Bánátot jellemezte. Kökényágot a Duna mentén és Közép-Bánátban vágta erre az alkalomra.” (2003, 99.)

4. A karácsonyfa a Kárpát-medence nagytájain

a. Dunántúl, Szlavónia

A fővárosban és a dunántúli városokban aránylag gyorsan, falun jóval lassabban terjedt. Az 1860-as években már rendszeresen nagy fenyőfavásárokat rendeztek a régi pesti városháza előtti téren. 1861. december 21-ei számában a *Szegedi Híradó* arról tudósított, hogy: „Pestre a múlt napokban három hajó érkezett csupa karácsonfákkal megrakva.” A vasútvonalak kiépülése után vonaton is szállították a karácsonyfát a fővárosba, ahogy azt Lovrik Károly (1874-1915) *Karácsonyi novellájából* is kiderül. Ebben a dolmai birtok tulajdonosa ötezer karácsonyfát ad el, amit a vevő Budapestre szállítat: „A fák némán tűrték sorsukat s nem tiltakoztak ellene, hogy össze-vissza dobálják őket. Végre mégiscsak elindult a vonat és vas útján lassan kigyózott le a fehér hegyek és folyók között a fővárosig, ahol ezalatt Schwarz úr már toborozta a vevőit. A vásárlók szegény kofák, munkátalan emberek voltak, akiknek csak Miklós napkor, karácsonykor meg húsvétkor nyílik egy kis keresetük azzal, hogy krampuszokat, karácsonyfákat meg rózsavízet árulnak a tereken és piacokon.” (Lovrik é.n. 229.) A magyar falvakban a XIX. század utolsó harmadában még főként csak a protestáns papok, a tanítók, a jegyzők, az uradalmi alkalmazottak családjainál jelent meg a karácsonyfa. A polgárság körében a XIX. század második felében az ifjúsági irodalom és a képes újságok írói és rajzolóí népszerűsítették a karácsonyfa-állítás szokását. Nagy szerepük volt a karácsonyfa megismertetésében az újságok karácsonyi mellékleteinek és a karácsonyra küldött képes levelezőlapoknak is.

Szendrey Zsigmond *A magyarság néprajzában* az 1930-as évek elejére vonatkozóan írta: „Az ajándékokat ma már a városokban, az úri és polgári házaknál karácsonyfára aggatják, vagy a fa alá helyezik, a nép azonban ma sem igen állít karácsonyfát.” (é.n., 284.) Az első világháború előtt Fejér megyében számos községben a nép nem állított karácsonyfát. Lévay Lajos *A sárkeresztúri református egyház múltja és jelene* című, 1890-ben kiadott könyvében megemlíti: „A karácsonyfa, itt még ismeretlen. De a kántálás, lövöldözés, csöngőzörgetés még mindig szokás és kedvelt dolog.” (1890, 121.) Kovács Imre református lelkész (szül. 1910) írta a seregélyesi karácsonyi népszokásokról készített néprajzi pályamunkájában: „Nálunk a karácsonyfa nem volt szokásban. Így a díszítés, gyertyagyújtás, csillagszóró sem. Néhány 'úri' háznál, meg néhány katolikus háznál igen. A katolikus családok tagjai ugyanis a grófi kastélykert fenyőiről, így vagy úgy, szereztek legalább egy-egy fenyőgallyat. Mi (reformátusok) nem szerezhettünk, de nem is volt ilyen igényünk.” (1984, 11.)

A Székesfehérvár melletti Sárkeresztesen 1890 körül a református lelkipásztor és író, Babay Kálmán (1862-1933) családjánál állítottak először karácsonyfát, a falu lakosságánál csak az első világháború után lett általános. Az első sárkeresztesi karácsonyfát személyhez és évhez egyaránt jól tudták kapcsolni: „(Juhász) Ferenc bátyám 1885-beli vót. A Babay papnak is vót vele egyidős fia, a Laci, asztán mikor kisgyerek vót, annak vót. Először ugye ilyen papékná meg jedzőékné vót. Aszt tartották, hogy az katolikus nem tudom én micsoda, később asztán eterjett.” Csókakőn (Fejér m.) egyesek pár évvel későbbi megjelenéséről tudnak: „Állítólag a Heltay jedző hozta be, neki vót először, fokozatosan vették át.” Heltay Imre a jegyzői hivatala a XIX. század végétől 1913-ig viselte Csókakőn. A névhez nem kötött, általánosabb jellegű közlések is meg tudták jelölni a falu társadalmának azt a vékony, felső rétegét, amely a karácsonyfa meghonosításában elől járt. Mohán (Fejér m.) említették a most elmúlt század elejére utalóan: „A mónár, jedző családba, besőbb heleben (ti. ahol szolgált tartottak) vót leán koromba, szegényebb helen nem. A katolikusokná jobban vót, mind a reformátusokná.” Iszkaszentgyörgyön (Fejér m.) is előbb az értelmiségi családoknál, majd a

módosabb, később a szegényebb parasztszaládoknál is állítottak karácsonyfát. Itt is hangsúlyozták, hogy a katolikus családoknál előbb megjelent, mint a reformátusoknál. Ugyanakkor Fejér megyében a fentieken kívül csak Seregélyesen hangsúlyozták a katolikusok nagyobb kezdeti aktivitását a karácsonyfa meggyökereztetésében (Gelencsér — Lukács 1991, 267-269; Kovács 1984, 11.).

Csákberényben (Fejér m.), a *Magyar Néprajzi Atlasz* kutatópontján 1966-ban a legöregebbek úgy válaszoltak az adatgyűjtő, Sárkány Mihály kérdésére, hogy falujukban a karácsonyfa csak 45-50 éve általános, előtte csak a módosabb házaknál állították (Sárkány 1966). Gelencsér József csákberényi gyűjtése szerint: „a jegyzőék, papék, ilyen helen kezdődött, asztán évről évre ment tovább,” az 1910-es években csak „imitt-amott vót, nagyon ritkán.” A felsőbb társadalmi rétegek, az egyházi és iskolai intézmények példája előmozdította a karácsonyfa-állítás és a karácsonyi ajándékozás szokásának terjedését.

A család vagyoni helyzete, a gyerekszám, sőt egy-egy gazdasági év sikeres vagy gyenge zárása határozta meg, hogy karácsonyra kaptak-e *fát* és *rávalót* a gyerekek. Többen azt említették a régi századfordulón születettek közül, hogy nekik kiskorukban nem jutott karácsonyfa, viszont ők már állítottak gyermekeiknek. Az első világháború után egyre több család otthonában jelent meg. Ugyanakkor sokan voltak, akik még ekkor sem engedhették meg maguknak a karácsonyfa-állítással kapcsolatos kiadást. Előfordultak olyanok is, akik csak azért nem állítottak karácsonyfát gyermekeiknek, mert feleslegesnek tartották. A sárbogárdi szőlőpásztor félárva unokája, akit az 1930-as években nagyszülei neveltek a szőlőhegyen, önéletírásában olvashatjuk: „Anyika nem vett karácsonyfát. Azt tartotta, ünnep után úgyis eldobódik, helyette olyant vesz, amit megehetnek.” (Kiss 1981, 5.) Ismeretese a karácsonyfa pótló megoldások, valamint a fa helyett az ág alkalmazása is: „Az apám 1883-ban, az anyám 1889-ben született. Azok szokták mesélni, hogy abba az időbe, mikor még ők vótak gyerekek, akkor őnekik az ablakba a muskátlira szoktak ráaggatnyi pár szem szaloncukrot. Az vót a karácsonyfájuk.” (Csókakő) „Kimentünk a hegyre, törtünk egy feketefenyő ágot. Az asztalra tettük. A talpa takarmánrépa vót, amit fehér csomagolóval betakartunk.” (Iszkaszentgyörgy) „Kisebb heleben egy kis ág vót csak. Az asztalra vagy oda tették, ahun hel vót. Akkor még sublótok vótak, nem kredenc, annak a tetejire tették.” (Fehérvárcsurgó) „Az én időmben (1930-as évek) szinte minden családná vót fa, legalább ág, amit tuskóba vagy cserépbe tettek.” (Csákberény) „Vót, hogy csak fenyőág vót a karácsonfa, amit az asztalra tettek, fazékba.” (Magyaralmás) (Gelencsér — Lukács 1991, 268.)

Csókakőn az 1930-as években karácsony előtt az erdei ölfavágásból hazafele jövet hoztak maguknak fenyőágot. A szobában a sarokpad fölé a gerendára vagy a falra, szegre akasztották. A *lapos karácsonyfát*, azaz a fenyőágot Csókakőn elég későn szorította ki a *gömbölyű karácsonfa*. Bodajkon is a hosszú tűjű- vagy a borókafenyő egy-egy ágát díszítették fel, majd a sarokpadnál a falhoz támasztották. A *gömbölyű karácsonyfát* a gerendára akasztották, illetve marharépa- vagy homokkal megtöltött fazékba állították. Sárkeresztesen a régi századfordulót követő években szintén csak fenyőágot, néha többet összekötve, akasztottak fel *hegyivel* a gerendára. Idős, gyermekeiket már szárnyukra bocsátott, családoknál az 1970-es években is csak fenyőágakból készült a karácsonyfa, amelyeket a saját kertjükben, vagy valahol a közelben vágtak. Időközben, az 1960-as évektől, a falusi házaknál is ültettek fenyőfákat, amelyekről vághattak néhány ágat karácsonyfának.

Fejér megye északi részén, ahol a Keleti-Bakony és a Vértes erdeiből meg tudták szerezni, ritkán vették a karácsonyfát, annak ellenére, hogy Székesfehérvár, Mór, Bodajk piacán már árulták a fenyőfákat. Az édesapa vagy a család legény fia hozta az előre kiszemelt fenyőágot vagy fenyőfát az erdőből. Csoóri Sándor írta szülőfalunkból, Zámolyról: „Karácsonyfát a zámolyiak soha nem vettek, csak szereztek. Magyarán mondvá: loptak. Honnan is vettek volna, amikor fenyőfa, hosszú, tűlevelű fenyő is csak az urasági erdőkben zöldellt. S íratlan törvénynek számított, hogy a vadszőlők alatti fenyvesbe nemcsak az urasági

cselédek „látogathatnak” el, hanem a falusiak is. Természetesen, hogy a fenyőfalopáshoz azért hozzá tartozott a kötelező tapintat és szemérmesség.” (1997, 21.) Kisgyermek koromban, 1956 előtt, édesapám is ezen íratlan törvény alapján hozta karácsonyfámat az akkor már gróf Merán Fülöptől elvett, államosított erdőből. Igyekezett formás ágat vágni, amit kereszt alakú, közepén átfúrt fatalpba állított, így szép karácsonyfákra emlékezem. Azután Budapesten, majd Székesfehérváron dolgozó nővérem hozta a karácsonyfát a városi piacról egészen 1962-ig, amikor családjával együtt Székesfehérvárra költözött. Ekkor ismét az íratlan törvény lépett életbe, amit már én alkalmaztam: a Fekete bokori-tábla mögötti, vagy a Forráspusztá melletti fenyvesből magunknak egy nagyobb, nagyanyámnak és nagynénémnek egy-egy kisebb karácsonyfát hoztam. Zámolyon egy alkalommal, 1962 körül részt vettem azon a karácsonyi ünnepségen, amit a termelőszövetkezet rendezett az iskolások számára. A téli szünet előtti utolsó tanítási nap délutánján az általános iskola tanulóifjúsága a tanítók, tanárok vezetésével a Belmajorba vonult, ahol a termelőszövetkezet kultúrtermében egy hatalmas karácsonyfa várta. A tanulók által előadott karácsonyi műsor után minden gyerek ajándékcsomagot kapott a termelőszövetkezettől, amelyben szaloncukor, alma, keksz, nápolyi, apró csokoládék és zsírostésztából sültt szárazsütemény volt. Utóbbi az ajándékkészítésre, csomagolásra és szétoztásra vállalkozó asszonyok otthon sültték. A kis ajándékcsomagot a nem termelőszövetkezeti tag szülők gyermekei is megkapták. Zámolyról 1965-ben Kápolnásnyékre költöztünk, ahol nem volt fenyőerdő, így a karácsonyfát ezután Székesfehérváron vagy Budapesten vásároltuk. Ugyanakkor a kápolnásnyéki ház elé két fenyőfát ültettünk, amelyek az 1970-es évek végére már ágakat adtak idősödő szüleim karácsonyfájához.

Elhelyezésének változásait Gelencsér József így rögzítette: „... az I. világháború végéig különösen, de később is gyakran a fát a szoba kultikus részébe, az asztal mögötti sarokpad fölé, a gerendára *akasztották*. Több helyen *hegyinél fogva* a szoba *deréktájára*, közepére, a *mestergerendára* kötötték. A II. világháború körül egyre inkább a sarokban vagy a szoba közepén levő asztalra, az *asztal közepire*, a fal melletti *sublótra*, a *sublót tetejire* vagy a *kászlira* került a jórészt szerény méretű fa. Egyesek a *padsarokra* tették. Az 1950-es évektől a vásárolt fák méretük növekedésével a földre, a szoba sarkába helyeződtek.” (Gelencsér — Lukács 1991, 269.) Nálunk Zámolyon a szobában az ablak előtt a varrógépen, Kápolnásnyéken az előszobában az asztalon állt. Utóbbi helyen nem hullatta olyan gyorsan a tűleveleit, mivel itt nem fűtöttünk.

A karácsonyfát a háztartásban rendelkezésre álló vagy ott előállított, továbbá a vásáros-búcsús helyeken, piacokon illetve boltokban vásárolt terményekkel, termékekkel díszítették: „Előző évről megőrzött, vagy hónapokon át gyűjtögetett arany-, ezüst papírba csomagolt *diót* és apróbb *ómákat* (almákat) kötöttek fel rá. Fehérváron, Móron, Bodajkon vagy Csákváron a *mézesnél*, a mézeskalácsosnál vásároltak *siflit*, mézesbábót, amit karácsonyig megőriztek, a fára tettek. A mézeskalács figurák karikát (*siflikarika*), szívet, csillagot, holdat, csizmát, angyalt, olvasót, lovat, babát formáztak. *Süteményszaggatóval* *zsirostésztából*, a paraszti háztartásokban készített díszítményeket szintén siflinek nevezték. Csókakőn *formállóval csillag, körösz, hód* (hold) *baba* alakot *szaggattak ki*, gyűszűvel lyukat vágtak rajta és *cernával akasztották föl*. Másutt *gömbölüsütemént, apróbb sütemént aggattak* a fára. A pattogatott kukoricát cernára fűzték, úgy díszítettek vele.” (Gelencsér — Lukács 1991, 269.)

Az 1930-as évek óta a karácsonyfa nélkülözhetetlen dísze, a gyermekek várva várt karácsonyi édessége a falusi házaknál is, a szaloncukor. Takarékos édesanyák a boltban vásárolható szaloncukor helyettesítésére olcsóbb megoldásokat kerestek. Gyakran csomagolták a felezett kockacukrot a korábbi évekből megőrzött szaloncukorpapírba vagy ollóval a szélén bevagdosott papírosba. Ritkán még az 1950-es, 60-as években is kapható volt csomagolatlan szaloncukor. Ha ilyenhez sikerült hozzájutni, akkor ezt csomagolták be az

otthon őrzött szaloncukorpapírba. Csákberényben kristálycukor piritásával, főzésével készítették szaloncukrot. Csókakőn 1940 körül a háziasszony a cukorrépa „szirupját addig főzte, míg megsűrűsödött.” Darált diót tett hozzá, deszkán kisodorta, amikor megkötött, késsel felszeletelte. Végül papírba csomagolta. Dr. Ecsedy Józsefné, Fejér megye 1919-1939 közötti alispánjának felesége, 1952 karácsonya előtt írta Budapesten élő lányának: „Talán írtam, hogy 3 kg cukorból főztünk szaloncukrot: vanília, kávé és csokoládés cukrot.” (Ecsedy 2005, 46.) Az 1945 után ártatlanul meghurcolt, nyugdíjától megfosztott alispán családjával együtt Szilsárkányban (Sopron m.) húzódott meg, ahol fia korábbi, 1946. november 21-én kelt levele szerint: „Van 1/2-1/2 hold cukorrépánk, ebből 25-28 kg cukrot várunk, de ki tudja mikorra? Felét megtartjuk cukorban, felét eladjuk, így talán karácsonyra, újévre lesz cukrunk valami pénzünk is...” (Ecsedy 2005, 9; Demeter 2005, 129.) Az 1940-es, 50-es években a gazdálkodók a cukorgyáraknak leadott répáért cukrot kaptak, amiből a nagy szegénység közepette is, a karácsonyi kalácsba, süteménybe jutott, szaloncukrot is főzhetek belőle. Talán csodálkozunk azon, hogy az egykori alispán felesége saját kezűleg főzte a szaloncukrot. Hasonló esetről tudósít Móricz Zsigmond *Karácsonyi ajándék* című elbeszélésében, ahol az alföldi püspöki város (Vác) polgármesterének felesége tette ugyanezt: „Másnap reggel azonnal hozzáfogtak a cukorkészítéshez. A polgármester felesége és három lánya saját kezűleg készítették a tömérdek selyemcukrot, és maguk csomagolták a saját kezűleg nyírt selyempapírba, és egy óriási dobozt töltöttek meg az édességgel.” (Móricz é. n., 264.) Az így készült szaloncukrot a püspöknek ajándékozták, aki a püspöki palota előcsarnokában a szegények számára karácsonyfát szokott állítani.

Az 1950-es, 60-as években népszerűnek és finomnak tartott *habcsók karikák* Fejér megyében néhány helyen már a második világháború előtt megjelentek. Elterjesztésükben, a karácsonyfához hasonlóan, szerepe lehetett a földbirtokos és a falusi értelmiségi családoknak. A csákberényi Merán-kastély szakácsnője minden karácsonyra sütött egy *vájling* habcsókot, amit a cselédgyerekeknek osztott szét. A két világháború közötti időszakban némely helyen felfűzött *gyöngyök*, a katolikus családoknál *gyertya*, az 1930-as évektől csillagszóró és gyári színes üveg díszek is emelték a karácsonyfa fényét. Elvértve *fűgét* is akasztottak fel a fára, ami a gyerekek kedvenc karácsonyi csemegéjének számított.

Úgy a katolikusoknál, mint a reformátusoknál általánosan elterjedt, hogy a karácsonyfát és az ajándékokat a *Jézuska* hozza. A gyerekekhez a legtöbb háznál a karácsonyesti vacsora után jött a Jézuska. Több községben is a felnőttek beöltöztek Jézuskának, vagy a Jézuska angyalának: fehér lepedőt terítettek magukra, csengőszó mellett bevitték a szobába a már feldíszített fát. Nálunk az 1950-es évek elején édesapám egyik kőművestanonca, Posztl József volt a Jézuska, akinek a cipőjéről megállapítottam, hogy az ugyanolyan, mint a Jézuskáé. 1955-ben sógorom, Bene József tűzér hadnagy volt nálunk a Jézuska, akinek fényes tiszti csizmáját azonnal felismertem.

A XX. század elején a nagyon szegény családoknál a „fának híre-nyoma se vót”, helyette cukrot kaptak a gyerekek. Ehhez az állapothoz képest a feldíszített karácsonyfa nagy ajándéknak számított, így a parasztcsaládoknál a második világháborúig a fa alá egyéb ajándék nem került. Legfeljebb néhány almát, pár fűrt szőlőt, esetleg egy narancsot raktak a karácsonyfa alá. Az 1950-es évektől mind több karácsonyi ajándéknak, játéknak örülhettek a gyerekek.

A karácsonyfát vízkeresztig (január 6.) nem volt szabad *megbontanyi*. Mivel folyamatosan dézsmálták a gyerekek, akkorra jórészt lefogyott róla minden, ami ehető volt, így könnyen lebontották. A reformátusoknál gyakran már *kiskarácsonykor* (január 1.) vagy az újév utáni napon lebontották. Mohai szabály szerint: „ujjévig nem szabad a karácsonfárú semmit levennyyi, mer addig tart a karácson.” (Gelencsér — Lukács 1991, 269-270.)

Sárosdon (Fejér m.) már az 1880-as években állítottak karácsonyfát. A fenyőágakat lopták, süteményt akasztottak rá, feltették a falra. A gyerekeknek cukrot, diót, ruhaneműt

ajándékoztak. Sárbogárdon (Fejér m.) már az 1880-as évek végén megjelent a karácsonyfa. Otthon sült szív- és csillag alakú süteményt, almát, diót, szőlőt, mézesbábót kötöttek rá. Vízkereszt napján (január 6.) bontották le. Sárszentmiklóson is már az 1890-es években ismerték a *karácsonfát*, *cidrusfát*. A gyerekeknek állították, de egyéb ajándékot ők sem kaptak. Tácon (Fejér m.) az 1880-as években állították az első karácsonyfákat, de csak az 1900-as években vált általánossá a karácsonyfa állítás. Mézeskalács tésztából sült kosárral, papuccsal, eper alakú süteménnyel díszítették. 1984-ben 103 éves adatközlőm, Vajda Istvánné Kis Etelka (szül. 1881) elmondta, hogy gyerekkorában Vereben (Fejér m.) már volt karácsonyfájuk. Édesanyja madár alakú kalácsot sült, amit a fára akasztottak. Ezen kívül egy kevés szaloncukor, alma, dió, szőlőfürt díszítette. Szüleinek 18 hold földje, hét gyermeke volt. Válon (Fejér m.) már a XIX. század utolsó harmadában elterjedt a karácsonyfa. A szülők almát, diót, cukrot ajándékoztak a gyerekeknek. Ódor Jánosné (szül. 1883) említette, hogy gyerekkorában neki nem volt karácsonyfája, szülei muskátlira akasztották a cukrát.

Csórán (Fejér m.) a karácsonyfa csak a XX. század elején terjedt el, de sok szegényembernek nem volt rá pénze. Csak a tehetősebbek tudták megvenni. Nem az asztalra tették, hanem a hegyére madzagot kötve a mestergerendába vert szögbe akasztották. (Kisari, 2000, 135). Enyingen ugyanígy akasztották fel, almával ezüstpapírba csomagolt dióval, felfűzött pattogatott kukoricával, szaloncukorral, süteményekkel, gyertyákkal díszítették. A bakonycernyei szlovákoknál is a két világháború közötti időszakban még a mestergerendára felkötött fenyőág volt a karácsonyfa. Dióval, almával, otthon sült ostyával díszítették. Karácsonykor a konyha falán lógó tányérok mögé is tűztek egy kis fenyőágot. Megemlítem, hogy a mai Dél-Burgenlandban már a karácsonyfa elterjedése előtt karácsonykor kökényágakat akasztottak a szoba mennyezetére, mézeskaláccsal, süteménnyel, almával díszítették. A karácsonyfának ez az előfutára Dél-Burgenland néhány községében szórványosan még ma is előfordul. A mennyezetre akasztott, feldíszített fenyőfa Burgenlandban, Alsó-Ausztriában, Stájerországban, Karintiában fordul elő. Kelet-Ausztriában a mennyezetre akasztott karácsonyfa a régebbi forma, amelyről az utóbbi évtizedekben tértek át a talpba állított karácsonyfára (Wolfram 1965, 14-19).

A német lakosságú Gánton (Fejér m.) házilag főzött szaloncukorral, almával, arany- vagy ezüsfestékekkel festett dióval, szőlővel díszítették a most elmúlt század elején a karácsonyfát. A szülők játékokat készítettek karácsonyi ajándékba a gyerekeknek. A lányoknak babát varrtak: a felsőtestét vászonból összevarrták, fűrészporról töltötték meg. Az arca fehér vászonból volt, amire a szemét, orrát, száját rajzolták. A babának három lába volt fából. Szép ruhát varrtak rá, amibe felöltöztették. A fiúk huszárt, kukoricaszárból készült állatokat, bodzából faragott dugópuskát, sípot kaptak. Vértesbogláron (Fejér m.) a karácsonyfa az első világháború előtt főként csak borókafenyő vagy gyalogfenyő volt. A két világháború közötti időszakban elvéve már lucfenyő is előfordult. Szenteste a Christkindl szereplői közül a Máriát alakító lány kezében a feldíszített karácsonyfával lépett be a szobába, ahol az ajándékot váró gyerekeket megleckéztette, vizsgáztatta: *ob sie fliessig beten und singen* (hogy szorgalmasan imádkoznak- és énekelnek-e?). Végül a karácsonyfát az asztalra tette, s friss fűzfavesszőből font és színes szalagokkal feldíszített virgácsával (*Rute*) minden jelenlevőre alaposakat ráhúzott. Vértesbogláron a karácsonyfához háromkirályokig nem volt szabad hozzányúlani (Tafferner 1941, 99-107). Pusztavámon (Fejér m.) is a szegényebb családoknál megtörtént, hogy borókafenyőt díszítettek fel szaloncukorral, almával, sztaniolpapírba csomagolt dióval. Az evangélikus templomban az oltár mellé egy-egy karácsonyfát állítottak. A karácsonyesti istentiszteleten két Christkindl-lány állt a karácsonyfák között, karácsonyi verseket mondtak (Tafferner—Schell szerk. 1978, 136-137). Száron (Fejér m.) a karácsonyfát piros almával, dióval, a háziasszony által sült szárazsüteménnyel, pattogatott kukoricával, aszalt gyümölccsel, szőlővel és gyertyákkal díszítették. A szegényebb családoknál előfordult, hogy fenyő helyett kökénybokor

(*Schlechetau*) volt a karácsonyfájuk (Burghardt-Szekeres 1990, 197-199). Az 1930-as években állított karácsonyfát Genczwein Ferenc szári tanár leírásából ismerjük: „Szenteste minden házban állt a feldíszített karácsonyfa. A karácsonyi szokások közül a második világháború előtt is a karácsonyfa-állítás volt a legáltalánosabb. Valószínű nem volt ház a faluban, ahol ne lett volna karácsonyfa. Leggyakoribb volt a lucfenyő, mert ezt – bár tiltott volt akkor is – a falut körülvevő erdőről hozták, nem került pénzbe. A díszek a ma is használatos szaloncukor, alma, dió, kevés színes dísz, csillagszórók és gyertyák voltak, amelyeket először szentestén, utoljára pedig vízkeresztkor gyűjtöttek meg. Sok háznál a szaloncukrot otthon főzték és csomagolták. A háború alatt ez általánossá vált, mert nem lehetett vásárolni. A diót ezüstszerű kályhafestékekkel színesítették. A karácsonyfa díszítése különböző házaknál különbözőképpen történt. Volt, ahol a felnőttek a gyerekeket ebből kizárva díszítették a fát, mondván nekik, hogy ezt a Jézuska hozta. Mások a betlehemesekkel vitették be a feldíszített karácsonyfát, akik azt mondták, hogy velük küldte a Jézuska. Volt, ahol a család felnőtt tagjai a gyerekekkel együtt díszítették, s amikor készen lettek azt mondták, hogy ez a Jézuska ajándéka a családnak. Mindenesetre a karácsonyfavárás nagy izgalommal együtt járó, örömteli esemény volt. Ajándékot általában csak a gyerekek kaptak, de boldog karácsonyt a családtagok is kívántak egymásnak.” (2000, 63.) Száron karácsony első napjának délutánján a közeli rokonok látogatták meg egymást, de karácsony második napján sem maradt el a rokonlátogatás. Utóbbit azzal indokolták, hogy a távolabbi rokonokhoz is elmennek a karácsonyfát megnézni (*Christbaum anschauen*). Isztiméren (Fejér m.) a Christkindl-járás egy-két nappal karácsony előtt befejeződött. Általában december 23-án este kopogtattak be utoljára a házakhoz a christkindesek. December 24-e délutánján a gyerekek tarisznyát akasztottak a nyakukba, és köszöntő verset mondva, énekelve jártak házról házra. Jókívánságaikért almát, diót vagy pénzt kaptak. Akadtak köztük olyan fürgék, élelmesek is, akiknek többször is megtelt a tarisznyájuk. Hat óra tájban befejezték karácsonyi adománygyűjtésüket, ekkor indultak útnak a falu pásztorai, akik az állattartó gazdáknál köszöntöttek. Otthon minden gyermeket a feldíszített fenyőfa várta, rajta festett dió, mézeskalács, sütemények. A gyerekek is a karácsonyfa alá tették tarisznyáikat, benne a köszöntésért kapott adományokkal (Wirth 1978, 62). A szerényen díszített karácsonyfa Budaörsön (Pest m.) is az 1930-as évek elején már a múlté volt: „A fenyőfa újabb keletű, és nem minden házban található. Sokan (különösen a szegények) még most is borókaággat (*Kraunaväitn*) díszítenek. Az idők folyamán változott a karácsonyfa díszje is. Hajdanában még aranyozott diót, almát, fügét, cénára fűzött pattogatott kukoricát vagy aszalt szilvát akasztottak a fára. A gyertyák alsó végét, gyertyatartó hiányában, meggörbítették, és az ág köré csavarták. Mindez ma már a múlté. A karácsonyfa alatt szemünkbe ötlük egy kis jászol celluloid babával, és a tányérba vagy virágcserepbe vetett zöldellő búza, melyet a Jézus szamarának szántak. A búzát Szent Borbála napján vetik. Közepébe olajmécsest tesznek.” (Bonomi 1933, 33.) Budaörsön a XIX-XX. század fordulójától a gyermekes családoknál elmaradhatatlan volt a karácsonyfa. Aki tehetett, a saját erdejéből vágott lucfenyőt vagy hosszú tűlevelűt a Nap-hegyről. A kivágott fát karácsonyig hideg helyiségben, pincében, présházban vagy a sufnyiban őrizték (Paulovits 2001, 61). Nagykovácsiban (Pest m.) boróka- vagy fenyőkarácsonyfát díszítettek szaloncukorral, ezüstözött dióval, saját készítésű szárazsüteménnyel. Még Németországba telepítésük után is, új lakóhelyükön a baden-württembergi Erfeldben, évekig ragaszkodtak a karácsonyfának ehhez az egyszerű, az óhazából magukkal hozott díszítéséhez (Hensle 1971, 256).

Tolna megyében, Várdombon a karácsonyfa kisméretű, gyakran borókafenyő volt, amit félbevágott cukorrépába tűzve díszítettek fel, hogy tovább friss maradjon. Szilva-, meggyaszalékból és pattogatott kukoricából készült füzérekkel, aprósüteménnyel, dióval díszítették. A diót előbb vízbe, majd lisztbe mártották, gyufaszálat tűztek bele, ennél fogva kötötték fel a karácsonyfára. Páriban almával, dióval, aszalt gyümölccsel, házi süteménnyel, esetleg

mézeskaláccsal díszítették. Amikor az édesanya elkészült a karácsonyfával, akkor jött a Jézuska (*Christlindlein*). Szomszéd vagy rokon fehér lepedőbe öltözött, arcát elfedte, hogy a házbeli gyerekek ne ismerjék fel. Csengetett a ajtóban, majd megkérdezte, hogy bejöhet-e? A szülők beengedték, a gyerekek pedig térdre ereszkedve ezt a versikét mondták: *Christkindl rat, auf dich hat ich schon lang gewart, keb mir an Apfel oder an Nuss, nah kebsz kan feltrusz.* (Jézuska, terád már régóta vártam, adj egy almát vagy egy diót, és nem lesz semmi bosszúság.) A *Christkindl* ezután elhintette az ajándékot: almát, diót, aszalékot és sütemény figurákat (Balázs Kovács 2003, 127).

A kocsolaiak karácsonyfa értelmezéséről Gémes Balázs 1975-ben végzett helyszíni gyűjtése alapján így számolt be Balázs Kovács Sándor: „Kocsola környékén úgy tartották, hogy a karácsonyfa tiltott fa. Mivel Ádámot és Évát a kígyó csábította, hogy a tiltott fa gyümölcséből egyen, ezért szimbólumként a karácsonyfa alá állították ezeket a figurákat. A kalácsból megmaradt tésztából babákat formáltak, amiket Ádámnak, Évának, kígyónak neveztek el. A tésztát kétujjnyi vastagra sodorták. A babák fejét pogácsaszaggatóval, felsőtestét késsel vágták ki. Az orrát, a szemöldökét és a száját a tészta összecsiszolásával formálták meg. Szemének két szem magyar borsot nyomtak a tésztába. Évának kis szoknyát vágak, a fejére pedig pártát, úgy hogy a tésztát beszabdalták, kissé meghajlították, és a fejére tették. Ádámnak kalapot készítettek. A maradék tésztából készült a kígyó. A tésztát összesodorták, testét mákkal szórták meg. Szeme magyar borsból lett, a nyelvét késsel alakították ki. Amikor elkészült, zsírral kikent tepsibe tették, és megszórták liszttel, majd kisütötték. Vízkeresztkor ették meg a gyermekek. Minél több gyerek evett belőle, annál jobb termésre számítottak az újesztendőben. A kocsolai németeknél a keresztanya karácsonykor az Éva babát a keresztlányának, a keresztapa Ádámot a keresztfiának ajándékozta.” (2003, 127.) Kocsola környékén a szegényebb családoknál, ha nem tellett fenyőfára, borovicskát, tuskés ágat, kökényágot díszítettek fel. A tuskés ágakra aszalt gyümölcsöt: szilvát, meggyet szúrtak, almával, pattogattott kukoricával díszítették.

Cikón, ha selyempapírba csomagolt kockacukorra sem futotta, akkor kenyérdarabkával helyettesítették a karácsonyfán. Bátaszéken a németek egy része takarékból, a felvidékről a második világháború után ide telepített magyarok pedig szegénységből borókat állítottak karácsonyfának, az ugyancsak itt otthonra lelt bukovinai székelyek viszont a fenyőfát részesítették előnyben (Balázs Kovács 2003, 127).

Sióagárdon is emlékeztek a karácsonyfához kapcsolódó alakos süteményekre, a pásztorra, Ádámról és Éváról: „Hát a karácsonyfát azt úgy díszítettük, hogy fűztünk cernára aszott meggyet. Az fekete vót, meg pattogattunk kukoricát, ammeg fehér vót, oszt körüaggattuk a fának az ágaira. Aztán meg kötött tésztából csinyátunk pásztort, azt odatettük a fa alá, azt az vigyázta a fát, hogy e ne vigye senki. Aztán meg sütöttünk kalácsrészt, összesodortuk, evágtuk középen. Avvót egy lába, emmeg a másik. Csinyátunk egy kis fejít neki, meg cirokbú szemit. A nyakára rákötöttük a cernát, aztán főaggattuk szípen a fára. Diót is szoktunk tenni aranyporra megszórva, meg szentképeket is. Amiket küttünk egyik a másiknak lapot, azt is főtettük. Ádámot és Évát is csinyákat kötött kalácsból. Ott vótak a fa alatt azok is. Gyöngyszemet tettek a szeme helire. Meg báránt sárbú kigyúrták, gyufaszál vót a lába, valami fehérre bevonták az egészet, behintették belindekporra. A fülit meg tökmaghéjbú csinyáták. Ezeket a fa alá tették.” (Balázs Kovács 2003, 128.) Illyés Gyula (1902-1983) gyermekkori betlehemezését felidéző *Angyal is voltam* című elbeszélésében írta Felsőrácegrespuszta uradalmi cselédeiről: „Ezeknek még karácsonyfájuk sem igen volt. Egy tált töltött káposzta körül könyököltek, néhol az ablakból az asztalra tették a muskátlit, arra aggattak valami díszet. Ahol karácsonyfa volt, oda be sem engedtek bennünket.” (é.n. 79.) Nagyszékelyben nem állítottak karácsonyfát, az asztalra fánk, kalács, dió és aszalt gyümölcs került. A keresztszülők kalács tésztájából formált babát ajándékoztak a keresztgyerekeknek. Nagymányokon a cigányoktól vásárolt borókafehér díszítették fel. Bátán kisméretű „borói”

fát állítottak.

Drávaszögben a feldíszített fenyő a XIX-XX. század fordulójától a karácsony elmaradhatatlan tartozéka volt (Lábadi 1996, 223).

Bakonycsernyén az első világháború előtt, de még az 1920-as években is az asztal fölött a gerendára akasztották föl a karácsonyfát, szegényebb családoknál csak egy fenyőágot. Ezüstpapírba csomagolt dióval, almával, szaloncukor híján kockacukorral, otthon süített szárazsüteménnyel, ostyával díszítették. Az ostyasütőt az evangélikus egyháztól kérték kölcsön: egyik oldalát kereszt, a másikat „Krisztus urunk képe” díszítette.

Székesfehérváron a polgárság, a felsővárosi- és a palotavárosi parasztság körében előbb jelent meg a karácsonyfa, mint a környező falvakban. A városi otthonokban már a XIX. század végén ott találjuk. A régi századfordulón született fehérváriak gyerekkorában már majdnem minden háznál állítottak egy kis fát. Bár a legszegényebbeknek csak *üres karácsonfa*, cserépbe állított fenyőág, jutott. A helyi újságok írói és rajzolói ekkor már a karácsonyest természetes kellékének tekintették a gyertyás karácsonyfát, alatta az ajándékokkal. A *Székesfehérvári Friss Újság* 1901. december 17-ei számában megjelent rajz tanúsága szerint a fehérvári polgárok a karácsonyi vásárban nem csupán fenyőfát, hanem hintalovat, játékpuskát, -kardot, -dobot, kiskocsit, mézeskalácsot is vásároltak gyermekeiknek. Ugyanezen újság 1901. december 25-ei számában már egy olyan képet látunk, ahol a gyermekek a feldíszített, gyertyás karácsonyfa alatt játszanak. A fiú hintalovon ül, fején huszárcsákó, kezében kard, az egyik kislány babával játszik, a másik székre állva a karácsonyfát dézsmálja. Csak az ünnep után, az 1901. december 28-ai számban jelent meg rajz a szegény gyerekek karácsonyáról, ahol a sok gyermeknek egy közös karácsonyfája látható, alatta az ajándékokkal, főként ruhával és cipővel.

Székesfehérváron a XX. század első éveitől már nagy keletje volt a fenyőfáknak, amelyeket a *piarcon*, előbb a *Városháza terén*, majd a két világháború között a *Ponty vendéglő* előtt, a *Mária-képnél* (ma Piac tér) árusítottak. A *Székesfehérvár és Vidéke* 1913. december 23-ai tudósítása szerint: „... az örökzöld fenyők már fogynak a székesfehérvári piacon, s a túlelű fácskák egész erdeje virul a templom előtti téren... Rövid egy hét alatt rengeteg fenyőfa fogyott el a székesfehérvári piacon.” A *Székesfehérvári Friss Újság* 1925. december 18-ai száma szerint: „Minden esztendőben szent Karácsony előtt a barátok temploma mellett kizöldül a karácsonyfa vásár. Némelykor két héttel hamarabb, mint szent este, máskor meg csak egy héttel. A templom oldalához vannak támasztva a nagy fák, halomba hevernek a kisebbek. Minden karácsony előtt pontosan ugyanazon helyen árulják. Ez már vásári tradíció.” Héjj Valéria (1919-2005), az Arany Ponty vendéglő bérletjének unokája, emlékiratából megismerhetjük az 1920-as, 30-as évekbeli palotavárosi polgárcsalád karácsonyfáját, karácsonyestjét: „Sem azóta, sem máshol, még a magam otthonában sem éreztem azt a megilletődöttséget, azt a mély áhitatot, a csoda-várasnak azokat a magasztos pillanatait, mint ott, amikor 14-en álltuk körül a csillogó, kivilágított, gyönyörű karácsonyfát. Minden évben hatalmas, plafonig érő karácsonyfát *hozott oda a Jézuska*. Telis-tele volt szebbnél-szebb díszekkel, figurákkal, volt ott behavazott házikó, ezüst bicikli, arany szánkó lovacskával, kéményseprő 'teljes díszben', aranyhajú angyalka és a túlevelek mélyére rejtett piros nyelvű ördög, suszterinas, meg vadász, bohóc és dús arany- és ezüstsálakból szőtt csillogó girlandok és sokszínű igazi égő gyertyácskák és csillagszórók. Piros almák, rózsaszínű narancsok, saját készítésű kekszek és mandulás perecek csüngtek az ágakon. Elmondani is sok, és nem lehetett betelni a látásukkal... Ez a pillanat, ez a varázslatos pillanat minden évben megismétlődött, még akkor is, amikor már mi gyerekek is tudtuk, hogy *nem közvetlenül* a Jézuska hozza azt a gyönyörű karácsonyfát — hiszen mi magunk vettük, Magunk is díszítettük —, a varázs akkor is megmaradt, és a fa alatt együtt elmondott ima és könyörgés töltötte meg igaz tartalommal. A Miatyánk és az Üdvözlégy után megemlékeztünk elhunyt szeretteinkről és mindazokról, akik az Úrban hunytak el: 'Adj, Uram örök

nyugodalmat nekik, és az örök világosság fényeskedjék nekik, nyugodjanak békében, Ámen! Ez volt akkoriban a „rítus”, ettől lett ünneppé az ünnep, és ettől vált szentté a *Karácsony*. Így, ilyen bensőségesen ünnepelte egykor a mi családunk, hogy Krisztus született nekünk e világra.” (2000, 33-34.)

A karácsonyfa elhelyezéséről, díszítéséről Gelencsér József írta: „A palotavárosi gyerekek hiedelme szerint a fát a *Jézuska hozta, az angyalok díszítették*. Szüleik a karácsonyfát parasztsaládoknál az asztalra, a négyfiókos *sublótra*, iparosoknál, kereskedőknél a szoba központi helyére vagy a földre tették. Titokban díszítették fel. Elmaradhatatlanuk volt a *szaloncukor*. Háborús, ínséges időkben, szegényebb családoknál azonban nem boltban vették, hanem maguk főzték, dióval, kakaóval ízesítették. Melegen szeletelték fel, papírba csomagolták, úgy rakták a fára. A ferencesek temploma előtti *siflissátorban* vásárolt *mézesbábokat* szintén felakasztották. A színes *sifli* (mézeskalács) figurák Jézuskát, Máriát, bölcsőt, lovat, lovas huszárt, babát, katonát ábrázoltak. A diót arany vagy ezüst sztaniolpapírba csomagolták, belészúrt gyufaszálon függesztették fel. A piros almákból is került a fára.” (Gelencsér — Lukács 1991, 33-34.) Mindezt gyertyák, csillagszórók, habkarikák egészítették ki, ahogy a *Székesfehérvár és Vidéke* 1913. december 23-ai számában olvashatjuk: „Örökzöld fenyőfácska, az apró égő gyertyákkal, csillogó dísszel, cukorkával, aranyos dióval bőven megrakva.” Aki tehette a belvárosi üzletekben vette meg mindezt, a bolttulajdonosok hirdetéseit követve: „Karácsonyfa díszítéséhez szükséges színes arany és ezüst papírok, ezüst és réz színű csillogó szálak, dió aranyozáshoz való arany”, (SzFU 1901. december 21.) karácsonyfára cukorkák, díszek, karácsonyi játékok, különösen babák és hintalovak kaphatók (SzFU 1905. december 25.). A mindezzel feldíszített karácsonyfák alá a módosabb családoknál játék, füge, narancs, szentjánoskenyér is került. A karácsonyi ajándékozás szokása a jobb módú parasztsaládoknál csak a második világháború előtt jelent meg, kizárólag a gyerekek kaptak ajándékot. A XIX. század végi hallgatás után a századfordulón, a XX. század elején hirtelen megszokásodó, a karácsonyfára vonatkozó hírlapi tudósításokról, reklámokról tudjuk, hogy elsősorban nem a két külvárosi parasztságához és nem róluk, hanem a Belváros polgári rétegéhez szóltak, a rájuk gyakorolt városi hatás miatt mégis figyelmet érdemelnek. Bizonyítják és illusztrálják, hogy Székesfehérváron a XIX. század végétől meghonosodott, aránylag széles körben elterjedt a karácsonyfa-állítás szokása (Gelencsér 1990, 14-15; Gelencsér–Lukács 1991, 34).

Veszprém megyéből Nagy László (1925-1978) költő *A karácsonyfás ember* című írásában szülőfalujából, Felsőiskázról emlékezett meg egy katonaköpenyes, belsőzsebében kisbaltás földijéről, aki az erdőből jött a hóban, hóna alatt jókora borókafenyővel. Lackovits Emőke kutatásai megerősítik Nagy László gyermekkori megfigyelését: a Bakony, a Balaton-felvidék és a Somló környékén erdei fenyő, lucfenyő, esetleg fekete fenyő, de gyakran boróka (*Juniperus*) és borovifenyő volt a karácsonyfa. Ahol egész fára nem telt vagy nem jutottak hozzá, ott egy fenyőágot vagy borókaágot díszítettek fel. A karácsonyfát többnyire az asztalra vagy a *sublótra* helyezték el, díszes papírba csomagolt kerékrépába vagy takarmányrépába tették, hogy sokáig friss maradjon, illatozzon. Máshol a falra vagy a mestergerendára akasztották (2000a, 35-36; 1989, 355; 1997, 571-572; 1999, 402; 2000b, 257-258). Lackovits Emőke a Bakonyból és a Balaton-felvidékről figyelemre méltó adatokat közölt a karácsonyfa lebontásának felekezeti különbségeiről és a lebontott karácsonyfa utóéletéről: „Vízkereszt napján sokhelyütt leszedték a karácsonyfát. Protestáns közösségekben újév után aligha tartották meg. Római katolikusoknál, ha vízkeresztkor nem szedték le, akkor megtartották gyertyaszentelőig (február 2.) pl. Magyarpolányban. A leszedett karácsonyfát egyes helyeken a disznóól tetejére dobták, hogy szerencsét hozzon az állatokra („termő ág”), egyes Balaton-felvidéki falvakban (Szigliget, Hegymagas, Kisapáti) pedig húsvétig megőrizték, s papírszalagokkal felékesítve a „zöldágjárás” szokásának, az újjáéledő természet, az újjászületett élet jelképeként lett része.” (1989, 357-358.) Magyarpolányban a karácsonyfa a

XX. század elején még borókafenyő volt, amit a szobában a sarokpad fölé akasztottak. Almával, dióval, angyalhajjal, csillogó szalaggal és mézesbábokkal díszítették. A mézesbábok huszár, lány, szív, hal, hegedű, ló, nyúl, csillag formára készültek. Szarvas, madár alakú karácsonyfadísz kalácstésztából is sütöttek. Szenteste az édesanya elmesélte gyermekeinek Jézus születéstörténetét, közösen imádkoztak, énekeltek, a karácsonyfa előtt (Ebele 1990, 23). Herenden a karácsonyfa többnyire kis lucfenyő volt, de számos háznál megelégedtek néhány fenyőággal is. Piros almával, arany dióval, mézeskalács figurákkal, házilag főzött szaloncukorral, ezüstpapírba csomagolt kockacukorral díszítették. A gyerekek megráfálására néha fagyott répadarabok is felkerültek a karácsonyfára, papírba csomagolva. Ebben az esetben a fát megdézsmálók csalódottan tapasztalták, hogy a papírban nem cukor van. Herenden a szoba szentképeit is fenyőágakkal díszítették. A feldíszített karácsonyfát a legtöbb helyen a mestergerendára akasztották. Sok gyermeknek a házról házra járó Christkindl-esek (betlehemező lányok) adták át szüleik szerény ajándékát, sőt esetenként magát a karácsonyfát is. A gyerekek tudatában a karácsonyfa fogalma a Christkindl-hez kapcsolódott, úgy tudták, hogy a karácsonyfát a Christkindl hozza (Arnold 2000, 122-124). Herenden kívül Tótvázsonyban, Gyulafirátóton, Bándon, Hidegkúton, Magyarpolányban, Szentjakabfán, Városlődön, Pulán, Úrkuton és Kislődön is a Christkindl-esek Jesulein-je „hozta”, adta át a feldíszített karácsonyfát (Lackovits 2006, 122).

Szentgálon a hatalmas Bakony-erdő, a tiszafás fenyves birtokában nem szűkölködtek a karácsonyfában: „Régen a fenyőfát mindenki az erdőn „tüvirű” vágta. Itt a nagy kiterjedésű tiszafás adta a karácsonyfának valót. A módosabb családoknál már az 1930-as években volt szaloncukor, füge, narancs, báb és függelék. Viszont a szegények is azon voltak, hogy minél szebb legyen a karácsonyfájuk. A fát tuskóba vagy répába tették bele, de ha nagy volt a család, akkor a szobában felakasztották a gerendára, hogy ne foglalja a helyet. Pattogatott kukoricát felfűztek, és azt is tettek a fára. Ezenkívül almát, diót, perecet. A karácsonyfa alá különféle dolgokat állítottak. A nyáron kifaragott viráglétrát, hogy szép virágok nyíljanak majd mellette. Úrnapi szenteltágot, hogy a házat és a családot minden rossztól megvédje.” (Tamás – Sófalviné Tamás 1994, 11.) Szentgálon is a karácsonyfa alá tették a cseréptányérban kizöldellt lucabúzáat. Z. Szabó Ágnes adatközlője a Káli-medencéből a gerendára akasztott borovicska-karácsonyfa alkalmasságát hangsúlyozta a keresztesfenyővel szemben: „Énnekem mindig lógott. Nem keresztesfenyő, hanem borovicska. A keresztesfenyőnek már akkor lement a levele, mikor megvette az asszony. Aztán itt mindig söpörni köllött. Aztán én meg hoztam a múlt esztendőben ilyen magasat e. Aztán ilyen tűje volt e. Az újévig megvolt, mégsem hullt le a levele. A keresztesfenyőt meg már kidobták sok helyen. Ennyit ér a borovicska. A gerendára lógtam föl mindig, de láttam, hogy asztalon is volt, meg sublóton. Énnálam mindig lógott a karácsonyfa.” (1979, 307.) A Káli-medencében, Kővágóörsön 1982-ben Gellei Erzsébet házának első szobájában (Ady Endre u. 12.) egy különös, egyedi formájú karácsonyfára bukkantam. Az idős, 1902-ben született asszony borókafenyő ágait egymás fölé, párhuzamosan hat sorban kötözte fel. Ugyancsak hat sorban, egymással párhuzamosan rakta rá a szaloncukrot. Egyéb díszítése nem is volt. Az éjjeliszekrényen állt. Gellei Erzsébet említette, hogy karácsonyfájuk mindig borókafenyőből készült. Édesapja, Gellei József harminc évig Ábrahámhegyen volt vincellér: „Én is a szőlőrenden nevelődtem. Szegények voltunk, mindig ott dolgoztunk.” A kővágóörsi házat 1936-ban örökölték egy magtalanul elhalt nagybátyjától. Négy hold 512 négyszögöl föld tartozott hozzá, amiből 1000 négyszögöl szőlő volt a Sósi-dűlőben. Gellei Erzsébet borókaágakból kötött, egyszerűségében is szép karácsonyfája, amit sikerült lefényképeznem, irányította figyelmemet a karácsonyfa kutatására. Relković Davorka 1928-ban megjelent Somló-vidéki adatközlésében említette, hogy karácsonyfa itt még kevés helyen van: „A karácsonyi cipó és kalács mellett jellemző süteményük a szintén kelt tésztából készült szarvas, melyet helyenként és ahol van (keves helyen) a karácsonyfára is aggatnak.” (1928, 100.)

Somogyban a parasztság körében csak a két világháború közötti évtizedekben jelent meg a mai formájú karácsonyfa. Korábban a kis fenyőfát, fenyőágot, örökzöld gallyat a szobában az asztal fölé, a mestergerendára függesztették föl, néhol a falra, a szentképek közé tették, vagy az ablakba állították (Háromfa, Törökkoppány, Szenna, Csököly, Szócsénypuszt, Cserénfa). Fekete István (1900-1970) író ilyen karácsonyfáról írt Gölléből, egy szegény, félárva barátja házából, 1907-ből: „A gerendáról egy kis tüskés kökénybokor lóg, mintha levéltelen, sötét lombját beletartaná egy szál gyertya reszkető, sárga fényébe. Az ágakon fehér, piros rongydarabkák és talán három szem ezüstös szaloncukor... A karácsonyfa alatt vaskos, kapcsos imakönyv.” (2000, 126-127.) Szennából három adatközlő közül kettő a lógatott, függő karácsonyfára emlékezett:

„Karácsonfa mindig vót, 50-60 centi, amekkora megfért, a gerendára egy szögrelógattuk föl. Díszítettük magunk – sült tésztával, meg páros bábbal, amit vettünk a vásáron. Főfűztünk durrgatott kukoricát, egy kicsi – mutatta egy centinyi – zsuppot, piros rongyot egymás után, hosszan, azt tettük a fára meg piros almát.” (ö.zv. Váczi Sándorné Tóth Örzse, 1979-ben 83 éves.)

„A karácsonyfát nálunk az asztal közepére tettük. Ajándékot nem kaptunk. A karácsonyfára akasztottunk almát, durgott kukoricát, fölfűztünk kis kockára vágott rongyot meg kis zsuppot a közibe. Gyertya nem volt, mert mi reformátusok voltunk... Az asztalra tettük a zsoltárt, bibliát.” (ö.zv. Fejes Mózesné Béci Lídia, 1979-ben 80 éves.)

„A karácsonyfát nálunk az asztal hegyibe akasztották. Kinek mekkora volt a szegénysége akkorát. A szegényeknek szegényesebb volt. Magyarót, diót, aszalt szilvát, szárított piros paprikát, szalagális süteményt akasztottunk a fára. A süteményt piros bábbal színeztük, és egy darab diót nyomtunk bele. Durgott kukoricát fűztünk föl, meg rongyot, egy-egy szál szómát, s ezt is a fára tettük. Ajándékot nem kaptunk, nem volt szokás.” (Csepinszki 1980, 78-80.)

Büssüben is a karácsonyfa csak a XX. század harmincas éveiben jelent meg, előtte zöld fenyőágot tettek a szobába (Várkonyi 1981, 78). Csurgónagymartonban a karácsonyfa elődje egy tökhéjba állított fenyőgally volt. Boldogasszonyfán a szegényebb házaknál csak egy örökzöld ágat szegeztek a falra, amit szalmából készített csillaggal díszítettek. A második világháborút megelőző évekig a parasztsaládoknál nem volt más karácsonyi ajándék, maga a karácsonyfa, a rajta lévő édességek számítottak a gyerekek ajándékainak. Ezeket ritkán vásárolták, igyekeztek mindent házilag elkészíteni. Almát, ezüstpapírba csomagolt diót, kockacukrot, krumplicukrot, mézeskalácsot, aprósüteményt kötöttek a fára (Király 1995, 117-118). Somogyban a karácsonyfát a Jézuska vagy az angyal hozta, ahogy azt Fekete István, gyermekkorára emlékezve, írta: „Később a kis Jézus születése elkülönült a karácsonyfától, amelyet újabban angyalok hoztak valamelyik közeli erdőből — de Jézuska parancsára —, mert egyes tudálékos negyedikesek szerint Betlehemben nincs fenyőfa, viszont az angyalok mindenütt jelen vannak...” (1973, 296.)

A rábaköziek régies karácsonyfájáról, amely a tárgy előzményének tekinthető, Timaffy László adott hírt: „A szentestét a legszegényebb családokban is bensőségesen ünneplik. Délutánra elkészülnek a házi munkákkal..., és felállítják a karácsonyfát. Ez a múlt század végétől vált általánossá. Azelőtt galagonya, kökény vagy mogyoróbokorból vágtak alkalmas vesszőt, megfűrták néhány helyen, a lukakba fenyőágot, vagy fagyöngyöt szúrtak, s erre aggatták rá a diót, almát, kivágott díszeket, süteményt, valamint a házilag főzött karamellás cukrot papírba csomagolva. Az ágat felakasztották a mestergerendára... Kapuváron, Acsalagon, Fehértón még a fenyőfát is eleinte felfüggesztették az asztal fölé, s csak később állították talpra... A 'kis Jézus szamarának' búzáat, árpát, kukoricát tettek a karácsonyfa alá. Rábapatonán a Luca-napon kötött szalmacsutakat is. Kapuváron emlékeznek még rá, hogy a 'kis Jézus cipóját' is a fa alá tették. Máriácskának, 'csörgés' pogácsát, Szt. Józsefnek harapófogót, s még istrángot és fokhagymát is a rontások ellen. Csak századunk közepétől

változtak a karácsonyfák gyári díszektől csillogóvá, és az ajándékok is egyre drágábbakká.” (1991, 161.) Hajós Elemér 1940-ben elhangzott rádióelőadása szerint „az ötletekben korántsem szegény rábaközi zsellérember” még akkor is így, fenyőgallyakból vagy fagyöngyből készítette karácsonyfáját (1941, 27-28). Kapuvárról Podmaniczky Zsuzsánna említette ugyanebből az időszakból, hogy gyertyát is raknak a karácsonyfára (1943, 74). Szilsárkányban (Sopron m.) a karácsonyfát a gerendára akasztották. Az ünnepi asztalról nem hiányzott a mákos- és a diós kalács, valamint a gömbölyű fonott kalács, a *kalinkó* sem (XJMNA. 1339/90). A Felső-Répcse vidékének karácsonyfáját Szabó József közleményéből ismerjük. Karácsony böjttjéről (december 24.) írta: „Délután díszítették a karácsonyfát, mialatt a gyermekeket elküldték hazulról, hogy mire megérkeznek, várja őket a feldíszített karácsonyfa... A meghitt hangulatot növelte az egyik mennyezeti gerendára felakasztott karácsonyfa. Rajta mézeskalácsból kiszaggatott csillaggal, lovas katonával, karikákkal, szívalakokkal díszítve, s nem hiányzott róla az aranyozott dió és a csutkájával felakasztott alma sem. Répcevisi, zsirai, csepregi, büki adatközlőim szerint a dió a szerencsét, míg az alma a bűnbeesést jelképezte.” (Szabó 1988, 576.) Újkéren (Sopron m.) a karácsonyfát a férfiak a közeli erdőkből hozták, borókát vagy fenyőt. A feldíszített fát a szobában a gerendára akasztották, vagy a szekrény tetejére tették. Gyermekeik az *angyalt* vagy a *Kis Jézust* várták. Felsőporon (Sopron m.) Jó Dezsőné (szül. 1900) így emlékezett: „Amíg a gyerekek kicsik voltak addig szoktunk állítani karácsonyfát. Föl szoktam akasztani a pallásra, az ablak elé, mer’ azt nagyon bámulták, hogy kinek millen fája van.” (Bíró Ibolya gyűjtése, XJMNA. 675/71). Ugyanitt Stánitz Sándorné (szül. 1905) említette: „Én vótam a legnagyobb, hát én vittem be a fát. Fehér alsószoknyát szoktam fölvenni, fehér lepedőt a fejemre, aztán bementem. Én voltam a Kis Jézus, megkérdeztem, hogy jók-e a gyerekek? Nagyon megilletődtek mind, alig mertek szólni. Mikor rossz esztendő volt, akkor bizony sokszor földíszítetlenül vittük be a fát. Nem volt mit rakni rá.” (Níró Ibolya gyűjtése, XJMNA. 682/71.) Sopronudvardon (Großmutschen, Burgenland) a karácsonyfát az első szobában az asztal sarkára állították. Gyümölcscsel, apró süteménnyel, szentképekkel és ajándékokkal díszítették fel. Az asztalra tették a fonott kalácsot is, amit kör alakúra formáztak, a közepébe belefért egy gyertya (XJMNA. 1339/90). Tápon (Győr m.) borókafenyőt vágtak az erdőn, azt díszítették fel (XJMNA. 1334/90). Tényőn borókát vagy fenyőágakat hoztak. Utóbbiakat puha fába fűrt lyukakba szúrták, így készült a karácsonyfa (XJMNA. 1413/95). Rábaszentmihályon (Győr m.) a módos gazdák nagy fát állítottak, cukorral díszítették már a második világháború előtt is. A legszegényebbeknek csak egy-egy fenyőág jutott. Közülük a leleményesebbek bodzafába fűrték bele a fenyőágakat, így lett karácsonyfájuk. Dióval, almával, selyempapírba csomagolt kenyérhéjjal díszítették (XJMNA. 1408/95). Rábcakapiban (Győr m.) az 1939-ben létesült karácsonyfa alapítványra emlékeztek: „Tóth István kovács száz pengőt hagyott karácsonyfaalapra. Ebből veszik minden évben a karácsonyfát a templomba. A nőegylet pedig cukrot vesz a gyerekeknek, most már jó pár éve. Azon kívül három gyerek, a Szabó Emília, meg a kanász két gyereke kabátot kapott. Az ajándékot a pap osztotta ki a templomban.” (XJMNA. 1459/97.)

Mosontétényben (Tadten, Burgenland) az 1970-es évek első felében Bertl Petrei idős adatközlői úgy emlékeztek, hogy a karácsonyfa gyermekkorukban „nur a klaner Federbam” volt (1976, 253). Hogy mi a *Federbam* (Federbaum), arra Richard Wolfram adta meg a választ az Osztrák Néprajzi Atlaszhoz írt kommentárjának egyik jegyzetében. E szerint a *Federbam* a rábaköziek régies karácsonyfájával azonos szerkezetű: törzsébe lyukakat fűrtak, ide illesztették a fából készült ágakat, ám ezek nem zöld ágak voltak, hanem rájuk, zöldre festett tollakat ragasztottak. Morvaországban, Alsó-Ausztriában terjedt el, a bécsi karácsonyi vásáron is árulták. Több éven keresztül használhatták. Ugyancsak Petrei említette, hogy Burgenlandban karácsony második napja (december 26.) a kötelező rokonlátogatások és a karácsonyfák megtekintésének (*Christbamanschauen*) alkalma, például Óriszigeten (Siget in

der Wart), Vasfarkasfalván (Wolfau) és Sopronkeresztúron (Deutschkreuz) (1972, 165). Őriszigeten 1987-ben adatközlőm, Pathy Lajos (szül. 1926) említette gyermekkori karácsonyfájuk díszítéséről: „Karácsony előtt három héttel már sütötték a kekszeket, csillag, kör, szív, közepében gyűszűvel lyukat. Felfűzték a karácsonyfára. Piros almát, diót akasztottak fel.” Alsóőrben (Unterwart) karácsony estéjén az ablakokat is feldíszítették fenyőágakkal. Az 1920-as évekig a gerendára akasztották a fenyőfát: „még meg is lehetett pörgetni,” emlékezett gyermekkori karácsonyfájára Liszt Mária 1910-ben született adatközlő. Az 1920-as évektől már a karácsonyi asztalon állították fel a karácsonyfát. Fehér abroszt terítettek az asztalra, közepére a karácsonyfa mellé került a kihajtott lucabúza és a terményes kosár, mindenféle gabonával (búza, árpa, rozs, kukorica, hajdina). A gabona közé tojást, hagymát és némi pénzt tettek. Az asztal sarkaira került a rétes, a kalács, a gyümölcskenyér (körtéskenyér) és a kocsonya. Az asztalra, a karácsonyfa alá rakták a gyermekeknek szánt szerény ajándékot is. A karácsonyfa előtt az apa mondott imádságot, majd a gyermekek verssel folytatták:

Eljött a várvavárt nap, az égen csillagfény ragyog.
Jézuska fáját, ím elhozták a betlehem-i angyalok.
Köszönjük Neked édes Jézus, hogy szíved minket így szeret.
Az angyalok dalával együtt dicsérjük mi is szent neved.
Ha majd elmúlik a karácsony, te akkor is maradj velünk.
Ezt a kis családot szeressed óh, édes Jézusom.

E vers után az egész család karácsonyi énekeket énekelt (Madar 1994, 83). A Felső-Őrségben a karácsonyesti vacsora közben vagy után hozta az angyal a karácsonyfát, amely itt 1900 körül jelent meg, lassan terjedt. Akkor még a lakószobában a gerendán függött, mézeskaláccsal, almával papírszalagokkal díszítették. Vízkeresztkor bontották le. Még az 1970-es évek első felében, de korábban is a férfiak néhány nappal karácsony előtt a karácsonyfa beszerzésére indultak az erdőbe. Többen hozták a más erdejéből, mint a sajátjukból. A kialakult szokásjog szerint ezt minden erdőtulajdonos eltűrte, ezért soha senkit nem jelentettek fel. Úgy tartották, hogy a karácsonyfák végett minden erdő hasonló mértékben sérül, néhány fenyőfával szegényebb lesz. Az 1960-as évektől a siókra is állítanak egy kis karácsonyfát (Gaál 1977, 337). Gaál Károly hangsúlyozta, hogy Burgenlandban az 1930-as évektől kialakult lakókonyhában soha nem állítottak karácsonyfát, hanem mindig az első szobában, ahol a család a szentestét töltötte. A mestergerendára akasztott karácsonyfával kapcsolatban Gaál Károly egy funkcionális jellegű elgondolásának is hangot adott: „Amikor a lakószoba funkciója még nem szűkült be, a fát nem állíthatták az állandóan használt asztalra, azért azt a mestergerendára akasztották.” (1994, 40.) Burgenland majorjainak magyar uradalmi cselédeinél a karácsonyfa-állítás csak az első világháború után vált általánossá. Az anya díszítette fel szaloncukorral, papírlánccal. Nem karácsonyestére, hanem karácsony reggelére állították: az angyal hozta karácsony éjjelén (Gaál 1985, 52).

A nyugat-magyarországi horvátoknál (Horvátzsidány, Kópháza, Peresznye, Ólmod, Und – Sopron m.) az asszonyok karácsony böjtjén (*badnjak*, december 24.) kenyeret, különféle kalácsokat (*vertanj*, fonott kalács, kuglóf) sütöttek. Utóbbiakból egy-egy a karácsonyi asztalra került. Délután a szülők a család többi tagjának segítségével feldíszítették a karácsonyfát. Régen, amikor csak mézeskalács-készítményeket tettek a fára, a díszítés gyorsan elkészült. Később, amikor már gazdagabban díszítették, kialakult a díszek elhelyezésének módja, sorrendje. A díszítés az almákkal kezdődött, amelyeket a karácsonyfa törzse mellé akasztottak. Kijebb kerültek a sütemények és az aranyozott diók, majd a habsütemények, legkívülre a szaloncukor. A feldíszített karácsonyfát az asztal fölé, a gerendára akasztották. Az 1940-es évek előtt a karácsonyfa rövid volt, azóta egyre magasabb

lett, így már nem fért el az asztal fölött. A padlóra állították, ahonnan a mennyezetig ért. Nagy változáson ment át a karácsonyfa díszítés az 1940-es években, amikor a falusi asszonyok a főzőtanfolyamokon sok újat tanultak. Különböző sütemények készítését, így a habsüteményét, sőt még a szaloncukorét is. Édes tésztából süteményszaggatóval különféle alakzatokat készítettek: csillag, nap, hold. Ezek közepét kilyukasztották, hogy a karácsonyfára cérnával fel tudják akasztani. Amikor a süteményeket és a szaloncukrot elkészítették, esténként a család összeült kötögetni, csomagolni. Közben, ha valamelyik habkarika eltörött, azt a gyerekek megehették. Színes papírból különböző figurákat vágtak ki: angyalt, csillagot. A diókat befestették ezüst vagy aranyszínűre. Pálcikát dugtak a diókba, az ehhez kötött cérnával lehetett a fára akasztani. Az almákra ugyancsak cérnát kötöttek. A gyerekekkel elhitették: a kötözés azért történik otthon, hogy ezzel segítsenek az angyaloknak, akiknek karácsony előtt nagyon sok munkájuk akad. Egyedül nem végeznének vele karácsonyra. Az így előkészített karácsonyfadíszeket este hátravitték a pajtához, és valami alkalmas helyre tették, hogy onnan éjjel az angyalok elvihessék, ezzel díszíthessék fel a karácsonyfát, amit majd a kis Jézus vagy Mária hoz a gyerekeknek (Horváth 1978, 37-38). Horvátjárfaluban (Moson m., Jarovce), Dunacsúnban (Moson m., Čunovo) is madárfigurákkal díszített fonott kalács (*božitnjak*) került a karácsonyi asztalra. Mellé tányért tettek a kicsíráztatott Borbála-búzával, amit egyenesre vágtak, és gyertyát állítottak a közepébe. Az asztal közepén kis karácsonyfa (*krispam*, *božitno drivo*) állt. A horv. *krispam* ~ ném. *Christbaum*. Ma a karácsonyfát a földre rakják, közel az ablakhoz. Kis karácsonyfát a temetőbe is vittek a sírokra (Mrázová-Falt'anová 1999, 111; Botík 2001, 173).

A vasi Szlovénvidéken még a két világháború közötti időszakban is a mennyezeten lévő lámpakampóra akasztották a karácsonyfát (*krispan*). Elnevezése a szlovén köznyelvben *božično drevesce*, a szlovénvidéki *krispan* szó a német *Christbaum*-ból származik. Saját fenyőerdejükből szerezték be, almával, dióval színes papírba csomagolt fél kockacukorral, esetleg egy darab répával, fehér és piros papírszalagokkal díszítették. Újévre díszítéséből már csak a szalagok maradtak meg (Kozár 1996, 23). Felsőszölnökön újév után a papírszalagos kis fenyőfát a kúthoz, közkúthoz vagy a forráshoz vitték. A víz szellemének ezzel áldoztak, hogy ne apassza el a forrást (Kozár 1988, 67).

Muravidéken, Lendvahosszúfaluban (Dolga Vas) az első világháború előtt a gerendára akasztották a karácsonyfát (Halász 1999, 77).

Kocsról (Komárom m.) Fél Edit 1936-ban írta: „Karácsonyfa csak gyerekes háznál van. Itt se mindenütt... *Krisklindi* a rokonságból kerül ki. Ha meg akarnak ajándékozni egy gyereket, vagy gyerekeket a rokonok, akkor valaki asszony, vagy leány papírból álarcot szab az arcára, fejére és egész testére lepedőt terít, karjára kosarat vesz az ajándékkal, esetleg karácsonyfával, kezében csípővas van és virgács fűzfavesszőből. Ahogy besötétedett, lámpagyújtás után, kopog a külső ajtón, s *évatoztatott* hangon szól: „meggyűtt a krisklindi, begyűhet” — mennek ki elébe, hívják — „csak tessék, csak tessék”, benn a szobában megkérdezi: „Vót-e rossz gyerök, mer annak hoztam virgácsot — nincs itt rossz gyerök, mind jó e — ha jó, hoztam neki cukrot, tucc e imádkozni” — a gyerekek elmondják a Miatyánkot, mire megkapják az ajándékot. A rossz gyerekekre a Krisklindi rá is ver. Ha zsellérhelyen van a karácsonyfa, úgy azt ősisoron sokszor még nem állítják, hanem az asztalszögbe a gerendához kötik. Gazdahelyen már állított fa van.” (1941, 112-113.) Oroszlányban (Komárom m.) is egy idősebb családtag fehér lepedőbe burkolózva csöngetett, majd behozta a karácsonyfát, amit felfűzött pattogatott kukoricával, színes papírba csomagolt kockacukorral díszítettek. Szükségből egy-egy fenyőág, vagy a feldíszített leander is helyettesíthette. Oroszlányban arra is emlékeztek, hogy „még régebbi időkben” a karácsonyfa állítása nem volt szokásban (Földi szerk. 1991, 19-20). Krupa András is megerősítette, hogy Oroszlányban a XX. század elején a karácsonyfa-állítás még nem volt szokásban. Az 1920-as, 30-as években, ha állítottak is a gyerekeknek, házilag készítették díszeit (1996a, 10).

Bajnán (Esztergom m.) a feldíszített karácsonyfát a sarokpadra állították. A karácsonyi asztal fő helyére két cserép Luca-búza került. Ezzel díszítették a betlehemet is (Tisovszki 1990a, 89). Esztergom-Szentgyörgymezőn a karácsonyfa-állítás már a XIX-XX. század fordulóján is szokásban volt: „Régen nem ilyen fenyőfa, hanem borovicska, boróka volt. Feldíszítették, de nem volt olyan szép, olyan cifra, mint ma. Volt mézeskalács rajta, szaloncukor, amit otthon főztek, aprósüteményt sütöttek, azt is fölaggatták. Piros almát, szőlőt, diót is tettek rá, meg papírláncot, szalagot.” (Tisovszki 1987, 47-48.) A dorogiai régi karácsonyfája azonos volt a szentgyörgymezeiekével (Tisovszki 1990b, 74). Dorogon sok házhoz a köszöntő, adománygyűjtő *Krisztkindli-lányok* vitték be a feldíszített karácsonyfát. Csoportjukban egy lánynak ez volt a feladata, ő a *Baumtrogerin* (Tisovszki é.n., 7). Lábatlanban (Esztergom m.) az 1950-es évekig az erdőből hozott borókafenyőt kötötték fel a tisztaszoba gerendájára. Néhány apró alma, kockára vágott krumpli, apró szén került rá, utóbbiak selyempapírba csomagolva. A diót vízbe, majd lisztbe mártották, a végére gyufaszálat szúrtak, így került fel a fára. Pattogatott kukorica füzérrel, vágott dióval, mandulával megszórt aprósüteménnyel is díszítették. Az 1930-as években kockacukrot csomagoltak sztaniolpapírba, azt akasztották az ágakra. A második világháború után sokan házilag főztek szaloncukrot, kakaóval, vágott dióval ízesítették (Nádasiné Balatoni 2000, 201).

Pátyon (Pest m.) is borókafenyő volt a régi karácsonyfa. Tartója marharépból készült, virágcserep formára vágták, színes papírral bevonták, ebbe állították a karácsonyfát. Dióval, almával, linzertésztával, gyertyákkal díszítették. Aprószentek napján (december 28.) a karácsonyfa ágával megütögették a házbeli gyerekeket, hogy ne legyenek kelésesek (Szabó—Molnár 1986, 148).

Terjedt az ifjusági egyesületek révén is. Budakalászon a Mária-kongregáció leányai 1916-ban jótékony célú színielőadást rendeztek: a színdarabot december 25. és 30. között mutatták be négy alkalommal. A darabhoz a karácsonyfát Holli Antalné ajándékozta, amelyre 5 korona 50 fillérért szaloncukrot, 1 korona 20 fillérért gyertyát vettek. Az előadások tiszta jövedelme 512 korona 65 fillér lett. Prohászka Ottokár püspök saját kezűleg írta a színielőadásokról az egyházmegyei hatóságnak megküldött elszámolás hátlapjára a következő levélfogalmazványt: Ftdő Pléb. Úr! Örömmel vettem tudomást a budakalászi Mária-kongregáció áldozatkészségéről, s köszönetet mondok Tiszts.gednek buzgólkodásáért, mellyel a Congregációban a lelki életet s az összetartást előmozdítja. P.O. 1917. V. 28. (Kimutatás a budakalászi Mária kongregáció leányai által rendezett színi előadásokról 1916. évben. Egyházmegyei Levéltár, Székesfehérvár. 1030/1917, 7167, 4531 B.)

A Buda környéki, Duna menti délszlávoknál, úgy a görögkeletiekénél, mint a római katolikusoknál, még annyira sem vált hagyományossá a karácsonyfa, mint a környezetükben lévő magyar, német vagy szlovák településeken. Még a második világháború után is csak igen szórványosan jelent meg körükben, főként ott, ahol erős volt a más nemzetiségű-, vagy a városi hatás. Néhál a koma hozott keresztyermekének kis karácsonyfát. Budakalászon a karácsonyi szalma közé rejtették a gyermekeknek szánt ajándékot. Az első világháború előtt Juga Velimir még jogosan írta a magyarországi szerbekkel kapcsolatban: „A gyermekek karácsony előestéjét legjobban várják, ez pótolja náluk a karácsonyfa örömét. A szerb parasztembernél a karácsonyfa ismeretlen, ott a gyermekeknek más örömük van.” (1913, 30.) A délszláv családoknál a karácsonyi kalács és a karácsonyi tuskó helyettesítette a karácsonyfát. Mindkettő a karácsonyfa előzményének tekinthető. A kerek karácsonyi- vagy nagykalács (*božićni kolač*, *veliki kolač*) közepét a szerbek téstarózsával díszítik, piros fonállal átkötött bazsalikomágot szúrnak bele. Szentendrén bukszuságot szúrnak a kalács (*bogatica*) közepére, piros fonállal vagy szalaggal átkötik, és gyakran karácsonyfaszerűen feldíszítik színes papírral, aranyozott dióval. Elhelyezése, környezete is a karácsonyfáéval azonos: „Ma is általános, hogy karácsony böjtjén délután nagy szakajtóba, amit más célra

nem használnak, különféle terményeket: búzát, árpát, kukoricát, almát, diót, aszalt szilvát, szőlőt, fokhagymát tesznek bele, mindezek tetejébe pedig a karácsonyi kalácsot. Amikor még az asztal nem a szoba közepén állt, hanem a sarkon át elhelyezett pad előtt, akkor azon, a szentképek alatti végében tartották a kalácsot. Most rendszerint a fiókos szekrény áll a pad helyén, azon van a kalács.” (Deisinger 1972, 170-174.) A kalács nagy rózsájába az örökzöld ág mellé gyertyát is tűznek. Mind a karácsonyesti vacsora, mind pedig karácsony napjainak ebédjén az ünnepi asztal legfontosabb kelléke a kalács a rajta égő gyertyával. Felekezeti különbség tapasztalható az ünnep e fontos attribútuma felhasználásának időtartamában: „Mindenekelőtt szembeszökő az a jelenség, hogy amíg a karácsonyi kalács funkcionálása a katolikus délszláv lakosságnál a karácsonyi ünnepek ideje alatt tart — többnyire karácsony első napján kerül fogyasztásra —, addig a görögkeleti vallású szerbeknél egészen újév napjáig (január 14.) megőrzik, és csak akkor kerül széttörésre és fogyasztásra.” (Kiss 1988, 66-73.)

Karácsony böjtjének éjjelén (*badnja noć*) a délszláv családoknál nagy tuskót (*badnjak*) égettek, amely egész éjjel parázslott. Badnjak céljára lehetőleg keményfát használtak. Csobánkán az első világháború előtt a kiszemelt fát karácsony böjtjének napján vágták ki. Csak keleti irányból vághatták, a föld felett, a törzsét, amit nem volt szabad elhasogatni. Borostyánnal feldíszítve, lóval vontatták be az erdőről a faluba. Hazaérve búzával megszórták. Este a hat órai harangozással kezdődött az ünnep: ekkor vitte be szertartásosan a gazda a házba először a badnjakot, majd a szalmát. A tűzre tett tuskót a gazdaasszony keresztben háromszor megkente mézzel. Más fa ilyenkor nem égett a tűzhelyen. A badnjak tűzénél főzte meg a vacsorához készülő tésztát. Főzés után vörösborral oltották el, hogy sok boruk legyen. Másnap a badnjak paraszáról gyújtották meg az ebédhez a tüzet. Szenét vagy hamuját eltették, mert gyógyítóerőt tulajdonítottak neki: fog- és torokfájás ellen használták, néhol a gyümölcsfák alá szórták (Deisinger 1972, 174-175; Kiss 1988, 53-58).

Százhalombattán, Dunapentelén (Fejér m.) a szerbek a kisült karácsonyi kalács (*veliki kolač*) rózsájába, közepére gyertyát vagy bazsalikomot tettek. Kiss Mária újabb gyűjtéséből megtudjuk, hogy Százhalombattán dió is kerül a bazsalikom mellé: „A kalácsot lábasban sütötték — és sütik, kelt tésztából készül, míg a tetejére helyezett kis szimbolikus figurák gyúrt tésztából vannak, hogy ne veszítsék el formájukat. A kalács tetejére kerül Jézuska figura, madár, szérűskert, szőlő, stb. A kalács közepére kerül az ún. rózsa — ruža (ugyancsak tésztából), abba egy diót helyeznek és bazsalikomot, „bazsikát” tesznek beléje piros fonállal átkötve.” (1993, 62-63.) A székesfehérvári Rácvárosban a karácsonyesti szalmabevitel a legidősebb férfit illette. Kezében vagy a hóna alatt tartott szalmacsomóval lépett be a házba. A gazdaasszony megkérdezte: *Šta nosiš?* (Mit hozol?) A felelet: *Sreću i zdravlje, boga i božić!* (Szerencsét és egészséget, Istent és karácsonyt!) A férfi ezek után egy karácsonyi énekbe kezdett, miközben a szobát behintette szalmával. Indoklásuk szerint azért, mert Jézus is szalmán született. A szalmát a görögkeleti karácsony jelképének tartották: náluk szalma volt, míg a katolikusoknál karácsonyfa. Százhalombattán, Rácalmás (Fejér m.) az asztal közepére állították a szakajtót, amelybe a gazdaasszony különféle magvakat, búzát, rozsot, zabot, árpát, kukoricát, babot, lencsét rakott, majd ráhelyezte a karácsonyi kalácsot. Karácsonyeste az asztalhoz üléskor a gazda gyújtotta meg a karácsonyi kalács és a lucabúza közepén álló gyertyát, valamint az ikon előtti vagy alatti mécsest (Gelencsér–Lukács 1991, 591, 595-596).

A karácsonyfa-állítást az ercsi (Fejér m.) katolikus délszlávok hagyományos, az emlékezet szerint régi szokásnak tartották. A régi századfordulón született nemzedék tagjai gyermekkorukban már kaptak karácsonyfát. Tartója háromágú, középen átfúrt fatörzs volt, amit a sarokpadra vagy a sublóra állítottak. Díszítése arany- vagy ezüstpapírba csomagolt dióból, almából, papírfűzéből állt. A gyertya nem hiányozhatott róla. Ercsiben és Tökölön (Pest m.) ismerték a karácsonyfának egy régebbi, koszorú alakú változatát. Kör alakú keretre fenyőágakat és a felsorolt díszeket rakták. A gerendára akasztott koszorú közepére tojáshejéből

készített galambot helyeztek. A tojást négy helyen kifúrták, tartalmát kifolyatták. Az üres tojást hagymahéj levéllel megfestették, papírból csórt, farkat, szárnyakat ragasztottak rá. Az így elkészült madarat vékony zsinór segítségével olyan módon kötötték össze, a mennyezet közbeiktatásával, az ajtóval, hogy nyitásakor a galamb leereszkedett a szobába, becsukásakor felszállt a koszorú-karácsonyfáig. A görögkeleti szerbeknél később, városi hatásra, más nemzetiségűek, más vallásúak példája nyomán kezdett terjedni a karácsonyfa. Legelőször a székesfehérvári Rácvárosban, a polgárosult családoknál, ahol a régi századfordulón született nemzedék gyermekkorában már állítottak karácsonyfát (Demeter — Gelencsér — Lukács 1990, 149). Az 1920-as években már Dunapentelén is állítottak a gyermekes szülők, az itt élő, nagyszámú katolikus hatására. Rácalmáson, Százhalombattán viszont csak a második világháború után honosodott meg (Gelencsér — Lukács 1991, 601).

A baranyai sokacoknál és bosnyákoknál a karácsonyi előkészületek során a férfiak a bővedestéhez (december 24.) szükséges, jó paraszat adó tuskót (csert vagy tölgyet) vágtak. Bőved napján a háziasszonyok a karácsonyi, gazdagon díszített kalácsokat (*badnjača, ljetnjača*) sütötték. Ezekbe nem szúrtak örökzöld ágat, hanem az feldíszített karácsonyfaként jelent meg a sokac és bosnyák házakban: „A karácsonyfát (*bor, božićno drvo, Krispan*) a környező erdőkből hozták..., tésztából sült hold, csillag, nap és egyéb figurákkal, aszalt meggyel, cseresznyével, szilvával és mézeskaláccsal díszítették.” (Sarosácz 1968, 104). A karácsonyi asztalra tették a csíráztatott, zöldellő búzát, amelyben három gyertyaszál égett. Az alsószentmártoni sokácok a karácsonyt *Božić*-nak (Isten fia), december 24-e estjét *badnjak*-nak nevezik, amit magyarra *bővöd esté*nek fordítanak. Utóbbi nap délelőttjén vagy kora délutánján díszítették az asszonyok a karácsonyfát (*božićno drvo*). Általában az erdőből szerezték be, mivel a férfiak telente Benyovszky Móric gróf erdejébe jártak dolgozni. Az erdei fenyők közül hoztak egyet, amelyiket sikerült kivágni. Mások az árokpartról hoztak borókát (*borovina*). A lucfenyő a második világháborút követően kezdett terjedni, vásárlás útján szerezték be. Karácsonyfadíszül cénára fűzött pattogatott kukoricát (*pucanke*), színes papírkarikákat használtak. Siklóson a mézeskalácsostól (*liciter*) szokták előző pénteken megvásárolni a kis mézesbáb figurákat, amelyeket szintén a fára akasztottak. Némelyiken kis színes kép is volt: pásztorok, bölcső, szentcsalád (*pastiri, zipka, svata obitelj*). A kép nélküli mézeskalácsok rózsaszínűek vagy sárgák. A boltban vásárolható cukor karácsonyfadíszeken is hasonló képek jelentek meg. Így díszítettek az 1930-as évekig, a szaloncukor elterjedéséig. A második világháború után fokozatosan gazdagodott a díszítés. Csíráztatott búza (*žito*) is zöldellt a karácsonyfa alatt, Lucakor vetették el kis lapos tányérba. Tíz-tizenöt centiméter magasra nőtt karácsonyig, piros, rózsaszín szalaggal kötötték át. A karácsonyfát vízkeresztig tartották a szobában, nagyrítván ha előbb lefogyott róla minden, korábban is kivitték (Matovics 1976, 5-7). Bőved este a baranyai szerbeknél is a tűzhelyen tuskó (*badnjak*) égett. A díszes kalácsot (*kíćeni*), a gabonaféléket és az 1-3 égő gyertyát a karácsonyi asztalon együtt tartották. Fenyőfát a baranyai szerbek korábban nem állítottak. A karácsonyfa megjelenése a baranyai délszlávoknál az 1880-as évekre tehető (Sarosácz 1974, 283).

A szlavóniai magyaroknál (Kórógy, Szentlászló, Haraszti, Rétfalu – Verőce m.) az 1930-as évekig karácsonyfa helyett rozmaringágra akasztottak almát, szőlőt, diót, kis csengőt, kötöztek gyertyát. Azóta már *fenyőfát ötösztetnek az ólcsában*, a ma már kamrának használt melléképületben. A *karácsonifát ~ karácsonfát a porontyoknak az anyikák ötösztetik*. Talpba teszik vagy babbal teli fazékba állítják, amit szép törülközővel vagy krepp-papírral tekernek körül, hogy a bab ne lásson ki. A karácsonyfát *karácsonyi cukorral* (szaloncukor), habcsókkal. Aranyporral festett dióval, mézeskaláccsal, gyertyával, csillagszóróval, angyalhajjal, arany és ezüst szállal díszítik. Tetejébe papír angyalkát tesznek. Alája alma, lucabúza kerül. A feldíszített karácsonyfát az ablakon át teszik be a szobába. Újév után *levetkesztetik* A kórógyiak templomi karácsonyfájáról jegyezte fel Penavin Olga: „Van a templomba karácsonfa, magos, a nagylányok díszítik fen. Amiko a műsor kész, a gyerekek csomagot

kapnak. A szülők má előbb vitek zsírt, cukrot, lisztet, tojást, ebü sütnék. A csomagokat a tisztelendőnenike osztja ki.” (Penavin 1975, II. 25-27).

A karácsonyfa megismertetésében, elterjesztésében nagy szerepet játszottak a fővárosban és a városokban polgárcsaládoknál szolgáló, majd férjhezmenetelük után a falujukba visszatérő cseléd lányok is. Oroszlányban (Komárom m.) az első világháború után a városokban szolgáló lányok, asszonyok honosították meg a karácsonyfa-állítást (Végváriné Babirák 1999, 380).

b. Nagy Magyar Alföld

Alföldi terjedéséről a Békés megyei tanyákon, uradalmi majorokban, gyermekkori emlékeit felidézve, ezt írta nekem Debrecenből 1990. január 26-án kelt levelében Gunda Béla (1911-1994) néprajzprofesszorom: “Karácsonyfa: Nagyszénás környékén, a pusztákon, de a tanyákon is a század elején fenyőfácskát vagy valamilyen száraz ágat vitt be karácsony este a gazda, a fára burgonya s más hasonlóak voltak ráakasztva. Volt, hogy a gazda csak a pipáját és a dohányzacskóját akasztotta a “karácsonyfára”, s beköszönt, boldog ünnepeket kívánt. Ez utóbbi különösen erős emlékem, mert valamelyik anyai rokonomnál történt. Adatok: nagyszénási tanyák, Gáspártelek, Nagymajor, Csucs majorok.” Utóbbiakkal szomszédosak az újvárosi tanyák, ahonnan az 1908. évi karácsonyfa nélküli karácsonyestéjére így emlékezett vissza önéletírásában Csizmadia Imre: „Hamarosan este lett. Szentkarácsony estéje. Hófehér abrosszal leterített asztal, volt rajta sok minden. Diós, mákos, mazsolás kalács, alma, dió, mogyoró. Csak karácsonyfa nem volt. Pedig közel volt hozzánk az árpádhalmi halom, az tele volt fenyőfákkal. És sokszor megígérte idesatyám, hogy majd karácsonyra hoz fenyőágot, de mindig elfelejtette. Vagy nem is akarta komolyan. De azért kaptam egy füzér fűgét, mézeskalács huszárt meg egy hegyes *staniszli* cukrot. Más, nagyobb ajándékot nem kaptam. De azért nagyon boldogan telt el a karácsonyeste.” (1982, 51.) Két évtizeddel később, 1927-ben Csizmadiák a Vásárhelyi pusztán lévő tanyában már állítottak karácsonyfát két kisgyermeküknek: „Egy icipici fenyőág jelképezte nálunk a Jézus születését, rajta néhány darab szegényes karácsonyfadísszel: 15 dkg szaloncukor, három-négy ezüstpapírba burkolt közönséges dió, mogyoró, egy mézeskalács huszár. De az asztal terítve volt. Kalács, kifli, szergáliás sütemény és friss víz Mariska néném kútjából.” (Csizmadia 1987, 158.)

Endrőd községben (Békés m.) is számos alkalmi megoldás előzte meg a valódi karácsonyfát:

„Nálunk a *karácsonfa* úgy vót, hogy vót édesanyámnak egy szép nagy leanderfája. Aztat letürügettük [letörölggettük], édesanyám süttött rá kalácsbú kismadarat, akkor vett mézeskalácsot. Ez vót a karácsonyfa.

Nekünk meg szalmábú vót a karácsonfánk. A nagy szálakba drótot dugott, felfűzte, akkor a kicsiket is felfűzte. Akkor csinát egy négyszöget, akkor azt felakasztotta, akkor abba kisebbet csinát, az csüngött le, akkor arrú még kisebb, akkor a közepibe is úgy. Mézeskalácsot meg diót akasztottunk rá, mást nem

Hát minálunk karácsonfa, az hun vót, hun meg nem vót. Ha vót, akkor rozmaring vót. Kettő. Oszt azt feldíszítettük, feltettük a kanapé sarkára, avvót a karácsonfa.

Én még szedtem egy gallyat, süttöttem peracet, ráakasztottam: — Itt van fiaim, a karácsonfa.

Vót a lapos karácsonfa, az csak egy ág. Meg vót a kerek, azt ugye a jobb módúak tudtak venni, mer az mindég drágább vót. Emlékszek, én evvel nem vótam kibékűve (kibékülve) mint gyerek: hogy mér, van Pintérékné mindég olyan szép kerek karácsonfa, nekünk meg csak olyan lapos. Mosmán tudom. Édesanyám, ugye, örűt, ha csak gallyacskát tudott venni. Akkor oszt pálcát tűzött, a botot kiegyenesítette, úgy díszítette fel. Akkor vagy virágcserepbe tette, vagy rossz fazékba tett fődet, abba állította bele. Azután odatette a

sublótra.

Nálunk meg mindig olyan felakasztós karácsonfa vót. Mer szegínyek vótunk, és akkor édesanyám vett, vagy kapott egy-két gallyat. Akkor azt összepásztotta, összekötötte, oszt mindég a sarokba akasztotta fel, vagy a gerendára. Mer, ugye, gerendás vót a ház, oszt akkor jó szoros madzagot kötött rá, a gerendába egy szöget, oszt akkor fel vót akasztva.

Az én édesanyám meg szalagárés tészta sütött. Pogácsákat, azt gyűszűvel kilyukasztotta, cukorba mártotta, oszt azok vótak felakasztva a karácsonfára, meg ha futotta, akkor vett rá egy-két mézeskalács-szívet..., meg diót, kisebb almát kötött rá édesanyám. Mer én még tíz-tizenkétéves koromban is azt láttam, hogy fel vót akasztva a karácsonfa. Azt a Jézuska hozta... Az ódalsó ablakba tették mindég a karácsonfát, ültünk, édesapám mondta az éneket, édesanyám meg kint addig meggyújtotta a gyertyát, odavitte az ablakhoz. Akkor gyűtt be: Hallottam az angyalnak a szárnya suhogását, itt jár valahun! Itt jár! Közbe meg a legöregebb néném kiosont. Néztük az ablakot nagyon, hát csakugyan megjelent a fény, a gyertya. Sivalkodtunk: – Itt a Jézuska! Itt a karácsonfa! Akkor oszt édesanyám: – Maradjatok nyugodtan, majd én behozom. És akkor édesanyám behozta, aj, olyan öröm vót!” (Kiss 1995, 87-88.)

A Körös menti Sárrét településein (Dévaványa, Körösladány, Szeghalom, Vésztő, Füzesgyarmat) a XIX. század végén parasztcsaládoknál még egyáltalán nem állítottak karácsonyfát. Az első karácsonyfákat a tanító díszítette az iskolában, az 1870-es, 80-as években, ám ezek sokáig hatástalanok maradtak a falubeliekre. Először a falusi értelmiség, polgári réteg követte a példát, innen szivárgott le a földművesek közé. Általánosan elterjedté a sárréti községekben az első világháborút követően vált. Elhelyezéséről, díszítéséről, sőt egy előfutáráról is. Schwalm Edit gyűjtéséből értesülünk: „A fát, de legtöbbször csak egy fenyőágot, a szobai asztalra, ládára vagy kredencre tették. Ha kicsi volt az ág, bármelyik szabad falrészre felrakhatták. Minden faluban általánosan ismert a karácsonyfa mennyezetre függesztése az 1950-es évekig. Madzaggal átkötötték a fa csúcsát vagy törzsét, s ennél fogva rögzítették a mestergerendába vert szöghöz. Ha csak néhány kis ágacskát tudtak szerezni, fűzfaágból abroncsot készítettek, ebbe dugdosták körbe az ágakat, koszorú formára. Az abroncsot középen keresztfa kötötte össze, erre kötözött madzaggal erősítették fel a mennyezetre. Igyekeztek a karácsonyfát úgy elhelyezni, hogy mögötte tükör legyen, „a karácsonyfa belásson a tükörbe.” Gyakran csak karácsony két napján volt tükör elé téve a fa, majd vízkeresztig a sublótra, ládára rakták... Diót, almát, szentjánoskenyeret, kis szalmaláncot tettek rá dísznek. Cukros tésztából csillagot, karikát sütöttek, mézeskalácsot vettek: a fiúknak huszárt, a lányoknak babát, bárányt. Cukorkarikákat, kis figurákat aggattak rá. Napjaink karácsonyfája pedig falun is csillogó, üveggömbökkel, csillámokkal, cukorral, csokoládéval ékes, s leszorul róla a dió, alma, szalmalánc, mézeskalács.” (1975, 510.) A sárréti gyerekeknek, szüleik magyarázata szerint, a karácsonyfát az angyalka hozta. Még nem állítottak karácsonyfát, de a karácsonyi ajándékozás már szokásban volt a XIX. század végén, XX. század elején. A gyermekek kitisztították lábbelijüket, az asztal alá tették, és várták: mit hoz nekik a Jézuska? Szüleik éjszaka almát, diót, szalagot, esetleg cukrot tettek a cipőkbe. Ekkor még a Mikulás napi ajándékozás ismeretlen volt a Sárréten. A karácsonyfa általánossá válásával a cipőkbe való édesség ajándékozás Mikulás napjára helyeződött át.

Battonyán (Békés m.), nyilvánvalóan helyi szerb hatásra, a magyar háziasszonyok is egy nagy üres kalácsot sütöttek a karácsonyi asztalra, a közepébe gyertyát szúrtak. Akadtak olyan házak is, ahol az asztalra egy kosárba búzát vagy kukoricát tettek, ebbe állítottak gyertyát. A karácsonyi ajándékot Battonyán is az angyal hozta (Beck 1984, 120).

A mezőberényi németeknél szenteste (*Christowet*) rokon vagy ismerős felnőtt Jézuskának (*Christkindche*) öltözött, talpig fehérbe, arcát fátyollal letakarta. Ő hozta be a karácsonyfát (*Christkindchepom*), amely korábban összekötött fenyőgallyakból, takarmányrépába szúrt fenyőágakból állt. Almával, dióval, mézeskaláccsal díszítették (Banner

1973, 410). A mezőberényi szlovákok a karácsonyfát a XIX. század végén még nem ismerték. Az első világháború után a helyi polgárcsaládoktól vették át a fenyőgally (*halúzke*) állításának szokását, rá „flüsz” papírba csomagolt süveg- vagy kockacukor darabokat akasztottak. A módosabb házaknál az 1920-as évek óta állítanak karácsonyfát (Tábori 1973, 403). Krupa András összefoglalása szerint a karácsonyfa a magyarországi szlovákoknál a XIX. század végén jelent meg, valójában az első világháború után vált általánossá (Gyivicsán—Krupa 1997, 78). Békéscsabán a XIX. század utolsó negyedében a karácsonyfa (*stromčok*) a polgárosult lakosság körében általános volt: a helyi újságok hirdetéseiben ekkor már rendszeres a karácsonyfadíszek kínálata. A *Békésmegyei Közlöny* 1879. december 25-ei száma arról írt, hogy „a karácsonyfa csak úgy ragyogott a sok aranydiótól.” Ugyanez újság 1880. évi karácsonyi számában említették „a karácsonyfa aranyozott gyümölcsseit.” Jótékonyági célból felállított karácsonyfáról tudósított a *Békés* című újság 1894. december 30-án. Békéscsabán és Szarvason már az első újságcikkek megjelenésekor a jómódú parasztok házainál karácsonyfát állítottak. A nagyközségekben (pl. Tótkomlóson) ugyanez a társadalmi réteg gyorsan átvette a szokást. Ugyanakkor a városokban is csak az 1920-as években vált általánossá. A tanyákon lakó parasztcsaládok csak az 1920-as, 30-as években állítottak először karácsonyfát, de közülük néhányan csak a második világháború után (pl. Kardoson) (Krupa 1997, 81). „Népivé válása”, azaz a parasztság széles rétegeinél való megjelenése az első világháború után következett be. Szegény családoknál sok helyen csak egy ágacskát (*kúštik parožok*) tettek az asztalra, s ha nem tellett fenyőfára, más örökzöld ágakkal, leggyakrabban bukszussal pótolták. Az utóbbi évtizedekben a karácsonyfadíszek és az ajándékok gyökeresen megváltoztak: A házilag készített díszek, ajándékok helyett szinte kizárólag a kereskedelembe kapható tárgyakat részesítik előnyben. Békéscsabán a kizöldült lucabúzáat (*žitko*) is odatették a karácsonyfa mellé. A lucabúza korábban is a karácsonyi asztalon foglalt helyet, és jobban tisztelték, mint később a helyébe lépő karácsonyfát (Krupa 1971, 107; 1993, 794, 803; 1991, 57). Tótkomlóson (Békés m.) a karácsonyfa polgárcsaládoknál a régi századfordulón megjelent, de az egész lakosság körében csak az első világháború után vált általánossá (Krupa 1996b, 211). Nagylakon (Csanád m.) is állítottak karácsonyfát már a XIX. század végén, Pitvaroson (Csanád m.) a sokgyermekes postamester családjánál 1908 körül volt karácsonyfa. Kisebb helységeken (Nagybánhegyes, Csanádalberti) csak az első világháború után jelent meg (Krupa 1971, 106-107). Újkígyóson (Békés m.) korábban szenteste kis jászolt is bevitték a szobába a Jézuska számára. A karácsonyfa általánossá válásával a jászolbevités elmaradt (Krupa 1991, 13). Újkígyósi memorat szerint a karácsonyfát Jézuska kis csacsi húzta aranyzánkán hozza: „És akkor így az asztal alá nagyapám tett kukoricát egy szakajtókosárba, és akkor arra kötött egy kis kéve szénát, azt az asztal alá tette. És akkor mi kérdeztük, hogy az minek van. És aszonta, hogy: — Mert ha Jézuska hozza a karácsonyfát, abból a kukoricából meg a szénából a kis csacsi eszik. És akkor mink karácson estéjén örökké az ablak mellett ültünk, és vártuk, hogy az aranyzánkón a kis csacsi mikor hozza a karácsonyfát.” (Krupa 1981, 205.) Békés megye magyar és szlovák anyanyelvű lakosságánál, a karácsonyfa elterjedésénél nem az etnikai különbözőség, hanem a polgárosultság mértéke okozott időbeli eltérést: „A mikulás ajándéka, amelyet december 6-án, illetve előestéjén kapnak a gyerekek, ma a karácsony előtti első nagy általános ajándékozás napja. Sem az elterjedése, sem az ajándékozás módja, sem a mai egyéb jellegzetességei terén nincs különbség a szlovák és a magyar lakosság gyakorlatában. Hasonlóan az ugyancsak újkeletű karácsonyfa állításához (szlovákul: *stromčok*; nevezik magyar néven is: *Karácsonfa*). A karácsonyfa a Nagy Magyar Alföldön a múlt század második felében lett divattá. Szegeden az 1860-as években jelent meg, a Sárreuten a 70-80-as években. Békés megye városaiban, így többek között a szlovákok lakta Békéscsabán a múlt század végén terjedt el, főként a polgári családok és az elpolgáriasodott nagygazdák körében. A szlovák és a magyar kisparasztok, szegényebb rétegek az első világháború után kezdtek rendszeresen karácsonyfát állítani. De teljesen

általánossá a második világháború után vált.” (Krupa 1991, 59.)

Szegeden a betlehemes játék szereplői az 1870-es években már karácsonyfával léptek be a házakba (Kálmány 1878, 29). Bálint Sándor értelmezésében ez azt bizonyítja, hogy a karácsonyfa akkor még újdonság volt, ezért emelték ki, illesztették be a betlehemes játékba. Szendrey Zsigmond magyarázata szerint a karácsonyfa és a betlehemezés szokása némely vidéken összekeveredett, és a szegényebb gyermekek koledáló karácsonyfa-hordozásává lett (é. n., 284). Kovács János *Szeged és népe — Szeged ethnographiája* című, 1901-ben kiadott könyvében még ez olvasható: „A karácsonyfa szereplése nem régi a szegedi népnél, s általánossá még nem is vált, inkább csak a karácsonyesti vacsora a szokásos...” (1901, 310.) Az 1860-as évektől terjedő, a társadalom minden rétegében általánossá váló karácsonyfa egyik ágát a szegediek közül sokan kivitték a hozzátartozók sírjára. Vízkeresztig állt az asztalon, majd az ólba rakták, hogy a disznóknak ne legyen bajuk. Tömörkény István 1914-ben arról írt, hogy a karácsonyfa már a szegedi homok tanyáin is terjed: „Jönnek az ünnepek. Még egy kicsit messze vannak, de már jönnek, napról napra közelednek s a gyerek is érzi, mert bár nem régi a karácsonyfa szokása, de kijutott már a távol pusztaságok alacsony tanyaházaiba is. Ott ugyan nem úgy titokban készül, a papirosból való láncot maguk a gyerekek készítik... Ami az ajándékokat illetné a böjt napján, az nemigen szokásos. Még valami kis fenyőgallyat talán visznek ki a városból karácsonyfának, mert odakint nem terem egy fa sem olyan, amely télire el ne hullatná a levelét. De hát mi volna venni való... Elég oda egy-egy pénz ára cukor is, különösen, ha az savanyúbonbon.” (1994, 84-85.) Sövényházán (Csongrád m., ma Ópusztaszer) az istálló gerendájára kötötték föl. Szegeden, a tanyákon, Rábén, Hódegyházán (Torontál m., Jazovo), Újkigyóson (Békés m.), Csanádapácán a gyerekek kezdetleges játékszer, *karácsonyi bárányt* kaptak. A felnőttek székföldből formálták, báránygyapjút ragasztottak rá, gyufaszálból, vékony fácskából készült a lába, borsból volt a szeme. Karácsonyeste az ablakba rakták. Tápén (Csongrád m.) a gyerekeknek azt mondták, hogy a Jézuska hajtotta nekik az ablakba. A bárányt ma is a karácsonyfa alá, a lucabúza mellé teszik (Kovács 1901, 310, 315; Bálint 1980, 228).

Mórahalmon (Csongrád m.) karácsonyfát legtöbbször eperfaágból állítottak, amelynek ágait csipkésre vágott szélű zöld krepp-papírral fonták be. Ágaira diót, almát, színes papírba csomagolt kockacukrot akasztottak (Lele 1992, 478). Alsótanyán a család valamennyi férfitagjának ünneplő kalapját odatették a karácsonyfa alá. Tavasszal a költésre szánt tojást az ilyen *karácsonyi kalapból* rakták a kotlós fészkebe (Bálint 1977, 308).

Horgosról (Csongrád m., Horgoš) ismerjük a karácsonyfa egyik előfutárát, a *koronafát*, Móra István (1864-1957), az író testvérbátyja leírásából: „A karácsonyfát én még csak a kalendárium deczemberi képiről ismertem (Félegyháza). Hanem Horgoson (1886) láttam olyan karácsonyfát – gondolom most is van még, mert a piacon is árulták azidőt – a melyiknek a szimboliztikus jelentősége tisztább, könnyebb, mint a fenyőfáé. Ott a *koronafa*, *glédics* (*Gleditschia triacanthos*) ágait, töviseit becsavargatják cifrapapirossal, összekötnek kettőt-hármat, vagy átfonnak kettőt-hármat egy negyedikkel, az egészet virágcserepbe ültetik s a tüskökre szúrkodnak aranyozott diót, aranyozatlan almát. Mellette van a *sublaton* kétfelül két csészében vagy két kis tányérban a Luczakor vetett, azóta kizöldült karácsonyi búza.” (1913, 88.) Móra István Horgoson tanítószkodott. Kiskundorozmán (Csongrád m.) különösen a szegények kisméretű fát vagy gallyat tettek a karácsonyi asztalra, papírból piros-fehér-zöld láncot, aranyozott- vagy ezüstözött diót, almát tettek rá. Mézeskalács szíveket sütöttek, és azzal, kevés szaloncukorral, gyertyával is díszítették. Jobbmódúak nagy fát állítottak, az már nem az asztalon állt, hanem valamelyik sarokban. Vízkeresztig nem nyúlhattak a fához, nem dézsmálhatták meg. Az utóbbi évtizedekben már a legtöbbször magas fát vesznek, színes villanyégőkkel szerelik föl, sok szaloncukorral, díszekkel ékesítik (Bellon 1995, 485). Mindszenten (Csongrád m.) a karácsonyfa-állítás az 1900-as évek elejétől ismert, a faluban és a tanyákon egyaránt. A módosabb házaknál fenyőfát állítottak, a szegényebbeknél csak

fenyőágot. Akadtak olyan családok is, amelyek száraz ágot díszítettek fel. Otthon készített csemegék: mézeskalács figurák, „szalagárés tészta”, felfűzött pattogatott kukorica ékesítette a karácsonyfát (Demeterné 1996, 559).

Makón korábban zöldfát, később fenyőt díszítettek fel szentestére vagy karácsony első napjának reggelére. A legszegényebbek, a tanyán lakók is gondoskodtak legalább egy kis ágról: „Egy kis fenyőfát édesanyám mindig beszörzött, azt földízítette, de olyan nagy ajándékok nem vótak.” Általában a szublóton helyezték el. Több helyen körberakták agyagból és vattából készült karácsonyi báránnyakkal. Ide került a lucabúza is (Markos 2003, 200). Apátfalván (Csanád m.) a régi századfordulón kezdett általánossá válni a parasztság körében is a karácsonyfa-állítás. A korai karácsonyfák között még sok volt a tujafa. Alá agyagból készült báránnyakat és pásztort tettek. Az 1920-as évek előtt *bóti cukor* (bolti cukor) még nem volt rajta, hanem dióval, mogyoróval, almával, színes papírból összeragasztott láncsal és kis gyertyákkal díszítették (Szigeti 1982, 198).

Penavin Olga *Népi kalendáriumában* a vajdasági magyarok karácsonyfájáról írta: „A karácsonyfa régen nem volt fenyőfa, hanem tuskés koronafaág, feldíszítve az almáriumba került a lucabúzával együtt... Karácsonyfa helyett rozmaringágra kötöttek gyertyát, kis csengőt. Újabban fenyőt díszítenek. A fenyőfa alá kerül a lucabúza meg az ajándékok. A fa alatt van még egy mogyorófavessző, amivel a gyerekeket fegyelmezik.” (1988, 158). Doroszlón (Bács-Bodrog m., Doroslovo) az 1897-ben született Szalai Katalin a lucabúza és a karácsonyfa kapcsolatára utalt: „Nyócvan esztendő vagyok, de amióta az eszemet tudom, Luca napján mindig vetünk búzát, ojan kistányérokba. Régen még rossz fazékba is, amibe aztán a karácsonyfát állítottuk... Még most is ritka az ojan ház, ahun nem vetnek búzát Lucakó.” (Kovács 1997, 154). Doroszlón a XX. század elején még a lécből faragott karácsonyfákat is használták. Az első világháborút követő években a temetőárokban vágtak kökény- (*Prunus spinosa* L.) vagy szentjános (*lepenyfa*, *Krisztus-tővis*, *Gleditsia triacanthos* L.) ágakat. Díszítéskor a tövisre almát, aszalékot szűrtak. A karácsonyra sült fonatosba ugyanúgy egy csokrot állítottak, mint a délszláv karácsonyi kalácsokba: „Édesanyámék fonatost sült karácsonyra, és poharat állítottak bele, hogy luk maradjon a közepin. Azt tették az asztalra, és egy kis csokor mirhát (egynyári üröm, *Artemisia annua* L.) állítottak bele, és átkötötték aranyszálla, ezüstszálla, piros szalagga, és ez ott át háromkirálokig.” (Kovács 1997, 160.) Korábban a fenyőfát lucabúzas fazékba állították, később díszes állványra helyezték. A karácsonyfa alá teszik a lucabúzákat szép tányérban. Ugyancsak korábban a juhásznék gyapjú, vatta, kovász meg gyufaszálak vagy pálcikák felhasználásával juhokat, szamarakat meg juhászt készítettek, sokan ezeket is a karácsonyfa alá állították. Kovács Endre szép leírásából megtudjuk, hogy a németországi vendégmunkás sors hogyan hatott a doroszlóiak karácsonyfa-állítására: „Kenyér után Németországban kötöttek ki, és vendégmunkásként egy-két évtizedet töltöttek idegenben. Hazatérve újabb részletekkel gazdagították a karácsonyi népszokásokat. Advent kezdetén karácsonyfát állítanak a házuk erkélyén vagy az udvarán, és magukkal hozott, színpompás díszeket helyeznek rá, amelyek éjen át messziről hirdetik a Messiás eljövételét. Néhol élő fenyőfa szolgál karácsonyfának. Néhány év óta a templomtoronyra is fölkerült a nyugati szokást tükröző karácsonyfa.” (1997, 164.)

Tancsik Zsuzsanna (szül. 1914) naplótöredékében a doroszlóiak túskeág-karácsonyfájáról és a magasabb társadalmi csoporthoz tartozó kendergyáros család gazdagon díszített karácsonyfájáról is olvashatunk: „Nálunk a karácsonyfa sohasem fenyőből volt, hanem túskeágból. Ezt a mi környékünkön könnyen be lehetett szerezni, mert a falu szélén laktunk. Én voltam a legidősebb a testvérek közül, így én mentem el „fát” választani. Válogattam a bokrok között. Estefelé volt, a ködtől már alig lehetett látni, de azért csak mentem, mert mindig úgy láttam, hogy no, az ott egy még szebb, még formásabb bokor. Szép is volt, különösen, ahogy csillogott a zúzmarától. Nagy örömmel vittem haza. Utam a

szemközti Wittmann kendergyárosék ablaka alatt vezetett, meg is álltam, és benéztem az ablakon. Akkor rés volt a fényárban úszó szobába, az asztal közepén állt a pompásan feldíszített karácsonyfa, olyan díszekkel megrakva, amelyeket még sohasem láttam ezelőtt, a díszek között volt egy csengettyű is... Odahaza a „fát” már csak díszíteni kellett... Édesanyámmal a konyhában díszítettük... Amikor elkészültünk vele, odaállítottuk a szobai oldalablakba a gangon. Édesapám az öngyújtóját is ráakasztotta, csak úgy világított rajta. A szobában igazi karácsonyi hangulat volt. Öreganyám már délután behozott egy kéve szalmát, az asztal alá helyezte. A nagy asztal a szoba közepén állt, fehér abrosszal volt letakarva, az asztal végén a terítő alatt volt a karácsonyi fonott kalács. A karácsonyfa mindig a kis „ómárium” tetején állt, a két ablak között, a mestergerenda alatt.” (S. Kiss 2005, II)

Temerinben (Bács-Bodrog m.) Sándorné Jankovich Erzsébet (szül. 1908) emlékezett a két világháború közötti időszakban állított karácsonyfákra: „A régi jugoszláv időbe, mikor nem lehetett olyan könnyen se ezt a szúrós karácsonyfát kapni, se rendes karácsonyfát, akkó kórésöprüt díszítettek fő, sok helen meg ződ rutafát is. A fa alá tettünk diót, almát, szilvát, lucabúzáat a báránkáknak, két kisbáránt, számárt, pásztort. Sárbul, vatábul, színes papírbul csinátuk, vagy ha vata nem vót, bemeszetük fehérre.” (Csorba 1988, 156.)

Topolyáról (Bács-Bodrog m., Bačka Topola) Borús Rózsa a karácsonyfa két előfutárát, korai formáját is leírta: „Fenyőfát még a jobbmódú házakban sem díszítettek. A tehetősebbek vettek a piacon toronyszerű, fából készített alkotmányt, melyet krepp-papírral bevontak, s erre aggatták a fügét, aszalt szilvát, almát, diót, guráblit, szentjánost és a különböző cukrokat: szaloncukrot, medvecukrot, bocskorszíjat, sárgacukrot, krumplicukrot. A szegényebb családokban a karácsonyfát a hosszútüskéjű koronafaágával oldották meg. Vágtak néhány ágat, meghajlították, alul-fölül összekötötték, esetleg befestették vagy bevonták papírral. A vastagabb rész lett az alja, amit egy nagy fonottkalácsba beleszúrtak. A tüskére aggatták a cukrokat... Ha volt a háznak kis betlehem, odatették a fa mellé egy bögre zöldbúzával együtt, hogy a báránka is legelhessen.” (1981, 80-81.) Topolyán az 1874-ből fennmaradt karácsonyi gyermekvers egy versszakával a karácsonyfát köszönték meg:

Hogy lobognak a kis gyertyák,
Hajladoznak az ágacskák,
Alig bírva terhükkel,
Akár mi a szívünkkel,
Mellyel a szép karácsonyfát,
Megköszönjük Jézuskának.

Koronafaág-karácsonyfát a topolyai szállásokon az 1910-es-, a Szabadka határába eső Nagyfényben még az 1930-as években is állítottak. Készítését Zöldy Pál nyugalmazott postafelügyelő, szegedi néprajzi gyűjtő írta le 1971-ben. Édesapjuk Topolyán az 1890-es évek második felében még állított nekik ilyen karácsonyfát. Zöldy Pál *Néprajzi apróságok Topolyán az 1900-as évek táján* című pályamunkáját a budapesti Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára őrzi, a *szegényember karácsonyfáját* leíró részlete már 1972-ben megjelent egy szabadkai hetilapban: „A szállások körül és az utak mellett sok koronafa (gledicsfa) álldogált, hosszú tüskés ágaival, de helyenként kertek és udvarok kerítéseként sövény alakban is alkalmazták. A karácsonyfát ezeknek a koronafáknak és sövényeknek lehetőleg első-éves és sok tövist nevelt ágaiból állították össze. Ebben az esetben a tövis fő szerepet játszott, mert azokra akasztották, szúrták a díszeket. Előfordulnak olyan ágak, amelyeken két arasznyi hosszúságban nincs egyetlen tüske sem, tehát a *soktüskés* ágakat kellett levágni. A karácsony előtti hetekben az apa szemrevételezte a karácsonyfának figyelembe jöhető ágakat, és levágta. Általában három ágból készítették, de kettőből is lehet. Az ágakat napokig kell pihentetni az istállóban vagy kamrában, ahol a gyerekek nem akadnak

rá, és közben naponta többször is kell hajlítgatni, *törni* az ovális felé. Az ágak elég hajlékonyak, és egy-két tövisszúrás árán teljesen felveszik az ovális alakot. Ha három ágat hajlítunk oválisan annyira, hogy végeik egymást érintsék, vagy túlhaladjanak egymáson, akkor hat bordát, oszlopot kapunk, kellő számú tövissel, ha két ágat hajlítgatunk akkor csak négy bordánk, illetve oszlopunk lesz. A hatbordás tetszetősebb, teltebb, több a tövis. Ha az ágak olyan hosszúak, hogy az összehúzásnál végeik túlhaladnak egymáson, akkor ezek lesznek a fa lábai. A négy legjobban megfelelő lábat meghagyjuk, kettőt pedig a keresztezésnél levágunk, ugyanakkor a bordákat egyenlő távolságokra igazítjuk, és dróttal vagy spárgával körülölelve rögzítjük. A bordák az ovális tetején is érintkeznek, tehát ott is rögzíteni kell: szeggel, átfúrással, lekötéssel. Mikor a rögzítéssel készen vagyunk, már látjuk, hogy a fa meg tud-e állni a saját lábán. Ha igen, a lábakat egyenlő hosszúságúra faragjuk, hogy ne sántítson. Ha az ágak nem elég hosszúak, lábakra nem futja, akkor az ágvégeket a kereszteződésnél véglegesen rögzítjük. A karácsonyfát virágcserepbe, fazékba vagy ládába állítjuk, a lucabúzat jobbról, balról mellé tesszük. A díszítés az anyák dolga. A koronafa karácsonyfának az az előnye, hogy a kínálkozó tövisekre minden felszúrható, semmire sem szükséges külön akasztót kötni. Topolyai díszek: tisztára törölt alma, dió (nem mindig aranyos), szentjánoskenyér, füge, aszalt szilva és színes papírba helyezett kockacukor, esetleg szaloncukor. Egyes házaknál a lányoknak mézeskalács baba, a fiúknak mézeskalács huszár. Voltak helyek, ahol az ágakat színes papírszalaggal csavargatták körül. A feldíszített karácsonyfát csak nézni volt szabad. Aprószentek napján *megrázták* vagy *megfosztották*, az ehető részen igazságosan megosztottak a gyerekek, a fát pedig a kemencében elégették.” (1971, 51-52; 1972)

Zöldy Pál a topolyai *koronafa-karácsonyfát* nem csupán leírta, hanem 1971-ben gyermekkori emlékei alapján el is készítette. A figyelemre méltó szokástárgyat a budapesti Néprajzi Múzeum Szokás- és játékgyűjteménye őrzi (lelt. sz.: 71.171.3.). Györgyi Erzsébet leírókartonján ez olvasható róla: *Koronafa* két ága ovális alakúra hajlítva, egymásra merőlegesen összeállítva. A kiálló szabad négy vég lábakat képez, amelyeken a karácsonyfa megállni képes. Az ágak teljesen természetben talált állapotukban vannak, hántolatlanok. Kiálló hosszú tövissein díszek: kisméretű lapos almácskák, diók, aszalt szilvák, fügek, szaloncukor-papírba csomagolt krumplacukor, szentjánoskenyér, a *koronafa* terméséből néhány példány, valamint makk. Magassága: 49,5 cm, átmérője: 20-26 cm.

Topolyán a régi századfordulón nem csupán *koronafaág-karácsonyfa*, hanem a Borús Rózsa által említett *torony-karácsonyfa* is volt. Barkácsoló emberek vékony lécekből készítettek három-, négylábú toronyszerű állványokat. Oldalait apró szegekkel verték körül, ezekre akasztották a díszeket, a tetejébe vert szegre gyertyát is szúrhattak. A léceket színes papírszalaggal vonták be, ami ünnepélyes külsőt kölcsönzött a kezdetleges alkotmánynak. Fillérekért árulták a piacon a *torony-karácsonyfát*. Díszítették almával, dióval, szentjánoskenyérrel, fügével, aszalt szilvával, szaloncukorral, színes papírba csavart kockacukorral, mézeskalács-babával, -huszárral. A toronyt nem őrizték meg a következő karácsonyig (Zöldy 1971, 53).

Zöldy Pál topolyai emlékei alapján két *torony-karácsonyfát* is készített a Néprajzi Múzeum számára. Az egyik háromlábú (lelt. sz.: 72.46.1.), Györgyi Erzsébet leírókartonja szerint: Puhafa lécekből összeillesztett, szegezett állvány: három összetartó léce fölül kis kerek korongba fut, két magasságban léchevederek rögzítik. Az egész alkotmány rojtosra nyírbált, rózsaszínű selyempapírral bevonva. Lecsípott végű szögek állnak ki belőle, amelyeken a következő díszféleségek csüngenek, illetve vannak feltűzdelve: dió, aszalt szilva, szentjánoskenyér helyett gledicsia termése, füge, mokka-kockacukor sztaniol nélküli szaloncukor-papírba csomagolva, egy szentkép, a csúcsból kiálló szögön egy gyertya áll. Egy pólyás mézesbáb egészíti ki a díszítést. Az alap háromszög oldalai 19, 19, ill. 20 cm. Magassága: 46 cm + 5,5 cm a gyertya. A másik négylábú (lelt. sz.: 72.46.2.) anyaga, díszítése

az előzőével azonos. Alapterülete 19 x 19 cm, magassága 48 cm. Mindkét *torony-karácsonyfa* szentképe a kis Jézust ábrázolja.

Topolyán a középosztály körében már jóval a régi századforduló előtt elterjedt a fenyőfa-karácsonyfa, ahogy erről az 1874-ből fennmaradt karácsonyfát köszöntő vers és Zöldy Pál munkája is tanúskodik (1971, 53; 1972).

Pacséron (Bács-Bodrog m., Pačir) is általánosan elterjedt szokás a lucabúza vetése. A bögrében, findzsában, tányérban kikelt búza a meleg szobában karácsonyra magasra nő. Karácsonyeste a szépen megnyírt lucabúzáat szalaggal átkötik, és a karácsonyfa alá teszik dísznek. Ünnepek után a tyúkokkal etetik meg, hogy jobban tojjanak (Pénovátz 1974, 78). A német lakosságú Szentfűlöpön (Bács-Bodrog m., Filipowa, Bački Gračac) a második világháborút megelőző években már a hetivásáron árusított fenyőfát díszítettek karácsonyfának. Korábban itt is kökénybokor ágaiból vagy más tövises ágakból készült a karácsonyfa, amelyeket a határban, a temető szélén vagy az útmenti árkokban vágtek. Még korábban barkácsolt, festett, mesterséges állványokat is használtak, amelyeknek fakampóira akasztották a díszítést, az ajándékot. A fenyő karácsonyfát apró piros almával (*Christbaumäpfel*), aranyozott dióval, fügével, szaloncukorral, mézeskaláccsal, gyertyával (*Christbaumkerzen*), üvegből készült, ezüst színű karácsonyi csengővel, színes papírlánccal díszítették. Csúcsára sugárzó ezüst csillag vagy papírangyal került. A karácsonyfa alatt Szentfűlöpön is gipsz vagy agyag báránycák álltak, s melléjük tették a lucabúzáat is (Eichinger 1982, 9-10, 12).

Szajánban (Torontál m., Sajan) nem csak tányéron csíráztattak búzaszemeket Luca napjától karácsonyig, hanem a zöldellő vetésből is szedtek, s a karácsonyi asztal alá tették. A karácsonyi ebéd után a búzáat megetették a tyúkokkal, hogy sokat tojjanak. Ugyancsak a karácsonyi asztal alatt tartották az aprószenteki vesszőzéshez szükséges birshajtásokat (Katona 1974, 37, 46). Székelykeve (Temes m., Skorenovac) bukovinai magyar eredetű népénél az egyik kilencgyermekes családban így várták a karácsonyt, s „öregjeik” egyszerű karácsonyfájára is emlékeztek: „Reggel elmentünk a pásztorok miséjére. Hazaérve ott találtuk az asztalon a karácsonyfát. Egy-két alma, vagy narancs volt alatta, amelyet anyánk igazságosan ráncosított. Fenyőfa csak a gazdagoknál volt. Nálunk közönséges gyümölcsfaágat díszített fel anyánk, amelynek az ágait színes papírral besodorta.” „Öregjeink igen egyszerűen díszítették a fát. Háborús években egyébként is gyümölcsfaágat, vagy virágokat díszítettünk. Vannak, akik még emlékeznek arra, hogy régebben nem fenyőfát, hanem közönséges faágat vagy kórót vittek be a szobába, amelynek becsavargatták az ágait színes papírokkal. Ezen nem volt édesség, sem ajándék. A felpántlikázott faág alá esetleg csak egy almát tettek. A szülők néhol fehér lepedővel leterítkeztek, és úgy vitték be a fát.” (Botka 1983, 50, 53.)

Vajdaságban a karácsonyfa régi formáit újra készítik, sőt ajánlják. Erről tudósított a Pannon Lapok műsorújsága, az *RTV-Tipp* 1998. december 21-ei számában, ahol a *Határon túli ünnep* című képriportban a koronafa- és a tollkarácsonyfát láthattuk színes felvételen. Képaláírásuk jó információkkal szolgál: „Az úgynevezett glédics karácsonyfa a vajdasági Bánság Csóka nevű falujából való. Egy ágas-bogas, de mindenképpen szűrös, som-, vagy csipkebogyóágot állítunk a nagyobb méretű mázas köcsögbe vagy cserépbe. Az ágakra apró, piros-sárga almákat, dióbelet, fügét, aszalt szilvát, édes bolti kekszetek, egész fej fokhagymákat nyársalunk. A ‚hegyibe’ házilag sült, kereszt alakú kekszet állítunk, a ‚fa’ köré pattogatott kukorica füzéreket tekerünk, végül a kompozíció alá egy-két tálka vetett búzáat állítunk.” Egyetlen hibát tartalmaz a leírás: nem som- vagy csipkebogyóágot, hanem koronafa-, azaz glédicsiaágot kell használni. A somfa nem ágas-bogas és nem szűrös, a csipkebogyó-, vagy vadrózsaág sem tövises, hanem tüskés. Itt a fényképen is jól látszik a koronafaág, amelynek óriási töviseire szúrták a felsorolt díszítést. A tollkarácsonyfa képaláírása: „Ugyancsak a Vajdaságból, Völgyesből (Bácska) származik ez a különös

tünemény, melynél a vastagabb központi ágat és az oldalhajtásokat zöldre festett lúdtollakkal vonták be, és ezekre aggatták a papír díszeket és füzéreket, valamint a mézeskalács szíveket.”

Dél-Alföldről a XIX. század végén Bulgáriába települt szlovákok új lakóhelyükön, a Duna menti síkságon, Pleven környékén alapított három községben is állítottak gyümölcsfaág-, szárazág-karácsonyfát. Gorna Mitropolija faluban a dél-alföldi származású szlovákok megtartották a karácsonyt, de ott nem volt fenyő, sőt egyéb fa is alig. A Botík családnál az 1940-es években az édesanya karácsonykor mindig egy száraz szilvafaágot díszített fel, Fenntartották a padláson, karácsonykor lehozták, és a szobában felfüggesztették a gerendára. Almát, diót, cukrot raktak rá. Ján Botík kollégáknak (szül. 1938) 1947-ig, családja Csehszlovákiába történt repatriálásáig, ilyen karácsonyfája volt. Felmenőit még I. Ferdinánd (1887-1918) bolgár cár hívta telepesnek. Apai ágon Nagylakról, anyai ágon Torontál megyéből, Nagylajosfalváról (Padina) kerültek Gorna Metropolijába 1884-ben.

A bácskai bunyevácok karácsonyi asztalára feldíszített zöld ágat is tettek. Szabadkáról említette gyermekkorából az 1930-as születésű Giza Balažević. Ugyancsak Szabadkáról emlékezett vissza az 1940-es évek karácsonyestéire polgárosult környezetből Fabian Nevenka (szül. 1938). Apjuk a kertből hozott karácsonyi ágat. December 24-én délután a gyerekek apjukkal együtt díszítették fel az ágat, amit az ebédlőben helyeztek el. Az asztalra jászlat is állítottak, kicsíráztatott gabonát, almát, diót és díszes karácsonyi kalácsot tettek bele. Tésztából formázta meg édesanyjuk a kalács díszítését, a búzakalászt, madarakat, malacokat, bárányokat, virágokat. Egy krajcárt is belesütött. Újévkor felszeletelték, akinek a krajcáros szelet jutott, annak a következő évben szerencséje lesz. Lemeš Nemes-Militicsből (Bács-Bodrog m., Lemeš) Roza Fratić (szül. 1940) emlékezett a karácsonyi ágra: „A karácsonyi asztalon az asztalfőnél volt egy szépen feldíszített ágacska, a száraz kalács, gyertyák és zöld búza, amit Luca napján vetettek. Ebbe három kis gyertya van beleszúrva, ezek a három királyt jelképezik...” (Černelić–Petrović–Šercer 1998, 60-62.)

Kecskemét és környéke karácsonyfáját, Gaál Károly szóbeli közlésére hivatkozva, Richard Wolfram említette az Osztrák Néprajzi Atlasz kommentárjában. E szerint Kecskemét vidékén még 1928/29-ben is egészen ritka volt a karácsonyfa. Ha előfordult is, a szoba mennyezetén függő boróka volt, mivel a fenyőfa itt ritka. Főként az uradalmi gazdatiszteknel és néhány „jobb családnál” volt karácsonyfa, de ezeknél is a mennyezetre akasztották (Wolfram 1965, 42-43).

A keceliek (Bács-Kiskun m.) karácsonyfáját Szacsvey Éva leírásából jól ismerjük (1984, 875). Kecelen a többség úgy emlékezett, hogy karácsonyfa mindig volt, szüleik, nagyszüleik idejében is. Általában a piacon vették meg. A második világháború előtt leginkább borovicskát állítottak, amely a határ homokos részein nőtt. Innen hordták élelmes tanyaiak a piacra. Aki sajnált érte pénzt kiadni, az maga is vágthatott a határban. Egyes családoknál gyümölcsfaágakból készítették a karácsonyfát: papírszalagot „megbodorítottak”, és azzal tekerték be a csupasz ágakat. Az 1950-es évektől vált általánossá a fenyő karácsonyfa. A fára valót az asszonyok otthon maguk készítették: kicsi, kerek, lyukas kalácsokat, tésztából nyulakat, galambokat sütöttek, és felkötötték a fára. Piros-fehér-zöld selyempapírból vagy aszalt gyümölcsből láncot készítettek, diót, mogyorót sztaniolba csomagoltak, és piros almát is akasztottak a karácsonyfa ágaira. A karácsonyfának meghatározott helye volt a régi házakban: az asztal mögé, a sarokpad két szárának szegletébe állították. Kinn a tanyákon ez a hagyományos elhelyezés szinte kizárólagos volt, a falusi háznál a köznapi használaton kívüli tisztaszobába, a szublótra vagy az asztalra került. A köré elhelyezett tárgyak közül általánosnak mondható a lucabúza, -árpa, vagy -rozs. Néhány helyen emlékeztek, hogy kisebb, betlehemszerű készítményeket is őriztek a padláson, amelyeket a karácsonyfa mellé állítottak. Agyagból készült állatok, búcsús szobrocskák és szentképek voltak benne. Betlehemet a templomban is állítottak a jobb oldali első oltárnál. Régi szobrocskák, szentképek felhasználása mellett 1978-ban még úrhajós is került a

születéstörténetbe. Ugyancsak a templomban a főoltár mellé hatalmas karácsonyfát állítanak (Szacsvey 1984, 881). Kiskunmajsán az iparosok honosították meg a karácsonyfát, amelyről azt mondták a gyermekeknek, hogy a Jézuska vagy az angyal hozza. Korábban itt is „borovicska ágból volt a karácsonyfa, jó szaga volt neki, az volt a szegényember Jézuskája”. Régebben a gyermekeknek a karácsonyi aranybáránykát emlegették, azért kellett jól viselkedniük, hogy megláthassák. *Karácsony böjtjén* (december 24.) azt mondták nekik az ebédnél, ha húst esznek „nem látják meg, hogy mikor szalad a háztetőn az *aranybárányka*.” (Gulyás 1994, 355, 357.)

A kalocsai szállásokon a karácsonyfa szerény formában már az első világháború éveiben megjelent: porcelán bögrébe állítottak fenyő- vagy borókaágot, amit gyertyával, szaloncukorral díszítettek. Verebélyi Kincső helyszíni kutatásainak eredményeként a homokmégyiek karácsonyfáját közelebről ismerjük (1998, 508-509). Homokmégyen az 1950-es évek elejétől már, nem csak a környékről szerzett fenyőágakat díszítették fel, hanem a fenyőfát Kalocsán vették a piacon, általában 80 cm magasat. Később a karácsonyfák magassága folyamatosan nőtt. A házilag készített szaloncukor, az ezüstözött dió, sütemény helyére gyári szaloncukor, színes üveg karácsonyfadíszek kerültek. Homokmégyen is báránykát és lucabúzákat tettek a karácsonyfa mellé a sublóra.

Hartán (Bács-Kiskun m.) karácsony estéjén házról házra járt a *weisses Kristkindchen* csoportja. Közülük a Jézuska (*Kristkindchen*) pataji menyasszonynak öltözve, kezében karácsonyfát (*Kristkindchensbaum*) tart: papírlánccal, dióval, almával díszített kökényágakat (*Tornhecke*). Ezzel kapcsolatban Fél Edit megjegyezte: „Az Elzászból eredő karácsonyfa gyertya nélküli, függő ágacskákból állt. Kétségtelen, hogy a hartai kökénycsomóban ősi, megőrzött hagyományt kell, hogy lássunk.” (1935, 114.) Kiskőrösön már a XX. század elején elterjedt a fenyőkarácsonyfa (*karačonka*). Péterin és Dunaegyházán még legtöbb háznál a fenyőt helyettesítő növényt használtak. Péterin seprűbokrot (*pal'ína*) vagy bukszust díszítettek fel. Nagy feltűnést keltett, hogy a Budapesten dolgozó apa igazi fenyőkarácsonyfát hozott a faluba (Krupa 1997, 38).

Nagybaracsáról (Bács-Kiskun m.) került a Néprajzi Múzeumba a karácsonyfa egyik előfutára: a *karácsonyi termőág* (lelt. sz.: 64.17.1.) Készítette Szabó Andrásné 1963 karácsonyára, gyűjtötte Kríza Ildikó 1964 februárjában. Gledícsiaágakból alul-felül összekötözött; citrom alakú forma. Magassága 85 cm, szélessége 50 cm. A karácsonyi asztal fölé akasztották a szoba mennyezetére. Színes papírfüzérekkel, cérnára felfűzött pattogatott kukoricával, ezüstözött dióval, különböző alakú száraz süteményekkel díszítették. A *termőág* alatt a karácsonyi asztalon felállították, berendezték a sokalakos betlehemet is (lelt. sz.: 64.17.2-64.17.80.). Mindez jelenleg a Néprajzi Múzeum állandó kiállításán a karácsonyi asztalt és a *termőágot* bemutató vitrinben látható (Selmeczi Kovács – Szacsvey 1997, 61-62; Szűcs 2000, 377). A nem mindennapi tárgyegyüttesről gyűjtője egy későbbi tanulmányában írta: „A Néprajzi Múzeumban lévő egyetlen függesztett karácsonyfa dokumentumait 1964-ben Szeremléről, a hozzá tartozó díszeket Nagybaracsáról gyűjtöttem az adatközlőktől, akik tíz évvel korábban csak a gazdagon díszített gledícsia alapú *termőágot* vitték otthonukba. A talpára állított fenyőfát a *termőághoz* hasonlóan díszítették, a rajta lévő díszeket ünnep után megették vagy állatokkal, megetették, a fenyőfa hamuját tyúkólakba szórták.” (Kríza 2001, 414-412.) Eszerint Nagybaracsán a Szabó családnál az 1950-es évek első felében tértek át a függő karácsonyfáról az állóra.

Mogyoródon (Pest m.) a karácsonyfa mindig fenyőfa volt, amit a Szentjakab pusztai határrészben vágtak. Szegénysorsúak megelégedtek az egyszerű borókafenyővel is. A XX. század elejétől már vették is a karácsonyfát az újpesti, pesti piacokon. Nem csupán a házaknál, hanem a templomban is állítottak karácsonyfát: a főoltár két oldalára egy-egy magas fenyőfát. Otthon almát, diót, aszalt szilvát akasztottak a fára. A dióba, szilvába akáctövist vagy kihegyezett gyufaszálat szúrtak, arra cérnát hurkoltak, azzal az ágakra

kötötték. Felhasználták karácsonyfadíszül a katolikus kántor és az evangélikus tanító által küldött ostyát is: azt a felét, ahol a keresztre feszített Krisztus képe volt, ollóval kivágták, és cérnával felkötötték a fára. A kisgyertyák gyertyacsipesszel, az angyalhaj és a színes üvegdiszkek – mind piaci áru – az első világháború után kerültek fel a karácsonyfára. Mindig felnőttek díszítették a gyerekek tudta nélkül. Ők este, csengőszóra jöhettek be a szobába a feldíszített karácsonyfához. Néhol az is megtörtént, hogy egy felnőtt családtag fehér *angyalruhában* hozta be nekik a karácsonyfát. Ebben az esetben nem maradt el hibáik felsorolása, a jóra, imádkozásra, tanulásra való intés (Farkas 1988, 166-168). Bagon (Pest m.) emlékezet szerint karácsonyfát mindig állítottak, leggyakrabban *borókát*, a szegényebbek *macskatövis bukrot*, de az 1920-as évektől már hosszúlevelű fenyőt is. Papírba csomagolt égetett cukorral díszítették, s a szublóton tartották vízkeresztig, egyesek gyertyaszentelőig (Tóth 1988, 63).

Turán (Pest m.) korábban az éjféli misét követő vacsora után díszítették fel a karácsonyfát. Schram Ferenc szép leírása szerint: „A karácsonyfának tagadhatatlanul van valamelyes múltja Turán, általánossá mégis csak az utóbbi időben lett. Azt lehet mondani, hogy majdnem most front után van ez... Azelőtt a karácsonyt nem ünnepelték karácsonyfával a parasztnál, csak az uraknál. Ha láttuk az uraknál, majdnem elájútunk, hogy mijjen gyönyörű (a karácsonyfa). Régen e helyett *fenyőfazöldből* csináltak kis fát, mézeskalácsot, szívet aggattak rá. Ma már minden háznál szokásos a karácsonyfa. Andráskereszt alakú, középen lukas, csapolt tartóba állítják bele, s az asztalra teszik. Azelőtt a díszek is jobban házilag készültek: *szaragóras* süteménnyel (ez középen lyukas, hogy fel lehessen akasztani), tökmaggal, aszalt cseresznyével (kemencében aszadják, tűvel fűzik föl cérnára), szilvával, pattogatott kukoricával, arany dióval (cukros vízbe tették, utána aranyporral beszórták), almával, amelyet cukros vízzel kellett bekenni, attól kapta szép, fényes színét, és kockacukorral díszítették fel a fát, gyertyát is tettek rá. Újabban a bolti szaloncukor és angyalhaj kiszorította ezeket. Elkészülve a díszítéssel, felkeltették a gyerekeket: *kejj föl fiacskám, nézd mit hozott a Jézuska!* Ahol pedig nem keltették fel őket, ott ébredéskor volt annál nagyobb öröm, mikor első pillantásuk a csillogó fára esett. Újabban már az előestén megkapják a gyerekek a karácsonyfát. Vízkeresztig nem szabad hozzányúlni, akkor leszedik, és a fát eltüzelik.” (1972, 54-55.)

Zsámbokon (Pest m.) aki nem tudott fenyőfát szerezni annak a karácsonyfája rozmarinág vagy tujaág volt. Tetejére szentképet tettek, ágait otthon sütött, rózsa, csillag és szív alakú süteménnyel, dióval, színes papírokkal, gyertyákkal, saját készítésű szaloncukorral díszítették. Akármilyen szegényes is volt a karácsonyfa, a gyerekek nagyon örültek neki, amikor meglátták: letérdeltek elé, énekeltek, imádkoztak. Amikor a gyertyákat meggyújtották rajta, azt mondták, hogy édes kis Jézuskám, de fényes vagy, és megköszönték a Jézuskának a karácsonyfát. Egyes házaknál valamelyik szomszédasszony lepedőt terített magára, csengettyűt vett a kezébe, úgy vitte be a gyerekeknek a karácsonyfát (Lapu 1986, 147). Vankóné Dudás Juli *Falum Galgamácsa* című könyvében állított emléket a karácsonyfának: „Karácsony előtti héten megszerezték a karácsonyfát. Nem az üzletben, hanem az erdőből. Borókafát vágtak, ebből volt a karácsonyfa. Igen kedves bokrocska ez is, hasonló a fenyőhöz, csak sűrűek a lombocskái. Ugyanolyan tűlevelű, valami rokona lehet neki... Az ünnep szerves része volt a karácsonyfa. 23-án este már feldíszítették. De nem mindig cukorral ám! A faluban kevés hely volt, ahol fél kg szaloncukornál több lett volna a fán. Házilag süttek rá különböző süteményeket. Kukoricát pattogattak, belőle láncot fűztek, ezzel díszítették a fát. Papírrózsákat készítettek a téli estéken. Szinte versenyben álltunk egymással, kinek a fája lesz szebb, ékeesebb.” (1983, 311, 318.) Vankóné Dudás Juli a galgamácsai karácsonyfát könyvében négy rajzon is megörökítette.

A Tápió mente karácsonyfáját, elterjedésének körülményeit Barna Gábor tanulmányából jól ismerjük: „... a karácsonyfa a Tápió menti településeken emberemlékezet

óta megvan. Ebben feltétlenül a közeli Budapest hatását kell látnunk, hiszen maguk az adatközlőink is elmondták, hogy apjuk onnan hozta gyerekkoruk karácsonyfáját, s karácsonyi ajándékait. A falvak Budapesttől mért távolsága, Budapesttől függése tekintetében viszont eltéréseket láthatunk.” (1985, 762.) Tápióságon egyes házaknál a karácsonyfát a falba ütött szegre akasztották, máshol a saroklőca szögletébe vagy a szoba közepén asztalra állították. Ágaira tojással megkent *aranyos diót*, ezüstpapírba csomagolt aszalt szilvát, kis kerek kalácsot akasztottak. Az utóbbi időben néhányan szaloncukorral feldíszített kis karácsonyfát visznek ki karácsonykor a temetőbe, a sírokra. Kókán egyes családoknál a feldíszített karácsonyfát a gerendába vert szegre akasztották. Ugyanígy a szlovák lakosságú Sápon is. Tápiószentmártonban a karácsonyfa-állítás és -díszítés szokására nagy hatással volt a Magyar uraságnál látott karácsonyfa, amelynek helye itt is a saroklőca szögletében volt. Mögé állították a pásztorok karácsonyi vesszőjét is. Üriban is a saroklőcára vagy a sublőtra tették a karácsonyfát, mellette volt a helye a *pásztorvesszőnek*. Tápiószőlőben a karácsonyfa alá került a lucabúza is (Barna, 1985, 762-763.)

Nagykőrösön *karácsony szombatján* a református istentisztelet után este, a katolikus lakosságnál az éjféli mise előtt vagy másnap reggel került sor a karácsonyfa-állításra. A karácsonyfa a népi emlékezet szerint Nagykőrösön mindig fenyőfa volt, amit az ünnep előtt árultak a városban. A régi századfordulón a karácsonyfa-állítás a tanyavilágban még nem lehetett általános, a XX. század elejétől kezdve lett gyakoribb. Aranypapírba csavart vagy arany- és ezüstporral bekent dióval, almával, színes papírba csomagolt kockacukorral, gyertyával, papírfüzérrel, mézeskalács szívvel és karddal, fenyőtobozzal, pattogatott kukoricából készült füzérrel díszítették. A kereskedésekben vásárolt színes üvegdíszek, csillagszórók már a második világháború előtt terjedni kezdtek a parasztság tehetősebb rétegeinél. Nagykőrösön is a *Jézuska hozza* a karácsonyfát és az ajándékot. Ugyanakkor egyes házaknál megjelent a karácsony esti ajándékozásnál is a Miklós napról ismert maszkos alak: subában, fején kifordított kucsmával, báránybőrből ragasztott bajusszal és szakállal, zsákjában, tarisznájában hozta az ajándékot (Barna 1978, 446-449).

Túrkevéen (Jász-Nagykun-Szolnok m.) az 1940-es évek előtt sok családban egyáltalán nem állítottak karácsonyfát. Számos háznál nem fenyő, hanem tuja, boróka, papírral bevont száraz gally is lehetett, az anyagi helyzet függvényében. Ekkor a karácsonyfa még nem számított az ünnep olyan szerves részének, mint ma, amikor egységesen fenyőfát, fenyőgallyat állítanak. A karácsonyfadíszítés múltját jelzi a Túrkeve című újság 1899. december 10-ei számában Kertész Tódor fővárosi kereskedő hirdetése, aki „karácsony estére alkalmas játékszerek, ragyogó csillogó karácsonyfadíszek, karácsonyi és újévi ajándéktárgyak”-at kínált megrendelőinek. Figyelemre méltó a hirdetésből, amely számos más vidéki lapban is megjelenhetett az újévi ajándékozás számon tartása, amely pl. Erdélyben ekkor még virulens szokás. A karácsonyfadíszek újságokból való megismerése Túrkevéen nem csupán a városi értelmiség, hanem a lapokat járató kaszinók révén a gazdatársadalom különböző rétegei és az iparosok számára is lehetővé vált. Túrkevéen a két világháború közötti időszakban a gazdáknál és az iparosoknál a karácsonyfa még inkább csak kisméretű gallyat, s nem álló fenyőkarácsonyfát jelentett (Barna, 1991, 246-247).

A Tiszazugban a karácsonyfát mézeskaláccsal, dióval, „szalakérés” süteménnyel jobbra éjszaka díszítették. Fenyőgally vagy más faág is megfelelt, borókát vagy szilváágat cserépbe állítottak, pattogatott kukoricával, almával, dióval díszítették (Zomborka 1996, 461). Csépan (Jász-Nagykun-Szolnok m.) igyekeztek a karácsonyi asztalra minél többféle terményt tenni, és a karácsonyfára is minél többfélével felakasztani, *hogy gazdag karácsony legyen*. Díszítették *aszaltalmával*, *aszaltszilvával*, ezüstpapírba csomagolt dióval és cukorral. Barna Gábor gyűjtése szerint: „Csépan emberemlékezet óta állítanak *karácsonyfát*. Ez ugyan nem mindig fenyőfa volt, vagy nem minden családnál, hanem az ún. *laposfenyő* (borókafenyő), a szegényebbeknél esetleg egy nagyobb akác vagy bármilyen gally. A kisebb fenyőnek vagy

gallynak egy cserepet, köcsögöt töltöttek meg homokkal és abba szúrták, a nagyobb fának azonban kereszt alakú talpat ácsoltak. A fa mindig egy asztalon állott, de nem mindig arra az asztalra tették, amelyiken ettek is. Egyes családoknál a kisebb fenyő- vagy más gallyat egy cserépben az ablakba is helyezhették. Azoknál a házaknál, ahol volt *tiszta-szoba*, ott helyezték el az asztalon. Csépán a karácsonyfát legtöbbször már 24-én délután vagy a szenteste, még az éjféli mise előtt feldíszítették. A karácsonyfára dísznek *madár*, *baba*, *szív* és más formájú *mézeskalácsokat*, *aranyozott almát* és *diót* akasztottak. Elsősorban a szegényebb családoknál cérnára fűzött *pattogatott kukoricafüzérrel* is díszítették. Sok helyen sütöttek *csillag*, *hold*, *kör* formájú *aprósüteményeket*, amiből a fára is akasztottak. *Szaloncukor* is volt már, de erre csak a tehetősebbek áldoztak, a többiek *cukrot* csomagoltak papirosba, és úgy akasztották fel a fára. Sokszor még a fa alját is telerakták almával, gyümölcssel, süteménnyel. *Gyertyát* mindig tettek a fára... A karácsonyfát, még ha erősen is hullajtotta levelét, nem volt szabad kidobni, mert akkor elpusztulnak a jószágok. Úgy mondják, hogy *meg kell érni vele az újat*. A padlásra kell feltenni, és ott az szerencsét hoz. A karácsonyfát mind a mai napig általában *vízkeresztkor* szedik le.” (1982, 371.)

A tiszaiorsiek (Jász-Nagykun-Szolnok m.) régies karácsonyfáját Gulyás Éva tanulmányából ismerjük. Szokás volt Tiszaörsön is, hogy a fenyő karácsonyfa elterjedése előtt egy *tüskés ágat*, *gallyat* vittek be a szobába, és azt díszítették fel: „... nagyanyám még a szépajától hallotta, hogy ezt *kincsnek* hívták. Felakasztották a mennyezetre, és almát, diót kötöttek rá. Később már papírcsíkkal is díszítették. Még az 1880-as években is csak száraz, tüskés ágat tekertek be krepp-papírral, és almát, diót, gyertyát tettek rá. Régen szokás volt, hogy boróka ágat díszítettek fel és a gerendára akasztották. A rajta lévő papírcsíkok a paradicsomi kígyót, a gyertyák a világ világosságát jelképezték.” Előfordult, hogy száraz akácfa ágat csavartak be bevagdossított selyempapírral, feldíszítették pattogatott kukorica füzérrel, selyempapírba csomagolt kockacukorral, *szalagáriás* süteménnyel, kelt tésztából sült pipiske madárral, amelynek kendermag volt a szeme. Aszalt almát, diót, szentjánoskenyeret is akasztottak rá. Néhány háznál az ablakban lévő muskátlit díszítették fel színes papírcsíkkal, dióval, almával. Tiszaörsön a mai értelemben vett fenyő karácsonyfa az 1930-as évektől kezdett terjedni, elsősorban az értelmiség és a módosabb családok körében. Tiszaörsre a szomszédos tiszaiigari cigányok hozták a fenyőfát, a Széky féle erdőből (ma tiszaiigari arborétum) lopták, élelemért, pénzért árulták. A feldíszített karácsonyfát a szobában az ablak közelébe állították, hogy a járókelők láthassák. Házilag készített szaloncukorral, aranyozott dióval, mogyoróval, mézeskaláccsal, piros almával díszítették. Piros almát azért akasztottak a fára, hogy az eladó lány olyan szép és egészséges legyen, mint az alma. Az otthon sült mézeskalács díszeknek egészségvarázsló szerepet tulajdonítottak. Gyermekikkel elhitették, hogy a karácsonyfát az *angyalka*, vagy a *Jézuska* hozza. Hozzá tartozóik sírjára is karácsonyi fenyőágot szúrtak, esetleg gyertyát is gyújtottak. Az idősebb, gyermekeiket már szárnyukra eresztett, házaspárok fa helyett csak egy fenyőágot állítanak vázába. Tiszaörsön is általában vízkeresztkor bontották le a karácsonyfát (Gulyás 1992, 372).

Hevesen a két világháború közötti időszakban, de sok háznál még az 1950-es évek elején is borókát díszítettek. Az asztalra állították vagy a hegyénél fogva a mestergerendára erősítették fel. Almával, aranyozott dióval, a vásáron vett mézeskalács figurákkal díszítették (Schwalm 2001, 470).

A XX. század első felében Poroszlón (Heves m.) is csak kevés parasztcsalád vásárolt fenyő karácsonyfát. Sok háznál csak egy letört tuja- vagy fenyőág pótolta ezt. A letört ágat egy nagy krumpliból szúrták, úgy állították bele a tejesfazékba. Arany- vagy ezüstszínűre festett dióval, kis almákkal, házilag készített szaloncukorral díszítették. Utóbbihoz a cukrot tejben megfőzték, kis kávét tettek hozzá, majd a kihűlt szirupot feldarabolták, selyempapírba csomagolták. Színes papírcsíkokat egymásba fűzve tojásfehérjével összeragasztottak, a hosszú papírfüzérekkel is a karácsonyfát díszítették. A gyermekeknek azt mondták, hogy a

karácsonyfát a Jézuska hozza. „Fél évszázaddal ezelőtt még nem voltak azok a színes, csillogó üveggömbök és karácsonyfadíszek, elektromos gyertyák... Ma már legtöbbször vásárolt karácsonyfát díszítenek föl a mai csillogó karácsonyfadíszekkel. A karácsonyfa alatt pedig megtalálható a modern gyermekjátékok sokasága, és kisebb ruházati cikkek is...” (Kovács 1994, 49-50.)

Mezőkövesden (Borsod m.) a második világháború előtt az anyák vitték haza a kis fácskákat a piacról. Lucfenyőre nem tellett, borókafenyőt vettek, némelyik abból is csak egy ágat. Telerakták pattogatott kukoricafüzérrel, aranyozott dióval, színes papírszalagokkal, néhol papírba burkolt kockacukor is került a karácsonyfára (Dala 1941, 27). Gari Margit 1907-ben született mezőkövesdi summáslány látomásszerű visszaemlékezésében olvashatjuk: „Mert mikor az édesanya díszíti a karácsonyfát, teszi rá az első almát, az már öröm, öröm! De míg köti a fát (díszíti), mindig énekel. Mikor a borókát felakasztotta az átfára, szól a gyerekeknek: itt van a szép karácsonyfa! Szaladunk be. Édesanyánk meg elkezd:

Itt van a szép karácsonyfa
az égből az angyal hozta.

Kérdeztük, hogy hozta az angyal? Hát az ablakon berepült vele. Aztán akkor mondták édesanyámék: tudjátok-e, mikor a pásztorok meghallották, hogy megszületett a Kisjézus, mert az első angyal a pásztorokhoz szállt: pásztorok, megszületett a világ megváltója, az elsők ti vagytok, a szegény emberek, akiknek hírül adom. Mert ő is istállóba született, hogy nekünk példát adjon, hogy ne zúgolódjunk a szegénység ellen. Meghallották a hírt az erdőben a vadak! A fák az erdőben egymásnak hajladoztak, köszöngettek, még ami görbe fa volt az erdőben, az is kinyújtotta a derekát, mert megszületett a Kisjézus.” (Fél 1993, 241; 1983, 301-302.) Gari Margithoz hasonlóan irodalmi értékű, ugyanakkor néprajzi szempontból igen értékes leírást nyújt a mezőkövesdi karácsonyfáról Sándor István:

Iparosok, értelmiségiek szemében Mezőkövesden is az erdei fenyő jelentette a karácsonyfát; matyónak — akármilyen jó gazda is volt — csak a boróka. Talán a régi gyógyító eljárások emléke tapadt a cserjéhez, abból az időből, amikor egész falvakat próbáltak meg borókából rakott máglyák füstjével fertőtleníteni. Ma is úgy vélik, százszorta jobb a szaga, mint a másoknak; emlékeznek arra is, hogy az öregek, ha bűze volt valaminek, lecsíptek a borókából egy darabot, meggyújtották, végigvitték a házon, azzal verték el a szagot. Erre azonban csak karácsony körül adódott alkalom, amikor az erdő belátogatott a községbe, mert a boróka Mezőkövesd határában nem honos.

Ádventben, piaci napon megrakott szekerek jöttek Kövesdre borókacserjével, „felfőgyiek” hozták a Bükkből, Mátrából, kizöldült egy néhány órára a fagyos, szürke tér. A vásárlók húszat is szemügyre vettek. Legyen takaros, gömbölyű, ne pedig féloldalú; legyen hetven-nyolcvan centimétere, ha egy méter, akkor már túl magas. A vásárlás az asszonyok, édesanyák dolga volt. Régi jellegzetes kép, amint kiki a hóna alatt viszi haza: — „ó, de szúrós volt, Istenem!” Otthon azonban akkor még nem került a házba, kitették a hóra, hidegre, hogy ne „itt benn száradjon.” Csak karácsony böjtjén vitték be; akkor „délután, estefelé őtöztették” — nem díszítették — a legtöbb háznál.

Ünnep előtt sok a dolog, munkával járt a karácsonyfára való előkészítése is. Kukoricát pattogtattak, felfűzték cérnára, hogy körülérje a karácsonyfát többször is. Mint mondják, olyan hosszát fűztek, „amekkora a türelmük bírt.” Színes papírokat is nyirkáltak el láncnak, tojásfehérjével ragasztották össze a papírcsíkokat, a láncszemeket egymásba aggatták vegyesen, hogy tarkabarka legyen. Mézeskalácsot vettek, különösen angyalkákat, báránykákat, megvolt annak is a rendje, melyik ünnepre kinek mi való, kinek mikor jár szív, huszár vagy pólyásbábu. Vettek néhány darab szentjánoskenyeret is. A dióba gyufaszálat szögeltek, tojásfehérjébe mártották, aranyporral bearanyozták. A szentképeket „tővel” varrták

keresztül, ilyenkor a fára szánták, amit csak hoztak búcsúból. Az alma soha el nem maradhatott a karácsonyfáról.

Férfiember dolga volt, hogy ha a boróka töve hosszú volt, elfűrészelve három-négy centiméterre az alsó gallyaktól. Gondosan kellett fűrészelni, mert a karácsonyfa töve csüngött alul, a tövét mindenki látta. A boróka hegyibe pedig árpamadzagot kötöttek, annál fogva akasztották fel, mindig az asztal fölé, a saroklócához, de nem közvetlenül az asztal fölé, hogy ne arra hullassa rá az elszáradt tűket. Karácsonykor egy időre leszedték az átfáról a gömbölyű findzsák kettős sorát, habár a háznak „ékességi” voltak. Az átfala belső oldalába egy nagyobb szöveget ütöttek, hogy a fát jól megbírja, erre akasztották rá a legfelső gallyához kötött madzaggal. Ott függött, ott díszelgett azután vízkeresztig szabadon. Az almát mindig a töve felé tették az erős gallyakra, a többi holmit tetszésük szerint, úgy, hogy szép tarka legyen.

Mikor azután késő délutánra a karácsonyfa így fel volt öltöztetve, az édesanya karjára vette a kicsit, a többi gyerekek körülvették, az öregek, férfiember is odahúzódtak. Szólt az ének a gyermekdalok dallamán:

Itt van a szép karácsonyfa,
Az égből egy angyal hozta.
Telerakta minden jóval,
Aranydió, mogyoróval.

Az édesanya az ének ritmusára karján táncoltatta a karonülő gyermekeket s mutogatta: „nézd csak, de szép!” Gyertya nem volt a karácsonyfán; nagyon ritka volt, aki mindenszenteki „csavargott” gyertyát kötött rá.

A mennyezeten függő karácsonyfa alatt az asztal belső sarkán rendezték be a karácsonyi jászolt, a *betlehemet*. (Sándor 1975, 705-707).

Mezőcsáton (Borsod m.) Joób Emőke, az Eötvös Loránd Tudományegyetem néprajz szakos hallgatója gyűjtött a téli népszokásokról, így a karácsonyfáról is: „A karácsony méltó megünneplésének ma elengedhetetlen tartozéka a feldíszített fenyő. A mezőcsáti öregek emlékezte szerint ez fiatalságuk idején még korántsem volt így. »Karácsonyfát minden huszadik családban, ha állítottak. Ez nem a vallástól, hanem a tehetőségtől függött.« Néhányan utaltak ugyan a faállítás szokásánál a vallási különbségekre, mondván, hogy a katolikusok inkább igyekeztek fát állítani, mint a reformátusok, de véleményük summázásakor mégis valamennyien csak kimondták: nem a vallás, hanem az anyagi lehetőségek döntötték el, hogy egy-egy család megengedhette-e magának a fényűzést. Volt úgy, hogy csak egy gallyat törtek, azt díszítették fel. Egy 78 éves adatközlő elmondta, hogy nyolc éves volt, amikor először látott az iskolában karácsonyfát, aholis a tanítónő állította azt. Több adatközlő utalt rá, hogy fenyő hiányában más fának, esetleg cserjének: borókának, kökénynek, vadszilvafának egy gallyát *öltöztették fel*. »Karácsonyra jó volt még a kökény is, mert volt rajta tövis, azt arra tudtunk akasztani. Vagy ahol kökény nem volt, ott vadszilvafa volt.« A karácsonyfát illetve a gallyat aszaltszilvával, almával, mézeskaláccsal, »cifra papírral«, dióval, papírba burkolt piritott cukorral, *szalagáréval* (apró, kerek perec), gyertyákkal díszítették fel.” (Joób 1971, 179-180).

Viga Gyula kutatásai alapján ismerjük a bodrogi karácsonyfát, amely itt még az első világháború utáni évtizedben sem vált általánossá. Fenyőgallyakat almába, bodzafába szúrták, ez pótolta az álló fenyőkarácsonyfát. Viga Gyula hangsúlyozza, hogy később, városi és – feltehetően római katolikus hatásra terjedt el a karácsonyfa a zempléni ruszin falvakban is (1996, 217). Adatközlője, az 1904-ben Nagytárkányban született Burkus Erzsébet emlékezett gyermekkori karácsonyfájára: „Mikor gyerek voltam, nem nagyon volt karácsonyfa. Csak úgy jutottunk hozzá, ha a grófi kastélyból loptunk egy kis gallyat a fenyőfáról: letördeltük az alját, mert soha nem voltak megnyírva, metszve azok a fák. A *górét* (napraforgósár)

kifurkáltuk, abba dugdostuk bele a kis gallyakat. Almát, diót, fügét, cukorkát tettünk rá. Csak a második világháború után jött divatba, hogy kis fenyőfát szereztek, azt díszítették fel.” Egy jó módú bélyi legény 1950 körül udvarolt egy nagytárkányi (Zemplén m.) lánynak. Karácsonykor kocsiszáncával jött át kántálni, és hozott neki egy felöltöztetett karácsonyfát ajándékba. Lucfenyő volt, cukorral, aranyozott almával feldíszítve. Nagytárkányban a karácsonyfa akkor még nem volt általánosan elterjedt. Legtöbb háznál fába, deszkába fűrt fenyőágakból készítették, almával, dióval fényes papírfűzérrel díszítették (Sz. Tóth 2006, 396).

Az ungi Tiszahát református falvaiban emberemlékezet óta állítanak karácsonyfát. Nem volt olyan díszes, mint napjainkban, de aranyos dióval, almával, papírfűzérrel felöltöztették. Újévig, esetleg vízkeresztig állat a szobában, akkor eltűzelték. Bésben (Ung m.) az úrasztalát is fenyőgallyakkal díszítették karácsonykor (Barna 1986, 102).

Tiszántúlon is a karácsonyfa váltotta fel, szorította ki a régebben gyakorolt karácsonyi zöldág állításának szokását. A Hortobágy környéki településeken a karácsonyfa-állítás gyakori volt már a régi századforduló körüli években is, de még sok család csak karácsonyi zöld gallyat készített. Hajdúszoboszlón, a debreceni tanyákon egyes gazdák még a két világháború közötti időszakban is egyszerű zöld gallyat vittek be a szobába, istállóba. Balmazújvárosban a XIX. század végén kezdődött el a karácsonyfa térhódítása, de általánossá csak az 1920-as, 30-as években vált. A XX. század elején Nádudvaron (Hajdú m.) csak a módosabbaknak volt karácsonyfájuk. Mások karácsonykor borókaágot vagy valamilyen más örökzöld gallyat vittek be szobába, amit olykor már fel is díszítettek. Hajdúnánáson is a régi századfordulón jelent meg a karácsonyfa, de gyakoribbá csak az első világháborút követő két évtizedben vált. Az egyekiek (Hajdú m.) karácsonyfájáról közölte Barna Gábor: »Egyeken emberemlékezet óta mindig volt karácsonyfa karácsony este. Régebben és ma is piacokra hozzák „kocsival innen a Felföldről. Olyan szegény emberek, akiknek jól jött az a pár fillér vagy forint, amit kaptak érte.” Az egyekiek a visszaemlékezések szerint mindig díszítették a fenyőfát. De ennek gazdagsága a család anyagi helyzetétől is függött. Szaloncukrot, *aranyos diót*, *aranyos almát*, cukrot és mézestésztát kötöztek fel a fácskára. Az almát és a diót tojásfehérjével kenték be, és úgy szórták rá a boltban vásárolt aranyport. Vagy a port már előre összekeverték a tojásfehérjével, s úgy kenték rá a dióra és az almára. Ezek mellett a lányoknak szalagokat is akasztottak fel a fára, hogy nekik ezt „hozza a Jézuska.”« (1979, 146-147.) Nagyivánban (Jász-Nagykun-Szolnok m.) nem emlékeztek a karácsonyi zöld gally állítására. A régi századfordulón Nagyivánban: „a karácsonyfa száraz gally volt, amit cifrapapírral becsavargattak, és úgy kötöztek rá almát, cukrot. Nem adtak pénzt karácsonyfára. Még szaloncukor se volt akkor, nagy kockacukrot papírba csavartak, és azt kötötték fel.” A fenyő karácsonyfa Nagyivánban csak az első világháború után kezdett terjedni, és általánossá válni. Kunmadarason (Jász-Nagykun-Szolnok m.) már a XX. század elején is árultak fenyőfát karácsony előtt. Kereskedők hozatták, s üzletükben árulták (Barna 1979, 147).

Józsán (Hajdú m.) a zöld gallyat nem csak a szobába, hanem az istállóba is bevitték. Karácsonyfát emberemlékezet óta állítottak. Az 1910-es, 20-as években még borókaágot, utána fenyőágot. A szoba ablakhoz közeli sarkában kötözték fel a gerendára. Almával, dióval, pattogatott tengeriből fűzött láncsal, pirított kenyérkockákkal, kék vagy fehér szalagokkal díszítették. Pocsajban (Bihar m.) a feldíszített fenyőfát a szobában az asztalra vagy a fiókos komódra tették, alá almát, mákos-, diós kalácsot raktak. A szomszédok szenteste átmentek egymáshoz, közösen énekeltek a fa körül. Az éjféli mise után ismét énekeltek, imádkoztak a karácsonyfa előtt (Makoldi 1992, 33, 35). Bakonszegen (Bihar m.) a karácsonyfa-állítás a XX. század elejétől fokozatosan terjedt el. A temetőben volt fenyőfa, onnan vágták az ágakat, vagy ismerősöktől szereztek be. Eleinte almával, aszalt szilvával, dióval díszítették. Később szaloncukrot is főztek, Kurtán Piroska visszaemlékezése szerint: „Ünnep szombatján mikor már a kalácssütés megvót, szaloncukrot csináltunk. Kockacukrot megfőztünk kicsi vízbe, ami

megolvadt, oszt azt kiöntöttük még lágyan, míg meg nem keményedett, oszt szípen megdaraboltuk késsel. Mink egy kicsit úgy még meg is sodortuk, hogy szíp formája legyen... Eztán vót selyempapírunk, ami tiszta fehér vót. Asztat elvágtuk, ollóval becakkoztuk, abba beletekertük, oszt gyönyörű szíp vót.” Karácsony este a gazdaasszony vitte be a szobába a feldíszített ágat, az asztal közepére tette. A család körülülte az asztalt, közösen elénekelték az *Az Istennek szent angyala* kezdetű éneket (316. dicséret), amely Jézus születéstörténetéről szól (Makoldi 1992, 31). Madar Ilona néprajzi monográfiájában bihari szülőfalujából, Sárrétudvariból emlékezett gyermekkori karácsonyestéire: „A karácsonyfa-várás idején a gyermekek alkonyttól kezdve egyfolytában énekeltek, amíg valaki az ablak alá nem ért a feldíszített fenyő vagy örökzöld ággal. Egy kevés ideig ott állt vele, amíg a gyerekek még egy éneket elénekeltek. Akkor az apa kiment a konyhaajtó elé, és átvette a karácsonyfát, bevitte a házba, és a komóton előkészített edénybe helyezte. Egynémely családban késő este díszítették a karácsonyfát, amikor a gyerekek elaludtak, és felerősítették a mestergerendához, így reggel láthatták meg.” (1993, 425.) Bárádon (Bihar m.) a két világháború közötti időszakban a lucabúzáat közepén egy égő gyertyával még a karácsonyi asztalra helyezték. A bárándiak karácsonyfájáról írta Ujváry Zoltán: „A karácsonyfa csak a két világháború közötti időben kezdett elterjedni. A díszítés egyszerű volt. Diót, kockacukrot sztaniolpapírral vontak be, kör alakú, közepén lyukas *szalagárés* tésztát sütöttek, és felkötözték a fa ágaira.” (1985, 456.)

Nyírségben a karácsonyfa-állítás az első világháború előtt nem volt szokásban (Erdész 1974, 297). Nyíregyházán viszont már a régi századfordulón is kellett lenni karácsonyfának, mivel innen a Néprajzi Múzeum, Stoll Ernő tanító ajándékaként, őriz egy angyal karácsonyfadíszet (lelt. sz.: 49.557). Györgyi Erzsébet 1962-ben készült leírókartonja szerint: Puhafavázás, kétlábú baba. Arca szinte kialakítatlan, haja kócféleség. Nyakán gyöngy. Ruhája papír: blúza fekete, szoknyája fehér, fekete széllal, ezen rávarrt gyöngyök, és piros-zöld fodor. Derékán zsinor a felakasztáshoz. Hátán piros-fehér-zöld hajtogatott papírszárnyak. Magassága: 23,5 cm, szélessége: 8 cm. Ajakon (Szabolcs m.) dióval, almával, saját készítésű pereccel, süteménnyel díszítették a karácsonyfát, amit a lámpa mellé közepre, a mestergerendára akasztottak (Makoldi 1992, 30). Ajak görög katolikus népénél a *szegények* karácsonyfája még a két világháború közötti időszakban sem fenyőfa, hanem fenyőgallyakkal teletűzdelt napraforgószerű volt. A fenyőgallyakat a kifűrt, száraz napraforgószerűbe szúrták, majd az így elkészült karácsonyfát földdel megtöltött, többnyire zöld krepp-papírral bevont fazékba állították. Az edény földjébe búzát vetettek, ami a meleg szobában, a naponkénti öntözés eredményeként vízkeresztre kizöldült (Bartha 1999, 56). Beregdarócon a lakosság etnikai-vallási különbözőségét a karácsonyfa-állítás is tükrözte. A falu ősi lakossága, a magyar reformátusok – emlékezet szerint – mindig állítottak karácsonyfát. Nem raktak rá gyertyát és szaloncukrot, csak almát, festett diót, különféle alakú mézes tésztát. A később betelepült ruszin görög katolikusok nem állítottak karácsonyfát. Náluk karácsony vigíliáján a házigazda szalmát vitt be, vastagon betérítette a ház földjét. Egy porció szénát kötélbe kötött, ezt tette az asztal alá. Egy veder vizet is mellé tett (Papp 1975, 273). Szatmárban, a szamosháti falvakban viszont a magyar kálvinisták nem állítottak karácsonyfát, mivel ezt katolikus szokásnak tartották (Csúry 1935, I, 455). A magyarországi görög katolikusok karácsonyfájáról könyvében Bartha Elek ad tájékoztatást: „A görög katolikusok által lakott régióban a falvakban a századforduló előtt csak ritkán állítottak karácsonyfát, amelynek általános elterjedése csak a tízes évekre tehető. Megfigyelhető némi időeltolódás is a különböző vagyoni helyzetű csoportok között. A szegényebbek a tízes-húszas években még nem fenyőfát, hanem valamilyen örökzöld ágat vagy borókát állítottak és díszítettek fel az ünnep vigíliájára.” (1999, 55.) Kezdetben a mestergerendára vagy a szoba sarkában a gerendára akasztották. Az asztalra vagy a tűzhelyre (*masina*) állított karácsonyfát étkezés vagy sütés-főzés idejére ugyancsak a gerendára akasztották. Helye a *második házban* vagy a szoba kultikus sarkában volt. Kezdetben a legtöbb helyen nem is díszítették. Sztojka Sándor

(1893-1943) munkácsi görög katolikus megyés püspök gyakran prédikálta: „A Kárpátokban a mi karácsonyfáinkat a jó Isten díszíti fel hópelyhekkel.” Díszítése ennek ellenére már az 1910-es évektől megfigyelhető: színes papírláncok, papirosba csomagolt sütemény, cukorka, házilag készült édesség, dió, alma. A gyári szaloncukor a XX. század első felében a legtöbb családnál ritkaság számba ment. Kivétel Szerencs, ahol a csokoládégyár jóvoltából a szaloncukor már korán megjelent, a gyár biztosította dolgozóinak a szaloncukrot (Bartha 1999, 56).

Balmazújvárosban (Hajdú m.) az 1936-os jó termésű évben Veres Péter figyelt föl a karácsonyfa terjedésére: „A háború előtt csak az úrigyerekeknek volt falun karácsonyfájuk, a parasztyerekek csak hírből, az iskoláskönyvekből hallottak róla. Legfeljebb itt-ott, kirakatban, ha láttak. Most valóságos karácsonyfa-dömping volt a faluban. 4-6 fillérért már olyan gallyakat adtak, hogy rá lehetett volna rakni 10 pengő értékű cukorkát és csecsebecsét is. Vásárolták is nagyon. Persze azért ezek nem igazi kerek fácskák voltak, amik részint a szállításnál törtek le, részint szándékosan tördelték le őket, mert nem illettek az igazi karácsonyfák takaros, kerek kúpalakjához.” (1968, 184.)

Megjelent a templomokban is. Kiskunfélegyházán Móra Ferenc (1879-1934) gyermekkorában állítottak első alkalommal karácsonyfát a katolikus templomban. Az író *Szép karácsony szép zöld fája...* című önéletrajzi elbeszélésében így emlékezett vissza erre a nagy eseményre: “Nyolcéves voltam, a harmadik elemibe jártam, és először léptem a közszereplés terére. A közszereplés tere az öregtemplomunk volt. Úri divatot kezdtek a városunkban, karácsonyfát állítottak fel a szentélyben az oltár mellett, s kerestek valami alkalmas kis rongyost, aki a mennyei fenyőt felköszöntse.” (1979, 23-24.) Itt szavalta el Móra tanítójának alkalmi versét, amelynek első két sorára még felnőtt korában is emlékezett:

Szép karácsony szép zöld fája,
Mondsza csak, honnan jövel?

Zöldy Pál néprajzi gyűjtő említette, hogy az első fenyőkarácsonyfát 1908-ban állították a topolyai (Bács-Bodrog m.) templomban (1972).

c. Felvidék

A Zempléni-hegység területén az 1970-es években végzett helyszíni kutatása alapján írhatta tanulmányában Niedermüller Péter: “Karácsonyfát ma már minden házban állítanak, de régebben nem volt ennyire általános ez a szokás. Abaújpáron a szegényebbek az első világháborúig nem állítottak karácsonyfát. A jobb módú emberek emlékezete szerint viszont, itt mindig volt karácsonyfa. Adataim alapján úgy tűnik, hogy vidékünkön csak az első világháború után, tehát viszonylag későn vált általánossá a karácsonyfa állításának szokása. A karácsonyfát még ma is a ’második házban’ állítják fel. A fát kisebb gyermekek és a lányok díszítették fel, cukorral, dióval, almával...A karácsonyfa újévig, esetleg vízkeresztig állt a szobában, utána kidobták, eltűzelték. Fonyban, amikor ebédeltek a karácsonyfát még a közelmúltban is a gerendából kiálló szögre akasztották fel. Vidékünkön mindenütt emlékeztek arra az idősebb emberek, hogy régebben (60-90 évvel ezelőtt) sohasem állították a karácsonyfát, hanem mindig a sarokba, a gerendába vert szögre akasztották. Meg kell még említenünk egy érdekes szokást Boldogkőváraljáról. Karácsony első napján a hozzátartozók egy kis karácsonyfát vittek magukkal a temetőbe, és valamelyik közeli rokon sírjára állították.” (1981, 214-215.) Fenyő karácsonyfát Nagyrozvágyon (Zemplén m.) is csak a leggazdagabb családoknál állítottak. A szegényebbek góréba (kukoricaszárba) fűrt ágakból készítették karácsonyfát, *kinyirkált* krepp-papírral díszítették. Szaloncukor helyett

kockacukrot, kenyeret vagy krumplit csomagoltak papírba, akasztottak az ágakra (Kováts 1985, 100-101). Bekecsen (Zemplén m.) a görög katolikus családok közül a szegényebbek a két világháború közötti években fenyőfa helyett *picpangot* állítottak vázába, és díszítették fel. Sokan a közeli fenyvesből szereztek fenyőágot, és arra rakták a díszeket: papírfüzéreket, az otthon készített szaloncukrot. Számos háznál a Szent Család képét is a fenyőfára vagy a zöld ágakra akasztották. Bekecsen az első világháború előtt még kevés család állított karácsonyfát, ami csak a második világháború után vált általánosan elterjedtté (Bartha 1999, 56). Tokajban a görög katolikus templomban felállított karácsonyfáról mondták: „Tokajban az ikonosztáz négy alapképe előtt volt egy-egy piciny karácsonyfa. Újabban egyet állítanak, egy hatalmasat. Karácsony előtt két nappal díszítik fel és viszik be a templomba... Így karácsony szent estéjén már láthatják a hívők. A gyertyákat csak karácsony estéjén gyújtják meg az emberek.” (Bihari Nagy 1997, 547.) A hegyközi Filkeházán (Abaúj-Torna m.) már a XIX-XX. század fordulóján elterjedt a karácsonyfa, de a legszegényebb családoknál csupán egy fenyőágot állítottak pohárba. Az alig egy méteres karácsonyfákat leggyakrabban az asztal vagy a komód fölé a mestergerendára akasztották (Petercsák 1985, 28-29). Baskón (Abaúj-Torna m.) a XX. század elején terjedt el a karácsonyfa. A hegyénél fogva a szoba födémgerendájához kötözték. Kezdetben nem díszítették, üresen akasztották fel. Később a szülők perecet, csörögét, diót, almát akasztottak a fenyőfára a gyerekeknek (Erdei 1982, 105).

A Barkóság népe karácsonyfát csak az első világháború után kezdett állítani. Polgári, értelmiségi közvetítéssel terjedt el körükben. Domaházán (Borsod m.) Bencze nevű kántortanítónál láttak először karácsonyfát (Paládi-Kovács 1982 a, 143). A miskolci piacon az 1910-es években már árulták a karácsonyfának való fenyőfát. Gömör északi feléből a karácsony előtti hetekben számos lovaskocsi indult Miskolcra kis fenyőfákkal megrakodva. Sajórédéről (Gömör és Kishont m., Rejdová) édesapjával járt miskolci karácsonyfa fuvarba az 1898-as születésű Oravec Zsuzsanna az első világháború idején (Paládi-Kovács 1982 b, 313). Répáshután (Borsod m.) karácsony (*kračuň*) vigíliájának napján legelőbb a karácsonyfát (*strom*) készítették el. A XIX. század végéig nem állítottak karácsonyfát. Szenteste (*štedrý večer*) a rési századfordulón csupán néhány fenyőgallyat vittek be a szobába. A XX. század elejétől aztán fokozatosan terjedt el a karácsonyfa, amit akkor még a szobában a gerendára akasztottak fel, és egyáltalán nem, vagy csak alig díszítették (Niedermüller 1984, 318). Görömbölyön (Borsod m.) még az első világháború után is fenyőgally karácsonyfát díszítettek, amit a gerendába vert szegre akasztottak. A hejőcsabai zsidó kereskedőknél vásárolt selyempapírba *bobájkát* (mákos guba) csomagoltak, azzal díszítették a fenyőgallyat. Raktak rá még egy kevés szaloncukrot, cénára felfűzött pattogatott kukoricát, szalmát is. Ez a karácsonyfa akár gyertyaszentelőig (február 2.) is fennmaradhatott. Néhány fenyőgallyat a templomba is tettek, de a karácsonyfa ott sem régi hagyomány. Ma már a sírokra is visznek kis karácsonyfát, korábban ez sem volt szokásban (Kovács 1997, 375-376). Ónodon (Borsod m.) emberemlékezet óta állítottak karácsonyfát. A fenyőfára kerülő díszek többségét még a XX. század közepén is otthon, maguk készítették. Tehetségük és ötletességük szerint almával, befestett vagy alumíniumfóliába csomagolt dióval, a gyerekek által készített szalmafonatokkal díszítették. A tisztaszobában állították fel (Telenkó 2000, 599-600). A Szuha völgyében, a múcsnyi (Borsod m.) görög katolikusoknál az 1910-es évektől terjedt el a karácsonyfa. Borókafát díszítettek, amit a cigányok vágtak az erdőn, és árusítottak karácsony előtt. Ritkán vásároltak szaloncukrot, aminek a papírját megőrizték, évről évre felhasználták: süteményt csomagoltak bele, azt akasztották a karácsonyfára (Bartha 1999, 56-57). A Bódva völgyének görög katolikus falvai, a borsodi Viszló, Rakaca, Rakacaszend, Debréte és az abaúj-tornai Tornabarakony karácsonyfájára Kisida Erzsébet emlékezett: „Az ünnep előtt a gyerekek gyűjtötték a jócselekedeteket. A lányok selyempapír láncszemeket ragasztottak össze jócselekedeteikből, a hosszú láncsorokat a karácsonyfára akasztották. Egyéb díszeket is vágak, sodortak. Az angyalkák a karácsonyfát az asztal mögötti, fal melletti karosláda

sarkába állították, vagy – ha szűk volt a pitar – a mennyezetgerendába vert szögre akasztották.” (1988, 926-927.) Tornabarakony görög katolikusai a karácsonyfára szentképeket is akasztottak. *Szalakári* mézes sütemény is került a fára. Az 1990-es években jött szokásba, hogy a római katolikusok áldozásánál használt ostyát is felakasztják a karácsonyfára (Bartha 1999, 57). Derenk (Abaúj-Torna m.) egykori lengyel telepés falu minden házában a második világháború előtt a konyha sarkában vagy a tisztaszobában szegényesen feldíszített karácsonyfát állítottak, vagy a mennyezetbe erősített kampóra akasztották. A faluhatár fenyveserdejéből kivágott fát vagy a levágott gallyakat ostyából (*oplatki*) készített figurák (pl. papi sapka), mézeskalács, alma ezüstpapírba csomagolt dió és más, gyermekek vagy felnőttek által házilag készített, apróságok díszítették (Rémiás 1992, 362). 1977-ben két lengyel kutató is vizsgálta az Emódhoz tartozó Istvánmajorba (Borsod m.) költözött derenkiek utódainak történetét és népi kultúráját. A karácsonyfához kapcsolódó lengyel terminológiát is sikerült lejegyezniük: „Derenken a viliát *karácsonynak* is nevezték. A legjelesebb ünnep volt. Ezen a napon kivágtak egy kis erdei fenyőt (*drewko*), amit az asztal fölé függesztettek fel, hogy a szentestei vacsorakor mindenki lássa. A karácsonkafát almával, dióval, szárított körtével, cukorkákkal, mézeskalácsokkal (*miodwniki*), pattogatott kukoricával (*pukana*) díszítették, papírból készült színes láncokat akasztottak még rá. A *drewko* a Háromkirályokig függött, utána eltűzelték, a szárából habarókanalat (*mutvica*) faragtak. A kisgyerekeknek az apa vagy más felnőtt személy angyalnak öltözött és a *drewko* alatt imádkoztatta a háziakat. Ha a gyerekek nem tudtak imádkozni, az *angel* megszidta őket...” (Krasinska—Kantor 1988, 111-112.)

Ujváry Zoltán gömöri gyűjtésében olvashatjuk: „Idős adatközlőm mindegyike emlékezett arra, hogy a gazdasszony Luca estéjén többnyire meggyfaágot vitt a szobába, és egy üveg vízbe állította. Ha erre nem volt lehetőség, akkor búzát tett egy tányérra, naponként friss vízzel öntözte. Karácsonyra az ág rügyet, bimbót hozott, a búza kihajtott. Az ünnepi asztalra helyezték. A századelőn még nem volt karácsonyfa, így ezzel emlékeztek az újszülöttre.” (2002, 706.) Az ugyancsak gömöri Mikolcsány (Mikolčany) és Kisvisnyó (Višňové) gyermekeinek két világháború közötti karácsonyi köszöntőjében is szerepelt a karácsonyfa (Ujváry 2000, 53):

Karácsonyfa, karácsonyfa,
Mit hozott a kis Jézuska?
Hozott diót, mogyorót,
Jó gyerekeknek valót,
Csípős vesszőt, suhogót,
Rossz gyerekeknek valót.
Ámde én rossz nem leszek,
Mert én mindig úgy teszek,
Amint szüleim mondják,
Iskolában tanítják.

Szentsimonban (Gömör és Kishont m.) a fenyőfa karácsonyfa csak az első világháború után terjedt el, addig borókából készült. Aranyozott dióval, piros almával, szaloncukorral, felfűzött pattogatott kukoricával és krepp-papír szalaggal díszítették. A jobb módúak *molnárkalácsot*, vagy mézeskalácsot is akasztottak rá. Urajon (Gömör és Kishont m.) a boróka karácsonyfát a mennyezetgerendába vert szögre akasztották a szoba közepén. Csak az 1930-as években kezdték a karácsonyfát talpba tenni, az asztalra állítani (Dobosy 1989, 25). Sajógömörben (Gömör és Kishont m., Gemer) is korábban ezüstpapírba göngyölt kockacukor, dió, alma, füge és gyertya került a karácsonyfára. A szegényebb családoknál gyakran csak egy-egy borókaágot díszítettek fel (Kósik 1992, 73). Szülőfalujából, Dereskről (Gömör és

Kishont m., Držkovce) Viczén István emlékezett gyermekkorára, az 1930-as évek karácsonyfájára: „Legszebb emlékeim, közé tartozik a karácsony szent estéje. Nem a feldíszített fenyő csillogása és a sok ajándékhalmoz, mert ez nálunk nagyon szerény volt mindig, mint más szegényebb családoknál. A karácsonyfára csak alma és úgynevezett sztaniolpapírba csomagolt dió, alma és a szaloncukor helyett kenyérhéj került az aranyos papírba, és két-három szál kisgyertya ékesítette, és tette szebbé a szerényen díszített fenyőfát. De mint gyerekek ennek is tudunk örülni.” (1998,38.) Paskaházán (Gömör és Kishont m., Pašková) karácsony estéjén az első világháborút követő évektől *fenyőfát* állítottak a tisztaszobában. Különböző színű papírral, cernára fűzött pattogatott kukoricával díszítették. A szaloncukor és az aranyozott dió csak a második világháború után kezdett elterjedni. Karácsonyeste körülállták a karácsonyfát, s az egész család énekelte:

Itt a karácsony, már alig vártam
 Kis Jézuska született,
 Jászolba tétetett,
 Szép pici gyermek, szállj ide kérlek,
 Légy vendége szívemnek,
 Oly meleg a szív, mert tégedet bír,
 Oh, szeretlek, oh, szeretlek.
 A gyerekek a *Mennyből az angyal* után ezt énekelték:
 Eljött a szép karácsony, aranyozott kis szánon,
 Hozott diót, mogyorót – jó gyerekeknek valót.
 Hozott vesszőt – rossz gyerekeknek valót.
 Majd így folytatták:
 Ragyog a szép karácsonyfa,
 Az égből egy angyal jön,
 Az telerakta minden jóval,
 Aranydió, mogyoró,
 Józsi csak azt vizsgálgatja,
 Vajon virgács van-e rajta,
 A jó angyal elfeledte,
 Sebj, hozott mást helyette.
 (Fülöp 1992, 306.)

Feleden (Gömör és Kishont m., Jesenské) a karácsonyfa a szoba sarkában foglalt helyet. Korábban felkötötték a mestergerendára. A dióval, almával, mézeskaláccsal díszített karácsonyfa előtt letérdelve imádkozták:

Kis Jézus, te drága vendég,
 Tied lenni úgy szeretnék.
 Te hozzánk ma is eljöttél,
 Mert minket nagyon szeretted.
 Mi szívünk oly régóta várt,
 Hoztál egy szép karácsonyfát.
 Áldom születésnapodat,
 Köszönöm ajándékokodat.
 (Varga 2000, 87.)

Medvesalja falvaiban a karácsonyfa-állítás nem honosodott meg a XIX. század vége előtt. Az emlékezet szerint az 1910-es években már minden családban állítottak fenyőfa karácsonyfát. Színes papírba csomagolt almával, dióval, otthon sült, szív és patkó alakú süteményekkel díszítették. Ostyát is akasztottak a karácsonyfára: ollóval körbenyírták az

oltáriszentséget vagy a Jézus szívét ábrázoló részt a nagy kerek ostyából, cérnára fűzve felakasztották (Kotics 1986, 46-47).

Az Ipoly völgyében, Bussán (Nógrád m., Bušince) a háziasszony *csinálta*, díszítette a fát. Gyertyát, csillagszórót, almát, diót, *óvasztott fehér cukrot* tett rá. A sublóra vagy kis asztalra tett karácsonyfa alá a betlehemi istállót, a szent családot ábrázoló képek kerültek. Fenyőfát csak az 1950-es évektől kezdve vásároltak, azelőtt a borókafenyőt a gazda szerezte be a legközelebbi erdőből. A fiatal családok, ahol gyermek van, a legtöbb Ipoly menti faluban ma már a nappali szobában, az *ebédlőben* állítják fel a karácsonyfát. Általában olyant vesznek, amely a padlótól a mennyezetig ér. Korábban sokáig a szobában hagyták a karácsonyfát, még akkor sem dobták ki, ha levele már hullott. Úgy tartották, hogy ezzel az állatokat az új esztendőben sem érheti nagyobb vész. Legtöbb helyen vízkeresztig megmaradt, de előfordult, hogy a farsang végéig is megőrizték (Csáky 1987, 54-55).

Kishartyánban (Nógrád m.) az 1930-as, 40-es években a szegény családoknál borókát díszítettek almával, kályhaezüsttel festett dióval. Ostyát, kis szentképeket is akasztottak rá. Széndarabokat, krumplit aranypapírral, vagy más színes, kirojtozott szélű krepp-papírral csomagoltak be, szaloncukor helyett ezt tették a fára. A karácsonyfa alá állították a szentek kis porcelán szobrait (lengyel 2000, 257-258). Balassagyarmatról a Nógrádsípeken felnőtt Kelecsényi Jánosné Csizmadia Erzsébet beszélt a karácsonyfáról 2005. december 31-én a Magyar Rádió Kossuth adó *Kopogtató* című műsorában: „Akármilyen szegény volt az a karácsony, de valahogy kiemelkedőbb volt, mert nem arra mentek, hogy hát nem is emlékszek arra, hogy én ajándékot kaptam volna karácsonyra, külön ajándékot. Maga az ajándék volt a fa. Én föl is köszöntöttem a karácsonyfát, mindig verset mondtam, amikor megvacsoráztunk utána:

Eljött a karácsony, a régen várt nap,
A Jézuska fáját elhozták az angyalok.
Köszönjük, Jézuska, hogy szíved minket így szeret,
Az angyalok dalával köszöntöm én is a te szent neved.
Dicsőség Istennek, békesség Földön minden jóakarátú embernek!

Lelédén (Hont m., Lel'a) korábban minden háznál borókafenyőből (*borovicska*) készült a karácsonyfa, amit a férfiak az erdőből hoztak. Helye a *hátúsó házban* volt, a mennyezetbe vert szegen zsinóron lógott a sarokban. A fal felőli részét megnyesték, hogy elférjen. Egyes családoknál az *eső házba* az asztalra állították. Selyempapírba csomagolt kockacukorral, almával, *aranydióval*, szentképpel, ostyával vagy otthon sült mézeskaláccsal díszítették. Vacsora után mutatták meg a gyerekeknek, akiknek azt mondták, hogy a Jézuska hozta. Volt ahol valaki, általában asszony, be is öltözött fehér lepedőbe Jézuskának. Ő mutatta meg a gyerekeknek a karácsonyfát, akiknek le kellett előtte *térbetyüni és imádkozni* (Dániel 1993, 2). Bényből (Esztergom m., Biňa) Csókás Ferenc leírása tudósít a karácsonyfáról: „A háziasszony nagy lányai vagy menyei segítségével készülődött a karácsonyi közös ebédre. Előbb földísztették a karácsonyfát úgy, hogy a kisebb gyerekek ne lássák. A karácsonyfa fenyő volt. Magassága 60 cm–1 m-ig volt. Kifűrt fatönk talpba erősítették. Fölöltöztetés (földísztés) közben karácsonyi énekeket énekeltek. Ha kisgyermek volt a háznál, csöndben végezték a díszítést. A karácsonyfára került: alma, aranydió (aranyozott dió), mogoró, láncszerűen felfűzve füge, később narancs, szentképek, aranyozott papírból hatágú csillag, sárgacukor kis papírba gombócszerűen becsomagolva. Mindezeket házi fonál és kis pálcikák segítségével erősítették föl. Majd kis viaszgyertyákat is erősítettek a fára. A karácsonyfa alá fából vagy agyagból formált betlehem-figurákat helyeztek el. A karácsonyfát mindig abban a helyiségben állították föl, amelyikben a család a legtöbbet tartózkodott. Többnyire az úgynevezett *hátulsó házban* az asztalon kapott helyet, melyet előtte már a gazdasszony tiszta

fehér, vagy kivarrott vászon asztalterítővel letakart. Az asztalra is tettek almát, diót, aszalt gyümölcsöt, pohár mézet, ostyát, gerezd fokhagymát, kis üvegbe pálinkát, egy fonott karácsonyi kalácsot és a gyerekeknek házilag készített játékokat... Meggyújtották a gyertyákat, majd kis rézcsengettyűvel csöngettek, mire bevezették a gyerekeket, akik a szomszédban, vagy a közeli rokonnál voltak ez időre, mondván, hogy a Jézuska elhozta a karácsonyfát, vagy pedig azt, hogy a Jézuska elküldte az angyaltól a karácsonyfát. Előfordult, hogy hosszú fehér ingben és fehér lepedővel letakarva valamelyik rokon vagy ismerős öltözött angyalnak.” (1979, 74-75.)

Csallóközben a *szentestén* igen nagy gonddal készítették el a karácsonyi asztalt. Lapjára búzaszemekből keresztet rajzoltak, ezt a csak karácsonykor használt, háziszóttos fehér abrosszal terítették le. Az asztal egyik sarkára tették a feldíszített fenyőt, a karácsonyfát, alá fokhagymát, főzőkanalat, egy marék szalmát, mézet, ostyát, almát, diót, öregbabot, lencsét, sodrófát, sőt, néhol bort is raktak. Vacsora közben az asztalon gyertya égett, ugyanúgy, mint a karácsonyfán (Marczell 1997, 95-97). Gútán (Komárom m.) szegény családoknál, ahol nem telt fenyőfa vásárlására, leándérágot ékesítettek fel. Szaloncukor helyett kockacukrot csavartak színes papírba (Harmath 1996. 51).

Pozsonyban, a Duna utcában az 1960-as évek elején a kis Marta Sigmundová (szül. 1955) számára a karácsonyfát a Jézuska hozta. A karácsonyesti vacsora után a kislány nagymamájával együtt a konyhában tartózkodott, ezalatt szülei a szobában feldíszítették a karácsonyfát. Kinyitották a szoba ablakait, hogy a Jézuska be tudja hozni a karácsonyfát. Azt mondták a kislánynak, ha a Jézuska jön, akkor csönget. Csengettek, ekkor bemehetett a szobába: ott állt a feldíszített karácsonyfa, alatta ajándékok. Villanygyertya égett rajta. Elénekeltek egy-két karácsonyi éneket, majd a kislány letérdelt a fa alá, imádkozott. Azt is mondták neki, hogy nem szabad a karácsonyfáról szaloncukrot levenni, csak azt eheti meg, amit az angyalka ledob számára. Mindennap nagyon várta, hogy leessen egy-egy szaloncukor, mert azt megehehte, az angyalka dobta le. Vízkeresztkor bontották le a karácsonyfát.

Ipolyi Arnold 1846-1858 között keletkezett folklórgyűjteményébe „Eger tájáról” küldte be a karácsonyfa korai leírását Debreczeni János „első évi teológus” hallgató: „Valami ismerős, — mint ismeretlen, lepedőbe burkolva — egy fenyőfaágot, mely aranyos papírral van bevonva, almával, dióval s égő gyertyácskákkal van ékesítve és egy fazékba ültetve, a szoba közepére letesz, azzal kirohan. Reggel, midőn a gyermek felkel, az ajándoknak megörül.” (Benedek 2006, 916.) Visontán (Heves m.) a karácsonyfa állítás nem olyan nagy múltú, mint Egerben, csak a régi századfordulón terjedt el. Akkor néhány fenyőágot tettek egy fazékban az asztalra. A szaloncukor a második világháború után vált általánossá, de az asszonyok már korábban is bevagdosott szélű krepp-papírba csomagoltak kockacukrot, azzal díszítették. Diót aranyoztak, mézeskalácsot, aszalt szőlőt, a karácsonyi ostyákból kivágott lapocskákat, kis szentképeket, fényes papírból kivágott csillagokat, cérnára felfűzött pattogatott kukoricából készült füzéreket akasztottak rá. Nagyon rossz, szófogadatlan gyerek e finomságok helyett savanyú uborkát, kalácssütnél fennmaradt tésztából formált kis cipókat kapott a karácsonyfájára (Kapro 1975, 74-75).

A palócföldi Tarnaleleszen (Heves m.) a régi századfordulón borókafát állítottak karácsonykor. Mézeskaláccsal, pattogatott kukoricával, dióval, molnárkaláccsal, narancssal, aranyalmával, színes papírral díszítették. Szentképet tettek alá, Jézus képe mellé kis betlehemet is állítottak. Eger vidékén, Visontán, Mátraszőlősen a pap által küldött színes ostyákból kivágták a Jézust ábrázoló részt, felakasztották a karácsonyfára. Egerbocson a feldíszített borókafenyőt az asztal fölé, a gerendára akasztották (Gulyás — Szabó 1989, IV, 34). Schwalm Edit tanulmányában a mátraderecskeiek *karácsony böjtjéről* (december 24.), karácsonyfájáról is megemlékezett: „Általában 6 órakor terítették le az asztalt egy dísztelen, fehér vászonabrosszal. Rátették az erdőből hozott borókafát, amit almával, dióval, molnárkaláccsal, esetleg néhány szem kockacukorral és apró gyertyácskákkal díszítettek. Az

ostya közepét — amit a harangozó süttött — kivágták, és pamuttal azt is a fára kötözték. A csillogó díszekkel megrakott karácsonyfa csak az utóbbi 20-25 évben jelent meg.” (1978, 77.)

d. Erdély, Moldva, Bukovina

Erdélyben a szász városok közül Nagyszebenből, 1827-ből, Brassóból, 1828-ból értesülünk az első karácsonyfáról polgári környezetből. Szabó T. Attila említette az *Erdélyi Magyar szótörténeti Tárb*an, hogy a karácsonyfa-állítás szokása Erdélyben csak a XIX. század második felében kezdett német hatásra terjedezni, és igazában csak a XX. században vált általánossá (1993, 173). A XIX. század közepén a szász evangélikus templomokban és iskolákban is megjelent. Utóbbiak hatására a szász falvakban, a családi otthonokban is elterjedt. Nagykapuson (Nagy-Küküllő m.) 1837-ben még a templomban állítottak karácsonyfát. Keresztényfalván (Brassó m.) 1889-ben az iskolások műsorukat a templomi karácsonyfa mellett adták elő. A XX. század elején, de különösen az első világháború után már általánosan elterjedt a falusi szász családok körében (Pozsony 1997, 238-239). Terjedése, egyszerű, díszítetlen formája Beszterce-Naszód megyében még az 1930-as években is tetten érhető, ahogy erről a *Kronstädter Zeitung* 1934-es karácsonyi száma Jádról (Jaad) beszámolt: „Legfeljebb itt-ott kap a kicsi, még nem iskolás gyermek városi példára fécskát, de ez legtöbbször gyertya és cukorkák nélküli. Jád, mint a többi Beszterce-Naszód megyei község, napjainkig megtartotta, hogy a karácsonyt, ahogy korábban más helyeken is szokásos volt, fenyőfa nélkül ünnepelje, és a szentestét nem családi-, hanem közösségi ünnepként tartsa meg.” (Lauffer 1934, 238.) Erdélyben a karácsonyfa (és az adventi koszorú) elterjedésénél Pozsony Ferenc a közvetlen szász hatást hangsúlyozza lokális szinten: „A szászok szomszédságában vagy a Királyföldön belül fekvő lutheránus magyar falvakban viszonylag korábban jelent meg és terjedt el a karácsonyfa. ...A karácsonyi ünnepkör esetében sem kérdőjelezhető meg a közvetlen szász hatás például a karácsonyfa állítás, valamint az adventi koszorú meghonosításában. Ezek a hatásmechanizmusok itt Erdélyben elsősorban lokális szinten működtek. Másodsorban a polgárosodást kísérő jelenségek olyan hatóerőkként működtek, melyek a párhuzamos elterjedésüket dokumentálják. Itt különösen az egyház, az iskola és a kereskedelem hatását említhetjük.” (1998, 232.) Oltszakadaton (Szeben m., Săcădate) Vámszer Géza gyűjtése szerint: „Régebbi szokás (1870-ben már megvolt), hogy egy nagy, feldíszített karácsonyfát állítanak fel az iskolában. A jelenlevők énekelnek s a káplán — ma a lelkész — közben ajándékokat osztogat a gyermekeknek, többnyire könyveket és taneszközöket. Az utolsó években a nagy fát a templomban állították fel, s már egyes családok is díszítenek maguknak otthon karácsonyfát, mint a városiak.” (1940, 119-120.)

Gunda Béláné Sándor Évát, akinek édesapja a kolozsvári Református Gimnázium tanára volt, kértem, hogy idézze fel karácsonyfáit az 1930-as évekből. Kérésemre Gunda Béláné, Debrecenben, 2006. augusztus 8-án kelt levelében ezt írta: „A frissen vágott fenyőfákat a főtéren a Szt. Mihály templom körül árulták és vásárolták. Mintegy odaát két karácsony volt, egy ,magyar’ és az ortodox, a fákat karácsony után újra árulták a románoknak. Az ajándékokat és a karácsonyfát az ,angyal’ hozta, és vízkeresztkor vitte el. Csak piros papírba csomagolt szaloncukrot és piros kis üveggömböket raktunk rá. Ez csak a mi szokásunk volt. Máshol mézes apróságokkal és más bővli tárgyakkal díszítették. Arról is hallottam, hogy a katolikusok a megvett kis nyers fákat a templom előterében az atyával megáldatták. A fát otthon a szoba sarkába állították, nehogy az angyalon kívül egy rossz szellem elrabolhassa.”

Vadasdról (Maros-Torda m., Vădaş) Székely Ferenc könyvében olvashatjuk: „A karácsonyfa-állítás kb. a 20-30-as évektől szokásos, de csak a gazdagabb családoknál. Csak jóval később kezdett általánossá válni. 1948 után, az erdők államosítását követően szigorú

tilalom (borsos büntetés) óvta a fenyőfák erre a célra történő kivágását és forgalmazását, de lehetett üzletekben, *lerakatokban* vásárolni *télifákat*.” (1999, 20.) Makfalván (Maros-Torda m., Ghindari) először egy Donáth nevű gyógyszerész házában állítottak karácsonyfát az 1920-as években. Havadon (Maros-Torda m., Neaua) is az 1920-as években jelent meg néhány házban, de a 30-as években vált általánossá. Azóta nem hiányozhat egyetlen kisgyermekes család házából sem. Először december 24-én, *karácsony szombatján* este gyűjtják meg rajta a gyertyákat, csillagszórókat, a gyermekek ekkor kapják meg a karácsonyi ajándékot, az *angyalfiát*. Havadon a karácsonyfa többnyire vízkeresztig marad a házban, néhol még tovább is, akkor leszedik a díszait, az üres fát pedig az udvar vagy a ház előtti virágoskert sarkába, a hóba szúrják. Csak akkor dobják a szemétdombra, ha túlevele lehullott, elszáradt (Nagy 2000, 325-326). Mezőcsáváson (Maros-Torda m., Cenașu de Cîmpie) a második világháború előtt nem volt karácsonyfa, 1940 után terjedt. Demeter Éva néprajzkutató (Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy) 2005. január 26-án kelt levelében Maros-Torda megyéből a karácsonyfával kapcsolatos újtásról, motorizációról, mint egyedi esetről értesített: „Nyárádszeredában egy magyartanárnőnél láttam olyan karácsonyfát, amelyet biciklikerekre rögzítettek, és egy motor lassan, egyenletesen forgatta körbe. Azt viszont nem tudom, hogy kinek az ötlete volt ez, és hogy mikortól kezdték forgatni a karácsonyfát.” Zilahy Lajos (1891-1974) *A gyermek és a tűz* című karácsonyi novellájában polgári környezetből, Pestről írta le a forgó karácsonyfát, amely zenélt is: „A harmadik szobában állt a karácsonyfa. Szép nagy fa volt, a padlótól majdnem a mennyezetig ért. Talpazata drága szerkezet, amely nagypapa házából, a padlásról került ide. A talpazatban édenszavú zenélőóra volt elrejtve, sőt ez a csodálatos szerkezet, ha felhúzták, lassan, ünnepélyesen forgatta az egész fát.” (Zilahy é. n., 96.) Szabédon (Maros-Torda m., Săbed) úgy emlékeztek, hogy a XX. század elején még nem állítottak karácsonyfát. Szilágyerkeden (Szilágy m., Archid) és Magyardécsén (Szolnok-Doboka m., Cireșoia) az 1930-as években a jobb módú házakban már megjelent a karácsonyfa (Makkai—Nagy 1993, 152, 175, 184, 227, 271, 290). Hasonló eredményre jutott a karácsonyfa sóvidéki elterjedésével és időrendjével kapcsolatban Barabás László: „Sóvidéken a századfordulón és századunk első évtizedeiben még csak szórványosan állítottak karácsonyfát. Városi és polgári hatásra terjedt el, először a falusi jegyzők, tanítók, kereskedők, majd a *jobb módú gazdák* körében (Korond, Parajd, Szováta). A szegényebb családoknak a két világháború között nem volt karácsonyfája. Sóváradon egyszerű fenyőoldalág jelképezte a karácsonyfát, de nem volt feldíszítve. Általános elterjedtségűvé csak az elmúlt félévszázadban vált.” (1998, 124.) Karácsonyának való fenyőt a Kis-Küküllő forrásvidékének erdeiben vágta a fuvarosok, erdei munkások. Ők látták el egy-másfél méter magas karácsonyfákkal a szomszédságot. Gyermekeik ritkábban a hetipiacon is árulták. Sóvidéken a karácsonyfát és az ajándékot *az angyal hozza*. A szoba sarkában felállított fenyőfát saját készítésű édességekkel, süteményekkel díszítették: „Dióból és cukorból főztünk a karácsonyfára való cukrot. Sütöttünk tésztát, formákkal kivágtuk, s a tésztafigurákat a fára tettük.” (Sóvárad) Alma, dió, keksz, pogácsa is került a karácsonyfára: „Győszűvel szaggattuk ki a tésztát, megsüttük, s a kicsi pogácsákat feltettük a fára.” (Atyha) Ugyanitt csörögével és kakassal (pattogatott kukoricával) is díszítették. Egyes családoknál szalagokat, a katolikusoknál gyertyákat is tettek rá (Barabás 1998, 124-125).

Korondon (Corund) Tófalvi (Erdész) István visszaemlékezése szerint a karácsonyfa divatja az 1920-as években kezdődött, értelmiségi, hivatalnok és kereskedő családoknál. Többek között náluk is, mivel édesapja *erdőmester* volt. Az 1940-es évektől vált általánossá (István 1994, 247).

Nagy Olga elbeszélője, György Zsuzsanna kolozsi (Kolozs m.) asszony a régi karácsonyok felelevenítése során a karácsonyfára is kitért: „Örvendtek, hogy estére megjön az angyal. Nem volt akkora karácsonyfa, mint amilyen a mai házakban, a városi blokkokban, hogy a földtől a plafonig. Honnét, honnét nem, az uram összeszedett vagy hat-nyolc

fenyőgallyat, egy fára rádrótozta a fenyőgallyakat, még a végén én is azt hittem, hogy igazi karácsonyfa. Annak előtte való napokban olyan magamfőzte szaloncukrot csináltam, selyempapírt vettem, megvagdosztam a szélit, belecsomagoltam a cukrot, s úgy tettem a fára. Megaranyoztam a diót, legyen aranydió is, hozott az uram mogyorót, piros almát, azokat is fölaggattuk a fára, ilyen volt az akkori karácsonyfa. Egyszerű viaszgyertyát aggattunk rája, csillagszóró eszünkbe se jutott.” (Nagy 1988, 79-80.)

A kalotaszegi Nyárszó (Kolozs m., Nearșova) karácsonyestéjéről Csete Balázs 1942-ben a kántálást és a karácsonyfát említette: „*Karácsony szombatjának estéjén, a szent estén, a falu legényei valamelyik legénygazdánál gyülekeznek, cifraszűrben, s kántálni indulnak minden házhoz... Az ablakokban már színesen csillognak gyertyafényben a feldíszített karácsonyfák...*” (1960, 123.)

Sütő András szülőfalujából, a Kolozs megyei Pusztakamarásról (Cămărașu) írta *Anyám könnyű álmot ígér* című könyvében: „A kántor úrnál a mennyezetig érő, gyönyörűen földíszített karácsonyfa elé állítottuk a betlehemes ládikót.” (1972, 193.) Ez 1939-42 között történt, amikor Sütő András gimnazistaként betlehemezett falujában (Farágó 1947, 18). Az 1950-es 60-as években leszegényített falujából ezt jegyezte fel: „A karácsonyfa: fonnyadt, félredűlt ágacska, sztaniolpapírral díszítve. »Csak ennyire futotta.« »A kis unokámért!«” (Sütő 1972, 195.) Horváth István írói falurajzában említette az Alsó-Fehér megyei Magyarózdrol (Ozd), hogy a karácsonyfát, az ajándékozást a családon belül nem ismerték (1980, 127). Ugyancsak Alsó-Fehérből, Búzásbocsárdról (Bucerdea Grânoasă) említette az 1920-as születésű Kőmíves Sára: „A karácsonyfát az angyal hozta, de nem volt minden háznál, esetleg a papnál, s a templomban. Az iskolában is csináltak karácsonyfát.” Kisküküllővárról (Cetatea de Baltă) hasonló módon emlékezett az 1931-ben született Solymossy Miklósné Bándi Anna: „Gyermekkoromban nem volt karácsonyfa. Lehet, hogy volt más helyeken, a tanultaknál, az uraknál. Nálunk, a földműveseknél, nem volt. Karácsonykor az angyal hozott valamit a cipőkbe, újévkor az aranyos csitkó. Most már nemigen emlegetik az aranyos csitkót. Hozta az angyal. Az angyal jön.” (Barabás 2000, 259.) Gyimesben néhány évtizede még az asszonyok süteményt sütöttek vajás tésztából, és figurákat formáztak tésztavágóval, ezzel díszítették a fenyőfát. Kockacukrot forró vassal átlukasztottak, felkötötték a fára. Almát, diót és különböző alakú cukrokat is tettek rá. „Nagy élmény volt nekünk gyerekeknek, hogy éjfélkor felköltöztek, akkor azt mondták, az angyal meghozta a karácsonyfát. Édesanyám letérdepeltetett, és karácsonyi énekeket énekeltünk.” – emlékezett Fekete Rozália az 1930-as években Gyepecén megélt karácsonyaira. Ekkor a karácsonyfán kívül csak cukrot kaptak a gyerekek. A ruhákat abban az időben még az asszonyok otthon szőtték, varrták, nem kellett venni számukra. Később, az 1940-es évektől a gyerekek már ajándékot is kaptak: cipő, egy rend ruha, vagy játék várta őket a karácsonyfa alatt (Karácsony Molnár 2003, 97). Két erdélyi értelmiségi: Szász Károly (1829-1905) dunamelléki református püspök és Koós Ferenc (1828-1905) bukaresti református lelkész, visszaemlékezéseikben egybehangzóan állítják, hogy gyermekkorukban még nem állítottak karácsonyfát. Szász Károly Nagyenyeden Koós Ferenc Magyarrégenben (Maros-Torda m.) nőtt fel (Olosz 2003, 213-214).

Az erdélyi szászok karácsonyfáját Pozsony Ferenc kutatásaiból ismerjük. Az erdélyi szász polgárság a XIX. század első felében német és osztrák példákat követve ismerte meg és honosította a karácsonyfát. Bár Nagyszebenben 1827-ben, Brassóban 1828-ban egy bevándorolt dán példájára állították az első karácsonyfát. Kicsiny méretű, gyertyás fenyőt. A XIX. század közepén megjelent a templomokban és az iskolákban is. Szász falvakban a templomi és iskolai példa hatására fokozatosan megjelent a családi otthonokban. Nagykapusról (Nagy-Küküllő m., Copșa Mare) 1837-ből a templomi karácsonyfáról értesülünk. A barcasági Keresztényfalván (Brassó m., Cristian) 1889-ben az iskolások műsorukat a templomban felállított díszes fenyőfa mellett adták elő. Falusi szász családok

körében a XX. század elején, de különösen az első világháborút követő évtizedekben általánosan elterjedt. Ebben az időszakban a barcasági Volkányban (Nagy-Küküllő m., Vulcan) az egyházatyák hoztak az erdőből egy magas fenyőfát, amit a templomban állítottak fel. Feleségeik almával, dióval, papírfüzérekkel és gyertyákkal díszítették. A Kóhalom melletti Kacán (Nagy-Küküllő m., Cața) a két világháború közötti időszakban szintén a templomban állították fel az erdőből hozott fenyőt. Az adventi időszakban a falu asszonyegylete gyűjtést szervezett, a bevételből előteremtett süteményekkel, édességekkel díszítették fel. A templomi karácsonyfa alá a gyülekezethez tartozó kisgyermeknek ajándékcsomagot készítettek, akik azt a lelkipásztor által betanított betlehemes játék előadása után kapták meg. Szászpénteken (Kolozs m., Pinticu), Keresztényszigeten (Szeben m., Cristian), Petresen (Beszterce-Naszód m., Petriș) is az asszonyegylet tagjai gondoskodtak a fenyő feldíszítéséről és a gyermekek megajándékozásáról. Keresztényfalván a szülők az ajándékot a templomban felállított karácsonyfa alól nyújtották át gyermekeiknek (Pozsony 1997, 238-239). Így történt ez Széken (Szolnok-Doboka m.) is, ahogy Csorba János (szül. 1925) könyvében (*Bár emlékezete maradjon meg...*) olvashatjuk: „Estére templomba mentek, a gyermekeket kézen fogva az anyja vagy az apja vagy esetleg a bapó vitte a karácsonyfa alá. Ahun (=a templomban, L.L.) nagy karácsonyfa volt feldíszítve, alatta nagy kosarakban csomag a gyermekek részire, akik abban a tudatban vették magukhoz, hogy az angyal hozta. Nem is sejtették, hogy a szülők már az ünnep előtt befizették az árat. Örömeinkben már hazafelé kibontva beszéltek egymás között, hogy mit hozott az angyal.” (2001, 55.)

Bukovinából még a régi századfordulón Dévára települt magyaroktól jegyezte fel Makkai Endre: „A *karácsonyfa* még Andrásfalván megjelent. Mindig a nagy szobában helyezték el. A fa díszítésére régen piros almát, otthon sültöt, főleg szív alakú mézeskalácsot használtak. Volt, ahol szeletekre vágott sült krumplit aggattak a fára. Az üzleti díszek alkalmazása Déván kezdődött.” (Makkai—Nagy 1993, 74.) Istensegítsről írta az 1895-ben született Gáspár Simon Antal: „Ádám s Éva napja egész nap nagy a sürgés forgás. A lepén sütés, majorság vágás, siet mindenki, hogy mire megindulnak a gyermekek énekelni, minden el legyen végezve, még a karácsonfa es fel legyen rakva.” (1986, 70.)

A moldvai magyarok csak az 1950-es évek második felében ismerkedtek meg a karácsonyfával. Pusztinán (Bákó m., Pustiana) az 1940-es években született gyerekek még nem kaptak karácsonyfát. Ez a karácsonyfa nélkül felnőtt generáció a gyerekei számára az 1960-as-70-es években már állított cukorral, almával, körtével, dióval, piskótával, nápolyival díszített fenyőfát. Az utóbbi három évtizedben már nem hiányozhat a karácsonyfa egyetlen olyan moldvai magyar házból sem, ahol gyermekeket nevelnek.

5. Mindenki karácsonyfája

Elzászbán és Badenben, de Brémában is karácsonyfát először a városokban, a céhházakban állítottak a XVII. században. Az iparos polgárok közösségi karácsonyának szimbólumaként indult, majd meggyökeresedett a fejedelmi udvarokban, kastélyokban, udvarházakban, uradalmakban, paplakokban, a családi otthonokban, az óvodákban, iskolákban, árvaházakban, kórházakban, templomokban, kaszárnyákban is. Terjedésének diadalútján egyre inkább a bensőséges családi karácsony jelképévé vált. A XIX. század végétől az Amerikai Egyesült Államok nagyvárosaihoz köthető az a kezdeményezés, amely a karácsonyfának újra közösségi, sőt üzleti, reklám funkciót is adott. A közösségi intézményekben a karácsonyfát csak egy kisebb csoport (óvodások, iskolások, betegek) számára állították. Nagyobb közösség figyelmét vonta magára a nagyvárosok fontos terein, a városháza-, a templom előtt, vagy a piactéren állított mindenki karácsonyfája. Rendszerint már advent elején felállították, színes villanyégőkkel szerelték fel. Jótékonyági cél is vezérelte állítóit: a szegényeknek, otthontalanoknak, idegenből szakadtaknak, a városon átutazóknak is legyen egy közös, nagy karácsonyfája.

Az első mindenki karácsonyfáját a XIX. század végén New York egyik terén állították. Még az első világháború előtt, 1912-ben egy német bevándorló, J. B. Herreshof asszony New Yorkban a Madison-Square-en villanyégőkkel felszerelt karácsonyfát állított. Washingtonban 1891-ben állt először karácsonyfa a Fehér Ház kertjében. A Capitolium elé is állítanak (Galler 1977, 30; Wolfram 1965, 54; Weber-Kellermann 1978, 128). Richard Weiss arról tudósított, hogy a magassági rekordot is az Amerikai Egyesült Államok tartja: San Franciscóban 70 méter magas, elektromos világítású karácsonyfát állítottak, amit a kanadai erdőkből hoztak (1946, 172). A Magyar Távirati Iroda jelentésében 2004. december 2-án olvashattuk: New Yorkban a Rockefeller Center hatalmas karácsonyfája ragyog, előtte a Chicago zenekar muzsikál, és emberek korcsolyáznak a híres New York-i épületegyüttes határolta téren, miután ünnepélyesen meggyújtották a fa mintegy 25 ezer égőjét. Ezúttal 72. alkalommal gyulladtak ki a New York-i karácsonyfa fényei. Ugyancsak az MTI tudósítása szerint 2005-ben a Rockefeller Center kilenctonnás, 25 méter magas karácsonyfáját Norvégiából hozták. Szépen feldíszített, magas karácsonyfát állítanak a Kodak Theater elé Hollywoodban.

Európa nagyvárosait az első világháború alatt és után érte el a mindenki karácsonyfája. Németországban első ízben 1924-ben Weimárban világított, majd a gazdasági világválság, a munkanélküliség, szegénység éveiben a nagyvárosok terein gyorsan megszorodott. A nemzetiszocialista tömegkommunikáció felkarolta, megjelent Münchenben, Berlinben is. Berlinbe 1933-tól a birodalmi megyék (*Reichsgau*) váltakozva küldték a hatalmas fenyőt erre a célra (Wolfram 1965, 55-56; Weber-Kellermann 1978, 128). A nemzetiszocialista hatalomátvételt követő évben, 1934 karácsonyán egyedül Berlinben 700 mindenki karácsonyfáját állítottak (Brown 1995, 30). Ugyancsak az 1920-as, 1930-as években terjedt el Németország számos településén, hogy a központi, forgalmas tereken felállított karácsonyfán a helyi cégek, üzletek reklámjait, hirdetéseit is elhelyezték, egyúttal gyűjtő- és elosztóhelyei lettek a téli jótékonyági akcióknak (*Winterhilfswerk*) is. Talán érdemes megemlíteni, hogy a helybeli cégek, üzletek cégérszerű reklámjainak sora egy magas rúdon elhelyezve a főtereken állandósult [pl. Münchenben a Viktualienmarkton, vagy Petershausenben (Oberbayern) a község központjában], de ezeket nem karácsonyfának, hanem májusfának (*Maibaum*) nevezik. Újabban a német települések magyarországi partnertelepülésüknek ajándékoznak ilyen májusfát. Így kapott a Fejér megyei Nagyvenyim a felső-bajorországi Markt Altomünstertől, de itt nem májusfának, hanem *mesterségek fájának* nevezik.

A második világháború után, az 1960-as években a jóléti társadalom szintjére jutott Németországban elvékonyodott az a szegény réteg, amely csak a mindenki karácsonyfájának örülhetett. Annál inkább szélesedett a fogyasztói társadalomhoz tartozók rétege, akik számára

az áruházak tetején vagy parkolójában, a benzinkutaknál elhelyezett karácsonyfák már advent első hetétől jelezték a karácsonyi vásár kezdetét. A jómódú házak előkertjébe, erkélyére is kivilágított karácsonyfa került, mintegy az egykori tisztaszoba intim, családi karácsonyfájának ellenpontjaként, a karácsonyi ünnepkör hirdetőjeként advent első vasárnapjától vízkeresztig. Ugyanakkor a jólétben is 1945-től 1990-ig fennállt a német nemzet fő gondja, a kettéosztottság. A német-német határnál (*Zonengrenze*) minden évben hatalmas karácsonyfákat állítottak, fényük messze bevilágította a megosztott Németországot (Pinzl-Tögel 1968, 76-78).

Berlin minden kerületében állítanak mindenki karácsonyfáját. Regensburgban a régi városháza elé kerül.

Freiburgban több helyen is állítanak mindenki karácsonyfáját: a főpályaudvarnál, a Schwabentornál és a Martinstornál. A főpályaudvar épületében a karácsonyi időszakban utazók fából faragott, sokalakos betlehemet is láthatnak. Bázelen a székesegyház (*Münster*) előtt áll a kétemelet magasságú mindenki karácsonyfája. Zürichben évről-évre a régi pályaudvar indulási csarnokába kerül, ahol a karácsonyi vásárt tartják.

Svájcban a mindenki karácsonyfáját az 1930-as években kezdték állítani a városok jól látható, forgalmas pontjára. Számos helységben a közösség kifejezőjének tartják, máshol csak reklám célokat szolgál. Bázelen, Steinben, Zürichben lábazatába reklám kirakatokat helyeznek el. Surseeben, Zugban a városszépítő egyesület, máshol a helyi önkormányzat állíttatja (Geiger-Weiss 1959, 41).

Ausztriában az *Oszták Néprajzi Atlasz* anyagának kérdőíves gyűjtése idején, 1955/56-ban 637 helyről jelezték vissza a mindenki karácsonyfáját, ami a kutatópontok egyharmada. Mivel a mindenki karácsonyfája először a városokban jelent meg, ezért a téma szempontjából az osztrák városokban 1957-ben végzett gyűjtés eredménye is fontos. A 133 városból csak 11 kisvárosban nem állítottak mindenki karácsonyfáját, 5-ből pedig hiányoznak az adatok. Tehát Ausztriában is a városoké volt a kezdeményező szerep a mindenki karácsonyfája meghonosításánál. Ausztriában két felállítási hely különült el: 1. Városokban döntően köztérre került (115 helységből 95-ben). 2. Falvakban egyértelműen a háborús emlékműhöz állított karácsonyfák vannak többségben (403 helységben került ezek mellé, 209-ben köztérre, 25-ben egyéb helyekre). Ennek alapján két különböző funkciójú karácsonyfával számolhatunk a közterületen. Falvakban a két világháborúban elesettekre való emlékezés a cél. A háborús emlékművekhez állított karácsonyfák így a sírokra helyezett fácskákkal rokoníthatók. Városokban a köztérre állított, reprezentatív karácsonyfa pedig az Amerikából átvett mindenki karácsonyfájával azonos. A háborús emlékművekhez állított karácsonyfák korábban megjelentek: 1918-1945 között 75 kutatóponton már ott álltak, nyilvános téren csak 41-en.

A sírokra helyezett kis fácskák helyett is állíthatnak a temetőben egy nagy, közös karácsonyfát. Altaussee-ben (Stájerország) a hatóságok és az erdőigazgatóság megtiltotta a sírokra helyezendő fácskák vágását. Helyette egy nagy, közös karácsonyfát állítanak a temetőben. Innsbruckban ezt a ravatalozó mellé helyezik el. A temető látogatói annyi szál gyertyát hoznak magukkal, ahány halottjuk emlékét őrzik a családban, a karácsonyfára tűzik, és meggyújtják (Wolfram 1965, 53).

Az önkormányzati karácsonyfák közül kiemelkedik a szövetségi fővárosban, Bécsben a városháza elé állított mindenki karácsonyfája. Bécs számára a hatalmas és szép formájú fenyőfát 1959 óta minden évben egy osztrák tartomány ajándékozza, amivel kötődését is kinyilvánítja. A gondolat Wenedig karintiai tartományfőnöktől származik, aki bécsi látogatásakor egy hatalmas fenyőt küldött a fővárosba a Dráva menti erdőkből, ami az első lett a tartományok által ajándékozott karácsonyfák sorában. Salzburg 1960-ban, Felső-Ausztria 1961-ben, Stájerország 1962-ben, Burgenland 1963-ban, Alsó-Ausztria 1964-ben, Tirol 1965-ben ajándékozta a bécsi karácsonyfát. Utóbbi egy 25 méter magas ezüstfenyő volt, amelyen 800 égő sugározta a fényt. Az előző évi, 34 méter magas vörösfenyőt a Lunz

környéki erdőkből hozták. 1973-ban ismét Alsó-Ausztriára került a sor, ekkor a Waldviertel területéről küldték a fenyőt a fővárosba. Már a szállítás, amit pl. 1965-ben az osztrák szövetségi hadsereg utász alakulata végzett, önmagában is ünnep. A sofőröket és a kísézőket az út mentén éljenzik, ünneplik, megajándékozzák. Bécs város határánál a fát ünnepélyesen köszöntik a városháza képviselői, számos bécsi polgár is. Az ajándékozó tartomány főnöke jelen van a szállításnál, népviseletbe öltözött csoportokkal együtt. Viszonzásként tavasszal a szövetségi főváros, a Bécsi Szimfonikusok részvételével, koncertet rendez abban a tartományi fővárosban, ahonnan a karácsonyfa érkezett (Wolfram 1965, 54-55).

Korábban, a két világháború közötti időszakban, a bécsi Operaház előtt állt a mindenki karácsonyfája. Alatta gyűjtötték a téli jótékonyági segélyezéshez (*Winterhilfe*) az adományokat (Wolfram 1965, 54).

Természetesen a tartományi fővárosokból és a többi osztrák városból sem hiányzik a mindenki karácsonyfája. Grácban évente a Platz vor dem Eisernen Tor ad helyet az óriási fenyőnek (Lohberger 1961, 125). Linzben az 1920-as évek közepén, valószínűleg 1927-ben került első ízben a Szent Család temploma elé (Gaigg 2001, 3). 1960 óta minden esztendőben Felső-Ausztria más-más tartományi negyedéből (*Landesviertel*) kapja a fenyőfát, amit a főtéren állítanak fel. Melk számára minden évben más községből ajándékozzák a karácsonyfát, ünnepség keretében, a hozzá tartozó kistérségből (*Katastralgemeinden*) (Galler 1977, 30). A Bécs melletti Mödlingben 1945 óta állítanak mindenki karácsonyfáját. Wolkersdorfbán (Alsó-Ausztria) felállítását december 6-ához, *Nikolaus* és *Krampus* bevonulásához kötik. Itt a városháztérre állított nagy karácsonyfát az ifjú vállalkozók ajándékozzák a lakosságnak (Galler 1977, 30).

Ausztriában is állítanak karácsonyfát az üzlethelyiségekben, bankokban, gyárakban, december elejétől január közepéig számtalan feldíszített fenyőfa látható. Az 1960-as évektől a családi házak előkertjeinek fenyőfáját is kivilágítják ebben az időszakban. Werner Galler, az alsó-ausztriai tartományi múzeum munkatársa, 1976-ban egyedül Weidlingbachban 18 kivilágított kerti fenyőfát számolt meg (Galler 1977, 30).

Dániában az első mindenki karácsonyfája Koppenhágában a városháztéren világított 1915-ben, Norvégiában az Oslói Egyetem előtt 1919-ben. Norvégia már a második világháború előtt fenyőfát ajándékozott erre a célra Izlandnak, amit azóta is minden évben megismétel. Reykjavíkban állítják föl. Londonban a Trafalgar téren felállított fenyőfát 1945 óta szintén Norvégia ajándékozza. A barátságfa alatt norvég néptáncscsoportok énekelnek, táncolnak (Wolfram 1965, 54-55). Ennek következtében az angol köztudatban a karácsonyfa erősen összeforrt Norvégiával. Amikor 2005 nyarán az Oxfordhoz tartozó Kidlingtonban házigazdát, Michal Dagles-t (szül. 1950) faggattam a karácsonyfáról (*Mióta van karácsonyfa Angliában? Ki hozta be? Honnan?*), ezt válaszolta: *Queen Victorian times. From Norway. Spouse from Norway.* (Viktória királyné idejéből. Norvégiából. Házastárs Norvégiából.) Köztudott, hogy a karácsonyfát Angliában Viktória királynő németországi származású férje, Albert Sachsen-Coburg-Gotha hercege honosította meg, de a mai tömegkommunikációban ezt ritkábban említik, mint Norvégia ajándékát, a barátságfát. Londonban karácsonyfa várja a Harrods áruház vásárlóit is, amely a főbejárat fölötti konzolon áll.

Stockholmban az östermalmi piactéren (*Östermalmstorg*), a Hedvig Eleonora-templom előtt tartják a karácsonyi vásárt, amelynek közepén emelkedik a mindenki karácsonyfája, s ahol karácsonyfát is árulnak. Finnországban először Tampere főtéren állítottak *kinti karácsonyfát* a piactéren (*Keskustori*), Turkuban 1900-ban (Karjalainen–Korhonen–Lehtonen 1989, 23). Amikor a karácsonyfa már a szegények otthonaiban is megjelent, nem állítottak fel *kinti karácsonyfákat*, csak az 1930-as évektől kezdve újra, az Amerikai Egyesült Államokból elterjedt mindenki karácsonyfája mintájára. Helsinki központjában a Szenátustéren (*Senatintori*), II. Sándor cár szobra közelében állítanak egy

hatalmas fenyőt, *kinti karácsonyfát*.

Turkuból Shimizu Kensuke japán hallgató karácsonyi témájú diplomamunkájából értesülünk a mindenki karácsonyfájáról. E szerint az európai adatközlők hajlanak arra, hogy a piactéri karácsonyfát mesterkéltnek, kellemetlennek lássák, viszont a turkui katedrális hatalmas karácsonyfáját valódinak, kedvesnek, szépen elkészítettnek tartják (Kensuke 2005, 31).

Észtországban is az 1930-as években jelent meg a városi köztereken a mindenki karácsonyfája. Falvakban csak az 1970-es évektől vált népszerűvé. Parkokban, kertekben élő fenyőket is kivilágítanak adventben színes villanyégőkkel. Sok család, baráti társaság hódol annak a hagyománynak, hogy az erdőben egy fenyőt kiválasztanak, ágain gyertyákat gyújtanak (Hiimeäe 1998, 287).

Angliában nem csupán Londonban, hanem más településeken is állítanak mindenki karácsonyfáját. Oxfordban a Carfax-toweren kívül, azzal szemben a nagy óránál, Kidlingtonban a bevásárló központban az utcán áll. Bourton-on-the-Waterben (Gloucestershier) igazi látványosság. A községet a belterületén több ágra szakadó Windrush folyó révén Cotswolds Velencéjének (*Venice of the Cotswolds*) nevezik. Cotswolds ugyanúgy figyelemre méltó táji-történeti csoportja Angliának, mint nálunk az Őrség vagy a Balaton-felvidék (Jones 1997; Talbot–Whiteman 2000). Bourton-on-the-Waterben a kereskedelmi kamara a folyóban állít karácsonyfát minden évben. A magas, kivilágított karácsonyfa fénye gyönyörűen visszatükröződik a folyó vizében. Fényei december elsejétől január ötödikéig égnek, de a hivatalos gyertyagyújtásra december első péntekén, este 6 órakor kerül sor, akkor kezdődik Viktória kori jelmezekben az éjszakai vásárlás. A csodálatos fényekkel kivilágított faluban a helyiek Viktória kori divat szerinti kosztümökben várják a vásárlókat, gazdag ajándékkínálattal, a kávéházakban, kocsmákban, éttermekben ételekkel, italokkal. Bourton-on-the-Water folyóra telepített mindenki karácsonyfájáról képeslapot is árulnak, fényképe a község idegenforgalmi tájékoztató füzetébe is bekerült.

Olaszországban a karácsonyfával szemben még mindig a karácsonyi jászol az uralkodó, de a Vatikánban, amely az Alpoktól északra lévő karácsonyfas országok katolikus egyházainak is központja, már a karácsonyfa is elfogadott. II. János Pál pápa utolsó karácsonya előtt, 2004 egyik decemberi vasárnapján az úrangyala imádsága keretében a karácsonyfa és a jászol jelentőségét méltatta. A Magyar Távirati Iroda jelentése szerint: A legfontosabbnak a jászolt emelte ki Karol Wojtyła, aki a vatikáni bazilika előtti téren is felállított – 33 méter magas, s már feldíszített – karácsonyfa hagyományaira és jelképeire is utalt: az örökzöld fa életet szimbolizál télvíz idején, az ajándékok és adományok is e fa tövéhez kerülnek. A XX. század első feléhez viszonyítva óriási változás ez a karácsonyfa megítélésében. Még 1935-ben is, az olasz kormány karácsonyfa-árusítást megtiltó rendelete kapcsán, a Vatikán hivatalos lapja, az *Osservatore Romano* a karácsonyfa-állítást pogány természeti szokások maradványának, egzotikus és pogány divatnak, protestáns divatnak nevezte. Korábban katolikus egyházi körökben szabadkőműves szokás kifejezéssel is illették (Mantel 1975, 30). A mai helyzetről Sárközy Júlia tudósított: „December 25-én ismét a Szent Péter tér az Örök Város középpontja: a barokk oszlopcsarnok gyűrűjében, az obeliszk jobb oldalán magasodik a hatalmas karácsonyfa, mellette a ház nagyságú jászol. Ide jönnek délben a családok, ide hozzák a római szülők a gyerekeket kezükben legkedvesebb ajándékaikkal, amelyeket Olaszországban december 25-én reggel találnak meg a fa alatt.” (2005, 2.).

A Szent Péter-templom előtti téren felállított életnagyságú, sokalakos jászol mellett ott áll a karácsonyfa is, amit minden évben más ország ajándékoz a Vatikánnak. A harmadik évezred első vatikáni karácsonyfáját Románia ajándékozta, a székelyföldi Gyergyótölgyesről. A Szent Péter téren 2001-ben felállított, 21 méter magas jegenyefenyő feletti magyar büszkeségünket beárnyékolta az a bizánci mohóság, ahogy a román ortodox egyház és a román politika kisajátította a székelyföldi erdőből történt ajándékozás emberi érzéseit,

örömeit. Az ezzel kapcsolatos problémákat cikkében Botos László összegezte: „A valamikor színtiszta magyar, ma egyharmad arányban magyarok lakta Gyergyótölgyes római katolikus és protestáns papjainak és híveinek nehezen gyógyuló lelki sebeket okozott, ami ezután következett... Kivágták a kiszemelt fát, amelyet aztán jól megtervezett ceremóniával felszentelt és megáldott a Hargita és Kovászna megyei – néhány évvel ezelőtt Csíkszeredába betelepített – ortodox püspökség elöljárója. A római katolikus és protestáns egyház papjai közül senki sem kapott meghívást, így egyikük sem találta ildomosnak megjelenni a karácsonyfa megáldásán, noha lelkükben végigkísérték az útját a Vatikánig. A kivágott fa helyére az ortodoxok keresztet állítottak, és azt felszentelték, egyben „jó jelnek” minősítették. A tölgyesiek azon kérdésére, hogy miért nem lehetett legalább egy magyar Miatyánkot elmondani a karácsonyfa megáldásánál, a jelen lévő román „ceremóniamesterek” azt a választ adták, hogy a Hargita megyei prefektúra (kormányképviselő) irányít mindent, s nem sérthetik meg az előírásokat. A tölgyesi és környékbeli magyarok számára nem elfogadható a magyarázat, szerintük az ortodox egyház és a román hatalom kisajátító, kizsároló gesztusa nem szolgálja a megbékélést és az okumené szellemét. Emiatt a tölgyesi és környékbeli magyarok számára nem jelenthet jó jelt az ezeréves határtól mindössze egy-két kilométernyire, az innenső oldalon, a Csutakos nevű erdőrészen állított ortodox kereszt... A kivágás után 21 méter hosszú karácsonyfa mellett kéttucatnyi kisebb fát is küldtek a Vatikánba, a pápai lakosztályban és a kihallgatási teremben is gyergyótölgyesi karácsonyfákat állítanak. Az óriásfenyő vatikáni felszentelésénél a tervek szerint jelen lesz Ion Iliescu román államfő, aki a saját bevallása szerint szabadgondolkodó.” (Botos 2001, 1.)

Legutóbb, 2005-ben Ausztria ajándékozta a karácsonyfát a Vatikánnak. Ebben az esetben nem értesültünk bonyodalmakról.

Brüsszelben is a főtéren (Grande Place) egymás szomszédságában állítják fel a karácsonyfát és a jászlat. Karácsonyfa céljára 1954 óta minden esztendőben Helsinki ajándékoz egy óriásfenyőt a belga fővárosnak (Vilkuna 1969, 332). A jászlat életnagyságú szobrokkal és élő állatokkal, ökörral, számmal, juhokkal rendezik be. Karácsonykor a pásztorokkal, vízkeresztkor a napkeleti királyokkal. A Magyar Televízió híradójából értesülhettünk róla, hogy Lisszabonban, 2004-ben 25 méter magas mindenki karácsonyfáját állítottak, 350 ember közreműködésével. Lisszabon egyik legszebb részén a Hieronimus kolostornál kapott helyet. Kétmillió világító üveggömb díszítette, „csillagszórói” tűzijátékhoz voltak hasonlíthatók. Az épületek fölé emelkedő fenyőt a portugál főváros minden pontjáról jól lehetett látni. A tengerentúli latin országokból említtem Kubát, Havannában is állítanak utcai karácsonyfákat, pl. az üzletek elé. Adatbázisomba 2005. december 30-án a havannai utcán készült fénykép került, szépen feldíszített, magas karácsonyfával.

Végül a nagyvilágból egy igazán egyedülálló helyen állított karácsonyfáról szól a Magyar Távirati Iroda jelentése 2004-ből: Víz alatt állított fel karácsonyfát a világ legmélyebb tavában, a Bajkál-tóban harminc orosz bűvár. Egy irkutszki bűváregyesület tagjai vállalkoztak a szokatlan akcióra: a parttól mintegy száz méterre buktak le a mélybe – természetesen nem a legnagyobb, 1637 méteres mélységbe, hanem csak 15 méterre, és ott állították fel a fát. A bűvárok, akiknek egyike Télapónak öltözött, pezsgőt is bontottak a fenéken, és szívószállal hörpintették fel az üveg tartalmát. Maga a vállalkozás nem előzmények nélküli: a felső-ausztriai Gmunden vízimentői 1966 óta a Traun-tóban állítanak karácsonyfát a vízbefúltak emlékére (Gaigg 2001, 3). Szintén az MTI tudósított 2004-ben Kínából egy szokatlan anyagból, sörösuvegekből készült mindenki karácsonyfájáról: Sanghajban az Idő terén sörösuvegekből építettek karácsonyfát. Az üvegfa talapzatának átmérője 4,5, magassága 6,5 méter, súlya 5,5 tonna. Kínában évente több mint 5 százalékkal növekszik a söripari vállalatok forgalma. A 2005. évben a növekedéshez a sörösuveg-karácsonyfa is hozzájárulhatott.

Budapesten már a két világháború közötti időszakban a Rókus Kórház előtti terecskén állítottak a szegényeknek, hajléktalanoknak, családnélkülieknek vigaszul szánt mindenki

karácsonyfáját (Békés 1973, 117). Villanygyertyákkal kivilágított karácsonyfa az 1940-es évek első felében Budán a Gellért-hegy lábánál, Pesten a Keleti pályaudvar főbejárata előtt is állt (Bárczy 1981, 343). Az 1950-es évektől az 1989/90-es rendszerváltásig a Parlamentben várta feldíszített fenyőfa az egész országból kiválasztott úttörőket. Parlamenti fenyőünnepről készült felvételek köszönnek ránk a korszakot bemutató fotóalbumok lapjairól (Gál 2005, 177; Valuch 2006, 162). A rendszerváltás után a Parlament elé is került mindenki karácsonyfája. 1999-ben helikopter hozta a Pilisből azt a 18 méter magas, mintegy másfél tonna súlyú fenyőfát, amit a Parlament főbejárata elé állítottak. 2004-ben a Fejér megyei Velencén vágták ki a szintén 18 méteres fenyőfát, amit egy magánszemély ajánlott fel Kossuth téri karácsonyfának. Zuglóban a forgalmas Bosnyák téren is állítanak mindenki karácsonyfáját. Újbudán a Fenekeetlen-tó vizén/jegén is minden évben magas karácsonyfát láthatunk.

Pesten a Vörösmarty téri karácsonyi vásár bejáratánál a Váci utca felől hatalmas mindenki karácsonyfája fogadta a látogatókat, amelyre 2004-ben karácsonyfadíszként szalmából készült adventi koszorúalapokat függesztettek. A vásár Deák Ferenc utcai szélső sátránál is egy magas karácsonyfa üdvözölte a belépőket. Egyes sátraknál is állítottak kisebb karácsonyfát, egyiknél műfenyőt, a másiknál száraz ágakból készültet fényképeztem. Jászlat is állítottak a sátrak közé, nagy, sokalakos, színes betlehemet. Igazi látványosságnak számított a 2004-es karácsonyi vásárban az Európai Unióba frissen felvett országok jellegzetes karácsonyfáinak sora. Lengyelország, Litvánia, Ciprus, Magyarország, Észtország, Csehország, Málta, Litvánia, Szlovákia, Szlovénia, díszítésükben egymástól kissé eltérő karácsonyfáit láthattuk, s ez már önmagában is dokumentálta a karácsonyfa kelet-európai elterjedtségét.

A karácsonyi vásár közvetlen környezetében, a pesti Belváros üzletei, szórakozóhelyei, galériái, szállodái, bankjai, irodaházai elé az utcára, kirakatukba, előcsarnokukba szintén karácsonyfákat állítanak. Kis karácsonyfa fogadott 2004. december 14-én a Várban, az Országház utcában, a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének folyosóján, 2004. december 18-án Zuglóban, a Kodolányi János Főiskola Angol utcai épületében, a bejáratnál szemben, a földszinti folyosón. Akad olyan hely, ahol a karácsonyfa a kelleténél is tovább megmarad. Egy kelenföldi virágüzlet tetején még nyáron is, de talán több éven át, ott áll az elszáradt karácsonyfa. Az üzletben karácsony előtt műfenyőket is árulnak. Megemlítem, hogy a májusfával is egyre gyakrabban megtörténik, hogy nem döntik ki pünkösdkor. Az elszáradt májusfa ott éktelenkedik még nyáron is néhány település főhelyén, Magyarországon, de még a hagyományőrzőbb Ausztriában, Burgenlandban is. A májusfa kidöntésének, a májfaból alkalmával történő kitáncolásának elmaradása a jeles napi szokásrendszer kopását jelzi.

Az Európai Unió tagállamai közötti együttműködés igényével készült 2005-ben a székesfehérvári Bella Italia Múzeum karácsonyi kiállítása: *25 csillag, egy karácsony* címmel. Az itt felállított karácsonyfára csillagokat akasztottak, minden csillag egy európai uniós tagországos jelölt, s a csillagok közepébe egy-egy szót írtak. A 25 szó így hangzott: *béke, barátság, szeretet, tolerancia, egészség, igazságosság, megértés, szolidaritás, becsületesség, tisztelet, bizalom, megbecsülés, művészet, kultúra, testvériség, beszélni, remény, álmodni, kedvesség, példaképek, hallgatni, szerénység, természet, ökológia, család*. Elengedhetetlen, hogy minden tagországban, de egész Földünkön is ezek legyenek a kulcsszavak, s a hírekből naponta hallott nemkívánatos kifejezések (*terrorizmus, háború, etnikai tisztogatás, menekültek, foglyok, túsok, magyargyűlölet, magyarverés, munkanélküliség, szegénység, betegség, éhezés, hajléktalanság, pénzromlás, államadósság, államháztartási hiány, megszorító csomagok*) végképp tűnjenek el szókészletünkben.

Székesfehérváron is már a két világháború közötti időszakban megjelent a mindenki karácsonyfája. Az 1930-as években a Városháza elé állították, apró, színes égők világotlítottak

rajta esténként, alatta perselyt helyeztek el, amibe az önhibájukon kívül szegénysorba került emberek, családok számára gyűjtöttek (Gelencsér 1995, 10). Egy ismeretlen versíró a *Székesfehérvári Friss Újság* 1937-es karácsonyi számában arra bízta a kislányokat, hogy segítsenek a szegényeken és árvákon, adakozzanak a „Mindenki fája” alá:

Teljesedjék kicsi szívük
parányi kis vágya
had ragyogjon nékik is a
karácsonyfa ága.

Az utcákon fog majd állni
A „Mindenki fája”
Menjetek és ajándékot
Tegyetek alája.

Ma is a Városház téren áll a mindenki karácsonyfája, ahol a karácsonyi vásár zajlik. A fenyő megérkezéséről, felállításáról, díszítéséről a helyi újságok írásban és képben rendszeresen beszámolnak. A *Mi újság?* című lapban 2004. december 1-jén olvashattuk: „Már áll a Városház téren Székesfehérvár idei évi karácsonyfája. A több mint 14 méteres fenyőfát egy 80 tonnás daru segítségével állították a helyére a Székesfehérvári Tűzoltóság szakemberei. Ahogy eddig minden évben, idén is a Fehérvári Művészek Társasága és a Tóparti Gimnázium művészeti tagozatos diákjainak alkotásai díszítik Fehérvár ünnepőbe öltözött karácsonyfáját.” Az egyes városrészek is állítanak mindenki karácsonyfáját, rendeznek szabadtéri karácsonyfa-ünnepélyt, adventi gyertyagyújtást, s erről a lapok is hírt adnak:

„A Feketehegy-Szárazrét Polgári Egyesülete adventi gyertyagyújtást tart vasárnap, 17 órakor a Bébic utca és Rába utca sarkán felállított karácsonyfánál, ahol forró teával várják a lakókat.” (*Fejér Megyei Hírlap*, 2001. december 18.)

„*Lakótelepi fenyőfa*. December 21-én (pénteken) 17 órai kezdettel fenyőfaünnepséget szerveznek a Palotavárosban, a Kodolányi utca környékén lakók, az Alba Regia Ifjúsági és Szabadidős Egyesület és László Ferenc. Az utcában található füves területen 15 órakor díszítik fel a karácsonyfát, 16.30-kor óvodások adnak műsort, 17 órakor pedig a gyerekeknek kedveskednek karácsonyköszöntő meglepetéssel.” (*Fejér Megyei Hírlap* 2001. december 12.) A székesfehérvári Szent István Király Múzeum kortárs képzőművészeti gyűjteménye őrzi Szűcs Attila: *Lakótelep karácsonyfával* című, 2003-ban készült festményét.

A székesfehérvári vasútállomás indulási csarnokának közepén évtizedek óta magas karácsonyfa köszönti az ünnepek alatt utazókat. Korábban, az elszenvedett karcsúsítások előtt, a Magyar Államvasutak székesfehérvári magasépítési pályamesteri szakaszának ácsai állították fel úgy, hogy az ne dőljön az utasokra. A közúti szállítást is meghódította: 2004. december 13-án Székesfehérváron egy kamion vezetőfülkéjében elhelyezett, színes égőkkel felszerelt műanyag karácsonyfát fényképeztem le.

Székesfehérvár Belvárosában is karácsonyfával dekorálják az üzletek bejáratát és kirakatait. Karácsonyfát állítanak a benzinkutaknál, a bevásárlóközpontokban és azok parkolójában. A közintézményekben is karácsonyfa várja az ügyfeleket. 2004. decemberében a városi gyámhivatal és az okmányiroda közös folyosóján, a Fiskális úti orvosi rendelő várójában és a Kodolányi János Főiskola Ybl-épületének folyosóján fényképeztem feldíszített karácsonyfát. Magas fát állítanak minden évben a főiskola főépületének aulájában is, ahol a tanárok, dolgozók hagyományos karácsonyi vacsoráját rendezik.

A Székesfehérvár melletti Zámolyon a Szép Ilonka Faluház mellett állítják fel a mindenki karácsonyfáját. Bakonykúti (Fejér m.) közös fenyőfájáról a *Fejér Megyei Hírlap* 2005. december 22-ei száma is beszámolt: „A település önkormányzatának képviselő-testülete

ismét megrendezte a falukarácsonyt. Tegnap a játszótéren felállított közös fenyőfa körül gyülekezett a falu apraja-nagyja, a közös műsor mellett a nyugdíjasok közt 45 ajándékcsomag, a gyerekek körében mintegy 15 Mikulás-csomag talált gazdára.” Az ajándékcsomagok száma is tükrözi demográfiai problémáinkat. Nagykarácsonyban (Fejér m.) a *Mikulásház* udvarán áll feldíszített karácsonyfa. Enyingen 2004-ben a Simon pékség előtt állított karácsonyfára péksütemények is felkerültek. Veszprémben az Óváros térre állítják a magas, szépen feldíszített mindenki karácsonyfáját. Sopronban a Fő téren, a karácsonyi vásár és -fesztivál helyszínén állítják a mindenki karácsonyfáját, amely 2004-ben a kétemeletes vármegyeháza főpárkányáig ért.

Pozsonyban is a főtéren, a Nemzeti Színház előtt áll a színházépületnél jóval magasabb mindenki karácsonyfája, ahogy azt Földes László fényképfelvétele megörökítette 1957-ben. Dunajská Lužná (Pozsony m.) a falu közepén egy útkereszteződésnél emelkedik.

Révkomáromban a városháza előtti Klapka tér sarkán áll a hatalmas karácsonyfa. A *Százhalombattai Hírtűkör* 2005. december 23-ai száma írta: „*Mindenki karácsonyfája*. A város karácsonyfáját december 13-án állították fel. A hatalmas ezüsthagyót Néma István és felesége ajánlotta fel a százhalombattaiak számára. A dunafüredi család kertjéből az Árpád 2000 Bt. vágta ki a fát, a Pantech Kft. szállította a Szent István térre, majd a Paraton Kft. helyezte rá a 2000 izzóból álló égősor.” Mohácson is a főtéren, a városháza előtt, a fogadalmi emléktemplom közelében állítják fel a mindenki karácsonyfáját. A függőlegesen ráhelyezett hat izzófüzérrel különlegesen megvilágított fa magasabb a városháza kupolájánál (Máy–Szökőcs 2002, 114). Pécsen a mindenki karácsonyfája a Széchenyi téren a dzsámi előtt, Hunyadi János lovasszobra mellett emelkedik. Debrecenben a Nagytemplom közelében, a Kossuth téren helyezik el a mindenki karácsonyfáját. 2005-ben Tiszadobról hozták a 14 méter magas fenyőt, amit 40 ezer mini-izzóval díszítettek. Tokajban az utóbbi másfél évtizedben a városi önkormányzat állítja a mindenki karácsonyfáját a római katolikus templom előtti térre (Bihari Nagy 1997, 547). Csíkszereda honlapján olvashattuk 2004. december 3-án: „*Áll Csíkszereda karácsonyfája*. Decemberben ünnepi díszbe öltöznek a városok, falvak, az üzletek, a kirakatok szebbnél szebb csomagolású áruktól roskadoznak, esténként kivilágított utcák fokozzák az ünnepi hangulatot. Nem hiányozhat természetesen a karácsonyfa sem a főterekről. Csíkszeredában is áll már a Tulipán áruház előtt a Mindszenti Közbirtokosság ajándéka, a 10 méter magas fenyőfa. Tegnap díszek is kerültek rá, a régieket feljavították, továbbá újak is magukra vonják a gyerekek vágyakozó pillantásait. Remélhetőleg mindenki számára tartogat örömet ez a hónap.”

A karácsonyfa életképességét bizonyítja, hogy miután meghódította az északi félteke családi otthonainak jelentős részét, sőt Ausztráliát is, közterekre kerülve szélesíteni tudta funkciórendszerét. Már jóval karácsony előtt a tereken, utcákon a karácsonyi időszak eljövételét hirdeti, az ezzel kapcsolatos ajándékvásárlásra figyelmeztet. A világháborús hősi emlékműveknél, temetőkben állított közös karácsonyfák a halottkultusz irányába bővítették szerepkörét.

III. A KARÁCSONYFA ELTERJEDÉSÉT ELŐMOZDÍTÓ INTÉZMÉNYEK, SZERVEZETEK

1. Óvoda

A karácsonyfa-állítás divatját a martonvásári grófnő, Brunszvik Teréz hozta Bécsből Budára: 1828-ban már karácsonyfát állított az általa alapított krisztinavárosi első kisdédóvó intézetben (Hornýák 1994, 569). A nagyszombati óvodában Brunszvik Teréz korábbi budai munkatársa, Rehlingen Antal (1808-1834), az első „óvóbácsi” állított karácsonyfát, akinek német nyelvű naplóját a Nagyszombati Állami Levéltár őrzi. E szerint az 1832 őszén alapított nagyszombati óvodában már az első karácsonykor állítottak karácsonyfát: „1832. dec. 24. [...] Apponyi és Zamoyska grófnék [...] a fenyőfát feldíszítették, és ajándékokkal úgy teleaggatták, hogy az ágak alig bírták el, ehhez járult a plébános úrtól ajándékozott gyertyákkal való felékesítése, majd a fát az asztalra helyezték. A többi ajándékot, amelyet nem lehet a fára rakni, [...] három asztalra halmozták fel.” (Rehlingen 2005, 4.) Három év múlva, a nagyszombati óvoda karácsonyestjéről (1835) egy névtelen szemtanú a *Preßburger Aehrenlese* című lapban számolt be: „Két hosszú asztalt, amelyeken száz tarka ruhadarab volt, egy aranydiókkal, mézeskaláccsal és kis viaszégőkkel gazdagon díszített, színes szalagokkal ékesített karácsonyfa választott el egymástól. Kétoldalt, nemek szerint elkülönítve, a terem hosszában egy-egy gyermekor állt; egy harmadik asztal, a háttérben roskadozott a süteményektől és az édes nyaláncságoztól. A fiúsor élén állt a tanár, a lányokén a nevelőnő, készen arra, hogy az intézet vezetőnőjét és támogatóját, Apponyi-Serbelloni Teréz grófnőt fogadják.” (A nagyszombati kisdédóvó intézet 1835. évi karácsonyi ünnepe. *Preßburger Aehrenlese* X. 4. 1836. január 15. 13-14.)

A szabadkai óvodában Völgyi Lajos — mint újonc kisdédóvó — 1859-ben rendezett először karácsonyfa ünnepélyt. Több évtizedes tapasztalatait, évről-évre nagy gondnal és szeretettel gyűjtött anyagát 1898-ban megjelentetett *Karácsonyfa-ünnepély. Elemi iskolai, óvodai és családi használatra* című füzetében foglalta össze, különösen kezdő pályatársai használatára. „Völgyi bácsi” a kezdeti nehézségekre így emlékezett: „Jól emlékszem, mily zavarban voltam; mert ilyent soha sem láttam, és csakis egy kedves szerzetes tanáromnak, a b. emlékezetű Remes Kázmérnak buzdítására fogtam hozzá. Maga a Karácsonfa fölállítás és földíszítése ugyan elég könnyen ment... Ámde, hogy milyen legyen annak a Karácsonfa-ünnepélynek bevezetése, lefolyása, szóval: az egész eljárás; milyenek legyenek az ott szükséges karácsoni-versek és dalok, és honnan vegyem azokat: mindezekről, miután részletes utasítást erre nézve senkitől sem nyertem, nem is olvastam: fogalmam sem volt.” (Völgyi 1898, 5.) Hetvenkilenc oldalas füzete a karácsonyfa ünnepély részletes forgatókönyve: a hittani alapozástól, a pásztorjátékokon keresztül, a karácsonyi dalokig, versekig. Szabadkai óvodájában nem csupán karácsonyfát, hanem betlehemi jászolt is állított. Költségeikről írta:

„A Karácsonfakiállítás költségvetése.

Minden kis faluban akad nem csak egy, de több ügyeskező szegény férfi vagy nő, aki a díszleteket – egy kis utbaigazítás után – elkészíti, s évről-évre még tökéletesíti is.

A mi díszleteink ezek:

1. Nemzeti színű papírlánc, 4-5 cm széles papírszeletekből. A fehér karikák valamivel hosszabbak lehetnek a mindkét oldalon színes piros és zöld karikáknál. Egy méter 2 ½ kr., 20 méter — frt 50 kr.

2. Négy nagy papírzászló (fölrással)
á 10 kr. (lehet több ilyen zászló is)

— ft, 40 kr.

3. Színes kis üveggolyócskák legalább

4 drb.	ft, 40 kr.
4. 60 drb csiptetős gyertyatartócska	
á 3 kr	1 frt, 80 kr.
5. 2 font = 1 kiló Milli gyertyácska	
(60 drb)	ft, 90 kr.
6. Ha a község vagy óvodafőntartó nem ad Karácsonfagallyat, 1 drb szép fenyőgally	2 ft, - kr.
7. Spárga, szegek és vastag pamutcérna a papírkosárcák felfüggesztésére	— ft, 20 kr.
Összesen	6 ft, 20 kr.

Mindez, ha telik rá, lehet több, nagyobb, diszesebb is”. (Völgyi 1898, 32-33.)

E költségvetés arról árulkodik, hogy a szabadkai óvodai karácsonyfán édesség, semmiféle ehető dísz (cukor alma, füge) nem volt. Völgyi a színes papírláncokkal, zászlókkal, üveggolyókkal, gyertyákkal a látványra helyezte a hangsúlyt. Az édességek a gyermekek számára kiosztandó ajándékok között szerepelnek költségvetésében: cukoralak, füge, aranyos dió, játék (a fiúknak 5 krajcáros aranyóra láncsal, a lányoknak fababa színes ingben), mindez színes papírkosárcába téve, kezükbe még egy nemzeti színű papírzászlócskát is kaptak színes papírral bevont nádnyélen. Költségvetésének legnagyobb tétele maga a karácsonyfa, a zöld fenyő, amely az összes költség közel egyharmadát tette ki. A túlevelű fában szegény Dél-Alföldön e szerint a fenyő karácsonyfa igen drága volt a XIX. század végén. Talán ezzel is magyarázhatjuk a korábbi formák (*koronafa*) itteni szívós fennmaradását. Völgyinek és kisdédóvó kollégáinak ez a drágaság nem okozott gondot, mivel: „Nálunk a nyolc városi nyilvános óvoda főntartója, Szabadka városa, földözi a nyolc karácsonfa költségeit.” (Völgyi 1898, 36.) Szabadkán tehát a régi századfordulón nyolc óvoda városi gyermekei számára állítottak karácsonyfát, tanították meg nekik a karácsonyfához szóló éneket:

Karácsonfa, Karácsonfa,
Jőjj el, jőjj el, jól megrakva!
Angyalhozta sokfélédde,
Karácsonfa, jőjj el, jőjj el!

Künn az idő oly mogorva,
Bent a gyermeknek szűk a szoba.
A tél legfőbb boldogsága
Te vagy, kedves Karácsonfa!

Ágidon a tarka-barka
Lengő szalag s égő gyertya,
A sok s szebbnél szebb új játék.
Olyan jól áll, meg aztán még!

Meg a nyalni, nyelni valók,
Szivárványszín cukorbogyók,
Mézes-mázos báb, pogácsa,
S fényes, aranyos almácska!

Aranyszilva, aranydió,
Szemet, száját csiklandozó,
Minden ágad úgy megrakva!
A kis gyermek hogyan várna!

Színes csecsebecséiddel,
Sok ízes csemegéiddel,
Ó, Karácson boldogsága,
Jőjj már, jőjj el Karácsonfa!

Itt van már a Karácsonfa,
Minden ága jól megrakva!
A Jézuska küldte ide,
Jó gyermekek öröme.

Minden ágán aranydió,
Cukor, füge és mogyoró,
Hát még a sok aranyalma,
Milyen szépen ragyog rajta.

E sok mindent nekünk hozták
Nemesszívú jó angyalkák,
Jó gyermekek öröme,
Áldja meg az Isten érte!
(Völgyi 1898, 49-50.)

A XIX. század végén már az Ung megyei Turjaremetén is működött óvoda. Alapítása az itteni méntelepen dolgozó katonacsaládok gyermekei érdekében történhetett, de jártak ide óvodások a több mint kétezer lakosú, szlovák, ruszin, magyar lakosságú faluból is. Turjaremetére 1895-ben Kozma Ferencet nevezték ki ménesigazgatónak (Ormos 2000, I, 31-32). Fia, Kozma Miklós (1884-1941) ezért itt töltötte gyermekkorának egy részét. Első világháborús frontnaplójában, 1916 karácsonyán, az orosz fronton így idézte föl gyermekkori falujának karácsonyait: „Elhittük, hogy a karácsonyfát a *Jézuska* hozza. Iskolásgyerekek *Betlehemmel* járták a falut. Tótos, ruténos kiejtéssel énekeltek, de magyarul. A szegény gyerekeknek külön karácsonyt tartottunk. Az óvodában óriási fa állott, és minden rászoruló kapott meleg ruhát, cipőt, játékot.” (Kozma 1931, 343.) Fogalmazásából kiderül, hogy az óvodai karácsonyok támogatásában szülei, de talán a méntelep más jómódú katonatiszti családjai is, szerepet vállaltak.

2. Iskola, árvaház, kórház

Köztudományú, hogy a bécsi iskolákban tanultak magyar diákok, nem csupán arisztokraták, hanem középosztálybeliek gyerekei is. Az iskola karácsonyfáról a bécsi szaléziánus nővérek zárdájában tanuló Odescalchi Eugénie hercegnő emlékezéseiben olvashatunk 1911-ből: „Elkövetkezett a karácsony, A zárda a növendékek részére két karácsonyestet rendezett: az 'Eltern Christbaum'-ot és a 'Kaisers Christbaum'-ot. 'A szülők karácsonyát' karácsony első napján, december 25-én délután tartották. Ezen az ünnepen nemcsak a szülők, de a fiútestvérek is rész vehettek, megnyílt a szigorú klauzúra. A nagyterem sarkában állt a földtől a mennyezetig érő szép ezüstoffenyő. A száz és száz gyertya fényénél vakítóan csillogtak az ezüst díszek és láncok. Rengeteg szaloncukorka volt a fán, melyeket gondos apácakezek fehér papírdíszbe öltöztettek. Körös-körül – a terem falainál – álltak a fehér abrosszal letakart asztalok, és azon a sok-sok ajándék. Minden szülő vagy rokon

oda helyezte ajándékait. Jó anyám, fivérem és nővérem gazdagon megajándékoztak.

A következő vasárnapon a 'Kaisers Christbaum'-ot illetve a császár karácsonyfáját ünnepeltük. Ott állt, szintén gyönyörű díszben, a nagy fa, az asztalokon pedig ezúttal Ferenc József császár ajándékai, amelyeket a szaléziánus növendékek részére küldött. Az öreg császár igen bőkezű volt.” (1987, 60.)

A bécsi szaléziánus zárda fővédnőknője Mária Valéria főhercegnő, Ferenc József legfiatalabb lánya volt, talán ezzel is magyarázható a császár karácsonyi bőkezűsége.

Hazai elterjesztésében az árvaházak, óvodák, iskolák, gyermekkórházak, kórházak is szerepet játszottak, ahol már a XIX. század második felében rendszeresen állítottak karácsonyfát a gyermekek, betegek számára. A *Budapesti Hírlap* 1856. december 28-ai számában két hírt is közölt a gyermekkórházban, bölcsődében, illetve a mesterlegények számára állított karácsonyfáról: „Karácsony estéjén, mint minden évben, úgy az idén is játékos kezek által karácsony fák állítottak a gyermekkórházban és a bölcsődében az ott levő gyermekek számára, és valamint azelőtt, úgy most is többnyire a pesti játékos nőegylet előkelőbb tagjai voltak azok, kik a szegény gyermekekről kedves emlékek adományozása által gondoskodtak, s úgyszintén az ezen intézetekben alkalmazott ápolónőket is megajándékozván, szolgálatuk pontos teljesítésére ösztönözték.” Huszonhárom nevet soroltak fel, akik e játékos célra adakoztak. Rajtuk kívül: „Dürr cukrász úr 6 font süteményt, játszeráros Petendorfer úr 6 csomócska játékszert, és Wottitz Benedek úr 6 kis nyakkendőt voltak szívesek e célra ajándékozni.” A mesterlegények pesti karácsonyfa-ünnepélyéről szóló hír: „Hogy az itteni mesterlegényeknek, kiknek legnagyobb része nem ide való, kedves emlékezés szereztessék az elhagyott családi körre, a kath. mester legényegylet igazgatói karácson estéjén az egylet helyiségeiben szintén állítottak karácsonfát, melyről, miután Szabóky Adolf tanár úr az ünnep jelentőségét hathatós szavakban megmagyarázta, mintegy 100 legény részesített ajándékokban. E szép ünnepélyre, ámbár sok kézműves épen az ünnepek előtt van leginkább elfoglalva, mégis mintegy 150 legény sereglett össze.” Az árvaházi karácsonyfáról a *Vasárnapi Ujság* 1868-as karácsonyi számában olvashatunk: „Ma már a karácsonfának a családi körön kívül is jutott szerep. Játékos emberbarátok, áldásos működésű gazdasszony-egyletek is állítanak karácsonfákat szegény fiúknak, árva gyermekeknek...” (Varga 1868, 634.)

A *Budapesti Hírlap* 1884. december 25-ei száma összeállítást közölt a fővárosi iskolákban, árvaházakban rendezett karácsonyfa ünnepekről: „A II. kerületi szegénysorsú iskolásgyermekeket segélyező egyesület tegnap rendezte ruhakiosztási ünnepélyét s 292 mindkét nembeli növendéket részben és teljesen felruháztak. – E szép siker legnagyobb részben Schmidt Ferenc és dr. Petsits Márk uraknak köszönhető. – Az angyal földi iskolában kedden tartották meg a karácsonyfaünnepet. Minden gyermek kapott író- és rajzszerket, könyveket, apróságokat. Jóllehet az V. kerületi játékos egyesület ez iskolából már 103 növendéket látott el téliruhával, ez alkalommal ismét 20 gyermeket öltöztettek fel. – A magyar gazdasszonyok orsz. egyesületében ma délután nagyszámú közönség gyűlt össze a karácsonyfa ünnepre. A sok édesség, játék, aranyos dió és alma, szép könyvek, író- és rajzszerket, ruhaneműk s tudja az ég mi minden volt fölhalmozva a görnyedező asztalokon, egyszerre szétrepült a kis leánykák kezeibe, kötényeibe. Alig bírták a sok áldást. Az „Erzsébet” leányárvaházban 4 órakor kezdődött az ünnep. Az intézeti nagy terem hosszában elhúzódo asztalok között állott az óriási karácsonyfa, tetejével a mennyezetet érintve, rajta száz meg száz viaszgyertya fénylett, s ragyogott a sok ékességtől. Az asztalok meg telve ízes süteményekkel, szép könyvek, író és rajzszerket, játékok s más hasznos dolgokkal. Ünnepi beszéd és karének után megkezdődött a sok ajándék kiosztása. – A budapesti protestáns orsz. árvaházban legfényesebb volt a díszítés és leggazdagabb volt az ünnep részleteiben is. Két hosszú terem közepén vonult végig egy-egy hosszú asztal, mindeniken két-két mennyezetig érő csillogó karácsonyfa. A sípolás, kacagás és az öröm számtalan kitörései közben nézegették,

mutogatták a gyermekek egymásnak azt, amit a jótévő kezekből kaptak. – A József–fiárvaház növendékeinek karácsonyi ünnepe ma este 5 órakor folyt le. Az ünnepélyen rendkívül sokan voltak a gyermekek rokonai és jótévői közül, kik siettek a szegény árvákkal e magasztos ünnepélyen együtt örülni. – A „Stefánia” gyermekkórházban az ott ápolt beteggyermekek karácsonyfáját d.u. 4 órakor állították föl. Két karácsonyfa díszelgett, telerakva édességekkel, alattok hosszú asztalokon a gyermekek játékszerei voltak láthatók. A kiosztást a kicsinyek karéneke nyitott meg és zárta be.”

Adele Sofia Cornelia Opzoomer, írói nevén A.S.C. Wallis, 1888-ban férjhez ment Antal Géza református püspökhöz, 1920-ig Magyarországon élt, alkotott, magyar költők műveit fordította hollandra. A XX. század elején kegyetlenül őszinte riportban mutatta be, milyen volt Budapesten egy főúri jótékonykodók által rendezett kórházi karácsony. Riportja fölé a budapesti napilapban a következő szerkesztőségi közleményt tették: „A karácsonyi ünnepek melege behatolt a fővárosi kórházak falai közé is. A Szamaritánus Egyesület ez évben is meggyújtotta a kórházakban karácsonyfáját. Az egyesület tagjai végigjárták a karácsonyfaival díszített betegszobákat, apró ajándéktárgyakat osztottak ki közöttük, és megvigasztalták a betegeket – reményt, enyhülést nyújtva testi és lelki fájdalmaikra...” Olvassunk bele a holland hölgy vitriolba mártott tollal írt riportjába is, amelynek köszönhetjük, hogy a budapesti kórházi karácsonyfákról tudósított: „Végre elérkezik a nagy nap. A betegek agyon vannak csigázva, mert a normális karácsonyi nagytakarítás gyilkos hadjárattá fajult a grófnék miatt. A sveszterek feldíszítik szobájukban a karácsonyfát, és behozzák a kórterembe. Apró papírtálcákon, amelyeket évről évre megőriznek, előkészítik az ajándékot... Na, végre itt vannak a grófnők. Most kezdődik a jótékonyosság. A jótékonyak átveszik az apró tálcákat, és odaviszik minden beteghez, megkérdezik, hogy van, jobbulást kívánnak neki, aztán gyerünk tovább!” (Békés 1973, 114-115.) Az *Alsólendvai Híradó* 1911. karácsonyi számában Sz. G. betűjelű szerző arról tudósított, hogy az oktatási-nevelési- és az egészségügyi intézményekben a karácsonyfa már általános: „Annál dúsabbak az intézeti karácsonyfák. Hisz már alig van olyan iskola, kórház, árvaház, s más efféle intézet, ahol ne állítanak karácsonyfát. Sőt a jótékony asztaltársaságok is beálltak már a sorba s ami még szebb, rendszerint szegény gyermekek felruházásával is egybekapcsolják a karácsonyfaünnepélyeket.” (Halász 1994, 267-268.)

Egy fénykép tanúsága szerint az 1930-as években a balassagyarmati kórház sebészeti osztályán is díszítettek karácsonyfát a betegek, az ünnep napjaiban az ágyak mellett szolgálatot teljesítő személyzet számára. Kórházainkban ma is állítanak karácsonyfát, a gyermekosztályokon elmaradhatatlan, ahogy erről a *Fejér Megyei Hírlap* 2004. december 24-ei száma Székesfehérvárról hírt adott: „Nincs annál szomorúbb, mintha a gyerek éppen a karácsonyt kénytelen kórházban tölteni... A Szent György kórházban szerencsére hosszú évek óta igyekeznek a kis betegeket felvidíteni: a gyermekosztályon tegnap is karácsonyoztak. Lovranits József bűvésztrükkjeivel szórakoztatta a szülőkkel együtt kacagó kicsiket, aztán a hagyományokhoz híven a Generál Pausa együttes következett karácsonyi dalokkal. A programot támogató adományozóknak köszönhetően sok ajándék is került a fa alá.”

3. Uradalom

Gyakran az uradalmi cselédek vagy gyermekeik is karácsonyi ajándékot kaptak a földbirtokostól. A karácsonyfát így a kastélyban dolgozó személyzet, de az uradalmi cselédség is megismerhette. Réső Ensel Sándor a Sáros megyei uradalmi cselédek karácsonyfájáról már 1862-ben hírt adott a *Nefejejts* című lapban: „Sáros megyében a jómódú földesurak alsóbbrendű cselédek számára is készíttetnek karácsonyfát, nagyot, melyet zöld ágaival egy ember alig bír vinni, s ezek ágain a cifrázatokon kívül nemesebb ajándékok is

függnek, így sapka, harisnya, táska, ing, kötő, szoknya, fejkötő, ködmön, pipa, dohányzacskó, és azok mindegyikére egy-egy cseléd neve van akasztva, például Palkó kocsisé, János béresé, Juci szolgálóé, Ancsa kályhafűtőnéé. Karácsony előestéjén ezen fát az ispán a cselédházba viteti; körül égnek a gyertyák, melyek a napot jelzik, mely karácsonykor ismét hosszabbra kezd nyúlni. A szobába gyűlnek a cselédek, és ekkor az ispán őket latinul köszönti... Elmondja, hogy uruk karácsonyfával ajándékozván meg, azt tekintse meg, s kinek nem volna rajta ajándéka, az szóljon. A szemle megtörténvén, a cselédség a fa körül letérdepel, és fennszóval imádkozik uraságáért. Ima végeztével egy szép fiatal eszes legény fehérbe öltözik angyalnak, melyhez az arany szárnyakat a pap adja. Ez felveszi a karácsonyfát, s viszi ki az urasági lak felé. A cselédség ünnepies ruhában kíséri őt, a ház előtt megáll, s éneklük a latin „Triumphus regis angelorum” című éneket, ekkor az angyal beviszi az urasághoz a fát, és kéri, hogy a karácsony két ünnepnapján ott maradjon, erre engedelmet kapván leteszi, kimegy... A szóra „Cantatum” szép éneket zengedeznek, s mellette visszavonulnak a cselédházba vacsorára, hol az ispán a zöld ágról, mint amely csillogó gyümölcsseivel folytonosan a munkálkodó természet vigasztaló reménye, úgy a fáról, melyet sok népek mint istenséget imádtak, hosszú beszédet tart. Éjfélig tart a mulatság, akkor éjjeli misére mennek.” (1862, 527.)

A gödöllői királyi kastélyban felállított karácsonyfáról a *Mulattató* 1875-ös újévi számában Mikszáth Kálmán tudósított: „A kis Mária Valéria királykisasszony gazdag karácsonyfát állíttatott fel Gödöllőn; aztán összehívatta az egész falu gyermekeit, s ő maga osztotta ki az örömben úszó szegény parasztgyermeknek közt. És csak miután előbb a szegények öröméhez járult, vezettetett be őfelsége a királyné belső szobájába, hol viszont mamája számára állított fel gazdag karácsonyfát.” (1964, II, 20.)

Népszerű vadászírónk, Széchenyi Zsigmond (1898-1967) így örökítette meg az első világháború előtti uradalmi karácsonyt a Székesfehérvárral szomszédos grófi birtokukról, Sárpentele pusztáról:

„Hogy az ajándékokat a Kisjézus hozza — ezt tán még elhitették velem ideig-óráig. Hanem azt, hogy a karácsonyfát is ő hozná — azt bizony sohasem! Hogy is hitethették volna, mikor azt minden istenadta karácsonykor mi hoztuk az erdőről — apámmal ketten! Havas karácsonykor szánon hoztuk, különben kocsin.

Így hát huszonharmadikán befogatott, vitt magával baltát-fűrész, kihajtott az erdőre.

Nem is egy fát hoztunk olyankor, hanem rendszerint négyet. Az iskolás gyerekekét, a magunkét, az 'Öreg'-ét meg a nagymamáét. Nagyság szerint sorolom fel őket. Az iskolás gyerekeké volt a legnagyobb, hiszen az a kocsiszínbe, a Sárpentele fellelhető legtagasabb helyiségbe került, annak plafonja pedig magasabb volt az ebédlőnél. Nagyanyámnak viszont, aki a kert túlsó végén épült 'Kislak'-ban székel, jóval kisebb karácsonyfa kellett.

Huszonnegyedikén már reggeltől kezdve a kocsiszínben foglalatostokdunk. Akkorra kiürítették, kitolták belőle a különféle hintókat-kocsikat-kordékat, egymás tetejére állított szánokat, helyettük hosszú asztalokat sorakoztattak a falak mellé, köröskörül. Középre pedig a nagy karácsonyfát állították.

Azt díszítettük. Létrára kapaszkodva aggattuk rá a szokásos miegymást, még a legnehezebben elérhető ágvégre is csíptettünk gyertyatartót. Aztán nagy szakajtóvékában hordtuk be az iskolás gyerekeknek szánt ajándékot. Mindenkinek jutott meleg ruha, vastag kesztyű, játékszer meg irdatlan nagy dióskalács. Az asztalokon szép sorjába teregettük a fényes papírba takart csomagokat. Mindegyikre gondosan készült névcédulát tűztünk...” (1994, 62-63.)

A korabeli sajtó is tudósított a gróf Széchenyi-családnál tartott karácsonyi ünnepségről, a *Székesfehérvári Friss Újság* 1905-ös karácsonyi száma szerint: „Sárpentelelén tegnap délután volt a karácsonyfa ünnepély, mely alkalommal az uradalmi cselédség a grófi család bőkezűségéből szép ajándékokban részesült.”

Sárpentelén a cselédházakban is ott állt vagy függött a feldíszített karácsonyfa, ahogy erről az uradalmi kőműves fia, Jankovich Ferenc (1907-1971) önéletrajzi művében hírt adott: „Pajtásaim és húgaim, az erdész lánya, Bözsike s a bognár lánya, Erzsike volnának a megmondható, hogy ezek a telek, a téleesti kártyázások és malmozások szegényes kis örömeivel milyen sok mindenféléről emlékeztetések. Már csak maga a karácsonyfalopás is az erdőről vagy a közeli kastélykertből, mikor a szentestét megelőzőleg útnak indultunk Bozsoki Józival, s vittük a kisbaltát és az összegöngyölített nagyzsákot is, egyet-egyet a hónunk alatt. Szótlán és csupa szem-fül nyugalommal lépkedtünk, lehetőleg nem a hóban, mely elárulja lábunk nyomát. Erdőkerülő, intéző, ispán, pusztagazda a fenyvesek körül napok óta versenyt éberkedett ilyenkor, féltve a fák tetejét; habár előre tudhatták, hogy karácsonyestére úgyis minden cselédlakásban, ahol gyerek van, ott fog állni a karácsonyfa, vagy esetleg csúcsával a gerendához kötve fog függeszkedni a levegőben az asztal felett, megrakva az alkalomhoz illő legegyszerűbb díszekkel: még az ősszel előrelátón meglopott és széna között takargatott, kis ráncos almával, dióval vagy módosabb helyen — mint nálunk is — kristálycukorból ömlesztett, saját gyártmányú 'szaloncukorral' vagy saját sütetű keksszel, csillag és hold formájúval, s arany- vagy ezüstpapírba burkolt diókkal, vasporból a kovács gyártotta eredeti csillagszórókkal.” (1967, 54-55.)

A Ciszterci Rend 1945 előtti jószágkormányzósági központjában, Előszálláson (Fejér m.) is megajándékozta karácsonykor az iskolás gyermekeket az uradalom, ahogy ez adatközlőm, Márkovics János (szül. 1907) 1988-ban lejegyzett visszaemlékezéséből kiderült: „Karácsonyfa volt. Fenyőfákról szakítottak le egy kis ágat a papok parkjában, a templom körül, temetőben. Dunaföldváron lehetett is venni. Még a legszegényebbek is csináltak egy kis ágat. Az uradalmi cselédeknek is volt karácsonyfa. Az iskolás gyerekek az uradalomtól kaptak karácsonyi ajándékot. A plébános osztotta ki. Főleg szegényebb gyerekeknek. A parasztyerekek a karácsonyfán kívül ruhát vagy cipőt kaptak, ami hiányzott. Fügét, narancsot kaptak.”

A vajtai (Fejér m.) Zichy-kastélyban minden esztendőben 4 méteres karácsonyfát állítottak. Gróf Zichy Aladár földbirtokos az uradalom valamennyi dolgozójának karácsonyi ajándékot adott. A férfiak pénzt, a kastélyban dolgozó belső cselédség nőtagjai ruhaanyagot kaptak. Karácsonyeste a grófi család tagjai terítették meg vacsorához az ünnepi asztalt, ahol a belső cselédek foglaltak helyet, akiket most munkaadóik szolgáltak ki. Pátkán (Fejér m.) báró Ivánka László uradalmában minden cselédcsalád valamennyi gyermeke karácsonyi ajándékba kapott egy kis csomagot, amiben szaloncukor és csokoládé volt.

Fekete István *Gyeplő nélkül* című könyve az ajkai Nirnsee-uradalomban játszódik, ahol az író 1929-től 1941-ig gazdatisztként dolgozott. Az uradalom tulajdonosa, Nirnsee Ferenc, a regényben csak *öregúr*, meghatározta, hogy a falubeli elit tagjainak mekkora karácsonyfát ajándékozhatnak: „Az öregúr pontosan előírta az ajándékfák nagyságát. Kétfélméteres a jegyzőnek, állomásfőnöknek, doktornak. Másfélméteres a tanítónak, papnak egyméteres a segédjegyzőnek és valamivel kisebb a postásnak.” (Fekete 1982, 70.) A gazdatiszt utasítása szerint ehhez még hozzájött egy háromméteres a templomnak, ennél valamivel kisebb a kaszárnyának. Feleségével együtt szánnal mennek az erdőbe, életük első közös karácsonyfájáért: „A sok kis fenyő közül kiválasztották a legszebbet. Talán félméteres lehetett, de szabályos, hibátlan, amilyen csak a képeslapokon van.” (Fekete 1982, 73.)

Fehérvárcaurgón a régi századfordulón „karácsonfa nem mindenhun, csak nagyon kevés helyen vót. A nagyobb gazdánkná, meg az uraságná, nagyobb részin ott, meg az iskolábo.” Az uraságnál, a gróf Károlyi-családnál az ajándékosztásra meghívott cselédgyerekek, az iskolában a református-, az apácák vezette óvodában a katolikus gyerekek, láthatták a karácsonyfát. A grófi család és az apácák főleg ruhaneműt adtak a rászorulóknak. Az iskolások karácsonyi ajándékcsomagja almából, dióból, kekszből, nápolyiból állt. Iszkaszentgyörgyön (Fejér m.) Pappenheim grófné, Csákváron a gróf Esterházy-család

ajándékozott karácsonyra ruhaneműt a cselédlegényeknek. Csákberényben a két világháború közötti időszakban a gyerekes cselédcsaládoknak gróf Merán Fülöp vértesi erdejéből fenyőfát adott (Gelencsér — Lukács 1991, 268). A csákberényi iskolában, 1921-ben 12 pár-, 1922-ben 8 pár lábbelit osztottak szét a karácsonyi ünnepségen. 1929-ben 770 pengőért vásárolt ajándék talált gazdára. 1930-ban 650 pengő értékben 50 tanuló kapott ajándékot, közülük húszan cipőt. Köszönetképpen egy kislány alkalmi verset szavalt:

Iskolánk közepén fényes karácsonyfa,
Sok-sok ajándékkal gazdagon megrakva.
Ki hozott, ki küldött, hogy kerültél ide?
Ez a sok ajándék kinek a részére?
Ím a karácsonyfa nyíltan elbeszéli,
Mindenki tudhatja, mindenki megérti,
Hogy méltóságos gróf urunk, grófnénk szívében
Támadt a szép eszme, ne hagyjuk az iskolást
és árvát magára szent karácsony este.
Adjon, ki mit adhat szegények javára,
Hadd örüljön velünk iskolás és árva.
Itt ragyog oly szépen Isten öröme,
A részvét, a szeretet mennyei tündére.
Iskolánk nevében megköszönjük a sok ajándékot,
Az Isten éltesse a gróf urat és kedves családját
még nagyon sokáig.

Gróf Merán Fülöp mindkét csákberényi felekezeti (katolikus, református) iskolának karácsonyfát ajándékozott, minden gyereknek édességet is (Izmindi 1998, 27, 33).

4. Honvédség (Katona-karácsonyfa, háborús karácsonyfa)

Közép-Európában a gyertyás, álló fenyőkarácsonyfa elterjedéséhez a nagy francia forradalom és Napóleon ellen folytatott koalíciós háborúk (1792-1815) valamint a német-francia háború (1870-1871) jelentős mértékben hozzájárultak. A diffúzió elmélet kapcsán Barabás Jenő hangsúlyozta: „A terjedés elősegítője lehet a hódítás, foglyok, rabszolgák, vendégek, kereskedelem, hajótöröttek, tengerészek, hódító vallások, vándor szórakoztatók, migráció stb. A migráció hatását a politikai organizáció, az érintkezés intenzitása és a távolság szintén befolyásolja. Lényegében tehát a diffúzió a kultúra térbeli mozgását kifejező fogalom...” (1963, 51-52.) Barabás Jenő a térbeli terjedés kereteinek vizsgálata során megállapította, hogy a kulturális javak az emberi érintkezés hálózatán terjednek szét a világban. A létfenntartás elemi igényei, uralmi, hatalmi, hódítási célok érdekében az emberi érintkezések hálózata jött létre, amely a kulturális javak egyik területről a másikra való átkerülésével is járhatott. A katonáskodás jelentősége akkor nőtt meg a kultúrjavak terjesztésében, amikor a középkori zsoldosok, lovagok, nemesi felkelők helyett az újkorban a sorozott hadseregek óriási néptömegeket mozgattak meg, s ha nem is ez volt az elsődleges cél, de a háborúk során mégis hatalmas hazai és külföldi területeket ismertettek meg a népből jött katonáikkal (Barabás 1963, 104-105).

Korábban a hadjáratok általában a tavasztól őszi terjedő időszakban zajlottak, az újkoriak már télen is. A napóleoni háborúk katonái több mint egy évtizeden keresztül télen is

fegyverben álltak, a karácsonyokat is hazájuktól, családjuktól távol töltötték. Az 1848-1849-es szabadságharc és az 1870-1871. évi német-francia háború egy-, az első világháború négy-, a második világháború hat karácsonyt igényelt. A karácsonykor idegenben harcoló német katonák számára a karácsonyfa az otthonukhoz, családjukhoz való kötődésüket fejezte ki. Ugyanezt a két világháborúban már magyar katonáinkról is elmondhatjuk. A katonaruhába bújtatott német, osztrák, magyar, cseh, szlovén, horvát, szlovák emberek között az első világháború előtt és alatt még számosan voltak olyanok, akik a kaszárnyában vagy a fronton, a fedezékben, a pihenőben vagy a hadikórházban ismerkedtek meg közelebbről a karácsonyfaival.

A napóleoni háborúk egyik szereplőjéről, Jêrome Bonaparte száműzött vesztfáliai királyról tudjuk, hogy 1816-tól az alsó-ausztriai Schloß Schönauban családjának karácsonyfát állított (Schmidt 1972, II. 304). Udvarában nem ez volt az első karácsonyfa. Amikor feleségével, Württembergi Katalinnal együtt 1807 végén fővárosába, Kasselbe bevonult, fényes karácsonyfa-ünnepélyt rendezett. Karácsonyfáját adománylevelekkel díszítette, a „koronára” visszaháramlott birtokokról, amelyeket kegyencei számára osztott szét (Kronfeld 1906, 168). Bátyja, a franciák császára már korábban kezdeményezte a Tuileriákban a karácsonyfa-állítást (Wolfram 1965, 10). Feleségének, Mária Lujzának 1810-ig Bécsben még nem, Párizsban már volt karácsonyfája. A napóleoni háborúkat lezáró bécsi kongresszus döntése értelmében 1815-ben Danzigba bevonuló porosz hadsereg tisztjei honosították meg ott újra a karácsonyfát (Kronfeld 1906, 172; Kügler 1930, 170).

Windisch-Grätz herceg császári csapataival 1848 december végén vonult a magyar főváros ellen. Erről a karácsonyról olvashatunk Pulszky Terézia emlékirataiban: „Eljött a karácsony; ó, mennyire fénytelen volt ez az ünnep! Windisch-Grätz közhírré tette, hogy fölgyújtja a karácsonyfákat Pesten. Mindenki tudta, ez lehetetlen, a gondolat mégis elfojtotta a karácsonyi harang bátorító hangját.” (1986, 284.) Windisch-Grätz fenyegetése arról tanúskodik, hogy Pesten 1848-ban a jómódú házaknál már általános lehetett a karácsonyfa. A hódító hadvezér olyan büntetéssel fenyegetőzik, ami aránylag széles társadalmi réteget sujt, elsősorban a vagyonosokat bünteti, sarcolja. A leverett szabadságharc után a Kossuth-emigrációhoz tartozó Perczel Miklós honvéd ezredes naplójában leírta az 1850. évi karácsonyestéjüket karácsonyfaival a törökországi Kutahiában: „Karácsony böjtje, a családi ünnepek legkedélyesebbike, mely minden házban össze szokta hozni a távol lakó rokonokat. Mily kedves az ilyesek emléke, s mily nehezen esik ilyenkor a távollét kedveseinktől. Katonával egy igen szép karácsonyfát készítettünk Móric gyermekeinek. Igen kedves volt a kis Móci, annyira meg volt lepve a fényes világításban tündöklő fától s annak kincseitől, hogy csak száját tátotta, nem evett, sem ivott, s éjfélig ki nem jött a bámulatból — boldog gyermekkor.” (1977, I. 127.) Perczel Miklósék a karácsonyfa-állítást nyilvánvalóan nem a törököktől tanulták el, hanem már otthon is ismerték, gyakorolták.

A karácsonyfa magyarországi megismertetésében elterjesztésében az 1849-es emigráció is szerepet játszott. Emigránsaink Németországban, Belgiumban kaptak menedéket, ahol megismerkedtek az itt már korábban meggyökeresedett karácsonyfa-állítás szokásával. Báró Jósika Miklós írta 1857-ben Brüsszelből Fejérvári Miklósnak a tengerentúlra, hogy karácsonykor nagyon jól szórakoztak, karácsonyfát is állítottak (Jósika 2001). Hazatérve, az 1857-es amnesztia után az emigráció tagjai itthon sem hagyták el a karácsonyfa-állítást.

Az 1859-es szárd-osztrák háború sebesült katonáinak a hazafias nőegylet Salzburgban a Szent Rókus kórházban állított karácsonyfát, adott át szeretetajándékot (*Liebesgabe*) (Prodinger 1963, 128).

Az 1870-71-es német-francia háborúban a karácsonyfa az ünnep német szimbólumává vált. A német katonák által állított karácsonyfákat igazi német szokásként csodálták meg a franciák. Erről az idegenben karácsonyfaival ünnepelt háborús karácsonyról olvashatjuk A. Bertsch visszaemlékezésében: „Egyetlen ünnep sem hozott a német katonának

Franciaországban ilyen tiszta és ártatlan örömet, egyet sem ünnepelt annyira, Rouentól Belfortig, Le Manstól Sedanig, a fényűző hercegi kastély szálláson ugyanúgy mint a szeles tábori őrhelyen vagy a hadikórház komor termében... Az ünnepléshez az eszközök rendkívül csekélynek mutatkoztak, de az ember fiatal volt, életvidám, egyszerűséghez szokott, és érezte, hogy nagy időket él át. Csendben megnyilvánult a német néplélek kedélyességre való hajlama. Mindenhol igyekeztek az égő gyertyás fenyőfával a hazát elővarázsolni.” (Klein 2000, 203.) A háborúban győztes porosz király, I. Vilmos karácsonyestjét Versailles-ban ugyancsak Bertsch örökítette meg Karácsony a főhadiszálláson 1870-ben (*Weihnachten im Hauptquartier 1870*) című írásában: „Rezidenciáján az agg uralkodó az ajándékok elosztásával foglalkozott; saját kezűleg írta a cédulákat a megajándékozottak neveivel, azután csengetett, és a szomszédos termekben összegyűlt fejedelmek és a főhadiszállás alkalmazottai beléptek a fényárban úszó terembe, ahol két nagy karácsonyfa tündökölt. Az ajándékokat hosszú asztalokra helyezték. Berlinből egy hatalmas karácsonyi kalácsot küldtek, körülötte egy csomó csokoládégolyóval, mindegyiken az eddig kivívt győzelmek egy-egy helyszínét tüntették föl. Ezeket a csokoládégolyókat a király saját kezűleg osztotta szét.” (Klein 2000, 203.) Párizs ostromakor a német főhadiszálláson, Versailles-ban nem csupán I. Vilmos lakosztályában állítottak (két) karácsonyfát, hanem Frigyes Vilmos trónörökös termében és Moltke vezérkari főnök szobájában is világított egy-egy feldíszített gyertyás fenyőfa. A kastélyban dolgozó francia lakájok bámulva mesélgették másnap a különös látványt, és valami barbár babonának tartották az egészet. Franciaország nagy részén a köznép a fagyöngyöt tartotta szimbolikus, szerencsehozó növénynek, de míg az angolok karácsonykor díszítették vele csillárjaikat és asztalaikat, a franciák újévkor szerepeltették. Vidéki városaik utcáin kiabálták: *Au gui l'an neuf!* (Fagyöngyre új év!) Közben a pirosbogyós ágakkal megsuhintották a szembejövőt. (Solymossy 1930, 1113).

A franciaországi háborús karácsonyról szóló német visszaemlékezésekből soha nem hiányzik a frontkarácsonyfa. A katonai vezetés ezen a győzelemhez közeli ünnepen a hadikórházakban, az elszállásolási körletek számára igénybe vett házaknál, a fedezékekben karácsonyfák állítását szorgalmazta. Mind ez ideig a feldíszített, gyertyás karácsonyfa inkább a német városi polgárság és nemesség, arisztokrácia tárgyi világához tartozott. A hadjáratban részt vevő, különböző társadalmi rétegekhez tartozó, Németország számos vidékéről bevonultatott férfiak közül sokaknak ez volt az első bensőséges találkozása a karácsonyfával. Hazatérve hozzájárultak a karácsonyfa általános elterjedéséhez. A német-francia háború hatására vált a karácsonyi ünnep és a karácsonyfa a német nemzeti identitás kiemelt alkotórészévé: a győzelem, a német egység megteremtése, a császárság kikiáltása, Németország nagyhatalommá válása még inkább erősítette ezt a folyamatot. Ilyenformán a karácsonyfa terjedését, német jelképpé válását a sikerre vitt német egységtörekvések eredményének is tekinthetjük. A megnövekedett, egységessé vált Németországban új szolgálati helyeikre költöző katonatiszti és állami hivatalnok családok is hozzájárultak a karácsonyfa diffúziójához. Igazi győzelmét jelentette, hogy terjedése nem állt meg Németország határainál, folyamatosan teret nyert a szomszédos Svájcban és az Osztrák-Magyar Monarchiában, a nem német nyelvű lakosság körében is.

Bosznia-Hercegovina 1878-as okkupációjától az első világháború végéig magyar katonák hosszú évekig szolgáltak ebben a hazájuktól távoli, attól földrajzi, nyelvi és vallási tekintetben is nagyon elütő tartományban. A Török Birodalom igazgatása alatt maradt Novipazári Szandzsákban is számos magyar- és osztrák-magyar egység teljesített biztonsági szolgálatot. Tömörkény István, a későbbi író, egy évet töltött a Balkánon a szegedi 46. császári és királyi gyalogezred katonájaként. Az 1888. évi karácsonyt a Szandzsákban, a prijepljei barakktáborban érte meg, ahol a magyar katonák karácsonyfát állítottak. Tömörkény 1915-ben a szemtanú hitelességével emlékezett a mohamedán környezetben lezajlott ünnepre: „A haza messze van, a hó pedig esik. A patrul Jabukára már tegnap

hajnalban elment, már délután van, de nem jön elő. Lehet pedig, hogy küldtek hazulról legalább ezekre a jelös napokra, de esik a hó, és Isten kezében a patrul, meg leginkább az öszvérek, amik hozzák a holmit. A tábor előtt szótlanul állnak az emberek. Mások fenyőgallyat hoznak (nem kellett érte messze menni), s ... most ezt teszik a köztisztasági ládába az asztalon. Némely darab gyertyákat rákötnék, és széles férfimelléről a legmagasabb ékességet, a lövészkitüntetés piros bojtját akasztja rá a közkatona... Azután akkor hirtelen fegyverdörej... A patrul ereszkedik lefelé... kibontakoznak a hófátyolból a hőemberek, utánuk a polyák gyalogszekerészek, kantárszáron egy muli... két muli... három muli... A magyar Jézus megérkezett Törökországba... Egy félóra múlva Csukonyi Bálint viszi a hóban a fonatos kalácsot a posztón álló Ibrahimnak: – Ögyél, Ibró testvér. Magyarországi.” (Tömörkény 1989, 89).

Magyar katonáink a császári és királyi közös ezredekben osztrák katonatársaiktól is megismerhették a karácsonyfát. Havadon (Maros-Torda m.) id. Ozsváth Sándor említette, hogy ő először 1908-ban látott karácsonyfát a marosvásárhelyi 9-es huszárok laktanyájában, ahol az ezredes rendezte a karácsonyfa-ünnepélyt, meg is ajándékozta a legénységet (Makkai—Nagy 1993, 152). Hozzájárult népszerűségéhez az első világháború, ahol sok esetben osztrák és német katonákkal együtt teljesítettek frontszolgálatot (pl. az Északkeleti-Kárpátokban, Galíciában, Erdélyben, Romániában, Szerbiában és az olasz fronton is). Viski Károly írta a *Magyar Nyelvőr*-ben, 1919-ben: „A német ember — így mutatják képes újságjai — még a lövészárokból is gyűjt két-három araszos karácsonyfát; a magyar paraszt tudtommal sehol.” (1919, 70.)

Viski megfigyelését az első világháborús német katonalevelek, harctéri naplók is megerősítik. A nyugati frontról, Fournes közeléből írta szüleinek 1914-ben egy német egyetemi hallgató: szenteste 10 óráig a lövészárokból teljesítettek szolgálatot, ahol ők és a velük szemben álló angolok is szép karácsonyi dalokat énekeltek. A németek a tüzelőállásokat fenyőágakkal és otthonról kapott aranyfüsttel díszítették. Leváltásuk után a szálláson valamennyien karácsonyi gyermekké váltak, aki a csomagjai előtt térdepel és rakosgat. Este tartották a valódi karácsonyi ünnepet. Két hatalmas karácsonyfa világított nagy asztalokon. Szeretetajándékból mindent kaptak bőven: gypjúholmit, dohányt, karácsonyi szárazsüteményt (*Spekulatius*), csokoládét, kolbászt. Ezután jött az ezredparancsnok, és a tábori lelkész felolvasta a karácsonyi történetet, majd kedves, régi dalokat énekeltek (Klein 2000, 204).

A szeretetajándékok láttán meghatódva írta a frontra küldött egyetemi hallgató: *Was hat Deutschland für uns getan!* (Mit tett értünk Németország!) Különböző jótékony egyesületek, mindenek előtt a Német Vöröskereszt, nőegyletek, újságszerkesztőségek gyűjtöttek adományokat a szeretetajándékokra. Adakozásra felhívó plakátjaikon rendszerint ott látható a gyertyás karácsonyfa. A szeretetajándékokat a frontra szállító vonatokhoz katonaruhás Jézuska-szolgálatra lelkipásztorokat, tanárokat vezényeltek, akik a katonák számára történő szétosztást irányították (Hegel 1995, 15-16).

A nyugati fronton, a belgiumi Ypern környékén, ahol a németek angolokkal álltak szemben, a lövészárkokból felhangzó karácsonyi énekek és a fedezékekben felállított karácsonyfák hatására az ellenfelek között barátkozás, karácsonyi fegyverszünet kezdődött. Mindezt 1914-ben karácsony hajnalán az angolok észlelték a német lövészárkok felől. Hamarosan német katonák bújtak elő a lövészárkokból, óvatosan megindultak a senki földje felezővonaláig, majd hívták a briteket, hogy csatlakozzanak hozzájuk. Megajándékozták egymást, beszélgettek, futballoztak. A lövészárkok-barátkozás egyes frontszakaszokon egy hétig is eltartott, amíg a katonai vezetés be nem tiltotta. Mindez azután történt, hogy a nyugati fronton a háború első hat hónapjában a franciák, a belgák és a britek több mint egymillió embert veszítettek, a német oldalon 675.000 katona elesett, megsebesült vagy bevetés során eltűnt (Westwell 2001, 47).

Műfenyőt is küldhettek a hozzátartozók a fronton harcolóknak, ami keménypapír dobozban került forgalomba. Nyomtatott felirattal: *Feldpost. Eilig. Weihnachtsbaum*. (Tábori posta, Sürgős, Karácsonyfa.) (Klein 2000, 205-206.) Ilyen frontra küldött műfenyőt említett 1915. december 18-án Magyarországról (Krezedin?) az orosz frontról gyermekeinek írt levelében Rudolf Koch grafikus, iparművész. Egy faluban szállásolták el őket, ahol olyan sok a katona, hogy nem jutott mindenkinek szoba, ágy. Ők is egy üres istállóban alszanak, szalmán, ami száraz és meleg, a köpenyükkal takaróznak. „Karácsonykor nekünk nem lesz olyan szép karácsonyfánk, mint nektek, de egyik bajtársunknak küldtek egy egészen kicsi karácsonyfát három gyertyával, azt fogjuk meggyújtani, és mi már annak is örülünk... Ha a mi kis fácskánk világít, ha még nem is kaptunk levelet otthonról, akkor is nyugodtak és boldogok leszünk. Ti nélkülük is örüljétek a karácsonyfának, de gondolatok rám, ahogy én is rátok fogok gondolni.” — írta gyermekeinek a frontkatona édesapa (Schmalenberg 1989, 225).

Rudolf G. Binding (1867-1938) író naplójának 1915. december 25-én kelt bejegyzésében olvashatunk a frontkarácsonyfákról Nyugat-Flandriából. Itt a hesseni lovashoz (*Zum hessischen Reiter*) címzett kantin nagytermében állították fel az asztalokat a legénységnek és az altiszteknek szánt ajándékokkal. Egy óriási magyalkoszorú függött a mennyezetről, gyertyával jól megtűzdelve. A fenyőfát az egyik asztal végére állították. Egy igazi kis feketefenyő (*Schwarzwaldtanne*) állt a tiszti szállás közös szobájában. Itt a középső kerek asztal fölött egy kettős magyalkoszorún viaszgyertyák égtek, ami kocsikerék nagyságú volt (Schmalenberg 1989, 223-224).

Hans Carossa (1878-1956) orvos, író az orosz frontról, a Havas hegy alól 1916. december 28-án kelt, Maria Demharternak küldött levelében számolt be karácsonyestéjéről. A tisztek hátul a zászlóaljtörzsnél, a tűzvonalától távol ünnepeltek, előbb az alkalomra megőrzött pezsgőt bontották fel, majd Carossa feleségének frissen érkezett küldeményét: a palackozott müncheni sört (*Hofbräuhausbier in Flaschen*). Meggyújtották egy kis karácsonyfa gyertyáit, a híradósok a *Stille Nacht, heilige Nacht*ot énekelték, közben az oroszok aknákat szórtak, amire hatalmas választűzet kaptak, amíg be nem szüntették a tüzelést (Schmalenberg 1989, 228-229).

A frontról hazaküldött karácsonyi képeslapoknak is kedvelt motívuma volt a karácsonyfa a különböző helyszíneken: a katonai szállástól a fedezékig, a lövészároktól a frontkórházig. Gyakran egy idillikus frontkarácsonyt ábrázolnak: katonákat egy kis feldíszített karácsonyfa körül, zenélnek, énekelnek, isznak. Közülük az egyik élvezettel pipázik. Arcuk vidám, a karácsonyi örömet sugározza. A félelmetes háborúra csak a háttérben álló, a sötét fedezékben fegyverrel a kézben az ellenséggel szembenéző katona emlékeztet. Szintén tipikus frontképeslap, amelyen a katona hideg, havas karácsonyestén őrsgben áll, s szemei előtt megjelenik otthona, a meleg szobában feldíszített karácsonyfa, körülötte szülei, testvérei vagy felesége, gyermekei.

Ugyanakkor 1915-től már otthon is érződtek az elhúzódó háború terhei: bevezették a kenyérjegyet, racionalizálták a szén elosztását. Még a karácsonyfák kínálata is szűkössé vált, számos helyen csak megrendelő jegyre volt kapható. A háborús gazdasági vezetés megtiltotta a gyertyagyártást, így a karácsonyfagyertyát egyre nehezebben tudták beszerezni (Klein 2000, 205).

Karácsonyfa motívum került a háborús években a berlini királyi porcelánmanufaktúra által a gyűjtők számára készített karácsonyi emléktányérokra is. Minden karácsonyra más fegyvernem katonája látható a tányérokra, a frontéletből vett kép, romantikus karácsonyi megfogalmazásban: 1915-ben havas tájban egy gyalogos katona érkezik haza szabadságra, hóna alatt fenyőfával, kezében karácsonyi ajándécsomagokkal; 1916-ban egy huszár lóháton ér háza elé, az ablaküvegen keresztül megpillantja a fénylő karácsonyfát; 1917-ben egy pezsgősüveggel felfegyverzett tüzér ül az ágyú csövén, a háttérben feldíszített karácsonyfával;

1918-ban matrózok állnak egy felszínre emelkedett tengeralattjáró fedélzetén, egyikük kezében karácsonyfát tart (Koschnik 1995, 20-21).

Magyar katonáink a királyi honvéd gyalogezredekben, -huszárezredekben, a császári és királyi közös ezredekben 1914-től négy alkalommal is a frontkarácsonyfa alatt ünnepeltek. Az első világháború idején közkatonáink tekintélyes részének a karácsonyfa újdonságot jelentett, otthon legtöbbjük családjában még nem találkozott vele. A magyar királyi székesfehérvári 17. honvéd gyalogezredet az első frontkarácsony Galíciában érte, márkosfalvi Sipos Gyula tábornok, ezredparancsnok hadi krónikája szerint: „December 22-én már a kora reggeli órákban megkezdődött a harc, de a hadosztály folytatta visszavonulását, melynél az ezred Iwonicon át Jasionkára jutott, majd december 23-án a Lubatowka és Jasionka közötti erdőben védő állást épít, és a karácsony estét abban tölti. Élő fenyő képezte a feldíszített karácsonyfát.” A második háborús karácsony az olasz fronton, a doberdói harctéren köszönt az ezredre, ahol súlyos harcok után 1915. december 10-étől Vojszcicában pihenőbe kerül: „Itt érte az ezredet a szent karácsony. Minden század saját karácsonyfája alatt gyülekezett, ott tartotta áhitatos ünnepségét, és osztották ki a különböző helyről érkezett szeretetadományokat.” Az utolsó háborús karácsonyról, 1917-ből is az olasz frontról, a Piave mellől tudósít a hadi krónika: „December 24-én most a negyedik karácsonyestét ünnepelte az ezred hasonlóan az előbbiekhöz karácsonyfákkal és az ezred-lelkész imájával. Majd a szeretet adományokat osztották ki.” A magyar királyi székesfehérvári 17. népfelkelő gyalogezred katonái is karácsonyfával ünnepeltek az erdélyi hadműveletek során a Gyimesi-szorosban: „1917. december 24-én, a szent karácsony estét ezen helyzetben ünnepli az ezred. Az I. és II. zászlóalj karácsonyfája a gyimesbükki pályaudvar fölött a hegyoldalban állott, egy 6-8 méter magas élő ősfenyő, melynél a két zászlóalj tisztjei és legénysége gyülekezett, élükön Urváry ezredes ezredparancsnokkal. Weszelowszky tábori lelkész beszéde közben apró villanykörték gyulladtak ki, amelynek hatása alatt gyönyörűséges templommá varázsolódott meghatódott népfelkelőink szívében a Gyimesi szoros... A III. zászlóalj fenn a Mt. Palosu 1189-es kúpon ünnepelte a szent estét. Amikor a sötétség beállt, a legmagasabb fenyőfán kigyúltak a villanylámpák. Alighogy felhangzott a magyarok éneke, az oroszok elhagyva állásaikat, hosszú sorokban jöttek, s ők is körülállták a palosui karácsonyfát.” (Sipos 1937, 38, 91, 162, 228.)

Az ezred minden karácsonyra szeretetadományokat is kapott. Az első karácsonyra küldött szeretetsomagok a szünet nélküli súlyos harcok miatt a Beszkidekben csak 1915 márciusában érték el a katonákat. B. Szabó István *Aranydiók a márciusi hóban* című elbeszélése szerint fenyőgallyat, gyertyát is tartalmaztak: „Mikor a nagybundás tréncáplár este málháslovakkal fölhozta a délre főtt zupát, mindegyik prófuntos ló hátáról levett egy barna zsákot is azzal, hogy ez a liebeszágabé vagy micsoda. Most kapta az ezred, és én osszam ki a legényeim között. Minden szakasz kapott egy tele zsákkal, körülbelül negyven-ötven csomagot. Jut belőle mindenkinek... Egy-két csomagot kibontunk. A karácsony melege nevet ránk belőle. A vérben töltött karácsony, most a havas márciusban! Kis száraz fenyőág, gyertya, füge, cukor, alma, egy skatulya szardínia és dió, amelyen aranypor csillog... A másikon hósipka, meleg alsóruhák és melegítő, kapcák száraz fenyőgally és itt is aranydió.” (1916, 78-79.)

A császári és királyi székesfehérvári 69. közös gyalogezred katonái 1913-ban a karácsonyt még a dalmát tengerparton, Castelnúovóban töltötték. Az első háborús karácsony Galíciában, az orosz front súlyos küzdelmeiben köszöntött rájuk Rozeneknél, a Czarna folyó keleti partján, mégsem ünnepeltek karácsonyfa nélkül. Karácsonyeste az állásaik mögé telepített tüzérek az erdő egyik óriási fenyőfáját díszítették fel: gyertyák helyett gyújtókupakkal, amibe faggyút, olajat töltöttek. Gyönyörű látványt nyújtott a hatalmas, kivilágított fa. A 69-esek III. zászlóalja 1915 karácsonyán az olasz fronton az Isonzónál harcolt. Katonáik a Podgora legmagasabb csúcsán szintén élő fenyőt díszítettek fel

villanykörtekkal. Esti sötétben a hirtelen felgyulladó fény az olaszokat úgy meglepte, hogy előbb géppuskázni kezdtek, de felismerve a hazájukban ritka karácsonyfát, tüzet szüntettek (Crettier 1937, 124; Crettier–Sziklay 1937, 306; Gelencsér 1993, 10).

A császári és királyi székesfehérvári 10. közös huszárezred 1915 karácsonyán az orosz fronton harcolt. Kozma Miklós *Egy csapattiszt naplójában* olvashatunk itteni karácsonyfájukról: „*December 24.* Délután nincs szolgálat s egyszersmind ez a karácsonyi ünnep is. Estefelé csengő muzsikával vonul át a hatos Landwehrek egyik zászlóalja. A sapkákon kis fenyőgallyak. Sok katonaszán karácsonyfát visz... Este meggyújtottam a hazulról küldött kis fa gyertyáit, melléje raktam Német karácsonyi ajándékait és megünnepeltük a karácsonyt. *December 25.* Reggeli misén tele van a templom katonával. A *Gotterhalte* után a *Himnusz*t is játsszák. Ebédnél minden asztalon kis karácsonyfa.” (1931, 345; 1933, 284-285). Kozma Miklós naplóbejegyzésében tetten érhetjük azt a helyzetet, amikor magyar katonák osztrák egységekkel ugyanazon a frontszakaszon harcolnak együtt. Jelen esetben az osztrák Landwehr 6. ezredének katonáival, akik a karácsonyi zöld ág és a karácsonyfa ügyében a fronton is serénykedtek.

Koch Rudolf hódmezővásárhelyi származású tűzértiszt ütege is gyakran tartozott német parancsnokság alárendeltségébe Galíciában, az orosz fronton. Tiszti naplójában két háborús évben is írt a karácsonyfáról. Mivel ütegüket 1914-ben menetben érte a karácsony, ő tisztársával a kis karácsonyfa alatt már december 23-ai szállásukon ünnepelt, mert bizonytalan volt, hogy a szentestén ezt megtehetik: „*December 23.* Nagy fáradalmak között, reggel 6-kor Dobrowára érkeztünk, ahol huzavona és várakozás után végre 10 óra fele a Czarna folyó mellett egy kies fekvésű házban találtunk szállást. Este felhasználva a kedvedző alkalmat, egy kis karácsonyi ünnepséget rendeztünk Werner főhadnagy miniatűr karácsonyfája mellett, minthogy kétes volt, hogy hol töltjük holnap a szent estét.” Másnap is megfelelő szállást kaptak, ahol a karácsonyestét megtarthatták: „*December 24.* Karácsony napja. 8 órakor indultunk tovább a 8 km-nyire levő Novo-Blogiébe. Remek úton, szép fenyvesekben vitt az útunk, ahol szép karácsonyfákat vágva magunknak, 1/2 12-kor megérkeztünk szálláshelyünkre... A faluban sok német telepes lakik. Mi tiszték is egy ilyen derék német háznál kaptunk kitűnő, tiszta szállást. D.u. az esti ünnepséget készítettük elő, ... a legénység fáját és egynehány ajándékot előkészítve. A szeretet adományok még nem érkeztek meg, s így csak azt adhattuk a fiúknak, amit mi, tiszték összevásároltunk a számukra. Magunk számára egy bájos kis karácsonyfát díszítettünk, Werner főhadnagynak küldött sok dísszel... D.u. 4-kor volt a legénység fa gyújtása. Lelkes beszédek után kiosztottuk a meghatott embereknek a mi ajándékainkat... Este 6-kor volt a mi ünnepélyünk. Meggyújtottuk a ragyogó kis karácsonyfát, és az ünnepélyes csendben felhangzott a gramofonunkról Schubert gyönyörű „Ave Maria”-ja. Meghatottan állottuk körül a fát, mi tiszték, a legénység és a német család. Haza szálltak a gondolatok az első harctéri karácsony estén, és csendesen potyogtak a könnyeink. Sokáig gyönyörködtünk a karácsonyfánkban, eszünkbe jutva valamennyi, kedves karácsony este.” (Senti 1988, 196-198.)

Koch Rudolfot tisztársával együtt 1915 novemberében Bécsbe vezényelték új, modern ágyúk átvételére. Itt alkalmat adódott a karácsonyi bevásárlásra is: „*dec. 17-én* indulási parancsunk megjött. Elindulásunk előtt a Gerngross áruházban monstre bevásárlást tettünk a legénység számára karácsonyi ajándékkul, s még 500 drb dióspatkót is süttettünk ez alkalomra.” Éppen december 24-én érkeztek vissza az új ágyúkkal és az ajándékokkal a frontra: „Én a karácsonyi ajándékokat szállító kocsival előrementem, és a jó melegre fűtött menagéban feldíszítettem a szép kis karácsonyfát, és a magammal hozott sok jóból pazar vacsorát készítettem, sőt a legénységi karácsonyfát és ajándékokat is előkészítettem Krása főhadnaggyal úgy, hogy amikor d.u. 2-kor a Divísió megérkezett, már minden készen várta őket a szent estére. D.u. 1/2 4-kor megtartottuk a legénység ünnepét, azután gálába öltözve bevonultunk a Menageba, amely remekül fel volt díszítve, és hangulatos karácsonyfa-gyújtás

után reggelig voltunk együtt a legjobb hangulatban.” (Szenti 1988, 262.)

Molnár Ferenc haditudósítóként 1915 februárjában Bártfa térségében egy bécsi császári testőrkapitánnyal találkozott, akinek hadi beosztása: rögtönzött harctéri sebesültszállító vonat parancsnoka. A testőrtiszt elbeszélése szerint az 1914 karácsonyi orosz támadás eredményeként ezerkétszáz sebesültet kellett vonattal az újszandeci betegállomásra elszállítani és elhelyezni. A sebesültek vegyesen magyar és osztrák katonák voltak, akiknek karácsonyáról, karácsonyfájáról így beszélt a haditudósító: „Csodálatos karácsony volt – mondja a testőr –, a sebesültvonat végén volt egy nyitott teherkocsi, egy úgynevezett lóré. Már éjfél után volt, hogy kiraktuk szegényeket. És ebben az utolsó nyitott kocsiban egy óriási karácsonyfa volt. Egy egész nagy fenyőfa. Tele égő viaszgyertyával. A nyitott kocsiban, a fa körül könnyű sebesültek guggoltak. Ugyanannak a karácsonynak a sebesültjei, amelynek tiszteletére a ragyogó fát nyújtották. És ahogy cipeltük ki a vonatból a 'súlyosakat', a 'könnyűek' a fa körül hangosan énekeltek az éjszakában. Ezek vegyesen magyarok és osztrákok voltak. Felváltva énekeltek. A magyarok egy magyar karácsonyi éneket, aztán az osztrákok egy németet... A közepén száz meg száz gyertyával sugárzott a karácsonyfa a szenvedők vonatának végében.” (Molnár 2000, 135.)

Gyomlay László *Karácsony a fronton* című elbeszélésében az ellenség szívét is meglágyítja a karácsonyfa látványa. Karácsony éjjelén a magyar járőr egység eltéved a galíciai erdőben. Egy tisztásra érnek, ahonnan nem találják a faluba vezető utat. Három kis fenyő áll a tisztáson. A járőrparancsnok zászlós egy hosszú gyertyát vesz elő a táskájából, háromfelé vágja, s a középső kis fára tűzi, meggyújtja. A járőrök közül az egyik otthon templomi előénekes, az égő gyertyás fenyőfa látványára a *Csordapásztorokat* kezdi énekelni, a többiek folytatják. A fényre és az éneklésre a fák közül előjönnek az orosz katonák, nem támadnak, senkit nem ejtenek fogságba, csak nézik a fát, a lobogó gyertyákat. A magyar járőr bunyevác szót ismerő tagja a tolmács. Az oroszok kivezetik a magyar katonákat az erdő szélére, és megmutatják, a faluba, szállásukra vezető utat (2001, 85-86).

A karácsonyi ajándékról és a frontkarácsonyfáról nem csupán a tiszti- hanem a legénységi naplókban is olvashatunk. Buray Imre szakaszvezető, a Debrecenből frontra indított 12. menetzászlóalj törzsének katonája írta: „Karácsonykor sok ajándék jött hozzánk. Debrecen városa minden egyes katonának küldött egy csomagot... Volt mindenkinek bőséges ajándéka, de semmi sem pótolhatta elhagyott otthonunkat, szerető családi körünket. Lelkünk csak otthon járt, úgyszólván két életet éltünk, az ottanit és a hazai boldog civil életünket. Én is elgondoltam, drága kis Imi fiamnak csöpp kis Kató leányomnak hoz-e a jó Jézuska ajándékot, lesz-e kis karácsonyfájok? A jó reménység meg-megnyugtatta lelkemet, s jó feleségem mindennap írott levelei. Minden századnak s nekünk is, a bataillonstabnak, volt karácsonyfája, díszítve, gyertyák égtek rajta.” (Sziij 2005, 294.)

Sorsjegyeket, bélyegeket bocsátottak ki, amelyeknek tiszta jövedelmét a harctéren lévő katonák részére szeretetadományok vásárlására fordították. E karácsonyi bélyegek rajza: a harctéren kedélyesen pipázó katona, előtte kis gyertyás karácsonyfa, mellette ajándékcsomag. Karácsonyfadísz megváltást is kezdeményeztek a háborús években, amikor a karácsonyfadíszre szánt filléreket felajánlották a hadiárvak számára. Ugyanakkor háborús motívumok a karácsonyfadíszek sorában is megjelentek, pl. repülőgép, Zeppelin léghajó. Cukorkát is árultak akna vagy bomba alakú csomagolásban (Novotny 1987, 103).

Az elhúzódó háború harmadik évére itthon is megsokasodtak a gondok, még a karácsonyfa körül is, amiket Szép Ernő *Holnapra* című versében számba vesz:

Nincsen harang hogy szóljon,
Gyertyácska nincs hogy égjen,
A fácska is de drága,
Egy forint minden ága.

Nincsen dió aranyból,
 Arany nincsen papírból,
 Nincs csengő hogy jól essen,
 Nincs apa ki csengessen.

Az itthonmaradottak gondjai tükröződnek Jankovich Ferenc *Téli szivárvány* című, az első világháborús Székesfehérvárról szóló könyvének soraiból is: „A Szigetvárosban széjjelröppent a hír, hogy minden hadiasszony készülődjön karácsony szombatjára a nagy városi ünnepségre, vigye magával gyermekeit is. Ezen a karácsonyi akción, amit az úrinők a vármegyeház nagytermében rendeztek, állami segéllyel, Katica kapott egy hajasbabát, Laci egy papírtrombitát, én meg egy zsákbamacskát, volt benne egy alma, pár szem mogyoró és egy szürkére aszott szentjánoskenyér. Anikának már nem jutott ajándék. Hiába sírt anyám karjában, aki majd megszakadt, úgy tartogatta a plafonig érő díszes karácsonyfa mellett. Egy úrinő — a Gitáry-famíliából — türelmetlenül odaszólt: „Vigye ki azt a gyereket!” Kati néni is elszégyenkezett a megyeházára a nyolc gyerekével, de mikor sorba kellett állni, hogy levetetnek bennünket a karácsonyfa előtt, kikapkodta gyermekei kezéből az ajándékot és visszadobálta a nagyságák elé:

– Van maguknak istenük, nagyságos asszonyok? Ezért küzd az én uram a fronton? Siflit adnak a gyerekeim kezébe? Nem látják, hogy kilóg a lábuk a cipőből, fenekük a nadrágból? ... Itt van, egyék meg! Sose egyenek jobbat! — és szitkozódva elvonult a kivilágított teremből nagy raj gyerekével.” (1959, 248-249.)

Még a mindenben hiányt szenvedő sokgyerekes édesanyánál is radikálisabb Nagy Lajos *Az én karácsonyfám* című írásában. Jézuskától egy hatalmas karácsonyfát kér, ami csak az Almássy téren fér el. Rajta és alatta sok-sok élelem, fűtőanyag legyen. Egyedi kívánsága: „... a fán babák és ólomkatonák helyett vékony zsinórokon háborús generálisok és diplomataók lógnak, nem baj, ha a gyertya, amint olvad, a fejükre is csöpög.” (Nagy é.n. 347-348.)

A háborús internálást, hadifogságot elszenvedők a kiszolgáltatottságban, megvetettségben és a reménytelenségben is igyekeztek karácsonyfával ünnepelni. Kuncz Aladár (1886-1931) budapesti tanár öt esztendőtt töltött francia internálótáborokban, 1914 nyaratól 1919 nyaráig. *Karácsonyest Noirmoutier-ben* című írásában arra a karácsonyestre emlékezett, amelyet a budapesti diákjai által gyűjtött adományokból rendezett magyar fogolytársainak. Nem csupán magyaros vacsoráról, hanem karácsonyfáról is gondoskodtak: „Az asztal közepén hópelyhes, csillogó karácsonyfa állott. A nyárfa száraz gallyaiból állította össze Nagy Zsiga, aki, úgy látszik, nőiszabó-mesterségében megtanulta, hogyan lehet értéktelen semmiségekből mutatós, illúziót keltő dolgokat elővarázsolni.” (Kuncz é.n., 283.) Az 1918 őszi összeomlást, a fegyverszünetet követő karácsonyon az egész internálótábor számára karácsonyi ünnepélyt szerveztek. Kuncz Aladár *Fekete kolostor — Feljegyzések a francia internáltságából* című könyvében hiteles tanúja a dühöngő spanyolnátha árnyékában lezajlott eseménynek: „A kiürített 51-es kazamatát választottuk ki a karácsonyi ünnepség színhelyéül... Jankovits kérésére karácsonyi plakátot készített, amely töpörödött nénikét ábrázolt, aki kisgyermekét kézenfogva, a havas utcán álldogál, és az ablakon keresztül nézi a gazdag ember csillogó karácsonyfáját. Igazi proletárfestő műve volt. A boldogság és szeretet karácsonyfáját követelte lobogó tűzzel mindenki számára... Feldíszítettük gallyakkal, papírvirág-koszorúkkal az 51-est, s eredeti fenyőágakból nagy karácsonyfát szerkesztettünk.” (1960, 556-557.)

Menyhár János ipolypásztói (Hont m.) tanító, a nyitrai 14. honvéd gyalogezred tartalékos tisztje 1916-ban esett orosz fogságba. Visszaemlékezése szerint a jaranszki hadifogolytáborban karácsonyfát állítottak: „1917 karácsonyát illő módon megünnepeltük.

Néhány társunk a fenyőfát díszítette, mi pedig — én és öt társam — elmentünk a szomszéd faluba, hogy disznót vegyünk.” (Zalabai 1985, 19.)

Winter András középiskolai tanár, a szolnoki 68. közös gyalogezred tartalékos zászlósa szintén a Bruszilov offenzíva idején, 1916 júliusában esett orosz fogságba. Naplójának tanúsága szerint a tobolszki hadifogolytáborban a tiszti és a legénységi állományhoz tartozóknak is volt karácsonyfája: „44-es kis csoportunk szép karácsonyfát állított fel. Több boxban is volt fa vagy gallyacska... A menage is kitett magáért, igyekeztek szép terítéken mennél jobb alkalmi vacsorával kedveskedni, az asztalnál mindenkinek a helyét Kónya vízfestékekkel készített névjegykártyája jelölte meg egy hozzácsatolt kis fenyőgallyacskaival... Nagy Laci a karácsonyfa alatt intonálta a „Mennyből az angyal lejött hozzátok...” éneket. A minket kiszolgáló legénységek természetesen ugyanazt élvezték az enni-innivalóból, mint mi... A legénységi tábor kapott lisztet, zsírt, mákot, cukrot, húst stb. tőlünk és a többi városbeli, illetve városunk határán belüli többi tiszti csoport jóléti alapjából is... Szép karácsonyfájuk is volt.” (Szabó 1992, 42-43.)

Pozsgai Pálné (1895-1976) enyingi születésű, Kónyban (Győr m.) alkotó naiv festő a hadifogoly-karácsonyfát képen is megörökítette. *Hadifogoly álma* című, 1974-ben készült festményén a barakkban kétoldalt fapriccsen alszanak a hadifoglyok, két orosz őr fegyverrel vigyázza álmukat. Az egyik hadifogoly álmodik: a feje fölé festett álomképen feldíszített karácsonyfa látható, mellette felesége és két gyermeke (Bánszky 1984, 168).

Nem csak az 1848/49-es szabadságharc magyar emigránsai állítottak karácsonyfát Nyugat-Európában, hanem az 1917-es októberi forradalom után Franciaországba menekült orosz arisztokraták is. Zilahy Lajos *Orosz karácsony Párizsban* című elbeszélése szerint 1926-ban karácsonyfájuk olyan szerény volt, mint a legtöbb franciáé: „Az asztalon színes papírba burkolt cserépben apró kis karácsonyfa áll. Mindössze talán harminc centiméter magas. Valami hús, huszonöt gyertyácska van rajta, de egyébként semmiféle dísz. Csak azok a meztelen kis fehér gyertyák.” (1994, 181.)

Otto Zoff (1890-1963) német író is emigrációba kényszerült: 1939-ben Olaszországban keresztül Franciaországba, majd 1941-ben az Egyesült Államokba menekült családjával, kislányával. Emigrációs naplója szerint a karácsonyfa 1939-ben Franciaországban még ritkaságszámba ment: „December 23. Mától a karácsonyfa beszerzésével foglalkozom. Nem könnyű hozzájutni, először is ez a szokás itt még nem teljesen honosodott meg, másodsor a háború megakadályozza, hogy a vasutakat szállításukra erősen igénybe vegyék. December 24. Nagyon figyelemreméltó karácsonyeste volt. A legszebb a gyermekszemek majdnem földöntúli meglepődése, amikor a kicsit bevezettük, és a sötét szobában csak a gyertyák égtek. Ilyenkor szemekből áll az egész arc, és arccá válik az egész apró ember. Meglepetésében nem mozdul tovább. Ez nem elragadtatás, annál több... Hozzánk jött a portásasszony kislánya, akinek még soha nem volt karácsonyfája.” (Schmalenberg 1989, 214-215.) Zoffék 1941-ben már az Egyesült Államokban állítottak karácsonyfát.

A német katonalevelek újra a frontkarácsonyfákról számolnak be. Peter Pfaff Franciaországban katonai szolgálatot teljesítő gimnazista 1943-ban karácsonyfával ünnepelhetett, mert egységüket karácsony előtti napon kivonták a földalatti erődből, a közeli faluban kaptak szállást. Kis szobájukban karácsonyi sarkot rendezett be bajtársával együtt: színes papírra ragasztották szüleik, barátaik fényképeit, fenyőágakkal keretezték, gyertyával világították meg. „Egy szép fenyőfát szereztünk, és a primitív eszközök ellenére mesészéppé díszítettük, vattából kis hópelyheket szórtunk rá, ezüstpapírból dísz, villanydrótból gyertyatartót varázsoltunk.” – írta édesanyjának (Schmalenberg 1989, 232).

Egy évvel korábban a keleti fronton, a bekerített Sztálingrádnál feldíszített bogáncs volt a német katonák karácsonyfája (Brown 1995, 29). Ugyancsak 1942-ből ismerjük egy német tengeralattjáró karácsonyfáját, amely fából összerakható. A német tengerészek már korábban is, 1880-1890 körül használtak a hajókon hasonló karácsonyfákat, ágait

rekettyéből rakták össze (Mantel 1975, 150, 51-52 ábra).

A sztálingrádi bekerítés idejére már az otthonmaradottak is sok mindenben hiányt szenvedtek, még karácsonyfagyertyában is. Berlinben ezért 1942 karácsonya előtt a nemzeti-szocialista nőszövetség anyaiskoláiban tanították, hogyan kell magukkal hozott viaszdarabkákból és gyapjúfonalból Aspirin-csőbe gyertyát önteni. Játékok, karácsonyfadíszek gyártását 1943. március 18-ai hatállyal egész Németországban megtiltották, a rájuk fordítandó anyagokat, energiát, munkaerőt a hadiipar szolgálatába állították (Klein 2000, 207).

Az utolsó háborús karácsonyra a front szülőfalunkat, a Székesfehérvár melletti Zámolyt is elérte. Csoóri Sándorékhoz karácsony előtt négy német katonát szállásoltak be. Közülük a legidősebb Alfred, két fia és felesége meghalt az otthoni bombázásoknál. Alfred az ő emlékükre szeretett volna karácsonyfát állítani, gyertyát gyújtani, virrasztani. A kishíján végzetessé vált történetet Csoóri Sándor *Három gyertya a karácsonyfára* című visszaemlékezésében mondta el:

„Csöndes, visszatartott lélegzettel indultam el én is Alfréddal az ismerős úton. Elhagytuk az Új utcát, s a cselédházakat, a birkahodályt, a kovácműhelyt a behavazott gőzekékkal, s rákanyarodtunk a Laja-pusztá felé vezető keskeny ösvényre, amely a fenyveshez visz.

Igazi, téli békesség mindenütt. Mögöttünk a falu, balra tőlünk a major, előttünk behavazott dimbes-dombos táj. Mai eszemmel azt mondanám: vadászok előtt kinyíló, bruegheli vidék. Már nem emlékszem, mi járt a fejemben, talán megbízatásom komolysága, mikor fölugrott előttünk egy jól megtermett nyúl, s futott a ligetes erdő felé.

Alfréd, megfélelkezve mindenről, előkapta revolverét, s rálőtt a menekülő nyúlra. Egy lövés, kettő, nem találja el. Fél pillanat múlva iszonyatos fegyverropogás dermedt meg mindkettőnket, s porzik körülöttünk a hó. Alfréd eltorzult arccal rámordít: ne mozduljak. Semmit se értek a világból. Úgy látom: ő sem. De magunkhoz se térünk, ordítózó német katonák rohannak felénk, pórázon tartott kutyákkal. A kiáltásra Alfréd eldobja revolverét. Most értem meg, hogy az imént halálos golyókkal lőttek körül minket. Egy-két méternyire süvítettek el mellettünk.

A katonák odaérnek hozzánk, és pattogó szavakkal faggatják Alfrédet. Csak sejtem, hogy miről. Aztán a papírjaik kéri. Megmotozzák, s végül fölszólítják: vegye föl pisztolyát, s felejtse el a fenyőerdőt, a karácsonyfát, a nyúl vadászatot, azonnal forduljunk vissza, és soha többé ne jöjjünk erre.

Odahaza tudom meg, hogy csak néhány lépés választott el bennünket egy elaknásított területtől. Ha nem ugrik föl a nyúl, ha nem lő rá Alfréd, mi bizonyosan halottak vagyunk, mint a gyerekei.” (Csoóri 1997, 21.)

Alfred sikertelen karácsonyfa-állításával azonos időben Emil Barth (1900-1958) író otthon tölti a karácsonyt, bombázások és belövések miatt főként a pincében. Ő ahhoz a generációhoz tartozik, aki mindkét világháborúban részt vett. Háborús naplójában (*Lemuria*) arról ír, hogy szobájukat ekkor is feldíszítették az erdőből hozott magyalokkal. Utolsó pillanatban egy sebesült, otthonát vesztett katona egy fenyőfát is hozott nekik. A hiányzók, elesettek vagy távollévők helyére ünnepi asztalukhoz másokat hívtak (Barth 1960, II. 523).

Az SS-katonák a hagyományos német karácsonyt átértékelő *Julfestet* tartottak (Gajek 1990, 121-140; Gaigg 2003, 179-199). Ilyen Jul-ünnepet rendeztek az internáltakra felügyelő SS-katonák 1944 karácsonyán a bajorországi Schloss Waldbichlben, amelyről özvegy Horthy Istvánné gróf Edelsheim Gyulai Ilona naplójában olvashatjuk: „December 24., vasárnap... Tegnap este is volt már egy nagy ricsaj, úgynevezett 'Jul-Fest', amire az egész ház népe levonult az SS-katonák barakkjaiba, az ősgermán fényünnepre, amely a napok hosszabbodásának ünnepe. (Nehogy valaki Jézus születésére emlékezzen!) Buillon grófné volt a „Lichterfrau”, a fényasszony.” (2000/2001, II. 34.)

A második világháború idején a német porcelánmanufaktúrák (Berlin, Meißen, München-Allach) már az új szellemben ábrázolták az ünnepet karácsonyi emléktányérjaikon. A meißeni porcelángyár 1940-es karácsonyi tányérján sokgyermekes, német család áll behavazott fenyőfák előtt, a csillagos ég alatt, tábornok körül. A téli napfordulót megjelenítő tűz, a Julfest felirat, alatta a horogkereszt a karácsony új ideológiai átértékelését jelzik. Ideológiai és párt elvárások szerint a keresztény karácsonynak ősgermán *Julfest*té, pogány télközépi, téli napfordulós ünnepévé kellett volna válni, amit a csillagászati évszakváltásnak megfelelően december 22-én ünnepelnek. Később, 1940 után a karácsonyi emléktányérokról teljesen eltűnik a fenyőfa, különböző nemzetiszocialista jelképeknek, jelvényeknek adja át a helyét (Koschnich 1995, 21-22).

Karácsonyfát magyar katonáink is állítottak a fronton. A második világháború idején már közkatonáink is hiányolták a karácsonyfát. Fájt nekik, ha a fronton olyan helyzetbe kerültek, hogy nem állíthattak, mivel legtöbbjük számára a karácsonyfa már otthon az ünnep elmaradhatatlan jelképévé vált. Bártfai Szabó László az esztergomi 107. honvéd utászsorozat parancsnoka visszaemlékezéseiben kitért a tragikus doni áttörést megelőző frontkarácsonyra is. Az esztergomi utászokat a Don-kanyarban, Goncsarovka faluban téli szálláson érte az 1942-es karácsony. Századparancsnokuk a hozzájuk intézett karácsonyesti beszédét is a karácsonyfaival hozta összefüggésbe: „Csend- és nyugalom honolt területünkön karácsony napján is. Még ágyúzást sem hallottunk, így hát szinte békebeli hangulatban készültünk a „béke” ünnepére. Egy síjárórt küldtünk a környékre, próbáljanak karácsonyfát szerezni. Sikerült is néhány fenyőt találniuk, és ezeket aztán szerényen bár, de feldíszítették a katonák.

Gyertyagyújtás előtt kiosztottuk az ajándékokat: pezsgőt, kekszet, cigarettát, csokoládét. Egy kis beszédet intéztem a katonákhoz:

Bajtársak! Ma este szerte a világon a karácsonyfák millióin kigyúlnak az apró fények, és meghatottan köszöntik egymást a családtagok, a jó barátok. Mi most szereteteinktől irgalmatlan messzeségben állunk a karácsonyfa fényében, mert a sors és a kötelességteljesítés így rendelte. Bizonyosak vagyunk benne, hogy ezekben az órákban nemcsak családtagjaink, barátaink, hanem egy egész ország aggódó szeretete árad felénk hittel és reménnyel, hogy a gondviselés hazavezérel bennünket, és egy év múlva családunk körében emlékezhetünk erre az estére. Ma este feleségeitek, édesanyátok, gyermekeitek, barátaitok gondolatban itt vannak veletek. A karácsonyfa apró fényeiből az ő tekintetük sugárzik felétek. Szívükből kívánom nektek, hogy a következő karácsonyt otthon érétek meg jó erőben, egészségben, boldogságban!”

Ezután következett a jó vacsora, durrogtak a pezsgős palackok. Mosolyogtunk, amikor koccintottunk, mert szívünkben-lelkünkben otthon voltunk, és éreztük mindannyian, hogy az óriási távolság ellenére gondolataink, találkoznak az otthoniak gondolatával.” (Bártfai Szabó 1988, 96.)

A Don melletti Kondenzovo községben, a 133. számú MÁVAUT-tehergépkocsi vonatoszlop téli szállásán is állítottak karácsonyfát 1942-ben. Boldizsár Iván hadapród őrmester könyvéből idézem: „Itt jött el a karácsony. Valószínűleg pszichológiai oka van annak, hogy a karácsonyestét nem tudom felidézni. Számos háborús epizódra mindig is emlékeztem, most, hogy írok róla, és állandóan visszagondolok rá, sok minden képszerűen, három kiterjedésben áll előttem, de a karácsony képei elmosódnak. Tudom, hogy ha nem is könnyen, de állítottunk karácsonyfát. Fenyő nem volt a falu körül, de a fiúk messziről hoztak, vagy csencseltek a németektől. Hazulról külön csomagot lehetett küldeni, bejgli volt bőven. Szakácsunk pesti cukrász volt... Pompás linzert sült. Még arra is emlékszem, hogy a karácsonyfa alatt elkezdtem bögni, és ezt nagyon szégyelltem, amíg meg nem láttam, hogy mindenki sír.” (1982, 66-67.)

Súlyos sebesülése miatt nem a fronton, hanem Budapesten töltötte az 1943-as háborús karácsonyt Bárczy János repülőtest. *Zuhanóugrás* című könyvében a családi körben,

nővérénél töltött karácsonyestére is emlékezik: „Zsuzsi nővérem kitett magáért, hogy a beszerzési és ellátási nehézségek ellenére is mindent előteremtessen ahhoz, ami a hamisítatlan „békebeli” karácsonyi hangulathoz szükséges. Friss, hamvas volt a plafonig érő ezüstoffenyő, kifogástalanul csillogtak rajta a díszek, üveggömbök, lobogtak a gyertyák, ajándékot is kapott mindenki, a felvidéki származást idéző hagyományos vacsorai fogások közül se hiányzott a káposztaleves, a rántott hal, a mákos bobájka.” (Bárczy 1981, 403.)

Az utolsó háborús karácsony már ágyúdörgést hozott a fővárosba, 1944. december 24-én köré záruló ellenséges gyűrűvel. A 13/1-es Magyar Királyi Honvéd Kisegítő Alakulat katonái, 19-21 éves fiatalok, a parancs ellenére Pesten maradtak, nem mentek tovább nyugat felé. Az Emericana katolikus diákegyesület Bástya utcai helyiségében húzódtak meg. Közéjük tartozik Czettler Antal, aki visszaemlékezése szerint szenteste kimenőt kapott, hazament: „Otthon — legnagyobb meglepetésemre — egy kis asztalra állított karácsonyfa várt. Meggyújtottam a gyertyákat, majd anyám, nagynéném, háztartási alkalmazottunk és én egymás kezét fogva néhány szép karácsonyi dalt énekeltünk. Időnként lövések és ágyúdörgés hallatszott. A gyertyafény és a karácsonyi dalok hatására úgy éreztük: Krisztus velünk van, és megvéd... Az Emericanába visszaérve senki nem vetette szememre, hogy fél órát késtem. A zongora tetején kis karácsonyfa állt. Egyik legjobb barátom... hozta aznap délelőtt a Naphegyről.” (2002, 1-2.)

Ugyanezen a napon ostromnaplója szerint Boldizsár Iván ajándékokat kézbesít Budapesten, egy karácsonyfával a kezében indul haza, amikor megtudja, hogy az orosz tankok a Budakeszi út felől már közelednek: „Féltem, hogy elkapnak a város felé vonuló katonák, ezért bementem a házak mellé, levettem a sapkám, és a karácsonyfával álcáztam magam.” (1982, 138.) Másnap, szent karácsony napján, amikor a harc már a hűvösvölgyi hadapródiskolánál folyt, Fekete István író ezt jegyezte be naplójába: „A szomszéd szobában homály hullt már a karácsonyfára, csak a csillogó díszek szikráznak még, ha egy-egy rakéta végigszáll a pusztulásra ítélt város felett, és a fenyő bús gyantaszaga leng át hozzám, mint valami puha bizakodás.” (1973, 306.)

Háborús karácsonyfát kapott 1944-ben a bajorországi internálás idején, a waldbichli kastélyban ifjabb Horthy István. Édesanyja memoárjában olvashatunk róla:

„Itt van Mayer főtisztelendő, tíz óraker volt a mise. Utána nekiláttunk, hogy Istvánnak szép karácsonyfát csináljunk, jóformán semmiből. Ilával délután feldíszítettük a fát, amelyet a kertben vágtunk ki, mert a sétatutunk tele van kis fenyőkkel. Mintha a kis Jézus küldte volna őket nekünk. A kis fa egy méter magas. Eléje formáltam mohából egy kis nyitott házacska, benne azzal a szentképpel az imakönyvből, amelyen a kis Jézus fekszik a jászolban. Vattával és üveggörrel havat csináltunk. Az Ila által készített cukrokat fehérbe és ezüstbe pakoltuk, ahogyan az nálunk Elefánton volt, és az angol gépekről ledobált sztaniolpapírcsíkokból bőven tettünk a fára ezüstsálakat. Ila csinált egy kis magyar lányt, piros-fehér-zöld ruhával, ő is oda került a műhavas fenyőtobozok közé. István kedvenc képeskönyvének alakjait mind kifestettük; nagyon kedvesen hatnak a fán. Kérésemre a Stoll által beszerzett ajándékokat — egy kis fa teherautót, szekeret lóval, pici favonatot és -tankot — a karácsonyfa elé tettük.

Délután hatkor „jött a Jézuska” fent a mi kis szalonunkban. A csengetésre István ment be először, és mi nyolcan követtük... Nagyon szép lett a kis fa. Magdamamának és nekem az volt a legnagyobb ajándék, hogy István az ajtóban megállt, és csak nézte: „Mama, én még ilyen szép fát sosem láttam!” De jó, hogy a tavalyi, mennyezetig érő fára, úgy látszik, már nem emlékezett! De az bizonyos, hogy ez a kis fa több szeretettel készült, mint az a nagy fa a várbeli Mátyás-teremben.” (Edelsheim Gyulai 2000/2001, II. 31-32.)

Bodrogheresztúron (Zemplén m.) a háborús években minden család kapott a községi előljárástól egy karácsonyfát és feldíszítésére szaloncukrot, ahonnan egy családtag a fronton harcolt. Az iskolában a gyerekek papírból, szalmából díszeket, füzéreket készítettek.

Minden család kapott három fűzérdíszet. Ahol hiányzott a szaloncukor, ott ilyen díszeket, almát, diót tettek a karácsonyfára (Bihari Nagy 1997, 547). Endrődön (Békés m.) így emlékeztek a szaloncukorhiányra: „Háborús évek vótak, nem vót szaloncukor. Akkor – ugye, kockacukrot. Mikor mán kockacukor se vót, akkor egy kis krumplit csomagoltunk be.” (Kiss 1995, 88). Kalász Márton *Téli bárány* című önéletrajzi művében írt a somberek (Baranya m.) szőlőhegyi préházban állított 1944-es háborús karácsonyfájukról: „Anyánk fenyőágakból, amiket Pauli szerzett, kis lapos fát fércelt egybe. A tavalyi szalonburkokba kockacukrot rakott, szépen felkötözte a fenyőgallyakra.” (1986, 151.)

Budapestről a bombázások, az üldözés elől sokan vidékre, falusi, tanyai ismerőseikhez menekültek. Itt élték át az utolsó háborús karácsonyt, amely sokak számára a frontvonalba, a harci cselekmények középpontjába kerülést is hozta. Jankovich Ferenc író 1944. április végén családjával együtt Budapestről a Fejér megyei Bodajkra költözött. Itt élte végig a front hullámzását. Naplót vezetett az eseményekről: „December 24. Nem lesz „Stille Nacht”... szinte biztosra vehető, hogy estére itt lesznek [az oroszok]. Karácsony estére, Szentkúton, az ősi Árpád-kori búcsújáró helyen. Apósom, aki minden alkalmat megragad, hogy ellenük mondjon, legyintő fölénnel a németeknek, s örökön vitázik velük: váratlan fordulattal most szerzett tőlük egy karácsonyfát. Eldugtuk a kamrában. Egyik német katona, a konyhában lakók közül, színes gyertyákat vett elő az autóból, és behozta, szó nélkül letette az asztalra. Ő az, aki öt családtagját veszítette el eddig. December 25. Aránylag mégis „Stille Nacht”-unk volt, tehát a naplót újra elővettem, s most folytatom a tegnapi délutánnal: Hogyan jött meg a Jézuska... A gyerekek átmentek a nagyszüleikkel, s ott voltak estig öregpapáék szobájában, feleségem addig földíszítette a fát. Gyönyörű példány, a nálunk lakó németek hozták, erős a gyanúm, hogy a csurgói kastélyparkból, mert az előző éjszaka épp ott teljesítettek szolgálatot. Hogyan örültünk volna, ha tavaly ilyen fára tehattünk volna szert Pesten, a szegényes ág helyett, amit a Várház mellett nagy tusakodás közben szereztem. Most megvan a szép fa, de nincs mit ráakasztani. No, azért valahogy földíszítettük. Elég kopár, de így illik 1944 karácsonyához... Ilyen karácsonyfadíszítésben sem volt még részünk. Szüntelen légiháború a fejünk felett, olykor szinte táncolt is a kis parasztház, amikor az összes fajta német ágyúk egyszerre zendítettek rá... Feleségem tehát fölékesítette szerény díszeivel a fát, négy színes kis gyertya is került rája — s alája aprócska itthon sült kekszek, pár szem szaloncukor (amit még a híradós német hagyott itt), s valahonnan egy szegényes kisbaba... Aztán átjöttek a nagyszülők a gyermekekkel, olyanok voltak együtt, mint négy gyermek: Öregapja karjaiban hozta Julikát, s a nagy fán egy pár kis gyertya pislálkolt a sötétben.” (Jankovich 1970, 357-358, 362.)

Zimándi Pius István premontrei szerzetestanár is vidékre költözött 1944 karácsonya előtt. Háborús naplójából idézek: „December 23., szombat. Itt a karácsony, és az idén nem mehetek haza anyámhoz az ünnepekre. Megpróbálok fenyőgallyat szerezni az erdőben. Délután Zs.-vel kimentünk az erdőbe „karácsonyfát” szerezni. Igazi karácsonyfa csak élő volt, sajnáltuk kivágni. Egy feketefenyőágot hoztunk be, amit még a németek vágtak ki. Egész rendes formája van. Lesz tehát „karácsonyfánk.” Sikerült szerezniünk egy kis almát, diót, mézeskalácsot, és most itt az asztalon az este csöndjében kötöztetünk rájuk egy kis pamutot G.-vel. Ezeket aggatjuk a fára. Csak a karácsonyi gyertyák hiányoznak. December 24., vasárnap. Este 10 óra. Itt ülök a karácsonyfa tövében a szobában... Nemrég oltottam el a karácsonyfa gyertyáit — mégis sikerült szerezniünk hármat —, nemrég hangzott el a gramofonon: Stille Nacht, heilige Nacht. A karácsonyi harangok zengésébe, a gyermekkórus csengő énekébe belehangzott az ágyú döreje.” (Zimándi 2001, 1-3.)

Bertha Bulcsúék is a bombázások elől nagyapja falujába, a Vas megyei Nemeskeresztúrra menekültek. A *mi téli istenünk* című írásában az író így emlékezett vissza itteni háborús karácsonyfájára: „Szerény karácsonyfa érkezett az angyalok szárnyán. A városban megszokott szaloncukor helyett báb-szívek, huszárok, lyukas sütemények függtek a

fenyőfa ágain, néhány aranydió és pici piros alma. A fa alatt egy töltőtollat találtam. Megijedtem tőle. A repülőgépek akkoriban robbanó gyermekjátékokat szórtak le a falvakba. Ceruzahegyezők, töltőtollak felrobbantak a gyerekek kezében.” (Bertha 2005, 3-4.) Ágh István családtörténeti regényében írt Veszprém megyei, iszkázi háborús karácsonyfájukról: „Mari-angyal hozta karácsonfánkat, de megismertem kék hálóingéről, a hangulat mégis áhitatos, kiscsikócsengővel, ezüstre festett dióval, háborús kenyérháj-szaloncukorral, ezüst Krisztus-tövissel, angyalhajjal.” (1990, 145.)

Fogságba esett, lelkileg és testileg meggyötört katonáink sem feledkeztek meg a karácsonyfáról. A kommunista ideológia tiltotta a vallási ünnepeket, így 1945-ben és 1946-ban a Szovjetunióba hurcolt hadifoglyaink karácsonyi ünneplése semmilyen külsőségben nem nyilvánulhatott meg. 1947 karácsonyán már megtorlás nélkül ünnepelhetek. A harkovi lágerben a tábor magyar szakácsai egy-egy pogácsát sütöttek karácsonyra hadifogolytársaiknak (Gelencsér 1993, 10). Takács Péter debreceni tűzér visszaemlékezéséből kiderül, hogy a sztálingrádi hadifogolytáborban karácsonyfát is állítottak: „Az 1947-es karácsony igen szomorú volt. Hiába volt valamivel nyugodtabb a körülmény és emberséges a szállás. De az ünnep gondolata, a család, gyerek, a feleség, anya, testvérektől való távollét megkeserítette az ünnep gondolatát. Itt fenyőfára még gondolni sem lehet, ami valamennyire emlékeztetne a kedves ünnepre. A külső latrina közelében egy hatalmas sósparé fává nőtt példánya téli öltözetében valóságos fenyőfa külsőt kölcsönzött. Karácsony estéjén kimentem és kivágtam ezt a fenyőútánzatot. Leráztam róla a havat, bevittem a szobába, és az asztalra helyeztem egy ócska fazékba, földbe ágyazva. Majd fehér gyapotpamacsokkal feldíszítettük. Ez volt a visszaemlékezés. Egy szovjet ügyeletes tiszt bejött a szobába és meglepve nézte. Közöltük vele, hogy ma mi van, és igen jó indulattal azt mondta, no da harasó.” (1993, 56.)

Dr. Ürmös László jogász, tartalékos hadnagy az uszmányi hadifogolytáborban cigarettapapírra ceruzával rajzokat készített a fogság mindennapjairól és ünnepeiről. Egyik rajzán a karácsonyfát is megörökítette (*Uszmány: 1945. Karácsony a mi szakaszunknál*). A barakkban két oldalt az emeletes fapriccsek közötti hosszú asztalon áll a feldíszített karácsonyfa, alatta karácsonyi kalács vagy cipó. Körülállják és szomorú arccal nézik a magyar hadifogoly tisztek (Ürmös 1998, 61).

IV. A KARÁCSONYFAKUTATÁS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI FORRÁSAI

1. A karácsonyfa memoárokból, naplókban, levelekben

Wilhelm von Kügelgen (1802-1867) festő és író Drezdából 1829-ben fivérének, Gerhardnak küldött levelében témánk több összetevője jelen van:

„Ma, karácsony második napján leülök, hogy Veled csevegjek, kedves fivérem. Ilyen különleges napokon észrevehetően elfog a vágy azok után a tőlünk elválasztott kedveseink iránt, akikkel korábban az ünnepnapokat megosztottuk. Emlékszel, korábban hogyan mentünk a lelkiatyával szenteste alkonyatkor a katolikus templomba, és utána a hazaérkezéskor a szép karácsonyfára leltünk? Most a feleségemmel mentem a templomba, és édesanyám gondoskodott valamennyiünk megajándékozásáról, mint egykor. Mindenki megtalálta az asztalkáját, és élvezettel besöpörhette róla az ajándékait, különösen Bertha, aki a karácsonyfa megpillantásakor hangos ejha kiáltásban tört ki, és tapsolt. Milyen régen is volt, öregfiú, hogy mi nem karácsonyoztunk együtt?!” (Schmalenberg 1989, 89.)

Távollévő szeretteik számára levélben számoltak be a szentestéről, az ajándékokról, a karácsonyfáról is. A karácsonyi levelek a karácsonyfa-kutatásnak is elsőrangú forrásai. Megírták azt is, hogy a ajándékok, különösen a karácsonyfa milyen hatást váltott ki a gyermekek, esetleg más családtagok körében. A levélben említett kislány, Bertha ugyanúgy örül a karácsonyfának, mint Goethe bő fél évszázaddal korábban írt *Werther szerelme és halála* című levélregényének kicsikéi, akiknek lelkét paradicsomi boldogságba ragadta.

Mikszáth Kálmán elbeszélésében, a *Karácsonyi legendákban*, arról olvashatunk, hogy a szenteste kitörölhetetlen a gyermekek emlékezetéből: „...a karácsony este a gyermekek szöske hajszálaival van elválaszthatatlanul odafova az örökkévalósághoz.” Ugyanitt Mikszáth leírta a karácsonyi készülődést is egy jómódú úri háznál, amit szintén a gyerekek fokozott figyelme, érdeklődése kísért: „Bármilyen nehezen, lassan is, de végre fölvirrad a nagy nap. Van sürgés-forgás a házban: baromfikopasztás, máktörés, mindenki lőt-fut, csak az óramutató jár a szokottnál is lassabban... A favágó béres valamit behoz a szűre alatt, s beviszi a szalonba. Pali bekukucskál a kulcslyukon s látja, hogy egy zöld fenyőfagally.” (1994, 120, 123.)

A gyermekek karácsonyfával kapcsolatos érdeklődése, kíváncsisága természetesen nem csak az úri házakat jellemezte, hanem az egyszerű földműves családokat is. Makón H. Kovács Mihály még sok évtized múltán is szinte elragadtatással beszélt kisgyermekkori karácsonyfájáról: „És egyszer, emlékszem, hogy a nővérem hozta be, angyalnak vót őtözve, és akkor csöngött, megakkor a karácsonyfa gyertyával kivilágítva, meg a csillagszóróval... Nagyon szép vót, megis maradt bennem.” (Markos 2003, 200.) Nem volt ez másként Észtországban sem, ahol egy idős adatközlő így emlékezett 1901 karácsonyára, az uradalmi karácsonyfa lebontására: „Amikor a földbirtokosék elmentek, jött a csósz, és az oldalára fektette a fenyőt. A gyerekek annyi díszet szedtek le róla, amennyit csak el tudtak vinni. Nekem egy karácsonyi angyal jutott, amit nagyon szerettem, és amit sokáig megőriztem.” (Hiimäe 1998, 283.)

Mezőkövesdről ezzel ellentétes megfigyeléséről számolt be 1941-ben Dala József: „Gyermekeiknél hiányzik a meglepetés öröme, az a szavakkal kifejezhetetlen áhítatos bámulat a gyermekszemekben, ami karácsonyeste könnyeket csal a szülők szemébe. Ők a gyermekekkel együtt díszítik a karácsonyfát, hiányzik náluk a szenteste bensősége.” (1941, 27.) Hogy ez nem lehetett általános, bizonyítja Gari Margit mezőkövesdi summáslány látomásszerű visszaemlékezése gyermekkori karácsonyfájuk megpillantásakor érzett

örömükre (Fél 1993, 241; 1983, 301-302).

Egy bácskai német faluból, Szentfülöpről írta a karácsonyi népszokások kapcsán Jakob Eichinger: „A gyertyáktól sugárzó karácsonyfa mindig színgazdag kép volt az álmélkodó gyermekszemeknek.” (1982, 10.) Ezt a rácsodálkozást sok esetben rögzítette a fényképezőgép objektívje is. A régi fényképek kitűnő illusztrációi a karácsonyfátörténetnek.

Kríza Ildikó megállapításai a karácsonyfa lélektani funkcióiról szintén ide kíváncsoznak: „Korunkban elképzelhetetlen a karácsony gazdagon díszített, felcicomázott csillogó fényekkel pompázó fenyő alapú karácsonyfa nélkül, amely segít megteremteni az alkalomhoz illő ünnepi hangulatot. Csodálatot és vidámságot nyújt a gyermekeknek, elmélyedéshez háttérrel kínál a magányosoknak. Gyermekeknek egy életre való emléket ad, és az idős emberek, ha visszaemlékezést írnak, gyakorta megállnak egy-egy karácsonynál mint mérföldkőnél, hogy a régmúlt idők történeteit ahhoz kapcsolva elevenítsék fel.” (2001, 415.)

Karácsony és a karácsonyfa tehát gyakori témája a naplóknek, emlékiratoknak is. Mivel sok embernek a karácsonyfás karácsony az első emléke kisgyermekkorából, ezért az emlékezés is számos esetben ezzel kezdődik. Fekete István (1900-1970) író *Ballagó idő* című önéletrajzi regénye is a karácsonyfával indul, Göllében, Somogy megyében: „Puha lámpafény, fenyőillat, a karácsonyfán fehér és ezüst szaloncukrok; szivarfüst... és beteg vagyok. Betegségem nem lehet túlzottan halálos, mert ha a „nagyok” kimennek a szobából, felállok a kis rácsos ágyban, és a karácsonyfában gyönyörködöm.” (2000, 5.)

A gyertyás karácsonyfát elsőként Liselotte (Elisabeth Charlotte) rajna-pfalz-i hercegnő említette 1708-ban és 1711-ben írt leveleiben. Korábbi tanulmányaimban úgy vélekedtem, hogy ez az adat a hercegnő gyermekkorának színhelyére, a heidelbergi választófejedelmi palotára, az 1660-as évekre vonatkozik (Lukács 2003, 35; 2006). A német kutatók véleménye megoszlik a helyszín tekintetében: a levelek tartalma alapján Hannover is szóba jöhet. Döntésünkhöz meg kell ismernünk a két levél szövegét. Az 1708-ból fennmaradt levél francia nyelvű, Párizsból küldte lányának, témánk szempontjából fontos részlete magyar fordításban így hangzik: „Nem tudom, hogy tud-e más játékról, mint amit Németországban gyakorolnak még, s amit Christkindelnek neveznek, ezt Gyermekjézusnak hívták; itt úgy állítják fel az asztalt, mint az oltárt, s minden gyermeknek különböző dolgokat aggatnak rá: új ruhát, szerencsepénzt, mézesbábot és minden mást. Bukszuságot tesznek az asztalra, és minden ágára kis gyertyát raknak: ez a világ legszebb látványa, most is szeretném látni, amikor Önnel beszélek, emlékszem arra, amikor Hannoverben legutoljára [1662] jött el nekem a Christ-Kindel, jöttek az iskolások, és egy egész színdarabot játszottak...” (Geiger 1939/1940, 235.)

A másik levél német nyelvű, Liselotte 1711-ben írta nagynénjének, Sophie von Hannover választófejedelemnének: „Hannoverre jól emlékszem, a karácsonyt három napig ünneplik, de sajnálom, hogy számomra a diákok a szép csillagot és a Christkindet többé már nem alakítják... Nincs kétségem afelől, hogy nem fogom elfelejteni a választófejedelem gyerekeinek karácsonyfáját, amire a gyertyákat tűzték.” (Geiger 1939/1940, 245-246.)

Liselotte gyermekkorában több évig is nagynénjével élt Hannoverben, amely Alsó-Szászországgal együtt még sokáig erősen a karácsonyi piramis elterjedtségi területéhez tartozott. Viszont Sophie von Hannover, a második levél címzettje is rajna-pfalz-i hercegnő volt, aki 1658-ban ment férjhez a hannoveri udvarba, ahova a karácsonyfa-állítás szokását Heidelbergből magával vihette, még unokahúga látogatása előtt. Mindkét levélben biztosan Hannoverre vonatkozik a diákok karácsonyi játéka. A francia nyelvű levél szerint a *Christkindel* Németország-szerte elterjedt, aminek része a gyertyás karácsonyfa és az ajándékok is. Határozottan kijelenti, hogy Hannoverben számára is eljött a Christ-Kindel, tehát ott kapott karácsonyfát. A német nyelvű levél szerintem egyértelműen a hannoveri választófejedelem gyermekeinek karácsonyfájáról beszél, nem a rajnai-pfalz-iéről, tehát nem a heidelbergi palotáról. Nagy valószínűséggel feltehetjük, hogy Liselotte a karácsonyfát már gyermekként Heidelbergben megismerte, és azt Németországban, nem csak Hannoverben,

elterjedtnek tudta, legalábbis a fejedelmi udvarokban. A karácsonyfa törzsterületéhez tartozó Rajna-Pfalz-ban, a heidelbergi palotában a gyertyás karácsonyfa állítását helyi hagyományként már korábban gyakorolták. Innen került később a szokás, házasság révén, a hannoveri udvarba (Mantel, 1975, 93-94; Geiger 1939/1940, 231). Liselotte von der Pfalz levelei már a karácsonyfának a délnyugat-németországi törzsterületéről északi irányban való terjedését jelzik, legalábbis a magasabb társadalmi körökben.

Németországban a XVIII. században, sőt még a XIX. század első felében sem beszélhetünk a karácsonyfa általános elterjedtségéről, úgy földrajzi, mint társadalmi értelemben. Johann Wolfgang von Goethe 1772-ben Frankfurtból J. C. Kestnernek küldött karácsonyi levelében nem említette a karácsonyfát, a karácsonyi vásárban is csak gyertyákat és játékokat látott (Schmalenberg 1989, 21). Weimárból 1788-ban apjuknak Olaszországba küldött levelükben a Herder-fiúk részletesen beszámoltak a karácsonyfáról. A tízéves Wilhelm inkább a kapott ajándékokat részletezte, a karácsonyfáról csupán ennyit írt: „Der Zucker Baum hat auch recht schön gebrant...” (A karácsonyfa igazán szépen világított is...). Az ötéves Emil még hibásan írt, ráadásul a helyi dialektusban, de a karácsonyfáról részletesebben, úgy látszik, figyelmét jobban megragadta: „der Baum hatte hübsch gebrend und über den Engel war ein Stern Mein Ferfer Kugen habe ich Alle auf gegessen und die Mutter hat mir einen Schüttcher und 4 Töpfel aufgehomen.” (A karácsonyfa szépen világított, és az angyal fölött volt egy csillag. A mézeskalácsomat mind megettem, és az anya egy kuglófot is 4 [sült] almát eltett nekem.) (Schmalenberg 1989, 141.) Az mindkét levélből kiderül, hogy 1788-ban Weimárban a herceg udvari püspökének házában gyertyás karácsonyfát állítottak. Emil levele szerint mézeskaláccsal, karácsonyi kuglóffal, süteménnyel díszítették. A kisfiú által írt *Schüttcher* ~ *Schittchen* vagy *Schüttchen*. Így nevezik Erfurtban a karácsonyi vásárban is kínált Thüringer *Christstollent*. Mivel a kisgyermek ezekből még karácsonykor ehetett, biztosan a fa alatti ajándéktálba is tettek belőlük. A *Töpfel* ~ *Äpfel*, esetleg *Bratäpfel*, alma, sült alma. Goethével ellentétben Johann Christoph Friedrich Schiller (1759-1805) a karácsonyfát már szülőföldjén, Württembergben, a Neckar menti Marbachban megismerte. Menyasszonyának, Charlotte von Lengsfeldnek írta 1789-ben: „Csütörtökre megérkezem Weimárba. – Aztán maga nehogy valamiféle Jézuskává váljon! Remélem, hogy állít nekem egy karácsonyfát a szobában...” (Huth 1938, 24.) Ludwigsburgi látogatásakor 1793-ban egy hatalmas, aranyozott dióval, mézeskaláccsal és mindenféle cukorkákkal díszített karácsonyfát állított magának. Egyedül ült a karácsonyfa előtt, ha látogatója érkezett, ezt mondta neki: „Gyermekkoromra emlékezem, és örülök, hogy a fiam örömét már előre átélhetem.” (Mantel 1975, 96.) Goethe 1821. december 24-ei naplóbejegyzése szerint ezen a napon Jénában vendégeskedett barátjánál, Knebelnél, ahol este felé segített a karácsonyfa (*Christbaum*) világításánál. A következő esztendőben a weimári kastélyban a karácsonyfa alatt nyújtotta át a hercegnek *Weihnachtsabend* című alkalmi versét (Kronfeld 1906, 164). Weimárban 1831. december 24-én Goethe naplóbejegyzése szerint: „A család Pogowisch asszonynál volt, ahol a karácsonyfát felállították.” (Schmalenberg 1989, 117.) A karácsonyfára ekkor a *Heiliger Christ* szót használta, ami itt a karácsonyi ajándékhozó megnevezése. Ötvenhét évvel korábban, a *Werther*ben az *aufgeputzter Baum* kifejezést írta. Ugyancsak Weimárból August Musäus (1735-1789) a német népmesék korai gyűjtője és kiadója (*Volksmärchen der Deuschen*, 1782-1786) emlékezett August Kotzebue (1761-1819) drámaíró karácsonyfa fölötti örömére: „Soha nem láttam őt vidámabbnak és derűsebbnek, mint karácsonyeste, amikor a gyerekek a Jézuskára vártak. Soha nem vonta ki magát abból, hogy az egész rendezvényen személyesen vegyen részt; itt ült oly serényen mazsolát, almát és diót aranyozott, viaszterekcsekből vágott, díszítette a karácsonyfákat (*Zuckerbäume*), egy aranyfüst zászlót tartó angyalt tett legfelülre, és ha minden készen volt, akkor maga gyújtotta meg a gyertyákat, örömrivalgással hívta be a gyerekeket, szökdécselt, ugrándozott közöttük, és ugyanolyan boldog volt, mint ők.” (Handsuh 1990, 222.) Figyelemre méltó a szövegben,

hogy Musäus több karácsonyfára emlékszik. Elképzelhető, hogy a gyerekek nem egy karácsonyfát kaptak.

Egy másik levél Kügelgentől, édesanyjának, a Drezda melletti Hermsdorfból, 1832-ből a karácsonyfa díszítéséről és a gyermekek örömről szól: „Ez volt az első ajándékozás, amit a saját házamban Julchenemmel előkészítettem. Délután időben elkezdtek a fát sok apró gyertyával és piros almával díszíteni, éppen szép növéseinek és egyszerű díszjeinek örültünk, amikor Pölschke jött, és a kis Georg ajándékaként egy csomó papírcsillagot és -keresztet valamint más vacakságokat hozott, hogy tegyük fel a fára. Nagyon iszonyodtam tőlük, így nem akasztottuk fel azokat, hanem elosztottuk a gyerekasztalkákon. Amikor minden elkészült, Heynitzenékért küldtünk, akik jelen akartak lenni az ajándékozásunknál, meggyújtottam a fa gyertyáit, ami fenségesen nézett ki. Ekkor hívtuk be a gyerekeket a cselédszobából, 'Jövök, jövök!' – kiáltotta Berta, és a kis Ernestine-t magával ragadta, de az ajtóban földbe gyökerezett a lába, és kiabálta: 'Nem igaz, nézd csak, nézd csak, karácsonyfa!' Majd belépett, de nem tudta, hogy hova forduljon. Anna viszont egész nyugodtan és szó nélkül odament az asztalkájához, levette róla a Helene-babát, és elkezdett vele játszani. Amikor Bertha a babaszekrénykét a sok ruhával és fölötte a nagy babát felfedezte, ujongani és táncolni kezdett; minden mást otthagyt, és elkezdte a babát vetkőztetni és újra felöltöztetni.” (Schmalenberg 1989, 123.) Kár, hogy a levélből nem derül ki, hogy kik voltak Heynitzenék. Elképzelhető, hogy egy olyan (esetleg gyermektelen) család, akik nem állítottak karácsonyfát. A karácsonyfára, az ajándékokra rácsodálkozó, ujjongó gyerekek kapcsán a szolás jut eszembe: *Úgy van, mint az egyszeri gyerek a karácsonyfa alatt.* Annyi ajándék közül nem tudja, melyikhez nyúljon először.

Karl Immermann író Münsterből számolt be édesanyjának az 1822. év karácsonyáról: „A szentestét Lützowéknál töltöttem. Takaros szobáját a tábornokné sok gyertyával, fenyőággal és virágokkal valóságos tündérpalotává változtatta, a fehér abrosszal leterített asztalon voltak a kedves ajándékok.” (Schmalenberg 1989, 22.) Ez még nem karácsonyfa, csak egyik előzménye, az örökzöld ágakkal, gyertyával való lakásdíszítés. Egyetlen lépés választja el a karácsonyfától, az hogy a gyertyák a fenyőágra kerüljenek.

Berlinben az első karácsonyfákat báró Wilhelm von Humboldt nyelvész, a Berlini Egyetem alapítójának házában állították. Caroline von Humboldt így írt erről 1815-ben a Majna melletti Frankfurtban tartózkodó férjének küldött karácsonyi levelében: „Egy hosszú asztal két végén világított két kicsi karácsonyfa, az egyiket Düben grófnő ajándékozta kicsinyeinek, mindenféle játékokkal, amelyek körülötte álltak, a másikat én ajándékoztam Hermannak.” (Sichelschmidt 1984, 9, 28-29.)

A karácsony tárgyi világa szempontjából igen figyelemreméltó bejegyzést tett naplójába berlini házából 1823. december 24-én Lilli Parthey: „Közben hűséges titkáromat, Pault is beállítottam. Összegyűltünk a sárga szalonban. Ő írta le a verseket, amiket diktáltam, közben legkedvesebb barátommal közösen a tálakat állítottuk össze ajándékokkal és mézeskaláccsal, almával, dióval az alkalmazottak számára – a karácsonyi pénzt számukra finoman alárejtettük, és minden egyes helyre annyi gyertyát állítottunk, ahány éve a háznál szolgáltak; ez nagy munka volt. A hosszú asztal elülső oldalán rendben sorakoztak a tálak. Wilhelmine Kohlrausché gyertya nélkül, a szakácsnő egy, Sophie-é kettő, Karlé négy, Schulz-é tizenegy, Marie-é tizennégy és végül Luischené ötvenkét szál gyertyával. Aztán az egészet szépen feldíszítettük. Körülraktuk a legszebb virágokkal, mirtusszal, cipruságakkal, amelyek különösen jól néztek ki, a három Argand-lámpa lágy fénnel világított, mint három Hold, a középső köré a legfrissebb tavaszi virágokat raktuk, gyöngyvirágokat és tulipánt, és ezek között a gyönyörűségek között sugárzott két piramis. Így teljesen és méltóképpen kitöltöttük az asztal közepét. A többi oldalát a mézeskalácsbécé foglalta el, minden betűnél szerepelt egy vers, azon személyek neveivel, akik kapták, körülvéve mirtusszal, narancssal, rózsával stb. Az egész kivételes élményt nyújtott. Azután átmentünk a szalonba, ami már megtelt

emberekkel, és nagyon sötét volt... [Itt] a legszebb volt az én karácsonyfám, a sok gyertyával és két bukszusból font hatalmas világító szív, nagy koronával.” (Sichelschmidt 1984, 42-44.)

A biedermeier kori német nagyvárosi úriház karácsonyi tárgyi világának egész rendszerét rögzítette a naplóbejegyzés. Itt még tetten érhető, együtt van minden, ami idővel, illetve mást társadalmi közegbe kerülve egyszerűsödik, differenciálódik, megszűnik vagy más időpontra kerül. Az ajándéktálakból a mézeskalács, alma, dió-, mellőlük a gyertyák a karácsonyfára kerülnek, amely egyre inkább az ünnep domináns tárgyává válik. Olyannyira, hogy kiszorítja az itt még szereplő karácsonyi piramisokat is. Jelen van az örökzöld ágakból font gyertyás koszorú is, itt még szív alakú, koronával kombinált. Utóbbi a XIX. század második felétől adventi koszorú néven önállósodik, szerepe átkerül a karácsonyt megelőző hetekre, s elindul közép-európai hódító útjára.

Berlinben és a német nyelvterület számos más, főként északi vidékén a karácsonyfa a XIX. század utolsó harmadáig kiszorította a korábban kedvelt, nagy hagyományú karácsonyi piramist. Agathe Nalli-Rutenberg a régi Berlinről szóló könyvében 1912-ben így emlékezett vissza erre a gyermekkorában lejátszódó folyamatra: „Abban az időben, Berlinben a gyerekeknek karácsonyra friss fenyőfa helyett gyakran egy úgynevezett piramist állítottak fel, amit egyik karácsonyról a másikra megőriztek. Ez egy tarka papírral és aranyflitterrel borított faállvány volt; de a mi házunkban karácsonyra mindig egy valódi, frissen illatozó erdei fa jelent meg, méghozzá mesés nagyságú. Egészen a mennyezetig kellett érnie, különben a szemünkben nem lett volna valódi értéke.” (Sichelschmidt 1984, 116-119.)

Theodor Storm (1817-1888) író Husumból az 1850-ben levert schleswigi és holsteini szabadságharc után Potsdamba menekült. Innen írta 1851-ben karácsonyi levelét barátjának Hartmuth Brinkmannak. Karácsonyfájuk szépsége miatti elragadtatását egyetlen, végeláthatatlan körmondatral fejezte ki: „Itt ülök a szalonunkban, ami az ünnepekre a lakószobánk, előttem áll a karácsonyfa – méghozzá milyen! Kertem legszebb fenyője, csúcsával majdnem eléri a mennyezetet, sűrű alsó ágaival betakarja a tartó edényt, amit Setzeréktől Detlef kért kölcsön, cukornemű Meiertől Altonából, schleswig-holsteini dragonyos, dobos, békák természetes nagyságban, majmok és sárga gyökerek stb, stb, meztelen viaszbabák, amelyek az összes lányszívet elbájolják, függenek a fenyő ághegyein, számtalan üveggolyó, aranytojás, aranydió és szilva, amelyeknek három szabad estémet áldoztam, miközben Feddersen prépost Arnim Appelmänneréből olvasott fel nekünk, mazsolafüzérek, aranyfüst csók, színesre töltött fehér hálók, melyeknek szerkezetéről egész tanácsulást tartottunk; és ehhez a gyönyörű fához a Hohle utcán kívülről az öreg Feddersen prépostot (Käte nálunk van látogatóban), az érdekes kis doktort és Detlefet hívtuk meg, aki teljes díszben megjelent; idős nagymamánk, akit néhány súlyos szerencsétlenség ért, újra készen állt, hogy kocsival megjelenjen. Miután öt személy hat órát töltött azzal, hogy a hatalmas fát feldíszítse, tegnap este 5 órakor 60 viaszgyertyát gyújtottunk meg rajta, és őszinte meglepődéssel mondhattam: ilyen karácsonyfa ma este lehet, hogy nincs még egy egész Schleswig-Holsteinben („Germánia, e nagy gyerek / Örülhet majd karácsonyfái mellett.”)... A karácsonyfa gyertyái annyira felforrósították a levegőt, hogy a nagy szalon ajtajait ki kellett nyitnunk... A fenyőfa és a karácsonyi kalács legkellemesebb illatfelhőjében ültünk... Mosónőnk kislánya számára is készítettünk egy karácsonyi tálat; aki szintén vendégünk volt, valószínűleg a legboldogabb.” (Schmalenberg 1989, 26-28.) Storm elragadtatott mondataiban nem említett piramist, sem koszorút, hanem a hatalmas, gazdagon díszített, gyertyás fenyőfát, amelynek látványa Heinrich Heine *1849 októberében* című versének sorait is eszébe juttatta.

Friedrich Nietzsche bonni egyetemi hallgató korában, 1864-ben karácsonyi levelében azt írta édesanyjának és nővérének, hogy a kocsmában ők is gyertyát gyújtanak a karácsonyfán, és kölcsönösen apróságokkal meg is ajándékozzák egymást. Nizzából említette 1885-ben nővérének és sógorának küldött levelében Nietzsche, hogy a panzióban, ahol a

karácsonyt töltötte, egy hatalmas karácsonyfa világított (Schmalenberg 1989, 175, 34).

A husumi (Schleswig-Holstein) templomi és főúri karácsonyfára gróf Franziska Reventlow (1871-1918) író emlékezett gyermekkorából, 1890-ben Emanuel Fehlingnek küldött levelében: „Gondolataimban feltámadnak a korábbi karácsonyok Husumban. Ó, érezhetném-e a mesés varázslatot még egyszer, ami most már örökre oda van. Amikor előbb a sötétben templomba mentünk, milyen ünnepélyesen szép volt a kivilágított templom a 2 karácsonyfával; majd lélegzet elállító feszültségben vártunk..., ültünk mindannyian a sötét gyerekszobában az ajtó előtt, amíg csengettek. Azután a szalonban 2 óriási karácsonyfával. Minden olyan fényes volt, hogy teljesen elkápráztatott minket – ó, minden gyönyörű volt...” (Reventlow 1975, 171.)

Heinrich Wolfgang Seidel (1876-1945) evangélikus lelkész és író 1902 karácsonyán Berlin környéki gyülekezetekben helyettesített, amelyeknek központja egy grófi kastély volt. Itteni karácsonyáról szüleinek két levelében is beszámolt. Útban odafelé, december 23-án tapasztalta, hogy az országúton emberek mennek karácsonyfával. Minden család kap egyet, de a szegényebbeknek maguknak kell elhozni. Úgy látszik, hogy a grófi uradalom ajándékozta meg a családokat fenyőfával, az előkelőbbeknek házhoz is szállítja. A lelkészlakban nagyban folyt a karácsonyi készülődés, amibe a helyettes is bekapcsolódott: a bronzfesték üvegének felnyitásakor, amivel betlehemi csillagot akart festeni a karácsonyfára, a festék a szemébe fröccsent, erősen csípte, ki kellett öblíteni. December 24-én az esti istentisztelet alkalmával tapasztalta: „Két hatalmas fenyőfa világított az oltár mellett, úgy hatott, mintha a lelkész tevékenységének színhelyén egy mesei erdőbe lépne... Hamarosan megpörköldött néhány ág, és könnyű fenyőillat áradt szét az egész templomban.” Az istentisztelet után a lovaglóstállóban zajlott le, a grófnő a gróf és más előkelőségek jelenlétében, az ajándékozási ünnepség, ahol a fehérre meszelt falat a szarvasagancsok között fenyőágakkal díszítették, és egy óriási, feldíszített karácsonyfa állt. Patkó alakban végtelenül hosszú asztalokon sorakoztak az óvodások és az iskolások ajándékai: babák, katonák, mézeskalács, kötött ruhadarabok. A felsorakozott gyermekek karácsonyi dalokkal köszöntötték a grófnőt, majd a lelkész mondott beszédet (Schmalenberg 1989, 35-39).

Hans Henny Jahn (1894-1959) író és orgonaépítő Borholm-szigeti naplójának 1934. december 25-ei bejegyzéséből a skandináv elemeket ugyanúgy felfedezhetjük, mint az ezekre épülő új törekvéseket a keresztény karácsony jelképeinek kiszorítására az ősgermánnak mondott, téli napfordulós Jul-ünnep bevezetésére: „A Jul-nap egy jól sikerült ünnepet hozott... Sok gyertya: tizenkettő az adventi koszorún, tizenkettő a csillag alakú üvegcsilláron, tizenkettő a fenyőgallyakból készült napkígyón. Két nagy gyertya a sárgaréz gyertyatartókban. Az előtérben egy rabkeresztet vertem a földbe, ami jelképezte a négy égtájat, a négy fogalmat: felső világ, alvilág, ésszerű, ésszerűtlen. A pozitív és a negatív, életünk és álmaink minden lényegen túl, lovacska az asztalon. Tekintettel a cselédekre és a szolgálólányokra volt egy gyertyával díszített karácsonyfa is... A lenyugvó napkorong fényében Wenzel elvitt az Olsker-templomhoz. A templom fekete kapujából a fegyvertáron keresztül délnyugatnak tekintettem. Vörös és zöld csillogásban az egész vidék sivárnak tűnt. Hirtelen rájöttem, hogy a hatalmas erdők, a szent sziklák szent ligetei eltűntek. Torpeheide barlangjai a távolban csupaszok voltak... A Jul-vacsora előtt két beszédet tartottam. Az elsőt német nyelven, a másodikat dánul. Monna szerint a dán jobban sikerült.” (Schmalenberg 1989, 45-46.)

Wilhelm von Kügelgen, akit elsőként idéztem, 1853 karácsonyán szomorú levelet fogalmazott bátyja számára: „A tegnapi este számunkra leírhatatlanul fájdalmas volt. Csendes megegyezés alapján első alkalommal nem volt karácsonyfánk, az ajándékozás sem fönt történt, mint mindig, hanem az alsó szobában. Mindenki megtalálta az asztalkáját – csak Bertha számára nem készült, 25 év után először. Ő, aki mindig mások számára dolgozott, most nyugszik a hideg, sötét sírjában.” (Schmalenberg 1989, 90.) Wilhelm Raabe (1831-1910)

író 1892-ben Braunschweighből ugyanilyen eseményről értesíti barátját, Karl Schönhardt költőt: „Sajnos nem tudok Neked tőlünk vidámságról írni. Első alkalommal 31 éves házasságunk során a karácsonyt karácsonyfa nélkül ünnepeltük. Ádám és Éva nap estéjén a temetőben gyermekünk sírjánál voltunk, és a hideg téli éjszakában elgondolkodhattunk azon, hogy egy rövid évvel ezelőtt még milyen kegyes volt a világ számunkra.” (Schmalenberg 1989, 98.) Tizenkét esztendővel korábban még szellemesen írt az ötvenedik karácsonyfája kapcsán fivérének, Heinrichnek: „Hogy az idei az ötvenedik karácsonyfám lesz, ez elgondolkodtató tény. Már egész takaros erdő, nem igaz? – Ha felakaszthatnám író tollamat erre a legújabb karácsonyfára, az nem lenne számomra kellemetlen.” (Schmalenberg 1989, 98.)

Ricarda Huch (1864-1947) Padovából 1919-ben németországi barátnője, Elsbeth Merz számára küldött levelében az itteni karácsony szerényebb keretek között történő ünnepléséről írt, a protestánsok, tehát a nem olaszok körében: „Karácsonyi hajszádért nagyon irigylek, ilyesmi itt nincs. Nálunk bár ünneplik a karácsonyt, az mégis valami importált, hiányzik a földszaga és a vidám, ünnepi, emelkedett hangulat atmoszférája... Itt részt vettem egy protestáns ünnepségen, ahol a gyerekek édességet kaptak. Egy szegényes kis teremben, ami templomul szolgál, világított egy kis karácsonyfa, és részben szép dalokat énekeltek...” (Schmalenberg 1989, 177.)

A börtönkarácsonyfáról is megemlékszik a Werwolf-gyanúval elítélt, 1946-tól 1950-ig a sachsenhauseni koncentrációs táborba bezárt 39 greußeni (Tübingia) 14-17 éves fiú naplója: „1947 karácsonya. Titokban gyűjtök erdei fenyő ágakat – sajnos a barakok udvarán nincs más –, fehér kartonpapírból csillagokat és üstökösöket vágok ki, a vatta az egészségügyi készletünkől pótolja az ezüstpapír szálakat, végül négy pléhhüvely – üres tablettás csövek – megtöltve Cuprexszel (moly ellen használt szerrel), egy szál lámpabéllel, máris előálltak a gyertyák. Egy darab vászonnal leterítem a barakban az asztalt, az edényt a fenyőágakkal ráteszem, és már készen is van a karácsonyfám.” (Schmalenberg 1989, 187.) Ugyanők 1949 karácsonyára forgó piramist is készítettek a börtönben: „Ma este kis karácsonyi ünnep van a barakunkban. Két barátunk karácsonyi piramist barkácsolt. Kis csodaszerkezet kartonpapírból és drótból, szépen lefestve, amit 24, Cuprexszel improvizált, gyertya által hajtott meleg levegő kerék hozott forgásba. És ráadásul működik is!” (Schmalenberg 1989, 189.)

Bécsben Károly főherceg felesége, Henriette von Nassau-Weilburg már 1816-tól karácsonyfát állított kislányának. Sógora, János főherceg 1823 karácsonyán Grácból meglátogatta őket, december 24-ei naplóbejegyzése szerint, amit náluk látott, összehasonlíthatta gyermekkoruk karácsonyi ajándékaival: „Korábban, amikor én kicsi voltam, volt egy kivilágított jászolka, hozzá cukorkák – de más egyéb semmi! Most nincs többé jászolka! Most láttunk egy örökzöld fát sok cukorkával és gyertyácskával is egy egész szobát mindenféle, valóban szép játékkal, amiket néhány héten belül szétvernek, összetaposnak, szétszórnak, és amelyek biztosan ezer forintba kerültek.” (Fielhauer 1979, 292-293; Witzmann 2000, 125.)

A karácsonyfa pompás ajándékokkal ekkor még minden társadalmi rétegnél nem vált általánossá Bécsben, ahogy ezt Anna Hartmann memoárja is tanúsítja (1998). Szomorúan emlékezett a bécsi kislány az 1835 körüli karácsonyára, amikor papír bábszínházat szeretett volna, de csak két kis könyvet kapott, amelyeket a Jézuska éjszaka egy tál mellé tett az ablakdeszkára. A tálban pedig mézeskalácsot, aranyozott diót és almát talált. Az ajándékozásnak erre a formájára, amely abban az időben nem csupán Mikuláskor, hanem karácsony éjjelén is szokásban volt, így emlékezett: „A gyerekeknek a Jézuska éjszaka az asztalra tett valamit, vagy az ablakdeszkára, és a felnőttek körében a karácsonyi ajándékozás még nem volt, hanem francia szokás szerint újév napján ajándékoztak.” (Hartmann 1998, 294.) Anna Wareschitz külvárosi kispolgári családból származott. Édesapja eredetileg gyertyaöntő volt, de családalapítását követően szatócsüzletet nyitott a Hundsturnnál.

Családjukban kislány korában még nem állítottak karácsonyfát, de a „magasabb méltóságoknál” már akkor is volt (Hartmann 1998, 293).

Friedrich Hebbel (1813-1863) drámaíró Holsteinből Bécsbe nősült, felesége, Christine Enghaus az udvari színház művésznője volt (Brenner–Bortenschlager 1999, I. 273.) Hebbel 1847. december 24-én azt jegyezte fel naplójába, hogy felesége mindenórás terhes, de jól van, a karácsonyfát díszíti. Majd másnap nagy örömmel írta be: karácsony délutánján megszületett kislányunk (Schmalenberg 1989, 25).

Mária Valéria főhercegnő naplójában a császári család bécsi karácsonyestéről olvashatunk: „1886. december 24. Karácsonyfa-állítás, ahova Rudolf és Stefánia a kislányt is elhozta... Gyakran gondolom, hogy máshol szeretetben és megértésben egyesíti a karácsony a családokat... mily boldog lehet egy ilyen családi kör! Álomnak tűnik az az idő, amikor még nálunk is így volt... 1887. december 24. Karácsony este: Mereven és hűvösen jár az ember az asztalok között, s étkezik kínos, barátságtalan hangulatban, és boldogan sóhajt fel, amikor ½ 7 órakor Rudolf és Stefánia búcsúzkodni kezd, s a szentestének, mint minden más estének, véget vethet.” (Schad 2001, 109, 144.) Utóbbi bejegyzésben nincs szó karácsonyfáról, de ezt az estét megörökítette Wilhelm grisaille-a, a naplóban rögzített hangulatnak megfelelő, a szürkének különböző árnyalatait használó festési móddal. A kép előterében a császári pár, I. Ferenc József és Erzsébet, lányukkal, Mária Valériával, valamint a trónörökös, Rudolf főherceg és Stefánia főhercegné, kislányukkal, Erzsébettel áll. Háttérben, bal oldalon két feldíszített, gyertyás karácsonyfa látható. Rudolf trónörökös halálának évéből, 1889-ből a december 24-én naplóbejegyzés: „Első eset, hogy nincs karácsonyfánk...” (Schad 2001, 210.) Férjhezmenetelének évéből, 1890-ből a karácsonyi naplóbejegyzés, önálló otthonukból, a felső-ausztriai Lichteneggből: „December 24. Már korábban letisztogattuk a karácsonyfát. Most Ferenc dolgozószobájának közepére került, fölötte, a mennyezetről lóg alá egy angyalka, s a mohával borított lábazat elé állítottuk a bölcst, amit a többi dísszel együtt még a Mama küldött... Balra három asztal, melyeket Lederer és a Mama készített elő, s melyek roskadoznak a Mama ajándékai alatt... Gyermekkorom óta nem tetszett úgy karácsonyfa, mint a miénk, mely igazi keresztényi örömmel tölti el az ember szívét... A vidám közösség (a szolgáló személyzettel) oly boldogságossá tette a szentestét, amelyet még nem éltem meg. Micsoda kontraszt a burgheli karácsonyi ajándékosztáshoz képest, ahol minden oly merev és kínos volt! Ó, bárcsak egy bébit tehetnénk jövő karácsonykor a fa alá! (Schad 2001, 247-248.)

A magyar fordítás itt hibás: *Már korábban letisztogattuk a karácsonyfát.* Német eredetiben ez így hangzik: *Wir hatten schon an den früheren Tagen den Christbaum geputzt* (Schad 1998, 244). A *putzen* ebben az értelemben nem tisztít, hanem díszít, (fel)ékesít. Kelemen Béla szótárában: *Putzen*: 1. tisztítani, tisztogatni, fényesíteni; 2. díszíteni, felpiperézni. Ugyanitt az *aufputzen*: díszíteni, felcícomázni (1914, II. 477, 54). Wahrig egy nyelvű szótárában *putzen* ~ *reinigen*, *säubern*, *schmücken*. Ugyanitt *aufputzen* ~ (*übermäßig*) *schmücken*. (2002, 1012, 206). Mária Valéria naplójában ez utóbbi (*schmücken*) értelemben használta a szót. A magyarban a *pucc* 'dísz', 'díszítés' főnév átvétel a németből, amely összefügg a *putzen*, 'tisztítani', 'díszíteni' igével (Horváth 1978, 181). Etimológiai (*pucc*) és értelmező (*pucc*, *puccparádé*) szótáraink is számon tartják (Benkő, 1976, III. 300-301; Pusztai 2003, 1107). *Puccos* jelzőnk is *feldíszített*, *felcícomázott* értelmű: ném. *herausgeputzte Dame* ~ magy. *puccos dáma* (felcícomázott hölgy). Goethe *Werther*-ben *aufgeputzter Baum* (feldíszített fa) a karácsonyfa. A Német Néprajzi Atlasz tanúsága szerint *Putzbaum*nak nevezik a német nyelvterület néhány vidékén. Mindezek alapján a helyes magyar fordítás így hangzik: *Már korábban feldíszítettük a karácsonyfát.* A fentiekben túl arra is gondolhatunk, hogy az Alpok országában egy főhercegi családnak erdőuradalmából nem küldtek olyan karácsonyfát, amit tisztítani kellett volna.

A főhercegi házaspár karácsonyfája alá még odakerült a jászol a születéstörténet szereplőivel. A naplóbejegyzés utolsó mondatának óhajta hatvan év múlva egy budapesti

református lelkész házaspár karácsonyestéjén vált valósággá, ahogy arra majd a magyar emlékirók sorában kitérek.

Végül az utolsó karácsonyfára vonatkozó bejegyzés Mária Valéria naplójából, új lakóhelyükről, az alsó-ausztriai Wallsee-ből: „1897. december 24. Az első wallsee-i karácsony! 12 szegény gyermek megajándékozása, akiket tetőtől talpig felöltöztettünk. Karácsonyfa az iskolában.” (Schad 2001, 305.)

A karácsonyfára is kitérő magyar emlékirók sorát a bécsi születésű és neveltetésű Pulszky Teréziával, Pulszky Ferenc 1848-ban pénzügyi, majd külügyi államtitkár feleségével kezdjük, aki csak két esztendeig élt Magyarországon, Londonban, 1850-ben kiadott emlékiratainak címében mégis magyar hölgynek nevezte magát (*Memoirs of a Hungarian Lady*). Két alkalommal is érintette a karácsonyfát. Először birtokuk, a szécsényi uradalom bemutatásakor a máktermesztés kapcsán a mákos mácsik és a karácsonyfa segítségével hasonlította össze Magyarországot Németországgal: „Magyarországon a mákból a híres ízletes mákos mácsikot készítik, ami karácsonykor állandó fogásként szerepel az asztalon. Ahogy Németországban nincsen karácsony fenyőfa nélkül, úgy Magyarországon nem ünnepelnek mákos mácsik nélkül.” (Pulszky 1986, 62.) Második alkalommal már nem írhatott ilyen kedélyesen róla, mivel 1848 decemberében számukra a hadi helyzet rosszra fordult: a császári csapatok a fővároshoz közeledtek. Főparancsnokuk, Windisch-Grätz herceg közölte, hogy fölgyújtja az összes karácsonyfákat Pesten (Pulszky 1986, 284). Ha ezzel fenyegetőzött, akkor már szép számú karácsonyfának kellett lenni a magyar fővárosban.

Déryné Széppataki (Schenbach) Róza színésznő emlékezéseiben azt írta, hogy jászberényi házuknál már születésének napján, 1793. december 24-én állítottak karácsonyfát: „Itt is úgy az idősebbek kártyához ültek, a gyermekek pedig szobájukba utasítottak, hol a számokra fölállított Krisztuska fája és a kis Betlehem körül, – mit az anyai kéz számtalan csillogó képecskékkal s mindenféle cifra dolgokkal fölékesített, – ugráltak, örültek, csipogtak, lármáztak, mindmegannyi kis koboldok, míg végre, egymást jól összevissza cibálták, s minden szárazdajkai intés és püfölés dacára, kifáradva aludni mentek.” (Déryné 1955, I. 49; 1900, I. 8.) Jászberény esetében ez nagyon korai időpont, 1793-ban még Pesten, sőt Bécsben sem volt karácsonyfa. Bécsben az elsőt 1814-re, Pesten 1828-ra tudjuk adatolni. A kis Schenbach Róza édesapja gyógyszerész, Bécsből került Jászberénybe. Németország valamelyik nagyobb városából, fejedelmi központjából, arisztokrata vagy nagypolgári környezetből érkezett volna, akkor a XVIII. század utolsó harmadában már hozhatta volna magával a karácsonyfa-állítás szokását, de Bécsből még nem. Déryné emlékezéseit élete utolsó három évében, 1869-1872 között írta. Azt leszögezhetjük, hogy a saját születésére, az akkori körülményekre senki nem emlékezhet. Írja is Déryné, hogy édesapja megrendítő halála időpontjától mindenre emlékszik, a korábban történeteket édesanyja mesélte el neki: „Én akkor ötéves múltam; de ami akkor s azon perc óta történt, mindenre világosan emlékszem. A születésemtől fogva történeteket pedig anyám beszélt el gyakran...” (Déryné 1955, I. 48.) Déryné édesanyja az 1790-es években, Jászberényben még nem állíthatott karácsonyfát hét gyermekének, csupán karácsonyi jászolt. Beszélni is csak erről beszélhetett. A karácsonyfa magyarországi elterjedésének kezdete Déryné fiatalkorára esik Magyarországon. Ezt az ifjúkorában lejátszódó folyamatot vetítette vissza.

Karacs Teréz (1808-1892) Dérynénél fiatalabb volt, de még ő sem kapott karácsonyfát Pesten. *A régi Pestről – Emlékezések 1825-1829-ből* címmel ifjúkorát idézte fel: „Akkor még a karácsonyfa ritka tünemény volt, de mi a jó Jézust szerettük, és példáját követtük, ha nem hozott is semmit. Mikor én anyámat kértem:

– Miért nem kapunk mi is valamit karácsonykor, mint némely kis társnőm?

Azt felelte:

– Mert én akkor veszek számotokra, mikor szükségetek van rá.” (Sáfrán 1963, 141.)

Báró Podmaniczky Frigyes a *Budapesti Hírlap* 1884-es karácsonyi számában közzétett

visszaemlékezésében, valamint 1887-ben kiadott naplójában is azt állítja, hogy a karácsonyfát drezdai születésű édesanyja, gróf Noszticz-Jäckendorf Elza, egy szász királyi miniszter lánya honosította meg Pesten 1828-ban. Podmaniczky Frigyes szép visszaemlékezéséből képet alkothatunk egy reformkori pesti arisztokrata család karácsonyestjéről: „Elérkezvén karácsony napja, hat órakor háromszoros csengetés hirdette a mi karácsonyfánk megérkezését. Ekkor megnyílt atyánk nappali terme s mi gyermekek — öten voltunk — egy szoba közepén elhelyezett nagy asztalon, mindegyikünk külön megtalálta karácsonyfáját s az a körül csoportosított különféle ajándékokat. Még most is előttem lebeg e szeretetteljes kép, az apánk komoly, áhítatos magatartása, az anyánk jóságos tekintete, a repeső öröm a gyermekarcokon, melyeknek pírján megtört a viaszgyertyák halvány fénye. Az est azzal telt el, hogy mindegyikünk apróra megvizsgálta a nyert ajándékokat s mindegyikünk külön forró, hálás kézcsoókkal megköszöné azokat a boldog szülőknek. Szüleinktől néhány tanácsot és intelmet kellett meghallgatnunk. Az akkor hallott szavak mélyen vésődtek lelkünkben, s egész éven, mint intó jobb lebegett előttünk. A karácsonynak mai formák szerint való megünneplését, vagy helyesebben magát a karácsonyfát édesanyám honosította meg hazánkban...” (1884, 6.) Vay Sándor ezzel szemben a *Jövendő* című folyóiratban, 1905-ben ezt állítja: „A Christbaum (karácsonyfa) divatját József nádor harmadik felesége, Mária Dorottya hozta be nálunk.” (Solymossy 1930, 1114.) Mária Dorottya württembergi hercegnő volt, tehát a karácsonyfa elzászi, badeni törzsterületének szomszédságából került Budára 1819-ben.

A karácsonyfa első említésére elég későn bukkanunk a magyar irodalomban. Ugyan báró Eötvös József Ercsiben, 1835-ben írt irodalmi tanulmányában a XIV. Lajos-kori francia irodalomról azt írta, hogy az nem erős tölgyszó, hanem „inkább ama fácskához hasonlatos, melyre karácsonykor gyermekeknek ajándékokat aggatnak.” (1902, 221.) Egy kilenc évvel későbbi, Petőfi Sándor, Csapó Etelka, Vörösmarty Mihály, Bajza József, Erdélyi János, Kuthy Lajos és Kazinczy Gábor társaságában töltött karácsonyestéről említette a karácsonyfát a vendéglátó háziasszony, Vachott Sándorné Csapó Mária *Rajzok a múltból* című emlékirataiban: „...kénytelen valék a társaságot egy időre elhagyni, részint mivel az esteli feladását kellene sürgetnem, részint, hogy szép ünnepélyesen bemutassam az est fénypontját, a k a r á c s o n y f á t... A karácsonyfa bemutatása az estelizést megelőzve történt; — nagy éljenzések fogadták a fát, melyen a gyertyácskáktól megvilágítva, minden jelenlévő számára tündöklött egy-egy parányi ajándék, Kugler cukrász gyártmányai...” (Ujváry 2001, 132, 2005, 250.)

Ugyan a német származású gróf Leiningen-Westerburg Károly a délvidéki harcokból 1848. december 7-én kelt levelében azt írta magyar feleségének, hogy lánya: „a kis Liza remélhetőleg jó, és szép karácsonyfát érdemel”, Magyarországon a karácsonyfa nagyobb mértékben csak az 1848-49-es szabadságharc után kezdett meghonosodni (H. Balázs 2001, II, 262). Korábban még a vidéki birtokain élő magyar arisztokrata családoknál is hiányzott. Báró Splény Béla Pest megyei, pátyi földbirtokos 1877-ben keletkezett emlékirataiban a reformkor kezdetéről, az 1824/25. év fordulójáról jegyezte fel: „A most divatozó karácsonyfák akkor még nem váltak szokássá...” (1984, I, 23.)

Három évtized múltán, az 1850-es évek második felében Madách Imre alsósztrigovai (Nógrád m.) kastélyában már állítottak karácsonyfát, ahogy azt a költő unokaöccse, Balogh Károly visszaemlékezéseiben hallhattuk a Magyar Rádióban: „Az ebéd végeztével egyszerre feltáru az ebédlőnek a társalgó szobák felé nyíló szárnyas ajtaja, s tündér fényében ragyog, csillog egy óriási karácsonyfa a szomszéd szobában, mely már napok óta el volt zárva előttünk. A szép és gazdag lombú fenyőnek feldíszítése főleg Imre nagybátyámnak s nővéremnek a műve volt. Megvolt a nagy szenzáció, megvolt az öröm, megvolt a boldogság.” (2001)

Ugyancsak a Felvidékről, családjuk ősi kastélyából, a Sáros megyei Berzevicéről tudósít gyermekkori karácsonyfájukról Berzeviczy Albert (1853-1936), későbbi

kultuszminiszter, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke: „Kimondhatatlan az, milyen rejtélyes varázs fűződik a karácsonyest gondolatához gyermeknél s különösen falusi gyermeknél, mert hiszen a városi gyermek annyi karácsonyfát lát az utcán, meg a boltok kirakataiban, mielőtt a magáét megkapja, hogy abban illúziót kelteni vajmi nehéz. [...] Sehol sem találtuk helyünket, ha az a nap ránkvirradt, faggató kérdezősködésünktől nem volt senkinek menekülése. S mikor aztán a nagy ebédlő szárnyajtóit lecsukták, akkor már az örvendetes izgalom határt nem ismert, a képzelet lázasan működött, hogy elénkbe állítsa: mi lesz a mögött az ajtó mögött, ha egyszer föltárul! [...] Pedig bizony a karácsonyfa díszje vajmi szerény volt ahhoz a túlfinomult fényűzéshez képest, a melyet e dolgokban ma már ki szoktak fejteni; de micsoda varázsos fénye volt a mi szemünkben azoknak az aranyozott almáknak és milyen csodás színjátéka az üveggolyóknak, hát még milyen boldogító szaga a hosszú tekercsről levagdalt viaszgyertyáknak! És rendesen két fát is kaptunk, — hiszen a közeli erdőben volt elég; amíg azoknak a fáknak a balzsamos illatát éreztük a szobában, addig mindig a karácsonyest bűbájának a hatása alatt állottunk.” (1907, 82-84.)

Jókai Mór unokahúga, Jókay Jolán 1856-tól nagybátyja pesti házában nevelkedett. *Jókai és Laborfalvi Róza* című emlékirataiban két alkalommal is elidőzött a karácsonyfánál. A Jókaiéknál töltött első karácsonykor, 1956-ban még meglepetést okozott számára a karácsonyfa, mivel náluk az ekeli (Komárom m.) nemesi kúriában még nem volt: „Karácsony este vacsora után mindenkire odamentem megköszönni a jó vacsorát. Azt mondja Róza néni:

—Na, kis Jolán, most még ne szaladj el aludni, még bemegyünk az én szobámba.

Tudniillik a Róza néniébe, abban a nagy zöld kályha mellett volt egy kis kerevet, az előtt egy kis asztal, azon egy szép olajlámpa...Én a földön ültem, Móric bácsiék lába előtt, ők ketten a divánon újságot és könyvet forgattak. Egyszerre nyílik az ajtó, belép rajta Róza néni fiatal leánya. Szép, magas, karcsú, göndör fekete haja rövidre nyírva, fürtökben omlott vállára, tüzes fekete szemek. Kezében kis karácsonyfát hoz, teleaggatva olyan cukorfigurákkal, mint aminőket nekem jó nagymamám hozni szokott a vendégségből, és égő gyertyával. Én csak bámultam és néztem, hogy mi lehet ez? Félttem is tőle, és odabújtam Móric bácsi és Róza néni közé a divánra, és kértem, mi ez és kié? Azt mondja Móric bácsi:

—Ez a tiéd, kislányom, ezt a Jézuska küldte!

—A Jézuska? Hát Komáromban miért nincsenek ilyen Jézuskák, én még ilyet sohasem láttam. Hát hogy tudja ezt a fát elhozni, és hogy tudja, hogy én most Pesten vagyok?

Rámutatnak az ebédlő ablakára, hogy ott jött be, és ott hozta be a fát. Később megtudtam, hogy azt Móric bácsi és Róza néni készítették, a fa elszáradt, a rajtalevő dolgok elvesztek, de az az emlék, amely lelkembe vésődött, az nem múlik el soha.

Mikor édesapám eljött újévre, mutatom neki a szép karácsonyfát, amit a Jézuska hozott, ő azt mondja:

—Na, kár így prédálni, ezt bizony nem a Jézuska küldte, de jó Móric bátyád és Róza nénéd szerezték számodra, nekik köszönd meg! Attól fogva minden karácsonykor volt fa, és mindig kaptam tőlük egy szép emléket.” (Hegedűsné Jókay 1927, 82-83.)

Arról árulkodik ez a visszaemlékezés, hogy a karácsonyfán a megnevezett cukorfigurákon és gyertyán kívül még más is lehetett (játék? baba?), mivel „a rajta levő dolgok elvesztek”. A cukrot megeszik, a gyertya elég, csak a játékszer veszt el idővel. Az édesapa véleménye (*kár így prédálni*) a karácsonyfát még nem állító, sőt attól kissé idegenkedő, vidéken élő és gazdálkodó, ráadásul erősen kálvinista magyar nemesember hozzáállását tükrözi.

Jókay Jolán memoárjában az 1864. évi pesti karácsonyt is megörökítette: „Következett a karácsony hava, december, már jó előre készülődünk a sok kézimunkával...A karácsonyfát bátyám is segített díszíteni. Mikor már minden ajándék be volt hordva a fa alá, azt mondta bátyám, na most menjetek ki, és ha csöngetek, jöjjetek be, akkor ő bement szobájába, és kivett íróasztala fiókjából mindenki számára egy-egy értékes emléket, többnyire ékszert...Mikor

kirakta emléktárgyait, csengetett, mi bementünk, a gyertyák égtek a fán, azt is ő maga gyújtogatta, félt, hogy fel találjuk gyújtani a fát is. Nagyon el tudott gyönyörködni az égő fán, azt mondja:

—*Jól tette Krisztus urunk, hogy született, mennyi örömet szerzett vele az emberiségnek! Még az öregeket is megfiatalítja a karácsonyfa fénye.*” (Hegedűsné Jókay 1927, 158.)

Táncsics Mihály lánya és veje, Táncsics Eszter és Csorba Géza jogász Pesten 1873-tól 1876-ig vezették közös naplójukat. 1874-ből és 1875-ből csak a karácsonyi vacsora étrendjét említették, karácsonyfáról nem írtak. 1874. december 24. csütörtök: „... a mákos mácsik ízlett Micának, hal volt, csak egy darabkát evett... Tarokkoztak, míg a vacsora elkészült... Volt frankfurti tormával, bor, pogácsa, sajt, dió és thea.” 1875. december 24. péntek: „... kalácsot süttöttem... A mamáékkal vacsoráltunk. Volt halles, mákos mácsik, rántott hal, szilvacompót, mákos, diós patkó, kalács, alma, dió, kávé és szivar.” December 25. szombat: „Miután nekünk a „krisztkindli” mit se hozott (tán nem érdemeltük), egymásnak tett kölcsönös jókívánatokkal és azon reménnyel, hogy „megvirrad még nekünk is”, megelégedtünk.” A korábbi években még gyermektelen, nem jómódú fiatal házasságok nem állítottak maguknak karácsonyfát. Hogy miért hiányzott a karácsonyfa náluk, 1875-ben is, azt megértjük a szilveszteri naplóbejegyzésből: „Az elmúlt év egyáltalán kedvezőtlen, sőt szerencsétlennek nevezhető volt reánk nézve. Családi kellemetlenségektől se voltunk ugyan mentesek, de alig egyhónapos leánykánk elvesztése kiváló csapás volt.” Gyermek elhalálása évében szülei nem állítanak karácsonyfát, legfeljebb újabban a sírjára. Végül a napló utolsó esztendei bejegyzésében feltűnik a karácsonyfa 1876. december 24. vasárnap: „Itthon vacsora. Hrabovszkyék átjöttek, behozták a karácsonyfát; kártyáztunk.” (Búza 1994, 248-249, 316-318, 392.)

Granasztói Pál (1908-1985) fővárosi orvos gyermekeként résztvevője, majd *Ifjúkor a Belvárosban* című önéletrajzi művében tanúja a jómódú középosztály első világháború előtti karácsonyestéinek: „Igy hát a templom belseje szétvált a fényes és sötét részre – akár kinn az utcák is –, az otthonosra és az idegenre, mindez azonban ugyanakkor össze is mosódott. S különösen összemosódott a szenteste délutánján, szürkületkor, amikor már bezárták a nappali szoba ajtóit, ahol a karácsonyfa állt, mi pedig a gyerekszobából ki nem léphettünk. A szomszéd nappaliból kis neszeket, papírok zizegését hallottuk; ilyenkor mindig az ólomkatonás dobozok selyempapírbélése jutott az eszembe, s az, hogy vajon milyen ólomkatonát kapok, Úgy mondták, vagy csak képzeltük, hogy már a Jézus vagy helyette az angyalok járnak ott, szállnak ki-be az ajtó-, ablaknyílásokon, kulcslyukon... Amikor besötétedett, végre megszólalt a csengettyű, s mi beléphettünk a karácsonyfa gyertyáinak, sziporkázóinak fényétől félig-meddig, csaknem sejtelmesen megvilágított nappaliba. A nagyszobának a fától távolabb eső sarkaiban már félhomály volt, s így annál inkább izgatott, hogy mi várhat még ott reám, mert azt, hogy mi van a fa alatt, félig-meddig már láthattam. Ámde nem mehettünk még oda megnézni, mert előbb énekelnünk kellett, a nevelőnő betanította német dalokat – az „Oh Tannenbaum” kezdetűt és másokat –, miközben félszemmel próbáltam jobban eligazodni a kiterített ajándékok között.” (1965, 28-29.)

Az első világháború utáni összeomlás idején állított karácsonyfájára emlékezett Habsburg Ottó trónörökös a Magyar Rádió *Pályám emlékezete* című műsorában, 2006-ban: „Megint csak azt mondom, abban az időben amikor már a háború vége volt, mert a háború idejében az apámnak első feladata a királyi feladat volt. Ő például kint volt a fronton megint karácsonykor is a katonáinál. Természetes csak azután voltak karácsonyi ünnepségek, azokra visszaemlékszem például akkor Svájcban száműzetésben voltunk, akkor a szüleim velünk voltak azon a karácsonyi napon. Nagyon szép karácsonyfa, nagyon nagy volt. Most nem tudom, hogyha most látnám, talán nagyon kicsi lenne. De annak idején fölnéztem, és hát nagy benyomás volt számomra. Arra mindig fogok emlékezni.” (2006) Kiderült a rádióműsorból,

hogy Habsburg Ottó kisgyermekkorából a karácsonyfáján kívül még édesapja budai koronázására emlékszik ugyanilyen élénken.

Az első világháború után nagypolgári, főúri körökben divatba jött az egyszínű karácsonyfa. Odescalchi Eugenie hercegnő emlékiratából megtudjuk, hogy Lovrinban (Torontál m.) 1928-ban fehér és ezüst színű karácsonyfája volt: „Díszítem a nagy, földtől a plafonig érő ezüstoffenyőt. Fehér és ezüst díszben fog csillogni, úgy mint eddig és minden évben. Lábánál jászol, két nagy ezüst gyertyatartóban fehér viaszgyertyák égnek majd... A személyzet két ebédlőjében, a szépen terített asztalon egy-egy kis karácsonyfa áll. Szintén fehér és ezüst díszek között égnek rajt’ a kis gyertyák.” (1987, 171.) A XIX. század végi tarka, túldíszített karácsonyfája ellenhatásaként 1900 körül kezdődött a fehér, jugendstil karácsonyfák divatja Bécsben (Witzmann 2000, 119-122).

Özvegy Horthy Istvánné gróf Edelsheim Gyulai Ilona *Becsület és kötelesség* című memoárjában szinte minden esztendőből, különböző helyszínekről és élethelyzetekből emlékezett meg a karácsonyfáról. Első ezzel kapcsolatos bejegyzését 1942-ből olvashatjuk, férje tragikus repülőbalesetének évéből, amelynek decemberében súlyos betegségbe esett, a vörheny miatt karácsony előtt két hétre elkülönítették, a külvilággal csak a telefon kapcsolta össze: „Apósoméék hosszan telefonáltak, nem ünnepeltek és nem csináltak karácsonyfát, amíg én fel nem gyógyultam! Ez nagyon meghatott, és próbáltam őket erről lebeszélni, de nem sikerült.” Fiúik elvesztése, menyük betegsége erősíthette bennük ezt a hagyományban gyökerező elhatározást. Az árva számára a nemzet ajándékokban kinyilvánított vigasztalása sem a halál évében történt, hanem 1943 karácsonyán: „Mit is mondjak erről a karácsonyról, amikor én nem vettem semmit a fiamnak! Olyan rengeteg ajándék érkezett az ország minden részéből Istvánnak, hogy azon tűnődtem, odaadjam-e neki. Az óriási Mátyás-teremben – Miklóspapáék szobái mellett – állítottunk fel egy mennyezetig érő karácsonyfát, és alatta voltak az ajándékok: egy villannyal működő Mekano, ami inkább egy tizenöt éves gyereknek lett volna való, három keréken guruló kitömött oroszlán, csacsi és ló, egy bicikli és még sok gyönyörű ajándék. Fiam kapott egy nagy csokoládéfalut, amit hónapokig ettünk –, meg egy aranyos, az ő méretére elkészített erdélyi testőregyenruhát, amit örömmel viselt.”

Következő karácsonyuk a Gestapo fogságában, a bajorországi Schloss Waldbichlben ennek az ellenkezője volt: háborús körülmények között, saját készítésű díszekkel feldíszített, szerény méretű karácsonyfával, nehezen beszerezett, egyszerű fajtáékokkal. Weilheimben 1945-1947 között állított, szintén saját készítésű díszekkel ellátott karácsonyfáikról is rendre megemlékezett. Portugáliába költözésük 1948 karácsonyára esett. Útközben Svájcban, La Tour de Peilzben is állítottak egy kis karácsonyfát. Száműzetésük fő helyszínén, a portugáliai Estorilban, 1950-ben: „Ez volt az első karácsony, amikor István segített a fadíszítésben. Nagy jókedvvel csináltuk Ilával együtt. Jenő bácsi is megérkezett a gyertyagyújtásra, és eljött Baján Artúr és Viola is; szép ajándékokkal leptek meg bennünket. A Betty Gracie-től kapott játékkal szórakoztunk egész este. A számok helyett képek voltak rajta a magyar történelemből. Ennél jobb módszert nem is lehetett volna találni történelmi ismereteink felfrissítésére! Mamával és Ilával éjfélre misére mentünk. Imádkoztam az otthoniakért, különösen Józsinkért és Gyurinkért, akik börtönben szenvedtek.” (Edelsheim Gyulai 2000/2001, I. 186, 216, II. 31, 100, 123, 145, 176, 208, 235.)

Gróf Merán János családja erdejéből korábban uradalmi cselédeknek karácsonyfát adott, birtokközpontja, Csákberény iskolás gyermekeit is megajándékozta. A front után falujába visszatért gróf államosított vértesi erdejében kénytelen 1946-ban karácsonyfát venni, Csákberény lakói ugyanakkor – a nagy szegénység ellenére – ajándékokkal halmozzák el: „Antal bácsi szánkóján az erdőbe hajtottunk, és a szomszéd területen egy kis karácsonyfát vettünk magunknak... Az N.-i terület erdésze adta el nekünk a fácskát, és már mehettünk hazafelé... Együtt kezdtük meg a karácsonyfa díszítését. Nem volt sok díszünk. Sztaniolpapírba csavart dió, néhány alma, és Rideg néni kezéből néhány mézeskalács-csillag.

Szüleink fényképét a fa alá tettük, a magunk készítette viaszgyertyákat ügyesen ráerősítettük a fára, aztán átöltöztünk. János számára egy vadonatúj öltönyt tettünk a fa alá, nekünk kicsi volt, amerikai szeretetsomagból származott. Feri egy kis rádiót hozott a városból, én pedig hársfából faragott, a Szent Családot ábrázoló figurákat hoztam elő egy ládából. Rideg néninek két selyemkendőt tettünk a fa alá. Végh Ferenc bácsi egy kétliteres üveg vörösbort adományozott nekünk, ezt most iszogatni kezdtük. Tudtuk, hogy a szentestén a csákberényiek nem fognak egyedül hagyni... Aztán egymás után jöttek a barátaink és szomszédaink. Nagy dolog volt ez akkor, hiszen otthon várt rájuk a karácsonyfa és a család, de ők felkeltek a meleg szobából, és elmentek az „osztályellenséget” karácsony estéjén megvigasztalni... Számunkra főleg élelmet hoztak: sonkát, szalonnát, zsírt, kolbászt és mákos kalácsot... Hét órakor meggyújtottuk a gyertyákat... Mindjárt a karácsonyfa mögött XII. Pius pápa képmása volt felállítva a családuknak írásban küldött áldásával. Ez volt az egyetlen kép, melyet az orosz katonák nem vettek le a falról, és mely még fél év után is szüleim hálósobájának falán lógott. Nem volt vakolat, nem volt ajtó és ablak, nem volt padló, sem bútor, de a nagy, szent életű pápa képe sértetlen maradt.” (Merán 2000, 57-59.)

Arisztokraták után egy református lelkész, Szabó Imre emlékezéseiből idézek, amelyben 1950-ből az *Egy kisfiú a karácsonyfa alatt* fejezetcím jelzi, hogy témánkhoz tartozik: „Persze én jártam evangelizációs útjaimat. December közepén Tápiószéle Halesz nevű szórványában vállaltam szolgálatot. A zsúfolásig megtelt imaházban ezúttal is örömmel hirdettem az Örömhírt, de a szívemmel otthon voltam. Aztán egy este jött a távirat: Kisfiúnk született... Karácsonyra az anya és a gyerek már haza is került, de nem a Kálvin téri lakásunkba, hanem a fasori parókiára. Ott ünnepeltük közösen a Szentestét. A gyereket egy ruháskosárba fektettük, és a karácsonyfa alá tettük. Ez volt a legszebb Szentesténk.” (2001, 252-253.) Boldogok, akiknek karácsonyi jászlába valóságos kiseddet küld az Úr.

Csukás István költő emlékezésében (*Kirje, kirje, kisededecske*) azokat a karácsonyestéket idézte fel, amelyekre az 1950-es évek első felében a békéstarhosi gimnáziumból érkezett haza, szülővárosába, Kisújszállásra. Édesapja szerény karácsonyfájukat díszítette, amihez ő is hozzájárult valamivel: „A konyha közepére álltam, s mikor megint mindenki rám figyelt, elővettem a zsebemből az ajándékot. Egy szép nagy tobozt a tarhosi grófi park fenyőfájáról. Mikor kellően mindenki megcsodálta, átnyújtottam apámnak. Apám ünnepélyes arccal átvette, forgatta, nézegette, még a fél szemét is becsukta hunyorítva, mint egy műértő, aki egy ritka ékszert vizsgál. 'Éppen jó lesz! – mondta. – Erről majd azt hiszi a karácsonyfa is, hogy fenyőből van!' S bevitte a szobába a tobozt, s rákötötte a citrusgallyakból eszkábált karácsonyfára.” Vacsora után megnézhatték a karácsonyfát: „Betódultunk a szobába, meggyújtottuk a gyertyákat. Megcsodáltuk a házilag főzött szaloncukrokat, amelyeket szépen cífrázott-kivágott papírba csomagolt anyám. Megbámultuk az ezüstre festett, gyufaszál pöccökkel megtűzött diókat. S úgy néztük a piros almákat, mintha sose láttunk volna olyat. A toboz elől lógott, főhelyen, cérnaszálon.” (Csukás 2003, 1.)

Nagy Gáspár költő *Boldog karácsonyom 1955-ben* című írásában arra az ünnepre emlékszik, amikor élete első igazi könyvét kapta nagyanyja házában, a Vas megyei Baltaváron: „Nagynénéim el-eltünedeztek az ünneplős szoba irányába, ahol már délután szertartásosan begyújtottak a ritkán használt vaskályhába. Akkor még nem tudom, csak tán’ sejtem, hogy éppen az Úr angyalát helyettesítik. Aztán egyszer csak a jégvirágos, hideg előszobából a jól ismert csengő hangja adja meg az égi jelt, s máris tódulunk a karácsonyos szoba felé. Persze én mindenkit megelőzve elsőnek érkezem, hátha megláthatom a csengetőzős angyalt. Keresztanyám a második csillagszóró meggyújtásával bajlódik, és a szent pillanatban is fennen szidja a gyufagyárosokat. De ott a karácsonyfa, ahol tavaly is, s égnek az apró gyertyák rajta... Jó méternyi magasra, a szépen leterített kis asztalra tette az angyal a mi fánkat. Onnan pont a gerendáig ér, és egy bevert szöghöz szépen ott a csúcsában a két pufók papírangyalka: egy szőke és egy barna. Térdre vetjük magunkat. És a Mennyből az

angyallal kezdjük...” (Nagy 2003, 1-2.)

Szépfalusi István evangélikus lelkész az osztrák államszerződést követően települhetett át Budapestről Bécsbe, ahonnan édesanyja származott. Első bécsi karácsonyára így emlékezett: „1955. december 24. A közeli Brunnenmarkton anyámmal kis fenyőfát vettünk. Ő még halat is vásárolt, mert régen – Budapesten – apámnak mindig azt készített karácsony este. S most, az „első szabad” karácsony alkalmából erre akart emlékezni... Nem tudtam, hogyan fogunk ünnepelni. Ajándékot sem tudtam venni, mert nem volt pénzem. Németül készültem felolvasni a karácsonyi evangéliumot, gyertyagyújtáskor, a Miatyánkot is németül fogom imádkozni, első ízben a családban, hiszen nagymama csak ezen a nyelven és csehül tud.” (Szépfalusi 1996, II. 396-397.)

Zimándi Pius István volt premontrei szerzetestanár, majd a Nyelvtudományi Intézet szótárszerkesztőségének munkatársa, 1956-os naplójában a leverett szabadságharc után is a bensőséges, karácsonyfás családi karácsonyestéről olvashatunk: „Mikor ma dél felé fáradtan hazasétáltam, megfogadtam, hogy ma már ki nem teszem a lábam, de aztán délután négyre mégis elmentem az éjféli misére. A budapesti rádió ma újra hangsúlyozta, hogy erre a napra az éjféli mise megtarthatósága miatt nincs kimenési tilalom, mégis Pesten és Budán általában a délutáni órákban tartották meg az éjféli miséket. Kedves volt, hangulatos, a szokásos díszítésekkel: az oltár mellett kétoldalt karácsonyfa, és egy mellékoltáron a szokásos Betlehem. Mire kijöttünk besötétedett, egy kis fantáziával beleképzelhettem magam, hogy éjféli van, ahogy baktattunk a havas tájban. Nemsokára megjött itthon a Jézuska, a szokásos módon. Gyurkáéknál [Rónay György] mindig bensőséges, meghitt a karácsonyeste hangulata. Kora délután feldíszítik a karácsonyfát, aztán előbb Lacit 'zárják ki', beül a szobámba, majd Nellit is, azalatt Gyurka elrendezi az ajándékokat, meggyújtja a gyertyákat, eloltja a villanyt, és mikor az első csillagszórókat meggyújtja, csönget egy kis csengővel, és mi megindulunk a szobámból a karácsonyi fények felé. A karácsonyfa tövében megvárjuk, míg a csillagszórók elszórják szikráikat – rajtam mindig erőt vesz a meghatottság - , aztán megcsókoljuk egymást jó ünnepeket kívánva, aztán ki-ki átveszi ajándékát... Aztán visszavonultam szobámba, mert a munkám miatt magam karácsonyi 'előkészületei' elmaradtak. Egy áldozatos lelkű gondviselőm kis karácsonyfát tett le titokban részemre a házmesternél tartozékaival együtt. Feldíszítettem, aztán pótgyertyagyújtást csináltam a villanyt eloltva. Csak a csillagszóróim akadoztak itt-ott, nedvesek lévén kissé. Szerencsém volt, mert ahogy meggyújtottam a fát, a rádióban valahol külföldön éppen a 'Pásztorok, pásztorok' kezdetű éneket dúdolták.” (Zimándi 1992, 348.)

Orosz István, 1969/70-ben katonatársam a hódmezővásárhelyi egyetemi ezred 5. (bölcsész) századában, az 1980-as években lemondott magyar állampolgárságáról, Angliába emigrált. Családjával együtt London délnyugati kertvárosában, Surbitonban élt az 1980-as évek végén. *Dokumentumtörténet* című könyvéből kiderül, hogy a karácsonyfáról itt sem mondtak le: „Orbán Viktorral szintén a BBC-ben találkoztam először futólag 1988-ban, majd amikor oxfordi ösztöndíjasként huzamosabb ideig Nagy-Britanniában időzött, '89 karácsonyát feleségével és Ráhel lányával nálunk töltötték. Ráhel Surbitonban látott karácsonyfát először.” (Orosz 2004, 80.)

Az emlékezések sorát Somogyvári József pilóta, MALÉV kapitány szavaival zárom, amelyek 2005. december 25-én hangzottak el a Magyar Rádió Kossuth adóján, Sebestyén János *Karácsonyi repülés az emberség jegyében* című műsorában: „Amikor a karácsonyt kint kell tölteni, mert azért a harminc év alatt nem voltam mindig külföldön, akkor úgy oldjuk meg, hogy egy kicsi, olyan félméteres kis fát becsomagolok, elviszem, és az én szobámban, tehát a kapitányi szobában, az elég nagy szokott lenni, oda meghívom a csoportot, és akkor tizen körülüljük azt a kis fát, földíszítjük, szoktam vinni fél kiló szaloncukrot is, és apró ajándékokat adunk egymásnak.” (Sebestyén 2005).

A MAHART egykori Duna-tengerjáró hajóinak tengerész-karácsonyfáira a magyar

tengerészek tudnának emlékezni.

2. Karácsonyfa a szépirodalomban

Nem csupán a karácsonnyal, hanem magával a karácsonyfával is a XVIII. század óta könyvtári szépirodalmi alkotás, elbeszélés, vers foglalkozik. Közülük ebben a fejezetben csak néhányat érintek, amelyek a karácsonyfa történetét, elterjedését, különböző formáit illusztrálják. Ugyanúgy, ahogy a sok esetben hozzájuk készült rajzok, metszetek, festmények is ezt teszik régi újságok ünnepi számaiban, kalendáriumokban, karácsonyi albumokban.

Közülük talán világszerte legismertebb a dán Hans Christian Andersen (1805-1875) meséje a kis fenyőfáról, aki elégedetlen helyével az erdőben, elvágyik innen, a messzi tengerekre hajóárbocnak, vagy ünnepi szobába karácsonyfának. Az utóbbi lesz belőle, egy úri háznál feldíszítik, pompáját megcsodálják, majd a gyerekek letépi ágairól az ajándékokat, cukrokat. Ekkor már ügyet sem vet rá senki, csak az öreg dajka, ő is csak azt nézi, nem felejtettek-e rajta egy almát vagy fügét. Végül egy idős családtag mesét mond a gyerekeknek a minden díszétől megfosztott karácsonyfa alatt. Így múlt el a kis fenyőfa oly annyira áhított dicsősége. Andersen, aki a gazdagon feldíszített, gyertyás karácsonyfát 1831-ben Közép-Németországban is láthatta, meséjében így mutatta be: „A fenyőfát egy homokkal megtöltött nagy hordóba állították; a hordót senki sem láthatta, mert zöld szövettel vonták be, és egy nagy, tarka szőnyegre állították. Ó, hogy remegett a fenyőfa! Várta, hogy mi következik. Inasok és szobalányok léptek a szobába, és díszítéséhez láttak. Színes papírból kivágott kis hálókát aggattak ágaira, a hálókát cukorkákkal töltötték meg; aranyozott almát, diót függesztettek fel gallyaira – mintha csak rajta termettek volna. Ágai hegyére vagy száz piros, kék, fehér gyertyácskát erősítettek. Zöld tűi között babák ringatóztak – a fenyőfa még sohasem látott ilyeneket, fönt, a fa csúcsán pedig egy nagy aranycsillag tündöklött. Szép volt, ó, milyen szépséges szép!” (RAB Zsuzsa fordítása) Ilyen és ehhez hasonló leírások nagymértékben hozzájárulhattak a karácsonyfa népszerűsítéséhez. Gondoljunk csak arra, hogy ezeket a történeteket, meséket évről-évre otthon, az óvodákban, iskolákban is felolvasták a karácsonyt váró gyerekeknek. Nem csak mesekönyvek, hanem népszerű kiadványok lapjain is eljutottak az olvasókhoz: Andersen fenyőfa-meséjével németül a Salzburgban megjelent 1973-as *Herzhafter Hauskalender*ben, magyarul Steinert Ágota karácsonyi albumában (1990) is találkoztam.

Andersen 1833-ban a karácsonyt állami ösztöndíjasként Rómában töltötte, ahol egy nagy narancsfa, a rajta lévő gyümölcsökkel együtt, volt a karácsonyfájuk (Kronfeld 1906, 216). Az 1859. évi karácsonyt hazájában, a jütlandi Basnäs-ben érte, ahonnan az uradalmi karácsonyi ünnepélyt írta le: „Itt a karácsonyfát nem csak a ház vendégeinek gyújtották meg, hanem a birtok szegény gyerekei számára is készítettek egyet. Az ő karácsonyfájuk ugyanolyan gazdagon díszített és sugárzó volt, mint a miénk. Scavenius asszony maga díszítette fel, az összes gyertyát is ő rakta rá. Én különböző alakokat vágtam ki, és tettem rá, amelyek a zöld ágakon lógtak; egy asztalt állítottak alá olyan karácsonyi ajándékokkal, amelyek a szegény, gyermekes anyáknak különösen megfelelt: posztót ruhákhoz, gyolcsot alsóneműnek, és sok más hasznos dolgot. A szegényeket jól megvendégelték, lett egy boldog estéjük, nekünk több is.” (Kronfeld 1906, 219.)

A XVIII. század utolsó harmadában, de különösen a XIX. század folyamán a német szépirodalomban megszorodtak a karácsonyfát említő művek. Németországban a családi ünnep szimbólumává vált karácsonyfa a német irodalom klasszikusa, Goethe írásaiban is megjelent. Gyermekkorában a karácsonyfa még ritka volt, a szülői háznál, Frankfurtban még nem ismerték. Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832) diákkorában, 1767-ben, Lipcsében

ismerkedett meg a gyertyás karácsonyfával, amelynek a német nyelvterületen való gyors elterjedésében *Werther szerelme és halála* című, 1774-ben megjelent levélregényének is nagy szerepe volt (Kronfeld 1906, 163; Huth 1938, 24; Fehrle 1955, 45; Wolfram 1965, 29; Dömötör 1974, 24; Mantel 1975, 95; Ujváry 1989, 118-119). Goethe Európa-szerte népszerűvé vált művében gyertyával, cukorkával és almával feldíszített karácsonyfáról írt: „Werther ...karácsony előtti vasárnapon, este meglátogatta Lottét. Egyedül találta: épp néhány játékszer rendbehozatalával foglalatzkodott, amelyet apró cselédeknek (=testvéreinek, L.L.) szánt karácsonyi ajándéknak. Werther arról beszélt, hogy mennyire fognak örülni a kicsikék, és arról az időről, amikor egy-egy váratlan ajtónyílás és a gyertyákkal, cukorkával és almával tündöklő fa paradicsomi boldogságba ragadja a lelket.” (SZABÓ Lőrinc fordítása). A feldíszített, gyertyás karácsonyfának ez az első említése a német szépirodalomban. Később, 1822-ben Goethe a karácsonyfának az ünnepen a szépség után különösen vágyó emberre tett hatását versben (*Weihnachtsabend*) is megfogalmazta:

Bäume leuchtend, Bäume blendend,
Überall das Süße spendend,
In dem Glanze sich bewegend,
Alt und junges Herz erregend.
Solch ein Fest ist uns bescheret,
Mancher Gaben Schmuck verehret;
Staunend schaun wir auf und nieder,
Hin und her und immer wieder.

Johann Peter Hebel (1760-1826) dél-bádeni szülőföldjének dialektusában írt alemann költeményei közül háromban is dicsőítette a karácsonyfát (*Die Mutter am Chist-Abend; Eine Frage; Noch eine Frage*). Kiolvasható belőlük, hogy alemann területen, Bázeli környékén 1800 körül, amikor versei keletkeztek, a karácsonyfa-állítás minden jó édesanya számára magától értetődő szükséglet volt. Közülük a legszebb, a karácsonyfáról legtöbbet mondó költemény a *Die Mutter am Christ-Abend*, amelyben a parasztasszony-édesanya karácsony éjjelén, titokban állítja a fát a szobában alvó kisgyermek ágya elé. Nem derül ki, hogy a fa (*Baum*) fenyő vagy más örökzöld, s Hebel gyertyát sem említett ágain. Ugyanakkor hosszan sorolta díszítését, amelyeknél az édesanya arra törekedett, hogy mindenképp a legjobbat adja gyermekének. Főként ehető díszeket, praktikus ajándékokat, játékokat sorolt, amelyek a fára kerültek: mézesbáb, fakecske és fahéjke játékokat, fehér, vörös és sárga cukorból készült virágokat, a legszebb rümenkrufligi almát, fehér és piros színű zsebkendőt, imakönyvet, végül egy vesszőt, ami az engedetlen gyerek fenyítésére szolgál. Karácsony reggelén a felébredő gyermeknek majd azt mondják: mindezt a Jézuska (*Weihnachtskind*) hozta. Az egész vers a karácsonyfát díszítő, gyermekét nagyon szerető édesanya belső monológja:

Er schlooft; er schlooft! Do lyt er, wie ne Groof!
Du lieben Engel, was i bitt,
by Liib un Lebe verwach mer nit!
Gott gitt's de Synen im Schloof!

Verwach mer nit, verwach mer nit!
Dy Muetter goht mit stillem Tritt,
si goht mit zartem Muettersinn
un holt e Baum im Chämmerli dinn.

Was henk i der denn dra?

Ne schöne Lebchuechemaa,
 ne Gitzeli, ne Mummeli
 un Blüemli, wyß un rot un gel,
 alles vo süeßem Zuckermehl.

's isch gnueg, du Muetterherz!
 Viil Süeß macht numme Schmerz.
 Gib's sparsem, wie der liebi Gott,
 er helset nit alli Tag Zuckerbrot.

Jetzt Rümmechrüsliger her,
 die allerschönste, wo n i ha!
 's isch nummen au kai Möseli dra.
 Wer het si schöner, wer?

's isch wohr, es isch e Pracht,
 was so en Opfel lacht;
 un isch der Zuckerbeck e Maa,
 se mach er so ain, wenn er cha!
 Der lieb Gott het en gmacht.

Was han i echt no meh?
 Ne Fazenetli, wyß un rot,
 un das ais vo de schöne.
 O Chind, vor bittre Träne
 biwahr di Gott, biwahr di Gott!

Un was isch meh do inn?
 ne Büechli, Chind! 's isch au no dy.
 I leg der schöni Helgeli drii,
 un schöni Gibettli sinn selber dinn.

Jetzt chönnt i, trau i, goh;
 es fehlt nüt meh zuem Guete –
 Potz tausig, no ne Ruete!
 Do isch si schon, do isch si scho!

's cha sii, si freut di nit,
 's cha sii, si haut der 's Vüdeli wund;
 doch witt nit anderst, sen isch's der gsund;
 de muesch nit, wenn d' nit witt.

Un witt's nit anderst ha,
 In Gottis Name seig es drum!
 Doch Muetterliebi isch zart un frumm:
 si windet roti Bendeli drii
 un macht e Letschli dra.

Jetzt wär er uusstaffiert
 un wie ne Maibaum ziert;

un wenn bis früeih der Tag verwacht,
het's Wiehnechtchindli alles gmacht.

De nimmsch's un danksch mer's nit;
drum waisch nit, wer der's gitt.
Doch macht's der nummen e frohe Muet,
un schmeckt's der numme, sen isch's scho guet.

Bym Bluest, der Wächter rüeft
scho ölf! Wie doch d'Zyt verrinnt,
un wie me si vertieft,
wenn's Herz an näumis Nahrig findt!

Jetzt bhüet di Gott der Heer!
En anderi Chehri mehr!
Der hailig Christ isch hinecht choo,
het Chindes Flaisch un Bluet agnoo!
Wärsch au so brav wie er!

Eine Frage című költeményében bádeni falujában, Hausen im Wiesentálban házról házra járva bemutatja Hebel, hogy milyen a különböző anyagi helyzetben élők karácsonyfája (*Wienechtchindli-Baum*). Szerinte a karácsonyfa elárulja, hogy milyen az anyai szeretet a faluban. Függő karácsonyfát említ, amelynek minden ágán édesség a díszítés:

Do hangt e Baum, nai lueg me doch un lueg!
In alle Näste nüt as Zuckerbrot.

Csúcsával a szoba mennyezetén függő karácsonyfát ábrázol az alemann költemények 1820-as kiadásához készült illusztráció is. A szomszédban körte, olasz dió, piros alma, persely/játékpuska és fenyítésre szolgáló virgács lóg a fán. A harmadik háznál bár sok a gyerek, de a szívtelen, iszákos anya nem készít számukra karácsonyfát. Szegény sorsú asszony lakik a negyedik házban: karácsonyfája tövises ág, töpörödött almával, aszott dióval, de gyermekét szereti, dajkálja, szépen neveli:

Doch lueg im vierte Hus, das Gott erbarm,
was hangt am grüne Wienechtchindli-Baum?
Viel stachlig Laub, und näume zwische drinn
ne schrumpfig Oepfeli, ne dürri Nuß!
Sie möcht, und het's nit, nimmt ihr Chind uf d' Schoß,
und wörmt's am Buese, luegets a und briegt...

Noch eine Frage című versében Hebel arra figyelmeztet, hogy az élet olyan, mint a karácsonyfa: örömmel és bánattal teli, ahogy a karácsonyfán is szúrós tövisek között található az édesség:

Di eign! Muetter selig, tröst sie Gott!
sie het ders Zeichen in der Chindheit ge.
Drum denk: „Es isch e Wienechtchindli-Baum,
nooch bi nenander wohne Freud und Leid.”

Hebel versének (*Die Mutter am Christ-Abend*) hamarosan párja is akadt a német irodalomban. Ludwig Bechstein meiningeni monda- és mesegyűjtő 1843-ban írta *Der Vater*

am Christbaum című költeményét (Handsuh 1990, 228). A gyermekei számára karácsonyfát díszítő apát az emlékezés varázsálma visszavezeti a saját, boldog ifjúkorába:

Für meine Kinder schmücke
Ich heut den Weihnachtsbaum
Auf Nuß und Apfel drücke
Ich Gold- und Silberschaum
Da führt auf goldner Brücke
Zum eigenen Jugendglücke
Mich der Erinn' rung Zauberstraum.

Ernst Theodor Amadäus Hoffmann (1776-1822) *Diótörő és Egérkirály* című műmeséjében (1816) Berlinből, Stahlbaum egészségügyi főtanácsos gyermekeinek karácsonyfája szerepel: „Középen a nagy karácsonyfa feldíszítve sok arany és ezüst almával, és mint a bimbók és virágok, mindenféle más finom nyalánkság burjánzott minden ágán. A legszebb dolog ezen a csodálatos fán mégis az volt, hogy az ágain száz kis gyertya szikrázott, akár a csillagocskák, és sugározva barátságosan hívta a gyerekeket, finomságai leszedésére.” (Sichelschmidt 1984, 36.)

Heinrich Heine (1797-1856) *Atta Troll - Nyáréji álom* című költeményéhez 1846 decemberében, párizsi emigránsként írt előszavában a németországi karácsony jellemzőjeként említette a gyertyás karácsonyfát: „Minden esztendőben szent karácsony táján, amikor a bájos gyertyácskák csillognak a fenyőfákon, híven megújították a német határtól kezdve minden állomáson a költő hazatérésére sóváran leselkedő – elfogatási parancsokat. Az utak ilyenén, bizonytalansága miatt számomra könnyen kellemetlenné vált volna az utazás a német tájakon; így hát idegenben ünnepelem karácsonyaimat...” (ERDŐDY János fordítása) Heine *Im Oktober 1849* (1849 októberében) című versében nem csupán a levert magyar szabadságharcnak, hanem a németországi családi karácsonyfának is méltó emléket állított:

Gelegt hat sich der starke Wind,
Und wieder stille wird's daheime;
Germania, das große Kind,
Erfreut sich wieder seiner Weihnachtsbäume.

Wir treiben jetzt Familienglück –
Was höher lockt, das ist vom Übel –
Die Friedensschwalbe kehrt zurück,
Die einst genistet des Hauses Giebel.

Lecsillapult a fürgeteg,
És odahaza újra csend lett;
Germánia, e nagy gyerek
Örülhet majd karácsonyfái mellett.

Családi boldogság a cél,
Gonosz, ki magasabbra szállna –
A békefecske visszatér,
A tető alatt régi fészke várja.
(EÖRSI István fordítása)

A karácsonyi piramis első szépirodalmi említésével – Otto Huth szerint – Johann

Ludwig Tieck (1773-1853) *Der Weihnachtsabend* című elbeszélésében találkozunk, amely Berlinre és az 1791. évre vonatkozik (Huth 1938, 25). Mivel a berlini születésű Tieck 1792-től a hallei, göttingeni, majd az erlangeni egyetemen tanult, ez a datálás helyes. Tieck elbeszélésében „nagy piramisokat sok sok gyertyával” említ (Huth 1938, 25). *Weihnacht-Abend* című novellája megjelent a *Weihnachten im alten Berlin* című antológiában (Sichelschmidt 1984, 13-22). A Westkreuz Verlag 1993 karácsonyára ezt választotta üdvözlő füzetébe (*Christpost* 29). Egyikük szövegében sem szerepel a karácsonyi piramis. Két eshetőség adódik: 1. A berlini antológiában rövidítve közölték a szöveget, s ezt vette át a *Christpost* is. 2. Mivel a két elbeszélés címe nem teljesen azonos (*Der Weihnachtsabend* – *Weihnacht-Abend*), lehet, hogy két különböző elbeszélésről van szó, ami a sokat író Tieck esetében, akit Hebbel a romantika királyának nevezett, nem elképzelhetetlen (Balzer–Mertens 1990, 256). A kérdés eldöntése további Tieck-kiadások vizsgálatát igényli. Kiderült, hogy az említett kiadások közül egyik sem teljes, éppen a karácsonyi piramisokra vonatkozó részt hagyták el. Hermann Kügler tanulmányában Tieck novellájának két korábbi kiadására (*Ludwig Tiecks Gesammelte Novellen*. Bd. 2. Breslau, 1835; *Ludwig Tiecks Schriften*. Bd. 21. Berlin, 1853. 139-186.) hivatkozik, azzal a megjegyzéssel, hogy a szép novella megérdemelne egy újabb kiadást (Kügler 1930, 148). A *Világirodalmi Lexikon* szerint van is új, gyűjteményes kiadás: *Werke in vier Bänden*, 1963-1966. Tieck novellájában több helyen is említette a karácsonyi piramist. München a szemközti ház ablakában nagy piramisokat látott sok-sok gyertyával. Saját karácsonyi díszítéséről említette: „Benne van már a kalács és a kis piramis néhány apró viaszgyertya számára, azután mindezt szépen feldíszítjük.” A berlini Breiter Straße karácsonyi vásárában kiabálták az árusok: „Piramisokat, zúgattyúkat (*Waldteufel*) vegyenek!” (Kügler 1930, 168.)

Szépen írta le a piramist a berlini karácsonyi vásárból Georg Hermann (1871-1943) *Jettchen Gebert* című, 1906-ban megjelent regényében: „Jettchen egy altonai illatszerkereskedőtől egy üveg levendulavizet vásárolt, egy mézeskalácsosnál thorni, liegnitz-i és nürnbergi mézeskalácsot és königsbergi marcipánt. Végül még a piramiskereskedőnél választott egy szép piramist, jó három láb magasat. Zöld zsírpapírból készült az egész, ágain a kerek gyöngyök vörös lakkból, és számtalan kis sárga viaszgyertyával pompázott. Ezt vette meg Jettchen, és a kifutófiúnak még egy kis csomagot tett hozzá: ezt mind vigye haza.” (Sichelschmidt 1984, 88.)

Berlinben korábban a piramis küzdött a fenyőkarácsonyfával, s úgy tűnt, hogy az előbbi lesz a győzte. Wilhelm Raabe (1831-1910) *Die Chronik der Sperlingsgasse* című, 1857-ben kiadott regényében Berlinből olvashatjuk: „Igen, a kultúra továbbhalad!” – sóhajtott a rajzoló. „Még az egyszerű fenyő is lassacskán utat engednek a tarka papírszeletekből készült piramisoknak. Papír, papír mindenütt!” (Sichelschmidt 1984, 98.) Végül mégsem a piramis győzött.

Adalbert Stifter (1805-1868) osztrák író *Weihnachtsabend* (1846) című elbeszélésében is a fenyőkarácsonyfa szerepel: „Meggyűjtják a gyertyákat, legtöbbször nagyon sokat, amelyek gyakran a szoba közepén álló fenyőfa zöld ágain lévő kis gyertyák lángjával együtt lobognak. A gyermekek addig nem jöhetnek be, amíg nem jelzik nekik, hogy a Jézuska itt járt, és itt hagyta a hozott ajándékokat. Majd nyílik az ajtó, a kicsik bejöhetnek, és a csodálatosan ragyogó gyertyalángnál olyan dolgokat látnak a fán vagy az asztalon, ami minden képzeletüket messze felülmúlja, amelyeket nem mernek megérinteni, és amiket végül, mikor megkapták, egész este a kezükben hordoznak, és magukkal viszik az ágyba is.” (Kronfeld 1906, 200.)

A karácsonyfa oly mértékben jelenik meg a XX. századi magyar szépirodalomban, elbeszélésekben, versekben, hogy elterjedtségét a magyar nyelvterületen akár ennek alapján is teljesnek mondhatnánk. Természetesen nem idézhetek minden olyan műből, amelyben említés történik a karácsonyfáról, mivel itt olyan mennyiségű novelláról, versről beszélhetnénk,

amelyek csupán a most elmúlt század utolsó évtizedében több antológiát is megtöltöttek (Sinkó 1991; Urbán 1994; Borbíró 1999; Lengyel–Rados 2000; Háy é.n.). Így elsősorban azokat az elbeszéléseket, verseket érintjük, amelyek néprajzi szempontból is figyelemre méltóan szólnak a karácsonyfáról.

Első magyar szépirodalmi említésével Jókai Mór *A koldusgyermek* című karácsonyi elbeszélésében találkozunk 1854-ben a *Vasárnapi Ujság* hasábjain: „Annyi ablak ki volt világítva, az utcákon fényes hintók robogtak alá s fel; ragyogó boltablakokban fenyőfák voltak kitéve, égő viaszgyertyákkal, cukorangyalkákkal, picike bölcsökkel, azokban aludt a kis Jézus.” (Jókai 1990, 487.)

Móra Ferenc (1879-1934) nem csupán *Szép karácsony szép zöld fája...* című önéletrajzi elbeszélésében szolt a karácsonyfáról, hanem Rapaics Raymund könyve, *A magyarság virágai* kapcsán megjelent cikkében is: „Hogy a karácsonyfa nem ősi találmány, az már régen tisztázott dolog. (Nálunk alig egy-két évvel több százévesnél, s az irodalomba Jókai vezette be 1866-ban [helyesen 1854-ben, L.L.] a *Koldus gyerek* című karácsonyi novellával. Azzal a bizonyossal, akinek apját leütötte a hajókötel, s anyja mosónő volt.) Azt kevesebben tudják, hogy a német eredetű karácsonyfa eredetileg a paradicsomi jó és gonosz tudás fájának szimbóluma volt a régi betlehemes játékokban. A kanyargó papírlánc képviselte a csábító kígyót, s az aranyozott alma a végzetes gyümölcsöt, amibe Éva beleharaptatta Ádámot.” (Móra 1980, 424; vö. Ujváry 2004, 139.) Tudjuk, hogy Jókainak, az írófejedelemnek számos műve már életében 16 kiadást megért, így a *Koldusgyermek* 1866-ban is megjelenhetett, de először 1854-ben látott napvilágot a *Vasárnapi Ujság*-ban. Ebben megerősít minket Jókai kritikai kiadása, amely az *Elbeszélések (1853-1854)* című kötetbe sorolta be (Jókai 1990, 485-487).

Cs. Szabó László (1905-1984) *Karácsonyi oroszánok* című elbeszélésének cselekménye: *Történik Kolozsvárott, 1913-ban*. Tehát az író gyermekkorában, amikor karácsony előtt: „Csilingeltek a szánok a Jókai utcában, egyik pokrócos embert vitt, a másik fűrészelni való fát. De volt egyen karácsonyfa is, gúzsba kötve.” A kisgyermeknek a családban: „Este azt mondják, hogy angyal hozta, csak ki kellett tární az ablakot. Látod, meg is repedt az egyik üveg, odacsapott a szárnyával. Tavaly más is történt szentestén. Tele volt ezüstporral Elemér, a harmadik fiú válla. Hozzáért az angyal, mondták, mert útban állt, nem tudta tőle letenni a fát. Egy szót se szolt a fiukhoz, csak arrébb intette, az ő ujjáról szóródott vállára az ezüstpor.” Karácsonyeste végre: „Két ajtón keresztül behallatszott a nappaliból az angyalcsemetés, mondd el szépen a Miatyánkot! elmondta gyorsan... Már indult a végszavaknál, ő ment elöl, ágaskodni kellett a kilincseért, olyan magasra szerelték a nappali szoba ajtaján. Mennyezetig ért az égő karácsonyfa, eltakarta nagytata könyvszekrényét, csak a kétszárnyú üvegajtaján csillámló gyertyák tükörképe árulta el, hogy ott lappang az illatos ágak mögött... Mindenki őt nézte. Elfogta a szégyenkezés, messziről próbálta kitalálni gyertyafénynél, hogy mi az övé a kerek asztalon s a fa alatt. Megismerte a nagy kék albumot a Gibbon könyvesbolt kirakatából, a várépítőt a múlt héten látta Schuster Emilnél a főtér sarkán. No gyere már közelebb! Övé volt a földgömb is, nagymama angyala hozta.” (Cs. Szabó é.n. 81, 85.)

Zilahy Lajos (1891-1974) *A gyermek és a tűz* című novellája Pesten, polgári környezetben játszódik, ahol a karácsonyfa zenél, felhúzható szerkezet forgatja: „Úgy állt a fa a szoba közepén, mint valami megdicsőült, ezüst menyasszony. Csillogó fehér fémszálak, havat utánzó vattacsomók, gyöngéd rózsaszín gyertyácskák... A kitárt ajtószárnyakon túl, teljes fényében tündöklött a karácsonyfa. Talpazatában elindult a szerkezet és a fa álmatagon forogni kezdett a lágy és édes zenében, mert forgásával a zenélőóra is megszólalt a festett bádogtalpazaton.” (Zilahy é.n. 96-97.) Karácsonyfát forgató, zenélő mechanikus szerkezetet *Gloriosa* márkanéven a stuttgarti Eckart cég hozott forgalomba 1900 körül. A diófából, sárgaréz veretekkel készült, drága zeneszekrény cserélhető fémkorongokról nem csupán

karácsonyi dalokat, hanem operettmelódiákat, indulókat is lejátszott, miközben a karácsonyfát forgatta (Gockerell 2000, 169).

Aszlányi Károly (1908-1938) elbeszélésében (*Két karácsonyfa története*) a karácsonyfa különböző társadalmi helyzetű családokhoz került: „A rakodómunkásnak tetszett a fa, mert ő maga is ormótlan volt, de még a felesége és a gyerekei is. Márpedig volt neki kilenc gyereke, és mivel mindegyik mégsem kaphatott karácsonyi ajándékot, úgy osztották be, hogy minden évben másik kettő kapjon cukrot és játékokat. Akiken nem volt sor, azok búslakodtak. Csak a karácsonyfa volt mindenkié, és tizenegy pár kéz cibálta, simogatta és szemeivel legeltette a fát. A rakodómunkás karácsonyfája kinézett az ablakon. Szemben havas, zúzmarás barokkpalota áll. Fehér foltokban hullott a hó egy hatalmas, szárnyas, világos ablak előtt. Az ablak mögött pedig ott illegette magát habosrózsaszín, ezüst-, aranydíszekben [a másik karácsonyfa]. Kecses kis gyertyák díszítették, ágai roskadoztak a jófélék alatt. Minden gyertyácskát rózsaszín selyemszalaggal kötöttek nyakon s a fa homlokán csillogó ékszer díszlett. A fa előtt egyetlen gyerek ült, puha karosszékekben...” Aszlányi novellájában a lebontott nagyvárosi karácsonyfák újra hasznosításáról is értesülünk: „Amikor eljött Vízkereszt napja, a rakodómunkás összevásárolta a környék minden karácsonyfáját néhány fillérért, hogy feltüzelje őket. Levágta róluk a zöld ágakat, s a kopasz, barna törzseket hagyta csupán... Ropogott a tűz a rakodómunkás vaskályhájában, s apró darabokra tört fenyőbunkók vártak a tűzhalálra.” (Aszlányi 1994, 231-232.)

Sásdi Sándor (1898-1992) elbeszélésében, a *Fekete karácsonyban* az is felmerül a tragédia okának keresésénél, hogy Ambrus az uraság erdejében karácsonyfát akart vágni, s a vörös Tóni, az erdőőr lelőtte (1994, 198). Galsai Pongrác (1927-1988) *Hulló karácsonyfák* című írásában a nagyvárosi lakótelepi karácsonyfák sorsát dokumentálta. Közülük egyet január végén kidobtak korán reggel a tizedik emeletről: „A karácsonyfa könnyen és kétségbeesetten hullik lefelé, útközben megpördül, fejtetőre áll, ágaival végighorzsolja a falat, vézna, díszre fosztott fácska, csak eltüzelni volna jó, de még van benne egy kis fény is, most néhány pillanatig szinte lebegni látszik, mintha reménykedne, hogy elviszi a szél, ágain itt-ott az ünnep szemétté vált csillogása, tépett arany és összegyűrt ezüst, kibelezett sztaniolpapírok röpködnek rajta, szaloncukorburkok, cérnaszálak, néhány foszlott angyalhaj-csomó, s mintha egy kiolthatatlan gyertya lángja is égne valahol, ott bolyongana az ágak közt, így ér végül is földet...” (Galsai é.n. 391.) Rá is ugyanaz a vég vár, mint többi társára, akiket liften hoztak le a lakók: reggel majd bedarálja őket a szemeteskocsi.

Magyar szerzők nem csupán a hazai karácsonyfáról írtak. Zilahy Lajos elbeszélésében (*Orosz karácsony Párizsban*) az 1917-es októberi forradalom után Franciaországba emigrált orosz arisztokraták karácsonyfájáról olvashatunk (1984, 181). Sárközi Mátyás *Albion köd nélkül* című könyvében az angliai karácsonyfáról küldte tudósítását: „A fa tehát termékenység-szimbólum az angol néphit szerint. A karácsonyfa persze megint más dolog. Azelőtt nem volt karácsonyfa Angliában, csak miután Saxe-Coburg-Gotha Albert herceg nőül vette Viktória királynőt. A herceg hozta hazájából, Németországból a karácsonyfaállítási szokását. Az angolok a magyalkoszorút ismerték addigélé mint karácsonyi díszet. Ma is kiakasztják a bejárat ajtóra adventkoszorúként... Karácsony táján a virágosok meg a zöldségesek Angliában mind árulnak fagyöngyöt. A régi szokás szerint ezt fel kell függeszteni a karácsonyfa közelében a szoba mennyezetére, és ha egy férfi széplánnyal, szépasszonnyal egyszerre áll meg alatta, akkor megcsókolhatja. Mármost nem a szűrös fagyöngyöt, hanem a hölgyet.” (Sárközi 2004, 145-146.)

A magyar költők is megverselték a karácsonyfát. Molnár Ferenc (1878-1952) *Karácsonyi nótájában* szinte lélegzetvétel nélkül sorolta fel, hogy a boldog békeidőkben mit raktak a gazdag ember karácsonyfájára. Verse a *Budapesti Napló* 1901-es karácsonyi számában jelent meg:

Van rajt' aranydió,
 S mi jó:
 Van rajt rézalma, ezüstkörte,
 Cukorrámás kis tükörke,
 Cukorbaba, cukorló.
 Cukorteknő, mángorló,
 Cukorkés, cukorolló,
 Bábu, ezüstcsillag
 Aranyhaj is csillog...
 Üveggolyó, pléhatona.
 Rezgő-rengő aranycsimbók,
 Ezüst csimbók, cukorbimbók,
 Aranyputtony, fényes bicska,
 Bádogvirág, vattahó,
 Kristályüveg-jégcsapocska,
 Betlehemi ezüst-rocska.
 Csokoládé-kéményseprő,
 Cukor-üst,
 Aranyfüst
 És ezüst
 Füst,
 Papírrózsa, virágfüzér,
 Fahuszár és ólomfüzér
 Pléhtulipán, pléhmálac,
 Drótmajom és cukorpuska,
 Ezüstcsík, aranyhaluska,
 Cukortehén, cukorbika,
 Csokoládé-britannika,
 Cukorból kis férfi meg nő,
 Köpülő és mosóteknő,
 Füge, Kugler, datolya,
 Szaloncukor, borbolya,
 Cukoralma, cukorkrumpli,
 Krumplícukor, török méz,
 Aranytökmag, kos meg ürü
 Üveggyémántos drótygyűrű,
 Cserépdisznó, cukorperec,
 Karperec,
 Fehérszőrű barika,
 Pettyes cukorkarika,
 Pólyásbaba, pápaszem,
 Pirosboros butélia,
 Fehér cukorkamélia
 Tintatartó, pezsgősüveg,
 Aranyfüstös püspöksüveg,
 Drága üvegdrágakövek,
 Cukorretkek, ezüstfüvek,
 Ostyacsövek,
 Csattos övek,
 Bádogagyú, cukorlöveg,

Kávécukor pattantyúval,
 Plégárdista sarkantyúval,
 Háromszögű üvegprizma,
 Üvegcsizma,
 Aranymadár, fapapucs,
 Papírllepke, cukorhab,
 Cukorbab,
 Bojtos ustor, kis fokos,
 Óralánc és óra, ingó,
 Parasztszekér, úri hintó,
 Képeskönyv meg táncos mackó,
 Dohányzacskó, kecskeköröm,
 Krampus, mitől ki sem retten...

Molnár játékos, ugyanakkor leltárszerű felsorolásával bátran kiegészíthetjük a néprajz eddigi adatbázisát a karácsonyfadíszekre és az ajándékokra vonatkozóan.

Heltai Jenő (1871-1957) versében (*Karácsonyi ballada a régi jó időről*) már az első világháború, a trianoni békeszerződés, a nagy gazdasági világválság megrázkódtatásainak árnyékából tekint vissza a boldog békeidők karácsonyfájára:

A régi jó idők! Telt szénre, fára,
 Garasért vettünk örökzöld fenyőt,
 Víg gyertya égett, kis csengő csilingelt
 És jött az angyal vacsora előtt.
 Ma nincs se fa, se vacsora, se angyal,
 Csak gyűlölet van, átok, babonák...
 Ki adja vissza a szegény világnak
 A régi jó idők karácsonyát?

Emőd Tamás (1888-1938) *Karácsonyi éneke* is könyörgés gazdagon díszített karácsonyfáért, 1926-ból:

Szánd meg Uram Isten
 A sírót, a kérőt,
 Adj egy karácsonyfát,
 Egy egekig érőt.

Minden túlevelét
 Rakd meg ezer jóval:
 Mazsolával, fánkkal,
 Mannával, dióval.

Minden ágabogát
 Tetejeseen rakd meg,
 A kalácsot, kolbászt,
 Sonkát se tagadd meg.

Aggass pár millió
 Öltönykét is rája,
 Meg vagy száz magazin

Kis topánt alája.

Aggass valamit rá
Kicsinek és nagynak:
Subát a szegénynek,
Szívet a gazdagnak.

Gyűjtsd alá a Népek
Apraját és nagyját,
Aztán Uram Isten
Rázd meg azt a nagy fát...

Szép Ernő (1884-1953) versében (*Karácsonyfa*) arról írt, hogy az ő karácsonyfája az országútszéli keresztfa pléhkrisztusa.

A karácsonyfa motívum megjelenik az erdélyi magyar költők műveiben is. Reményik Sándor (1890-1941) *Karácsonyfapiac* című versének a nagyhavas rengetegében kivágott, szekérrel Kolozsvárra vitt karácsonyfája így énekel:

Ha szűk szoba: hadd legyen szűk szoba.
A szűk szobában is terem öröm,
Gyúl apró gyertya ínség éjjelén,
Ó csak ne legyen sorsom bús közöny,
Ó csak legyek a fény forrása én,
Apró gyermekek bálványozott fája,
Én az idegen, én a jövevény.
Égő fenyőfa, égő áldozat,
Akit az Isten ősi otthonából
Emberek örömére elhozat.
Csak rajzolódjék mélabús árnyékom
S imbolyogjon a szűk szobák falán.

Mindegy, hogy mi lesz velem azután.

(*Kolozsvár, 1921 karácsony*)

Dsida Jenő (1907-1938) versének tartalma nem mond ellent címének (*Itt van a szép karácsony*):

Itt van a szép, víg karácsony
Élünk dión, friss kalácson:
mennyi finom csemege!
Kicsi szíved remeg-e?

Karácsonyfa minden ága
csillog-villog: csupa drága,
szép mennyei üzenet:
Kis Jézuska született.
(1929)

Dutka Ákos (1881-1972) *Karácsony* című versében a nagyváradi szülői ház karácsonyestéit idézte meg:

A régi házban, hol apánk ilyenkor
 aranyba mázolt almát és diót,
 mesélve karcsú, vidám angyalokról,
 kik zsákban hordanak ma minden földi jót.
 Emlékszel anyánk boldog asztalára,
 hol illatozva gőzölt a frissen sült kalács,
 a gyertyafényből, fenyő illatából
 szövődött a derűs, ünnepi varázs?

Márai Sándor (1900-1989) versén (*Mennyből az angyal menj sietve*) végigvonul a karácsonyfa motívum. A levert 1956-os forradalmat és szabadságharcot követő karácsonyra küldi az angyalt a magyar fővárosba New Yorkból:

Mennyből az angyal menj sietve

Az üszkös, fagyos Budapestre.
 Oda, ahol az orosz tanok
 Között hallgatnak a harangok.
 Ahol nem csillog a karácsony,
 Nincsen aranydió a fákon,
 Nincs más csak fagy, didergés, éhség.
 Mondd el nekik, úgy, hogy megértsék.
 Szólj hangosan az éjszakából;
 Angyal, vigyél hírt a csodáról.

A világ népeinek karácsonyfáján Márai versében most Népek Krisztusa, Magyarország, a magyar nép lóg. Ő lett ezen a karácsonyon az ajándék, mivel felemelte szavát, sőt fegyverét is, a Szabadságért.

Csanádi Imre (1920-1991) költeményének címe (*Karácsony fája*) archaizáló. A jobbágykorban a földesúr számára karácsony táján szolgáltatott tűzifát jelentette. Csanádi szülőfalujától, Zámolytól nem messze, Bakonycsernyén gróf Zichy István 1724-es telepítőlevelében így írta elő jobbágyainak: „Karácsony fájával is minden gazda egy-egy szekérrel tartozzék...” (Heiczinger 1974, 19; Varga 2004, 4.) Az archaizáló cím alatt a karácsonyfáról szólnak a sorok:

A karácsony akkor szép,
 hogyha fehér hóba lép, -
 nem is sárba, latyakba...
 Ropog a hó alatta.

Hegyek hátán zöld fenyő,
 kis madárnak pihenő, -
 búcsúzik a madártól,
 őzikétől elpártol.

Beszegődik, beáll csak
 szép karácsony fájának;
 derét-havát lerázza,
 áll csillogva, szikrázva.

Ahány csengő: csendüljön,
 ahány gyerek: örüljön,
 ahány gyertya: mind égjen,
 karácsonyi szépségben.

Csoóri Sándor versében (*Karácsonyi készülődés*) minden elképzelhető a karácsonyfája alá rak, még saját magát is:

Azt mondják, holnap lesz karácsony –
 Tornyos fenyőfám fölcicomázom
 csillaggal, angyalhaj-felhőkkel,
 tulipán-szívű csengőkkel
 s alá rakom a kerek Földet,
 ajándékként ígért jövőnket,
 kicsomagolt vad álmainkat,
 értük vérző halottainkat,
 lemondásaink jaj-nyugalmát,
 mint horpadt, sápadt aranyalmát.
 Aztán majd én is alá állok
 és míg a borzas fényesség lobog,
 gajdolgatok, mint kancsal pásztorok.

Balajthy Ferenc költőnek, munkatársamnak a Kodolányi János Főiskolán, 1992-ben született egy karácsonyfa alakú verse, amelynek a címe is: *Karácsonyfa*. A három versszak sorai, a karácsonyfa alakjához igazodva, felülről lefelé haladva hosszabbodnak. Középen, mindhárom versszak tengelyében függőlegesen is a KARÁCSONYFA szót adják ki a betűk, ez a karácsonyfa törzse. Kutatás közben derült ki, hogy ez sem egyedül álló: Gyenes István *Karácsonyfa* című és -alakú verse a világhálón olvasható (<http://www.vadaszlap.hu/.../1999/december/karamell13.html>)

Benedek Elek (1859-1929) 1889-ben egy karácsonyfa alakú könyvvvel lepte meg az angylt váró gyermekeket (Nagy 1994, 5). Ötlete és nevelő célzatú írásokkal teli „karácsonyfáját” ezzel a versikével ajánlotta olvasóinak:

Fiúk, lányok, örüljete!
 Megérkezett a könyvetek!
 Olyan, mint egy karácsonyfa,
 Képpel, verssel telenyomva.

No, ilyet még én sem láttam,
 Pedig sok várost bejártam:
 Karácsonyfa körös-körült,
 De nem az erdőből került.

Karácsonyfa a külseje,
 Kép, versike a belseje...
 Fiúk, lányok, forgassátok,
 Versikéket olvassátok!

Karácsonyfa, karácsonyfa!
 Áldott legyen, aki hozta!

Kis Jézuskát köszöntsétek,
S máskor is hoz könyvet néktek!

3. A karácsonyfa a sajtóban

A XIX. századi, első világháború előtti újságok, hetilapok írásban és képben is népszerűsítették a karácsonyfát. Karácsonyi számukban, ünnepi mellékletükben a karácsonyra, a karácsonyfára vonatkozó híreket, cikkeket, elbeszéléseket, verseket közöltek, amelyeket gyakran szép rajzok, metszetek illusztráltak. Karácsonyi vásárról szóló cikkek, ajándékokat, karácsonyfadíszeket reklámozó hirdetések is megjelentek lapjaikon. Ezért nem haszontalan e korszak régi újságait, főként a december végi számokat forrásaink közé bevonni. Olvashatunk bennük rövid híradásokat a jótékony egyesületek által óvodákban, árvaházakban, kórházakban rendezett karácsonyfa-ünnepélyekről, de hosszabb cikkeket is a karácsonyfáról, amelyeken a XIX. század közepén még érződik népszerűsítésének, terjesztésének szándéka.

A XIX. század közepének népszerű lapja, a Katholikus Néplap karácsony után rendre beszámolt arról, hogy Jáky Ferenc osli (Sopron m.) plébános 1855-ben karácsonyfa-ünnepélyt rendezett a falu iskolás gyermekei számára. A *Katholikus Néplap* cikkei, beszámolói a karácsonyfa elterjesztését szorgalmazták, ahogy az 1864-es évfolyamban Házy Lajos verses magyarázata is (Liszka 1997,14). Elmagyarázza olvasóinak, hogyan értelmezhető a karácsonyfa a keresztény vallás, Jézus születésének és életének jelképeként:

Te vagy a paradicsomkert fája, mely megteremtette
Istennek kegyelmét az egész emberi nemzetre.

A rajtad pirosuló virágok Krisztus vércseppjei,
A ragyogó gyertyák élő hitünk szövétnekei.

Évenként felállítalak szobám közepére,
Hogy eszembe jusson, mit hozott a kisdéd Jézuska,
Midőn üdvösségünkért megszületett a jászolba.

Ebben a korszakban a lapkiadás nem csupán üzleti, politikai célokat követett, hanem közleményeivel a közműveltség emelését is. Magyarországon 1871-ben ennek szolgálatában 397 hírlap és folyóirat állt, amelyből 219 magyar, 108 német, 22 horvát, 15 szlovák, 13 szerb, 10 román, 5 olasz, 4 ruszin és egy héber nyelven jelent meg (Szinyei 1871, 657). Ebben a fejezetben csupán a magyar nyelvű újságokban követjük a karácsonyfa útját. Nem volna tanulságok nélküli néhány XIX. századi német újság, a bécsi *Die Presse*, az *Augsburger Zeitung*, a müncheni *Süddeutsche Zeitung*, a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* vagy a *Neue Zürcher Zeitung*, még inkább a régi freiburgi, bázeli újságok karácsonyi számainak áttekintése sem.

Felmerülhet, hogy Magyarországon a nép, az egyszerű földműves újságot nem

járatott, nem olvasott, ezért a megjelent írások nem alakíthatták műveltségét. Olvasták az újságokat a papok, tanítók, orvosok, gazdatisztek, akik révén azok tartalma a néphez is eljuthatott. A *Budapesti Hírlap* beszámolója szerint 1856-ban Pesten a mesterlegények karácsonyfa-ünnepélyén egy tanár magyarázta el az ünnep jelentőségét. 1862-ben a *Nefelejts* című lap arról adott hírt, hogy a Sáros megyei uradalmi cselédeknek karácsonykor az ispán tartott előadást a zöld ágról, a karácsonyfáról.

Erdélyben, ahol a karácsonyfa későn terjedt el, a *karácsonyfa* szót nem *Weihnachtsbaum* jelentésben használták először, hanem *karácsonyi hírlapmelléklet*, alkalmi használatú, másodlagos jelentésben (Szabó T. 1993, VI. 172-173). Petelei István, a *Kolozsvár* szerkesztője 1887-ben írta Szilágyi Sándornak: „Nagyságos Uram! Kérem írjon egy araszos cikket a karácsonyfámra.” (Bisztrai 1980, 136.) Egy ilyen „karácsonyfa” szépirodalmi megjelenítésével találkozunk Krúdy Gyula (1878-1933) *Az ügynök karácsonya* című novellájában, ahol a kávéházban az ügynök: „mérgesen dobta a földre a képes újságot, amelynek első oldalán egy angyal fenyőgallyat tartott kezében.” (1984, 137.) A szerkesztőségekben akkor még író-, költőjelöltek vagy valóságos írók és költők dolgoztak, akik a karácsonyi szám készítése miatt szenteste nem lehettek otthon a családi karácsonyfa alatt. Őket énekelte meg, saját magát is, Heltai Jenő (1871-1957) *Karácsony a redakcióban* című versében:

És együtt ül karácsonyestén,
A szeretet nagy ünnepén,
A szomorú redakcióban
Nehány mogorva bús legény.

Kint hull a hó fehér pihéje,
Olyan magasztos, mély a csend...
Mi körülüljük a kemencét
S fázunk, didergünk idebent.

Az egyik ír, a másik ásít,
A harmadik sóhajt nagyot:
Te szent, te szép fehér karácsony,
Fényed minékünk nem ragyog.

Itt üldögélünk, egymagunkban,
Szürcsölve búsán a teát.
Reggelre újság kell a népnek,
És vélemény és ideák.

Reggelre újság kell a népnek,
Amely ma boldog és mulat.
Ujság, amelyben van vezércikk
És sok családi hangulat.

Ujság, amely híven megírja,
Hogy olcsóbb lett a marhasó.
És boldog ünnepet kívánjon
Tenéked nyájas olvasó.

A *Vasárnapi Ujság* 1854. évi karácsonyi számában találkozhatott a „nyájas olvasó” a

gyertyás, álló fenyőkarácsonyfa első szépirodalmi említésével, Jókai Mór *A koldusgyermek* című karácsonyi történetében (Jókai 1990, 487). Verset is olvashattak a *Vasárnapi Ujság* 1856. január 20-ai számában (*A karácsonyfa*), amit *Dudumi Döme után szabadon fordítá E. A* jeles szerző nem szerepel az irodalmi lexikonokban, itt azt jegyzik meg róla, hogy a *Klänge aus dem Osten* szerzője, fordítója. Filozófiai mélységekben járó költeményéből, melyben az emberi sorsot a karácsonyfához hasonlítja, csak két versszakot idézek:

A karácsonyfát lángokba vetjük,
Melly elébb örömet nyujta nekünk,
S nincs irgalom a megfosztott fának,
Mellyről minden fényt hamar letépünk.

Erre gondolj, ember, ha az élvnek
Virágait szedheted naponta;
Erre gondolj hogyha örömidre
A bánatnak fellege leronta.

A *Szegedi Híradó* 1861. december 21-ei számában *A közelgő karácson-ünnepek* című cikk névtelen szerzője népszerűsítette a karácsonyfát: „Tisztelem én fajunkat eredeti szokásaiban; de ami szívemesítő, azt a külföldtől is szívesen utánzom: ily utánzásra méltónak találnám én a k a r á c s o n f á t s ezek eszméjével egybekötött családi ártatlan örömek elsajátítását.” Réső Ensel Sándor a *Nefelejts* című lapban 1862-ben a *Sáros megyei tót cselédség karácsonfájáról* írt (1862, 527; 2000, 240.) Arad politikai napilapja, az *Alföld*, M.S. betűjelű szerzője 1862. január 4-én a Deák Ferencnek állított karácsonyfáról tudósított: „(Karácsonyfa egy ‚Bácsi’ számára.) A nyáron már közöltünk egy érdekes kis esetet, Deák Ferencznek a ‚Szép Juhászé’-hozi kirándulásairól. Most úgy értesülünk, hogy azon, a nyarat ott töltött – nőnevelőintézet növendékei, kiket Deák oly előszeretettel gyűjtött mindig maga köré, ‚Deák Bácsi’-nak egy karácsonfát készítettek, melynek minden ágán a leánykáknak egy-egy kézimunkája függött. A nagy hazafi e gyöngéd figyelmet érdekes faragványainak, melyek készítésében nagy mester, egy-egy példányával viszonzta.”

Dallos Gyula cikke a *Magyarország és a nagy világ* című, politikai, ismeretterjesztő és szépirodalmi képes hetilap 1865-ös karácsonyi számában Markó Károly két rajzát kommentálja (Dallos 1865, 202). Mielőtt rátér a két, *Karácson estéje* című Markó-rajz bemutatására, a karácsonyfát is megemlíti: „A szülői szeretet adományaival megrakott ragyogó tündérfát körülállják örömtől sugárzó arczczal azon ártatlan lények, kikhez jövő örömeink s reményeink kötvék, kik keblét a bú és keserv még nem látogatta.” Már a szerzőnek is volt karácsonyfája gyermekkorában: „Hol vannak a szerető kezek, melyek a mi karácsonfánkra rakták a Jézuska adományait?” Markó Károly egyik rajzán a karácsonyesti faluközpont látható, háttérben a templommal és a paplakkal. Előtérben egy nagy kéményes, jómódú ház ablakán keresztül a kivilágított szobában felállított karácsonyfát nézi egy édesanya három kisgyermekével. Nekik otthon talán nincs karácsonyfájuk, s a látványra éhesen tekintenek be a gazdag ember házába. A havas utcán egy édesapa halad, kezében talpba állított karácsonyfával, mellette nagyobbacska lánya a számára földízítendő fa miatt boldogabbnak látszik, mint az ablaknál fagyoskodó gyerekek. Markó másik rajzán három angyal látható nagy hóban egy ház ablaka előtt. Az első kezében liliomszálat tart, kopog a bezárt ablaktáblán. A második lebeg a hó felett, kezében szépen feldíszített, gyertyás karácsonyfát tart, jobb karján kendőbe kötött ajándék, kalács. Szigorú tekintetű a harmadik angyal, jobbáiban rézveretes könyvvel, bal kezében virgáccsal. Ő vizsgáztatja majd a házbeli gyerekeket: a könyvből kérdez, tudnak-e imádkozni, énekelni? A jól válaszolókat ajándékot, a tudatlanok virgácsütést kapnak.

Forgó János a *Vasárnapi Ujság* 1866. évi karácsonyi számában közölt elbeszélése (*Karácsony estéje*) családi idillel indul: „A sugár fenyőfa ágairól apró viaszgyertyaszálak merednek fölfelé s a családanya, ócska házi köntösben, óvatosan megkerülgeti a csillámló lángocskákból, pogácsa-almákból, aranyos diókból, kötél általi halálra ítélt mézeskalács huszárokból alakult csodát s kezében a koppantóval, figyelve lesi, melyik viaszgyertyácskának nőtt meg a hamva. A mama ott ül, hol a fény legsugárzóbb s ölében az az izmos, 14 hónapos férfiú, szokatlan komolysággal vizsgálja a kezében levő diós szilva édes béléit...” (Forgó 1866, 622.) Vacsora közben egy szegény asszony érkezik hozzájuk kisfiával, akiknek még egyszer meggyújtják a gyertyákat a karácsonyfán. Otthon nincs karácsonyfájuk, itt legalább a látványának örülhetnek. A jószívű háziasszony téli ruhával, kaláccsal és sülttel ajándékozza meg őket. Ugyanebben a számban *A keresztyénség ünnepei–Karácsony* című, -i-s. szignójú cikkben a karácsonyfa jelentését próbálják értelmezni: „A karácsonyfa is, melynek a gyermekek annyira örülnek, bír bibliai jelentőséggel. Ennek ugyanis a paradicsombeli ismeretfáját kell jelképeznie, mely által a világra jött a bűn, melytől az embereket az ekkor született Üdvözítő megváltotta.”

Ugyanebben a kérdésben, ugyanekkor a *Pesti Hírlap* szerzőjét vadabbul magával ragadta a fantáziája: „Jelentékeny kellék volt elődeink ünnepély-tartásánál a zöld fenyő, melyet gyertyákkal szurkáltak tele, és a levágott áldozatok fejeivel aggattak be. Ez valószínűleg a világ azon örök zöld fáját jelképezé, melynek ágait atyáink az égen a tejútban látták s melynek gyümölcséből a csillagokat képzelék. E szokás mai napig is fennáll, azon módosítással, hogy a viaszgyertyácskákkal ékített fenyő-gallyakat a gyöngéd szülők, levágott áldozatok fejei helyett, minden kigondolható csecsebecsékkel és ajándékokkal aggatják tele a – gyermekek végtelen örömére.” (Konkoly 1866, 1.)

Varga János a *Vasárnapi Ujság* 1868-as karácsonyi számában megjelent cikkében így informálta olvasóit tárgyunkról: „A ‚karácsonfa‘ minden nemzeté, erről a mennyi szépet lehet mondani, oly fölösleges lenne; mindenütt egyforma, mindenütt ismerős. Százgyertyás zöldfácska, mely alatt édes mezőben cukor-báránycsok legelésznek. Ágain a sok áldás, aranyos dió, cukor babácskák, arany alma; oldalához támaszkodva szilva-kéményseprő, láng-nyelvű lánczos ördög; körülötte képes könyvek, igazhajú bábuk, költemények, albumok, hímzett tárcza, óra-párna, mind, mind olyan apró kedvességek, mikkel azok szokták meglepni egymást, a kik egymást szeretik. Aztán ezt a sok szépet mind a ‚Jézuska‘ hozza jó kis és nagy fiúknak, leánykáknak – olyan látatlanul, hogy senki se tud róla semmit. Csak mikor esti harangszóra kinyílik a nagy terem ajtaja, akkor látják meg a sok szép mindenfélét a karácsonfa körül, mely száz apró gyertyácskájával ott ragyog az asztal közepén.” (Varga 1868, 634.) Figyelemre méltó az a megállapítása, amely a karácsonyfa különböző társadalmi rétegek körében, a különböző településtípusokon való elterjedtségére vonatkozik: „A karácsonfát a köznép nem ismeri, csak a cukrász kirakatokból, a hol esténként a fényes kivilágítás mellett órahosszat elbámulják a sok szépet s jót, s ha a nevét nem tudnák is, annyit szó nélkül is gondolnak, hogy az a sok jóság csak ‚uraknak való‘ Ennyit is csak a városiak mondhatnak, a falubelieknek tán még meséjükben se fordul elő.” (Varga 1868, 634.)

A *Győri Közlöny* tárcaírója 1868 karácsonyán arról értekezett, hogy túlzásba viszik az emberek a karácsonyi költekezést. Annyi pénzt kiadnak csecsebecsékre, hogy abból egész évben fenn lehetne tartani az osztrák-magyar hadsereget. Összehasonlítja a jelen helyzetet a korábbival: „Hej! Nem így volt ez hajdanában! A csekély ajándékok, miket csak két évtizeddel ezelőtt, a család-anya a karácsonyfa körül összegyűjtött, nagyobb örömmel fogadtattak, őszintébb érzelmeket ébresztettek, és jobb benyomást tettek azok kedélyére, kik ez ajándékokat nyerték, mint mai napság a legdrágább, legfényesebben kiállított ajándékok halmaza... – Azután meg nem is magyar ezen költséges szokás, a német sógorok úgy csempésztek ezt társas életünkbe, hogy iparczikkeiknek nagy kelendőséget szerezzenek; a magyar ember beérte ez ünnepen avval, hogy éjfélig dióba zapárizhatott, onnét éjféle misére

mehetett, és másnap jó mákos vagy diós patkót ehetett...” (Hétköznapi 1868, 409.) A tárcaíró azt kívánja, hogy szellemi ajándékokat vigyünk szeretett hazánk karácsonyfája alá, legyen egyetértés és összetartás közöttünk: „... hogy ez annyira zaklatott haza felvirágzásában előhaladjon, így ezután az egyesek is képesítve lesznek szebb és több ajándékokat a karácsony-fára rakni.” Legfeljebb a jó szemű olvasók vették észre, hogy utóbbi félmondata ellentmondásba került kiinduló tételével.

A *Vasárnapi Ujság* 1871-ben az ismert fametsző és litográfus, Rohn Alajos, H. Fritzmann és Pollak Zsigmond rajza nyomán készült metszetét ajándékozta karácsonyi műmellékletként előfizetőinek, olvasóinak (Békés 1973, 115-116). A német romantika stílusában született triptichon közepén a betlehemi jászolt a kisdeddal, Máriával, Józseffel és a pásztorokkal, két oldalán a gazdag család kivilágított karácsonyfás, dús ünnepét, illetve a hozzájuk az ablakon keresztül betekintő szegényeket, apát két gyermekével látjuk. A *Vasárnapi Ujság* 1871. december 24-ei számában karácsonyi történet, vers és két metszet is található. Közülük L. Appelrath fametszetének címe: *Karácsoni vásár Pesten*. Két előkelő hölgyet ábrázol, akik a karácsonyfaárus asszonyok felé fordulnak. Mögöttük az öreg hordár alaposan felpakolva karácsonyfával, hintalóval, dobbal és egy nagy csomaggal. A képhez az olvasók körében a társadalmi békét erősíteni szándékozó kommentár is készült: „Azért a legvígabb vásár a világon a karácsoni vásár, mert itt nem testi dolgokat, szükségleteket, házi holmit, vagy effélét, hanem tiszta örömet vásárol magának minden ember, a legszegényebb is. Az utcaseprő gyermeke, ökölnyi karácsonyfájának s a rajta függő egy pár diónak, aranyfürtös papírburkában és rongyból készített kis babácskájának, épen úgy örvend, mint a gróf úrficska és kisasszonyka mesterséges és drága játékaival s csecsebecsési nagy halmazának; s a szegény apa gyönyöre gyermekei örömén nem kisebb, mint a gazdag apáé.” Az újság szemben levő oldalára H. Fritzmann *Karácson este* című fametszetét nyomtatták. Itt a kép felső részén egy előkelő család három generációja látható a karácsonyfa fényében, gazdag ajándékok között. Házuk előtt a behavazott utcán egy házaspár megy három kisgyermekkel. A hidegből, s talán az éhezéstől is elcsigázott gyerekek már nem is néznek be az ablakon, hogy a szép karácsonyfát meglássák. Csak apjuk néz dacosan, anyjuk pedig a gyönyörű látványtól átszellemülten a gazdagok karácsonyfája felé.

E számba a karácsonyi történetet (*Három ezüst huszas*) Könyves Tóth Kálmán (1837-1924) írta. Arra a karácsonyestére emlékezik, amelyen eljegyzése történt, apósa, egy vidéki műbútorasztalos házában. A karácsonyfát és az ajándékokat is felidézte: „A nagy szoba templomi fényben tündökölt, s a diófa asztalon a picziny gyertyáktól megvilágított karácsonfa állott. Minden arczon öröm ült, s a gyermekek tekintete csodálatos bámulattal függött a kis Jézus ajándékán. Arczuk ragyogott, szemük csillogott, s az édes meglepetés kellemes benyomása fogta el őket. Itt van, megérkezett a karácsonfa ajándékaival! Mindenkinek hozott valamit. Az édes anyának értékes kendőt, a családfőnek hímzett papucsokat, nagy tajtpipát, s a mi ezeknél is kedvesebb, egy képbe levéve gyermekeit. S a kis polgároknak játékot, aranyos kocsikat, szép képes könyveket, drága festékeket s olvadó czukorkákat. Mindeniken kiki neve ott ragyog aranyos betűkkel. Az apa nem győzi kiosztani, s az örömnilyánításnak sem hossza, sem vége.” (Könyves Tóth 1871, 654.) Verset is kaptak az olvasók ezen a karácsonyon, W. Rajka Teréz hosszú költeményét (*Karácsoni képek*), amelyből a karácsonyi bevásárlásra és a karácsonyfára vonatkozó szakaszt idézzük:

De benn a városban forr, pezseg az élet,
Van zsibongás, jó kedv, minden zajtól éled.
A fényes utcákon mintha vásár volna,
Jön-megy a sok ember, mind sürgős a dolga;
Mintha egymást üznék, le s fel szaladgálnak,
Ropog a fagyos hó a mint rajta járnak.

A kocsi-kerék is tele ragad hóval,
 Csikorogra nyargal a gyors futó lóval;
 Míg könnyen suhannak a zörgetyűs szánkák,
 Benne nevetgélő nők ülnek és lányok.
 Sorjában a boltok csábos, kirakatja,
 A járókelőket oda csalogatja.
 Nagy a kelendőség kicsiben és nagyban,
 Rajzik a nép ki s be mint méhek a kasban.
 Angyal akar lenni ez estén mindnyája,
 Ajándékot rakván a karácsonfára:
 Szegényt vagy dúsát, kitől milyen telhet,
 Egy mézes kalácsot kapjon bár a gyermek,
 Oh boldog a gyermek, ki az angyalt várja:
 Míg éhezve fázik sok elhagyott árva,
 Még kenyeke sincsen a holnap napra,
 Pedig holnap ünnep, szent karácsony napja!

A *Vasárnapi Ujság* 1871. évi karácsonyi számában megjelent írások alapján elmondhatjuk, hogy azok a karácsonyfát olvasóik körében népszerűsítették, megkedveltetésében, elfogadtatásában szerepet játszottak.

A *Békésmegyei Közlöny* 1879-es karácsonyi számában ezt olvashatták: „... a karácsonyfa csak úgy ragyogott a sok aranydiótól.” Ugyanitt egy esztendő múlva ismét említették „a karácsonyfa aranyozott gyümölcseit.” Jótékonyági célból állított karácsonyfáról számolt be a *Békés* című újság 1894. december 30-ai számában. Ide kapcsolható Krupa András megállapítása: Békéscsabán a IX. Század végén kezdett elterjedni a karácsonyfa. Először a polgárságnál, polgárosult nagygazdáknál, valamint az olvasottabb, tájékozottabb családoknál jelent meg (Krupa 1971, 106).

A *Kis Újság*, a kisemberek krajcáros lapja, 1901. december 24-ei számának címdalán írásban és képben szegény gyermekek felruházásával összekötött karácsonyfa-ünnepélyt mutat be. Hosszú, terített asztal látható a rajzon, étellel, itallal, középen nagy karácsonyfával. A megajándékozottak nagyobbacska fiúgyerekek, egyikükre egy hölgy éppen télikabátot ad.

Uradalmi karácsonyfa-ünnepélyről tudósított Sárpenteléről, gróf Széchenyi Viktor birtokáról a *Székesfehérvári Friss Újság* karácsonyi száma 1905-ben, ahol az uradalmi cselédség ajándékot kapott a földbirtokostól.

Végül az *Alsólendvai Híradó* 1911. évi karácsonyi számában arról írt, hogy a karácsonyfához már a szegények is nagyon ragaszkodnak: „... sok szegény ember később minden holmiját zálogba tenni, mintsem elmaradjon a karácsonyfa s a karácsonyi ajándék, vagy 'angyal fia' ahogy régebben nevezték, s nevezik most is Erdélyben közönségesen.” (Halász 1994, 267.)

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a XIX. századi, első világháború előtti újságokban megjelent közlemények, rajzok, reklámok nagymértékben hozzájárulhattak a karácsonyfa magyarországi megismertetéséhez, népszerűsítéséhez, elterjesztéséhez. Régi újságaink karácsonyi számai a téma kutatása során nem elhanyagolható forrást jelentenek.

VI. IRODALOM

ANDERSEN, Hans Christian

1973 Der Tannenbaum. Herzhafter Hauskalender 1973. 57-65. Salzburg

ARNOLD Mária

2000 A téli időszak jeles napjai Herenden. Veszprém Megyei Honismereti Tanulmányok XIX. 117-131. Veszprém

ASZLÁNYI Károly

1994 Két karácsonyfa története. Karácsonyi legenda. Válogatás magyar szerzők karácsonyi írásaiból. Vál. és szerk.: URBÁN László. 229-233. Budapest

ÁGH István

1990 Kidöntött fáink suttogása.

ÁSBÓTH Oszkár

1886 Karácson. Magyar Nyelvőr XV. 169-171.

BALASSA Iván

1996 A Duna összeköt – a Duna elválaszt. Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei. Szerk.: KATONA Judit, VIGA Gyula. 67-77. Miskolc

BALÁZS KOVÁCS Sándor

2003 Karácsony a Tolna megyei néphagyományban. A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XXV. 117-152. Szekszárd

BALLAGI Mór

1881 Új teljes német és magyar szótár. Budapest

BALOGH Károly

Madách Imréről elfogultan. Elhangzott a Magyar Rádió Kossuth adóján, 2001.

BALZER, Bernd – MERTENS, Volker

1990 Deutsche Literatur in Schlaglichtern. Mannheim—Wien—Zürich

BANNER József

1973 A németek ünnepi szokásai. Mezőberény története. Szerk.: SZABÓ Ferenc. II. 409-423. Mezőberény

BARABÁS Jenő

1963 Kartográfiai módszer a néprajzban. Budapest

1967 A Magyar Néprajzi Atlasz helye és jelentősége az európai etnológiai vizsgálatokban. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei XXIV. 117-133.

1972 A Magyar Néprajzi Atlasz (MNA) munkálatainak jelenlegi állása. Ethnographia LXXXIII. 376-378.

BARABÁS Jenő szerk.

1988/1992 Magyar Néprajzi Atlasz. I-IX. Budapest

BARABÁS Jenő – GILYÉN Nándor

1987 Magyar népi építészet. Budapest

BARABÁS László

1998 Forog az esztendő kereke. Sóvidéki népszokások. Marosvásárhely

2000 Aranycsitkók, maszkurák, királynék. Erdélyi magyar dramatikus népszokások. Marosvásárhely

BARNA Gábor

1978 Hiedelmek és szokások Nagykovácsán. Adatok a mezőváros folklórához. Acta I. 433-498. Nagykovács

1979 Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén. Budapest

- 1982 Ünnepi szokások és hiedelmek Csépán. Csépa. Tanulmányok egy alföldi palóc kirajzás népeletéből. Szerk.: BARNA Gábor. 365-412. Eger–Szolnok
- 1985 Jeles napok szokásai a Tápió mentén. Tápió mente néprajza. Szerk.: IKVAI Nándor. 737-826. Szentendre
- 1986 Karácsony az ungi Tiszaháton. Confessio X. 4. 100-104.
- 1991 Karácsony Túrkevéen. Vallási Néprajz V. 243-253. Debrecen
- BARTH, Emil
- 1960 Gesammelte Werke. II. Wiesbaden
- BARTHA Elek
- 1999 Görög katolikus ünnepeink szokásvilága. Debrecen
- BAUSINGER, Hermann
- 1970 Der Adventskranz. Württembergisches Jahrbuch für Volkskunde 1970. 9-31.
- BÁLINT Sándor
- 1973 Karácsony, húsvét, pünkösd. A nagyünnepek hazai és közép-európai hagyományvilágából. Budapest
- 1977 A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete. II. Szeged
- 1980 A szögedi nemzet, A szegedi nagytáj népelete. III. Szeged
- BÁNSZKY Pál
- 1984 A naiv művészet Magyarországon. Budapest
- BÁRCZY János
- 1981 Zuhanóugrás. Budapest
- BÁRTFAI SZABÓ László
- 1988 Az utolsó emberig. Egy csapatparancsnok visszaemlékezései a Don menti harcokra. Budapest
- BECK Zoltán
- 1984 Mindenszentektől újesztendőig. Új Auróra 1984. 118-123. Battonya
- BELAJ, Vitomir
- 1989 Kultni vrtići. Etnološki atlas Jugoslavije. I. Szerk.: BELAJ, Vitomir. 21-30. Zagreb
- BELAJ, Vitomir szerk.
- 1989 Etnološki atlas Jugoslavije. I. Zagreb
- BELLON Tibor
- 1995 Népszokások. Kiskundorozsma. Tanulmányok. Szerk.: KÖVÉR Lajos, TÓTH Sándor László. 465-515. Szeged
- BENEDEK Katalin közread.
- 2006 A tengeri kisasszony. Ipolyi Arnold kéziratos folklórgyűjteménye egész Magyarországról 1846-1858. Budapest
- BENKŐ Loránd főszerk.
- 1976 A magyar nyelv történeti etimológiai szótára. I.-II. Budapest
- BERTHA Bulcsú
- 2005 A mi téli istenünk. Európai Utas XVI. 4. 3-4.
- BERZEVICZY Albert
- 1907 Régi emlékek. 1853-1870. Budapest
- BÉKÉS István
- 1973 Szegény ember gazdag városban. Fejezetek Budapest művelődéstörténetéből 1867-1917 között. Budapest
- BIHARI NAGY Éva
- 1997 A karácsonyi böjt és a karácsony Tokajban és Bodrogheresztúron. Varia ethnographica et folkloristica. Ujváry Zoltán 65. születésnapjára. Szerk.: SZABÓ László, KEMÉNYFI Róbert. 546-549. Debrecen

- BISZTRAI Gyula sajtó alá rend.
1980 Petelei István irodalmi levelezése. Bukarest
- BOD Péter
1757 Szent Heortokrátés Avagy A' Keresztyének között elő-forduló innepeknek és a' rendes Kalendáriomban fel-jegyeztetett szenteknek rövid historiájok. Oppenheim
- BOGATYREV, Peter
1932/1933 Der Weihnachtsbaum in der Ost-Slowakei. Germanoslavica II. 254-258. Prag
- BOLDIZSÁR Iván
1982 Don–Buda–Párizs. Budapest
- BONOMI Jenő
1933 Az egyházi év Budaörs német község nyelvi és szokásanyagában. Tekintettel Budaörs környékére. Budapest
- BORBÍRÓ Zsóka összeáll.
1999 Karácsony. Budapest
- BORÚS Rózsa
1981 Topolya népszokásai. Újvidék
2003 Jeles napok. A Vajdasági Magyarok Néprajzi Atlaszának kommentárkötetete. Szerk.: PAPP Árpád, RAFFAI Judit, TERBÓCS Attila. 97-104. Szabadka
- BOTÍK, Ján
2001 Slovenskí Chorváti. Etnokultúrny vývin z pohl'adu spoločenskovedných poznatkov. Bratislava
- BOTKA József
1981 Karácsony. Ünnepi kalendárium, vallási hagyományok, székeleykevei népélet. Nagykikinda
- BOTOS László
2001 Székelyföldi fenyők a Vatikánnak. Heti Válasz I. 35. (december 7.) 1.
- BRANT, Sebastian
1979 Das Narrenschiff. Leipzig
- BRENNER, Emil – BORTENSCHLAGER, Wilhelm
1999 Deutsche Literaturgeschichte. I. Von den Anfängen bis zum Jahr 1945. Wien
- BROWN, Angela
1995 Vom „germanischen Julfest“ zum „Totenfest“ – Weihnachten und Winterhilfswerk-Abzeichen im Nationalsozialismus. Deutsches Historisches Museum Magazin. Heft 14. V. Winter. 23-30. Berlin
- B. SZABÓ István
1915 A kárpáti hó. Egy katona följegyzései 1915. Budapest
- BURGHARDT–SZEKERES Klára
1990 Falutörténet és néphagyomány Száron. Szár
- BUZA Péter vál., szerk.
1994 Táncsics Eszter és Csorba Géza naplója. Budapest
- CEVELA, Erich
1978 Christbaumschmuck damals und heute. Salzburg
- CHEVALLIER, Bernard
1987 Crèches de Noël. Paris
- COLLESELLI, Franz
1965 Tiroler Volkskunstmuseum Krippenabteilung. Innsbruck

CS. SZABÓ László

- é.n. Karácsonyi oroszlanok. Történi Kolozváro, 1913-ban. Karácsonyi történet. Magyar írók novellái. Összeáll.: HÁY János. 80-89. Új Palatinus Könyvesház Kft. Budapest

CRETIER Ferenc

- 1937 Orosz-Lengyelország (Lodz–Limanovai csaták és állásharc a Czarna mentén) 1914. XI. 9. – 1915. II. 28. A volt csász. és kir. 69. „Hindenburg” vezértábornagy nevét viselő gyalogezred története (1910-18) és világháborús emlékalbuma. Szerk.: CRETIER Ferenc. 101-130. Cegléd

CRETIER Ferenc – SZIKLAY Ödön

- 1937 Az olasz hadszíntéren 1915. V. – 1918. II. A volt csász. és kir. 69. „Hindenburg” vezértábornagy nevét viselő gyalogezred története (1910-18) és világháborús emlékalbuma. Szerk.: CRETIER Ferenc. 300-324. Cegléd

CZETTLER Antal

- 2002 Szenteste ágyúdörgéssel. Heti Válasz II. 51. (december 20.) 1-2.

CSÁKY Károly

- 1987 Hallottatok-e már hírét? Pozsony

CSEPINSZKI Mária

- 1980 Karácsonyi szokások Szennában. Somogyi Honismereti Híradó 1980/1. 78-81. Kaposvár

CSETE Balázs

- 1960 Karácsonyi és újévi népszokások a kalotaszegi Nyárszón. Néprajzi Közlemények V. 1. 122-134. Budapest

CSIZMADIA Imre

- 1982 Pirkadattól delelőig. Budapest
1987 Delelőtől alkonyatig. Budapest

CSÓÓRI Sándor

- 1997 Három gyertya a karácsonyfára. Magyar Nemzet LX. 300. (december 24.) 21.

CSORBA Béla

- 1987 Temerini néphagyományok. Újvidék

CSORBA János

- 2001 Bár emlékezete maradjon meg... Budapest

CSÓKÁS Ferenc

- 1979 Adalékok Bény népletéhez. Néprajzi Közlések III. 59-84. Pozsony

CSUKÁS István

- 2003 Kirje, Kirje, kisdedecske. Heti Válasz III. 51. (december 19.) 1.

CSÚRY Bálint

- 1935 Szamosháti szótár. I-II. Budapest

ČERNEIĆ, Milana – PETROVIĆ, Tihana – ŠERCER, Marija

- 1993 Božićni običaji Hrvata. Božićnica. Szerk.: RIČKOVIĆ, Marijan. 7-44. Zagreb
1998 Iz baštine bačkih Hrvata-Bunjevaca. Zagreb

DALA József

- 1941 A híres Mezőkövesd. Matyóföld. Szerk.: DALA József, ERDÉLYI Tibor. 13-90. Budapest

DALLOS Gyula

- 1865 Karácson estéje. Magyarország és a nagy világ. I. 13. (december 24.) 202. Pest

DÁNIEL Erzsébet

- 1993 Karácsonyi népszokások Lelédén. Párkány és vidéke III. 12. 2.

DAXELMÜLLER, Christoph

- 1992 Zwischen Neapel und Taiwan. Zur Geschichte der Weihnachtskrippe. Weihnachten in Deutschland. Szerk.: DAXELMÜLLER, Christoph. 35-38. München–Zürich

DEISINGER Margit

- 1971 Budapest környékén élő délszlávok karácsonyi szokásai. Studia Comitatus I. 167-183. Szentendre

DEMETER Lajosné

- 1996 Jeles napok és az emberi élet fordulói. Mindszent története és népelete. Szerk.: JUHÁSZ Antal. 551-569. Mindszent

DEMETER Zsófia

- 2005 Dr. Ecsedy (Havranek) József töredékes visszaemlékezése. Alba Regia XXXIV. 127-136. Székesfehérvár

DEMETER Zsófia – GELENCSEI József – LUKÁCS László

- 1990 Palotavárosi emlékek. Székesfehérvár-Palotaváros története és néprajza. Székesfehérvár

DENEKE, Ludwig – SCHULTE-KEMINGHAUSEN, Karl

- 1980 Die Brüder Grimm in Bildern ihrer Zeit. Kassel

DÉRYNÉ SZÉPPATAKI Róza

- 1900 Naplója. I-III. Sajtó alá rend.: BAYER József. Budapest
1955 Emlékezései. I-II. Sajtó alá rend.: RÉZ Pál. Budapest

DIÓS István

- 2000 Jászol. Jászolereklye. Magyar Katolikus Lexikon V. Főszerk.: DIÓS István. 694–696. Budapest
2001 Karácsonyfa. Magyar Katolikus Lexikon VI. Főszerk.: DIÓS István. 183-184. Budapest

DOBOSY László

- 1988 Szokások és hiedelmek a Hangony-völgyben. Debrecen

DÖMÖTÖR Tekla

- 1974 A karácsonyfa történetéhez. Múzsák 1974/4. 24-25. Budapest
1979 Naptári ünnepek – népi színjátszás. Budapest

EBELE Ferenc

- 1990 Magyarpolány. h.n.

EBERSPÄCHER, Martina

- 2000 Die Gabenbringer: Christkind und Weihnachtsmann. Weihnachtszeit. Feste zwischen Advent und Neujahr in Süddeutschland und Österreich 1840-1940. Sammlung Ursula Kloiber. Szerk.: GOCKERELL, Nina. 141-152. München – London – New York

ECSEDY Judit

- 2005 Levelek Szilsárányból 1918-1956. Családi olvasmány és képeskönyv. Budapest

EDELSHEIM GYULAI Ilona

- 2000/2001 Becsület és kötelesség. I-II. Budapest

EGYÜD Árpád – SZAPU Magda

- 1994 Téli jelesnapi szokások Somogyban. Kaposvár

- EICHINGER, Jakob
 1982 Weihnachtliche Sitten und Bräuche in Filipowa. Filipowa – Bild einer donauschwäbischen Gemeinde. Vierter Band: Brauchtum. Szerk.: MESLI, Paul, SCHREIBER, Franz, WILDMANN, Georg. 9-14. Wien
- ELEKFI László
 1991 Schwartz Elemérről. A tanítvány visszaemlékezései. Schwartz Elemér emlékére. Szerk.: MOLLAY Károly. 51-57. Budapest
- ENDREI Valter
 1967 Mikor honosodott meg nálunk a karácsonyfa? Élet és Tudomány XXII. 51. (december 22.) 2433-2435.
- EÖTVÖS József
 1902 A francia drámai literatura és Victor Hugo. Összes Munkái XII. Tanulmányok. 221-226. Budapest
- ERDEI Sándor
 1982 Adatok Zemplén népéletéhez. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei XX. 102-109. Miskolc
- ERDÉSZ Sándor
 1974 Nyírség. Budapest
- ERICH, Oswald — BEITL, Richard
 1974 Wörterbuch der deutschen Volkskunde. Stuttgart
- ERLER, Gigi
 2004 Weihnachtliches Träumen. Alter Christbaumschmuck vom Biedermeier bis zur Neuzeit. Wien
- ÉrtKSz.
 Magyar értelmező kéziszótár. Főszerk.: PUSZTAI Ferenc. Budapest, 2003
- FARAGÓ József
 1947 Betlehemezők és kántálók Pusztakamaráson. Erdélyi Néprajzi Tanulmányok 8. Kolozsvár
- FARKAS György
 1988 Gidres-gödrös Mogyoród. Mogyoród
- FEGLOVÁ, Viera
 1995a Slamený stromček. Encyklopédia l’udovej kultúry Slovenska. Szerk.: BOTÍK, Ján, SLAVKOVSKY, Peter. II. 151-152. Bratislava
 1995b Vianočný stromček. Encyklopédia l’udovej kultúry Slovenska. Szerk.: BOTÍK, Ján, SLAVKOVSKY, Peter. II. 301. Bratislava
- FEHRLE, Eugen
 1920 Deutsche Feste und Volksbräuche. Leipzig–Berlin
 1955 Feste und Volksbräuche im Jahreslauf europäischer Völker. Kassel
- FEJŐS Zoltán
 1992 Szokás és jelkép: betlehemesek, kántálók, karácsony magyar Amerikában. Kultúra és tradíció. Tanulmányok Ujváry Zoltán tiszteletére. Szerk.: VIGA Gyula. I. 289-303. Miskolc
- FEKETE István
 1973 Tarka rét. Elbeszélések és versek. Budapest
 1982 Gyeplő nélkül. Budapest
 2000 Régi karácsony. Elbeszélések. Budapest
 2000 Ballagó idő. Életrajzi regény. Budapest
- FÉL Edit

- 1935 Harta néprajza. Budapest
 1941 Kocs 1936-ban. Néprajzi monográfia. Budapest
 1983 Le vinarie et le fiel. La vie d'une paysanne hongroise. Budapest
 1993 Advent Mezőkövesden. Emlékezés Fél Editre. Szerk.: FÜLEMILE Ágnes, STEFÁNY Judit. 239-243. Budapest
- FIELHAUER, Helmut Paul
 1979 Christbaum-Nachlese. Zu seiner Einführung in Wien. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde LXXXII. 282-299.
- FÖLDI Józsefné szerk.
 1991 Népi élet, népszokások a régi Oroszlányban. Oroszlány
- FORGÓ János
 1866 Karácsony estéje. Fővárosi kép. Vasárnapi Ujság. XIII. 51. (december 23.) 622. Pest
- FRAZER, James G.
 1965 Az aranyág. Budapest
- FROLEC, Václav
 1989 Vánoce v česke kultuře. Praha
- FUCHS, Adolf – KINIGER, Josef
 1991 Sextener Weihnachtskrippen. Bozen
- FÜLÖP Katalin
 1992 Kalendáris szokások Páskaházán. Kultúra és tradíció. Tanulmányok Ujváry Zoltán tiszteletére. Szerk.: VIGA Gyula. I. 305-309. Miskolc
- FÜZES Endre
 1984 A gabona tárolása a magyar parasztgazdaságokban. Budapest
- GAÁL Károly
 1977 Zur Volkskultur der Magyaren in der Wart. Die Obere Wart. Szerk.: TRIBER, Ladislaus. 325-350. Oberwart
 1984 Kire marad a kisködmön? Adatok a burgenlandi uradalmi béresek elbeszélő kultúrájához. Szombathely
 1994 Gondolatok a három burgenlandi nyelvcsoporthagyományos kultúrájáról. Néprajzi Látóhatár III. 3-4. 18-45.
- GAIGG, Gerhard
 2001 Der Christbaum in Oberösterreich. OÖ. Kulturbericht 2001/12. 2-3. Linz
 2003 Deutsche Weihnachten. Zur Umwandlung des Christfestes im Nationalsozialismus. OÖ. Kulturbericht 2003/12. 179-199. Linz
- GAJEK, Esther
 1990 Weihnachten im Dritten Reich. Der Beitrag von Volkskundlern an den Veränderungen des Weihnachtsfestes. Ethnologia Europaea XX. 121-140.
 2001 Weihnachten. Geschenk! Zur Kulturgeschichte des Schenkens. Szerk.: KESS, Bettina. 161-164. Schleswig
- GALLER, Werner
 1977 Weihnachten in Niederösterreich. Sankt Pölten — Wien
- GALSAI Pongrácz
 é.n. Hulló karácsonyfák. Karácsonyi történet. Magyar írók novellái. Összeáll.: HÁY János. 384-391. Budapest
- GAVAZZI, Milovan
 1988 Godina dana hrvatskih narodnih običaja. Zagreb.
- GÁL László
 2005 „Csak a szépre emlékezem...” Budapesti élet-képek az 1950-60-as évekből.

- Budapest
- GÁNCSS Péter – SZABÓ István
 1980 Megszületett a szeretet. Mindentudás Egyeteme, III. szemeszter.
www.origo.hu/mindentudasegyeteme/gancs/index.html
- GÁSPÁR Simon Antal
 1986 Az én szülőföldem a bukovinai Istensegítség. Budapest
- GEIGER, Paul
 1939/1940 Weihnachtsfest und Weihnachtsbaum. Schweizerisches Archiv für Volkskunde XXXVI. 229-254.
- GEIGER, Paul – WEISS, Richard
 1950/1989 Atlas der schweizerischen Volkskunde. Basel
 1959 Atlas der schweizerischen Volkskunde, Kommentar. Zweiter Teil. Basel
- GELENCSEI József
 1990 A századelő karácsonyfája. „Örökzöld fenyőfácska, csillogó dísszel.” Fehérvár 1990. 11-12. 14-15.
 1993 Katona-karácsonyok. Fehérvári Hét V. 50. (december 23.) 10.
 1995 Karácsonyi emlékek. Fejér Megyei Hírlap LI. 295.(december 16.) 10.
 1996 Adventi koszorúk. Fehérvári Polgár II. 12. 9.
- GELENCSEI József — LUKÁCS László
 1991 Szép napunk támadt. A népszokások Fejér megyében. Székesfehérvár
- GOCKERELL, Nina
 1994 Krippen im Bayerischen Nationalmuseum. München
 2000 Der Christbaum und sein Schmuck. Weihnachtszeit. Feste zwischen Advent und Neujahr in Süddeutschland und Österreich 1840-1940. Sammlung Ursula Kloiber. Szerk.: GOCKERELL, Nina. 153-195. München–London–New York
- GOCKERELL, Nina szerk.
 2000 Weihnachtszeit. Feste zwischen Advent und Neujahr in Süddeutschland und Österreich 1840-1940. Sammlung Ursula Kloiber. München–London–New York
- GOLDMANN, K.
 1970 Weihnachten in Franken. Brauchtum von Martini bis Dreikönig. Nürnberg
- GRANASZTÓI Pál
 1965 Ifjúkor a Belvárosban. Budapest
- GRASS, Nikolaus szerk.
 1966 Weihnachtskrippen aus Österreich. Innsbruck
- GRENCZWEIN Ferenc
 1999 A régi karácsonyok emléke Száron. Honismeret XXVIII. 6. 63-65.
- GUGITZ, Gustav
 1950a St. Barbara mit dem Lebenszweig. Das Jahr und seine Feste im Volksbrauch Österreichs. II. 217-222. Wien
 1950b Der Christblock, ein Vorläufer des Christbaumes. Das Jahr und seine Feste im Volksbrauch Österreichs. II. 248-254. Wien
 1955 Fest- und Brauchtumskalender für Österreich, Süddeutschland und die Schweiz. Wien
- GULYÁS Éva
 1991 Kalendáris szokások. Tiszaörs. Tanulmányok a falu múltjából. Szerk.: SZABÓ István. 365-390. Debrecen
 1994 Téli népszokások Kiskunmajsán. In memoriam Sztrinkó István. Szerk.: UJVÁRY Zoltán. 347-369. Debrecen

GULYÁS Éva – SZABÓ László

1989 Jeles napok. Palócok. IV. Szerk.: BAKÓ Ferenc. 309-459. Eger

GUNDA Béla

1989 Műveltségi áramlatok a Mezőföldön. Fejér Megyei Szemle 1989/1. 43-73. Székesfehérvár

GYÁNI Gábor

1983 Család, háztartás és a városi cselédség. Budapest

GYÁNI Gábor – KÖVÉR György

2001 Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest

GYIVICSÁN Anna szerk.

1996 A Magyarországi Szlovákok Népi Kultúrájának Atlasza. Békéscsaba

GYIVICSÁN Anna – KRUPA András

1997 A magyarországi szlovákok. Budapest

GYÖRFFY Miklós

2003 Német-magyar kulturális szótár. Budapest

GYOMLAY László

2001 Karácsony a fronton. Emlék 1914-ből. Boldog karácsonyt! Régi és újabb ékességek, ünnepi szokások. Szerk.: GYÖNGY Balázs. 85-86. Budapest

GYÖRGYI Erzsébet

1980 Karácsonyfa. Magyar Néprajzi Lexikon III. Főszerk.: ORTUTAY Gyula. 61-62. Budapest

HABSBURG Ottó

2006 Pályám emlékezete. RÓZSA T. Endre műsora. Elhangzott a Magyar Rádió Kossuth adóján, 2006. március 13-án.

HAGER, Georg

1902 Die Weihnachtskrippe. München

HAJDÚ Sára – OTTA Dominika

2004 Interjú a 80 éves Ottó atyával. Fehérvári Fehér Fekete. A Ciszterci Rend Szent István Gimnáziumának lapja. 2004/3. 11-13. Székesfehérvár

HAID, J.H.

1786 Ulm mit seinen Gebiete. Ulm

HAJÓS Elemér

1941 Karácsonyi és újévi népszokások a Rábaközben. Soproni Szemle V. 25-31.

HALÁSZ Albert

1994 Az alsólendvai sajtó és a néprajz 1889-1919. Budapest

1999 Jeles napok, népi ünnepek a Muravidéken. Lendva

HAMANN, Brigitte

1988 Erzsébet királyné. Budapest

2000 Kedves jó Barátném! Ferenc József levelei Schratt Katalinhoz. Budapest

HANDSCHUH, Gerhard

1990 Der Christbaum im fränkisch-thüringischen Raum. Aufkommen und Verbreitung eines weltweiten Brauchsymbols deutscher Weihnacht. Schöner Heimat LXXIX. 219-228. München

HARMATH Lajosné

1996 Karácsonyi népszokások Gútán. Honismeret XXIV. 6. 50-52.

HARMJANZ, Heinrich – RÖHR, Erich

1937/1939 Atlas der deutschen Volkskunde. I-VI. Lieferung. Leipzig

HARTINGER, Walter

1991 Religion und Brauch. Darmstadt

- HARTMANN, Anna
 1998 Erinnerungen einer alten Wienerin. Szerk.: FLEMMICH, Erika. (Damit es nicht verloren geht 41). Wien – Köln – Weimar
- HÁY János összeáll.
 é.n. Karácsonyi történet. Magyar írók novellái. Budapest
- H. BALÁZS Éva
 2001 Magyar leveleskönyv. I-II. Budapest
- HEICZINGER János
 1974 Bakonycsernye múltja a telepítéstől 1848-ig. Bakonycsernye
- HEGEDŰSNÉ JÓKAY Jolán
 1927 Jókai és Laborfalvi Róza. Budapest
- HEGEL, Andrea von
 1995 „Jede Liebesgabe hilft mit zum Siege” – Weihnachtsliebesgaben und Wohltätigkeitsveranstaltungen für die Soldaten im Ersten Weltkrieg. Deutsches Historisches Museum Magazin. Heft 14. V. Winter. 15-19. Berlin
- HENSLE, Robert
 1971 Weihnachts- und Osterbrauchtum der Heimatvertriebenen einst und heute. Ländliche Kulturformen im deutschen Südwesten. Festschrift für Heiner Heimberger. Szerk.: ASSION, Peter 249-260. Stuttgart
- HERGENRÖTHER, Joseph — KAULEN, Franz
 1886 Kirchenlexikon oder Encyklopädie der katholischen Theologie und ihrer Hilfswissenschaften. IV. Freiburg im Breisgau
- HÉJJ Valéria
 2000 Emlékek kincsesháza. Gyermekkortól a felnőtté válásig. Székesfehérvár
- HÉTKÖZNAPI
 1867 Vasárnapi levél. Győri Közlöny. XII. 102. (december 20.) 409.
- HIEMÄE, Mall
 1998 Estnische Volkskalender. FF Communications No. 268. Helsinki
- HOFFMANN-KRAYER, Eduard
 1913 Feste und Bräuche des Schweizervolkes. Kleines Handbuch des schweizerischen Volksbrauchs der Gegenwart. Zürich
- HOFFMANN-KRAYER, Eduard — BÄCHTOLD-STÄUBLI, Hans
 1927/1928 Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. Nachträge. Berlin—Leipzig
- HORNYÁK Mária
 1994 Brunszzik Teréz, az első óvodák és a karácsonyfa-kultusz. Ethnographia CV. 567-571.
- HORVÁTH István
 1980 Magyarózdi toronyalja. Írói falurajz egy erdélyi magyar faluról. Budapest
- HORVÁTH Iván
 1978 A naptári ünnepekhez fűződő szokások és hiedelmek a nyugat-magyarországi horvátoknál. Folklór Archívum 10. Budapest
- HORVÁTH Mária
 1978 Német elemek a 17. század magyar nyelvében. Budapest
- HUTH, Otto
 1938 Der Lichterbaum. Germanischer Mythos und deutscher Volksbrauch. Berlin
- HORVÁTHOVÁ, Emília
 1972 Das volkstümliche Brauchtum. Die slowakische Volkskultur. Die materielle und geistige Kultur. Szerk.: HORVÁTHOVÁ, Emília, URBANCOVÁ, Viera. 185-227. Bratislava

- 1975 Zvykoslovie a povery. Slovensko. L'ud. II. čast. Szerk.: FILOVÁ, Božena, MJARTAN, Ján. 985-1030. Bratislava
- 1986 Rok vo zvykoch nášho l'udu. Bratislava
- HUGGER, Paul
- 1994 Volkskunde in der Schweiz seit dem Zweiten Weltkrieg. Zwischen Provinzialismus und Weltoffenheit. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde XCVII. 97-112.
- HUTTER, Ernestine—LAUB, Peter
- 2001 Salzburger Weihnachtskrippen. Salzburg
- ILLYÉS Gyula
- é.n. Angyal is voltam. Karácsonyi történet. Magyar írók novellái. Összeáll.: HÁY János. 76-79. Új Palatinus Könyvesház Kft. Budapest
- ISTVÁN Lajos
- 1994 Jeles napok Korondon. Népismereti Dolgozatok 1994. 228-250. Bukarest
- IZMINDI Ferencné
- 1998 Elzengem híred, Csákberény. Csákberény
- JAJCZAY János – SCHWARTZ Elemér
- 1942 Karácsony a művészetben. Budapest
- JANKOVICH Ferenc
- 1959 Téli szivárvány. Budapest
- 1967 A magam emberségéből. Önéletrajz. Budapest
- 1970 Csepp a tengerben. Budapest
- JOBES, Gertrude
- 1962 Dictionary of Mythology Folklore and Symbols. I. New York
- JOHN, Alois
- 1905 Sitte, Brauch und Volksglaube im deutschen Westböhmen. Prag
- JONES, Anthea
- 1997 The Cotswolds. Chichester
- JOÓB Emőke
- 1971 Hétköznapi és ünnepek András nap és hamvazószerda között. Mezőcsát népi kultúrájából. Szerk.: BARABÁS Jenő, VOIGT Vilmos. 162-185. Mezőcsát
- JÓKAI Mór
- 1990 A koldusgyermek. Karácsonyi történet. Elbeszélések (1853-1854). Budapest
- JÓSIKA Miklós
- 2001 Mamselle Európa. Jósika Miklós és Fehérvári Miklós levelezése. Elhangzott a Magyar Rádió Kossuth adóján 2001. február 19-én.
- JUGA Velimir
- 1913 A magyar szent korona országaiban élő szerbek. Budapest
- JUNG Károly
- 2000a Régiek kalendáriuma. Heti jegyzetek az esztendő népi hagyományvilágáról. Újvidék
- 2000b Karácsonyfa, tüskekarácsonyfa, léckarácsonyfa. Régiek kalendáriuma. 141-148. Újvidék
- KAISERSBERG, Geiler von
- 1516 Die Emeis. Straßburg
- KALÁSZ Márton
- 1986 Téli bárány. Budapest
- KAPROS Márta
- 1975 Naptári ünnepek a visontai néphagyományban. Visonta. Fejezetek a falu történetéből. Szerk.: BAKÓ Ferenc. 69-84. Eger

KARASEK-LANGER, Alfred

1963 Ostdeutsche Weihnachtskrippen erzählen. Friede auf Erden.
Összeáll.: WITTEK, Erhard. 47-65. Troisdorf

1968 Barockes Wurzelwerk der Weihnachtspyramiden. Veröffentlichungen des
Instituts für Volkskunde der Universität Wien II. 164-195. Wien

KARÁCSONY MOLNÁR Erika

2002 A karácsonyi ünnepkör szokásai Gyimesben. A Wosinsky Mór Múzeum
Évkönyve XXV. 95-116. Szekszárd

KARJALAINEN, Sinpa–KORHONEN, Teppo–LEHTONEN, Juhani U. T.

1989 Uusi ajantieto. Helsinki

KATONA Imre

1974 Jeles napok és ünnepi szokások maradványai Észak-Bánátban. A
Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei VI. 19-20. 23-51. Újvidék

KATONA Lajos

1895 Karácsonyi szokások. A Pallas Nagy Lexikona. X. 147. Budapest

1912 A karácsony-ünnep történetéhez. Irodalmi tanulmányai. II. 336-355. Budapest

KÁLMÁNY Lajos

1878 Koszorúk az Alföld vad virágaiból. II. Arad

KELEMEN Béla

1914 Német és magyar nagy kézi szótár tekintettel a két nyelv szólásaira. I-II.
Budapest

KENSUKE, Shimizu

2005 Christmas Seasons of Turku in 2002-2004. Events, Visual Effects, Views and
Comparisons among Europe, Japan and Turku. Master's thesis. Turku

KIRÁLY Lajos

1995 Kalendáriumi jeles napok népszokásai és hiedelmei Somogyban. Kaposvár

KISARI Sándorné

2000 Örökségünk. Adatok a csóri református egyház történetéhez és a gyülekezet
vallási néprajza. Székesfehérvár

KISBÁN Eszter

1960 Nyersanyag és technika. Pépes ételeink típusai. Néprajzi Értesítő XLII. 5-27.

1968 A lepénykenyér a magyar népi táplálkozásban. Népi Kultúra – Népi
Társadalom I. 51-91. Budapest

KISIDA Erzsébet

1988 A régi felvidéki karácsonyi ünnepkör. Vigília LIII. 926-929.

KISS Józsefné

1981 Paraszti önéletrajz. Sárbogárd. Kézirat. A Szent István Király Múzeum
Néprajzi Adattára, Székesfehérvár. Lelt. sz.: 81.10.

KISS Katalin

1995 Népszokások Endrődön. Gyomaendrőd

KISS Lajos

1957 Karácsony szavunk őstörténetéhez. Magyar Nyelvőr LXXXI. 247-251.

1980 Földrajzi nevek etimológiai szótára. Budapest

KISS Mária

1988 Délszláv szokások a Duna mentén. Budapest

1993 Ünnepi szokások a százhalombattai szerbeknél. 4000 év a 100 halom
városában. Fejezetek Százhalombatta történetéből. Szerk.: POROSZLAI
Ildikó. 62-69. Százhalombatta

KOMJÁTHI-SCHWARTZ Elemér

1948 A Jézuska jászolbahelyezése karácsony szent éjjelén. Budapest

KONKOLY Dezső

1886 Karácsoni népszokások. Pesti Hírlap 1866. december 26. 1-2.

KLEIN, Ingrid

2000 Weihnachten im Krieg. Weihnachtszeit. Feste zwischen Advent und Neujahr in Süddeutschland und Österreich 1840-1940. Sammlung Ursula Kloiber. Szerk.: GOCKERELL, Nina. 203-215. München–London–New York

KOSCHNIK, Leonore

1995 Weihnachtsteller aus der Zeit des Ersten Weltkrieges. Deutsches Historisches Museum Magazin. Heft 14. V. Winter. 20-22. Berlin

KOTICS József

1986 Kalendáris szokások a Medvesalján. Debrecen

KOVAČEVIČOVÁ, Soňa szerk.

1990 Etnografický atlas Slovenska. Bratislava

KOVÁCS Endre

1997 A karácsonyi ünnepkör népszokásai Doroszlón. Cumania XIV. 145-179. Kecskemét

KOVÁCS Eszter

1997 A karácsonyi ünnepkör szokásai Görömbölyön. Varia ethnographia et folkloristica. Ujváry Zoltán 65. születésnapjára. Szerk.: SZABÓ László, KEMÉNYFI Róbert. 369-385. Debrecen

KOVÁCS Imre

1984 Népszokások egy Fejér megyei faluban. A karácsonyi ünnepkör Seregélyesen. Kézirat. A Szent István Király Múzeum Néprajzi Adattára, Székesfehérvár. Lelt.sz.: 84.16.

KOVÁCS János

1901 Szeged és népe – Szeged ethnographiája. Szeged

KOVÁCS Károly

1994 Helytörténeti dolgozatok – Poroszló község néprajzi hagyományairól. Poroszló

KOVÁTS Dénes

1985 Régi karácsonyok Nagyrosványon. Bodrogházi és hegyközi néphagyományok. Válogatás zemlén honismereti szakkörök gyűjtéséből. Összeáll.: KOVÁTS Dániel. 95-102. Sátoraljaújhely

KOVÁTS István

1981 Egy szegény pórfiú önéletrajza. A szöveget gondozta és a jegyzeteket írta: BÁLINT Sándor. Budapest

KOZMA Miklós

1931 Egy csapattiszt naplója. Budapest

1933 Mackensens ungarische Husaren. Tagebuch eines Frontoffiziers 1914-1918. Berlin–Wien

KOZÁR Mária

1988 Felsőszőlők. Szombathely – Ljubljana

1996 Etnološki slovar slovencev na Madžarskem. A magyarországi szlovének néprajzi szótára. Monošter – Szombathely

KÓSA László

1998 „Ki népei vagytok?” Magyar néprajz. Budapest

KÓSIK Ferenc

1992 Sajógömör. Fejezetek a község néprajzához. Debrecen

KÖNIG, Werner

1994 Atlas zur deutschen Sprache. München

KÖNYVES TÓTH Kálmán

1871 A három ezüst huszas. Karácsonyi történet. Vasárnapi Ujság. XVIII. 52. (december 24.) 653-655.

KRASINSKA, Ewa — KANTOR, Ryszard

1988 Derenk és Istvánmajor. A lengyel telepesek utódainak története és kultúrája. Miskolc

KRETZENBACHER, Leopold

1953 Weihnachtskrippen in Steiermark. Kleine Kulturgeschichte eines Volkskunstwerkes. Wien

KRISS, Rudolf

1980 Sitte und Brauch im Berchtesgadener Land. Berchtesgaden

KRÍZA Ildikó

1981 Az amerikai magyarság ünnepi szokásai. Forrás XIII. 7. 41-48. Kecskemét

1987 Ünnepek és hétköznapiak az amerikai magyarságnál. Népi Kultúra – Népi Társadalom XIV. 337-351. Budapest

1989 A változó karácsony. A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve XXIV-XXVI. 181-186. Nyíregyháza

2000 A karácsonyfa-állítás történeti változásai. Számadó. Tanulmányok Paládi-Kovács Attila tiszteletére. Szerk.: HÁLA József, SZARVAS Zsuzsa, SZILÁGYI Miklós. 409-423. Budapest

KROGMANN, Willy

1962/1963 Die Wurzeln des Weihnachtsbaumes. Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde XIII-XIV. 60-80. Bonn

KRONFELD, E.M.

1906 Der Weihnachtsbaum. Botanik und Geschichte des Weihnachtsgrüns. Seine Beziehungen zu Volksglauben, Mythos, Kulturgeschichte, Sage, Sitte und Dichtung. Oldenburg-Leipzig

KRUPA András

1971 Jeles napok a Békéscsabán és környékén élő szlovákoknál. Békéscsaba

1981 Újkígyósi mondák és igaztörténetek. Békéscsaba

1990 Folklor tanulmányok. Debrecen

1993 Jeles napok. Békéscsaba néprajza. Szerk.: GRIN Igor, KRUPA András. 788-826. Békéscsaba

1996a Jeles napok az orosz-lányi szlovákoknál. Kalendárne zvyky oroslánskych. Slovák. Oroszlány

1996b Népszokások. Tótkomlós néprajza. Szerk.: SZINCSEK György. 173-246. Tótkomlós

1997 A péteri, valamint a dunaegyházi és kiskőrösi szlovákok őszi, karácsonyi ünnepi kalendáris szokásai. Tükörképek a Sugovicán. Népismereti előadások. Szerk.: BÁRTH János. 31-40. Kecskemét

KRUPA, Ondrej

1997 Kalendárne obyčaje. II. Vianoce–nový rok–tri kráľe. Békésska Čaba

KRÚDY Gyula

1994 Az ügynök karácsonya. Karácsonyi legenda. Válogatás magyar szerzők karácsonyi írásaiból. 136-140. Budapest

KUNCZ Aladár

- 1960 Fekete kolostor. Feljegyzések a francia internáltságból. Budapest
 é.n. Karácsonyest Noirmoutier-ben. Karácsonyi történet. Magyar írók novellái.
 Összeáll.: HÁY János. 275-290. Új Palatinus Könyvesház Kft. Budapest
- KÜGLER, Hermann
 1930 Zur Geschichte der Weihnachtsfeier in Berlin. Niederdeutsche Zeitschrift für
 Volkskunde VIII. 129-177. Bremen
- KÜHN, Gustav
 é.n. Neuruppiner Bilderbogen. Neuruppin
- LACKOVITS Emőke
 1989 „Kiskarácsony, nagykarácsony...” A karácsonyi ünnepkör a Bakony és a
 Balaton-felvidék falvaiban. Horizont XVII. 349-359. Veszprém
 1997 Népélet, néphagyományok, népi műveltség. Csopak története. Szerk.:
 LICHTNECKERT András. 461-595. Veszprém
 1999 Életmód, hagyományos népi kultúra Füreden. Balatonfüred és Balatonarács
 története. Szerk.: LICHTNECKERT András. 301-412. Veszprém
 2000a Az egyházi esztendő jeles napjai, ünnepi szokásai a bakonyi és Balaton-
 felvidéki falvakban. Veszprém
 2000b A hagyományos társadalom összetétele, jellemzői. Berhida, Kiskovácsi,
 Peremarton története és néprajza. Szerk.: LICHTNECKERT András. 219-290.
 Veszprém
 2006 Köznapi és ünnepek a házban. A dunántúli németek lakáskultúrája,
 életmódja, szokásai – különös tekintettel a Bakony, Balaton-felvidék német
 közösségeire. Háztörténetek. A dunántúli németek kulturális jellemzői. Szerk.:
 MÁRKUSNÉ VÖRÖS Hajnalka, MÉSZÁROS Veronika. 103-142. Veszprém
- LANZ, Josef
 1981 Krippenkunst in Schlesien. Marburg
- LAPU Istvánné
 1986 Viseletek és szokások Zsámbokon. Aszód
- LAUFFER, Otto
 1934a Der Weihnachtsbaum in Glauben und Brauch. Berlin–Leipzig
 1934b Neue Beiträge zur Geschichte des Weihnachtsbaumes. Zeitschrift für
 Volkskunde XLIV. 233-243.
 1935 Noch einmal der Weihnachtsbaum. Zeitschrift für Volkskunde XLV. 60-64.
- LÁBADI Károly
 1996 Drávaszög ábécé. Néprajzi és folklór tájlexikon. Eszék – Budapest
- LEACH, Maria
 1949 Standard Dictionary of Folklore Mythology and Legend. New York
- LEBRUN, Françoise
 1983 Le livre de Noël. Paris
- LELE József, ifj.
 1992 Szokások és vallásos népélet. Mórahalom. A település földje és népe. Szerk.:
 JUHÁSZ Antal. 477-515. Mórahalom
- LENGYEL Anna — RADOS Péter vál. és szerk.
 2000 „Karácsony van, száll az angyal.” A magyar költészet legszebb karácsonyi
 versei. Budapest
- LENGYEL Ágnes
 2000 A szokások tárgyainak népművészete. Nógrád megye népművészete. Szerk.:
 KAPROS Márta. 254-272. Balassagyarmat
- LEOPRECHTING, Karl

- 1855 Aus dem Lechrain. Zur deutschen Sitten- und Sagenkunde. München
- LÉVAY Lajos
- 1890 A sárkeresztúri református egyház múltja és jelene. Budapest
- LISZKA József
- 1997 „Karácsonfa, karácsonfa!” Új Nő 1997/12. 14-15. Pozsony
- 2000 Az adventi koszorú. Egy felmérés előzetes eredménye. Fórum Társadalomtudományi Közlemények II. 1. 147-156.
- LOHBERGER, Hans
- 1961 Der Weihnachtsbaum in Graz. Blätter für Heimatkunde XXXV. 123-125. Graz
- LOVIK Károly
- é.n. Karácsonyi novella. Karácsonyi történet. Magyar írók novellái. Összeáll.: HÁY János. 221-232. Új Palatinus Könyvesház Kft. Budapest
- LUKÁCS László
- 1980 A decemberi „kis bút.” Fejér Megyei Hírlap XXXV. 216. 7.
- 1982 Adventskranz. Neue Zeitung XXVI. 48. 7.
- 1983 Adventi koszorú. Múzeumi Kurír 43. V. 3. 56-57.
- 1990a Kulturális határok a Dunántúlon. Komárom-Esztergom Megyei Néprajzi Füzetek 4. Szerk.: KÖRMENDI Géza. 53-58. Tata
- 1990b Kulturgrenzen in Westungarn. Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum. Sessiones sectionum. Dissertationes ethnologica et folklorica. Szerk.: BARTHA Elek, KERESZTES László, MATICSÁK Sándor, UJVÁRY Zoltán. 294-299. Debrecen
- 2003 A karácsonyfa elterjedése Európában és Magyarországon. Zempléni Múzsza III. 4. (november) 34-39. Sáropatak
- 2005 Zur Geschichte der Verbreitung des Adventskranzes. Acta Ethnologica Danubiana VII. 67-75. Komárom–Dunaszerdahely
- 2006 Szép karácsony szép zöld fája. A karácsonyfa elterjedése. Agria XLII. 365-378. Eger
- LUNDSTRÖM-BJÖRK, Kristina
- 1991 Julgranen genom tiderna. Kring tiden. Etnologiska och folkloristiska uppsatser. Szerk.: ÅSTRÖM, Anna-Maria, NORDLUND, Ivar. 146-161. Helsingfors
- LUTZ, Dieter
- 1966 Volksbrauch und Sprache. Die Benennung von Phänomenen der Winter- und Frühlingsbräuche Südwestdeutschlands. Stuttgart
- MADAR Ilona
- 1983 Sárretudvari néprajza. Debrecen
- 1994 A burgenlandi magyarság vallásos és erkölcsi szokásai. Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője 21/1. 1992. 61-175. Szombathely
- 1998 A sóvidéki vallásosságról. Marosvásárhely
- MAKKAI Endre – NAGY Ödön
- 1993 Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez. Magyar Népköltési Gyűjtemény XX. Budapest
- MANNHARDT, Wilhelm
- 1904 Wald- und Feldkulte. I-II. Berlin
- MAKSAY Ferenc
- 1959 Urbáriumok. XVI-XVII. század. Budapest
- MANN VAN VELSEN, Uwe – KOHLMANN, Willi
- 1991 Der Adventskranz und seine Geschichte. Hamburg
- MANTEL, Kurt
- 1975 Geschichte des Weinachtsbaumes und ähnlicher weihnachtlicher Formen. Eine

kultur- und waldgeschichtliche Untersuchung. Hannover

MARCZELL Béla

1997 Naptár és néphagyomány. Csallóközi népszokások. Dunaszerdahely

MARKOS Gyöngyi

2003 A karácsonyi ünnepkör szokásai Makón. Néprajzi Tanulmányok. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 4. 185-208. Szeged

MATOVICS Mária

1976 Karácsony az alsószentmártoni sokácoknál. Kézirat. A Szent István Király Múzeum Néprajzi Adattára, Székesfehérvár. Lelt.sz.: 76.17

MÁY Péter – SZÖKŐCS Béla

2002 Mohácsi album. Mohács

MERÁN Fülöp

2000 A vadászat megmaradt. Budapest

MIKSZÁTH Kálmán

1964 A karácsony. Összes művei 52. kötet. Cikkek és karcolatok. II. 1874-1875. 18-20. Budapest

1994 Karácsonyi legendák. Karácsonyi legenda. Válogatás magyar szerzők karácsonyi írásaiból. Szerk.: URBÁN László. 120-125. Budapest

MKLex.

Meyers Konversations-Lexikon. Eine Encyklopädie des allgemeinen Wissens. XVI. Leipzig–Wien, 1890.

MOLNÁR Ferenc

2000 Egy haditudósító emlékei. 1914. november-1915. november. (1916). Budapest

MÓRA Ferenc

1979 Szép karácsony szép zöld fája... Daru utcától a Móra Ferenc utcáig. 23-24. Budapest

1980 Napok, holdak, elmúlt csillagok. A fele sem tudomány. Budapest

MÓRA István

1913 Jeles napok. Néprajzi Értesítő XIV. 76-88.

MÓRICZ Zsigmond

é. n. Karácsonyi ajándék. Karácsonyi történet. Magyar írók novellái. Összeáll.: HÁY János. 262-266. Budapest

MRÁZOVÁ-FALŤANOVÁ

1999 Výročné zvyky v Jarovciach a Čunove. Chorvátska narodnost' na Slovensku. Historia, onomastika, národopis. Szerk.: BOTÍK, Ján. 108-122. Bratislava

NÁDASINÉ BALATONI Anna

2000 Adatok Lábatlan néprajzához. Lábatlan

NAGY Balázs

1994 Karácsonyfa régen és ma. Háromszék 1994. december 23. 5. Sepsiszentgyörgy

NAGY Gáspár

2001 Boldog karácsonyom 1955-ben. Heti Válasz III. 51. (december 19.) 1-2.

NAGY Lajos

é.n. Az én karácsonyfám. Karácsonyi történet. Magyar írók novellái. Összeáll.: HÁY János. 347-348. Új Palatinus Könyvesház Kft. Budapest

NAGY Olga

1988 Asszonyok könyve. Népi elbeszélések. Budapest

NAGY Ödön

2000 Jeles napok. Változó népi kultúra. Társadalomnéprajzi vizsgálat Havadon. Szerk.: NAGY Olga. 321-342. Bukarest – Kolozsvár

NIEDERMÜLLER Péter

- 1980 Kalendáris szokások a Zempléni-hegyvidék falvaiban. Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről. Szerk.: SZABADFALVI József. 207-235. Miskolc
- 1984 Kalendáris szokások. Répáshuta. Egy szlovák falu a Bükkben. Szerk.: SZABADFALVI József, VIGA Gyula. 313-329. Miskolc

NOVOTNY Tihamér

- 1987 Első világháborús katonaemlékek antropológiai és művészetszociológiai vizsgálata. Budapest

NÖSSING, Josef – NOFLATSCHER, Heinz

- 1986 Geschichte Tirols. Zur Ausstellung auf Schoß Tirol. Bozen

ODESCALCHI Eugénie

- 1987 Egy hercegnő emlékezik. Budapest

OLOSZ Katalin

- 2003 Víz mentére elindultam. Tudománytörténeti, népismereti írások. Marosvásárhely

O. NAGY Gábor

- 1982 Magyar szólások és közmondások. Budapest

ONIONS, C.T. szerk.

- 1950 The Shorter Oxford English Dictionary on Historical Principles. I. Oxford

ORMOS Mária

- 2000 Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. I-II. Budapest

OROSZ István

- 2004 Dokumentumtörténet. Budapest

ORTUTAY Gyula

- 1964 Der Tannenbaum. Neue Zeitung VIII. 52. (december 25.) 5. Budapest

OVIDIUS, Publius Naso

- 1978 Fasti. Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teuberiana. Leipzig
- 1986 Római naptár. Fasti. Fordította: GAÁL László. Budapest

PALÁDI-KOVÁCS Attila

- 1973a Néhány megjegyzés a magyar parasztság teherhordó eszközeiről. Ethnographia LXXXVI. 511-526.
- 1973b Ukrainische Streusiedlungen in Nordostungarn im 18-19. Jahrhundert. Acta Ethnographica XXII. 371-415. Budapest
- 1979 A magyar parasztság rétgazdálkodása. Budapest
- 1981 Hagyományos vízfordó módok és eszközök a Kárpát-medencében. Ethnographia CV. 1-35.
- 1982 a A Barkóság és népe. Miskolc
- 1982 b Cseregyermek. Népi kapcsolatok és nyelvtanulás a régi Gömörben. Kortárs XXVI. 2. 312-316.
- 1996 A régi Torna vármegye és néprajzi jellege. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXIII-XXXIV. 193-209. Miskolc
- 2003 Ukrán szórványok Északkelet-Magyarországon a 18-19. században. Tájak, népek, népcsoportok. Válogatott tanulmányok. 281-319. Budapest

PAPP Árpád – RAFFAI Judit – TERBÓCS Attila

- 2003 A Vajdasági Magyarok Néprajzi Atlasza. Szabadka

PAPP Zoltán Sándor

- 1975 A beregdaróci emberek élete a századfordulón. Budapest

PAULOVITS Teréz

- 2001 Népszokások és hagyományőrzés Budaörsön. Budaörs
- PENAVIN Olga
- 1975 Szlavóniai (kórógyi) szótár. II. K-P. Újvidék
- 1988 Népi kalendárium. Az esztendő néprajza a jugoszláviai magyarság körében. Újvidék
- PERCZEL Miklós
- 1977 Naplóm az emigrációból. I-II. Budapest
- PETERCSÁK Tivadar
- 1985 Népszokások Filkeházán. Debrecen
- PETREI, Bertl
- 1972 Lebendiges Brauchtum im Burgenland. Eisenstadt.
- 1976 Sitte, Brauch, soziale Gewonheiten. Tadten. Eine dorfmonographische Forschung der Ethnographica Pannonica Austriaca 1972/73. Szerk.: GAÁL Károly, BOCKHORN Olaf. 229-267. Eisenstadt
- PÉNOVÁTZ Antal
- 1974 A karácsonyi ünnepkör szokásai, hiedelmei Pacséron. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei VI. 19-20. 77-82. Újvidék
- PIENN, Hans
- 1976 Bergmännische Weihnachts-Pyramiden aus dem Erzgebirge. Wien
- PINZL, Richard — TÖGEL, Gustl
- 1968 Der Christbaum. München
- PODMANICZKY Frigyes
- 1884 Karácsony estéje. Budapesti Hírlap IV. 354. december 25. 6.
- 1887 Naplótöredékek. Budapest
- PODMANICZKY Zsuzsánna
- 1943 Kapuvár néprajza. Pécs
- POZSONY Ferenc
- 1997 Az erdélyi szászok jeles napi szokásai. Csíkszereda
- 1998 Szól a kakas már. Szász hatás az erdélyi magyar jeles napi szokásokban. Csíkszereda
- PÓCS Éva
- 1965 A karácsonyi vacsora és a karácsonyi asztal hiedelemköre. Néprajzi Közlemények X. 3-4. Budapest
- PRODINGER, Friderike
- 1963 Beiträge zur Christbaumforschung in Salzburg. Salzburger Museum Carolino Augusteum Jahresbericht VIII. 121-134. Salzburg
- PULSZKY Terézia
- 1986 Egy magyar hölgy emlékiratai. Budapest
- PUSZTAI Ferenc
- 2003 Magyar értelmező kéziszótár. Budapest
- RADÓ Polikárp
- 1957 Az egyházi év. Budapest
- RAPAICS Raymund
- 1932 A magyarság virágai. Budapest
- RASSY Tibor
- 1991 A karácsonyfa krónikája. Hítel IV. 26. (december 21.) 46-47. Budapest
- REHLINGEN Antal
- 2005 A nagyszombati óvoda első hónapjai (1832). Órláng X. 3-4. 4. Martonvásár
- REINSBERG-DÜRINGSFELD, Otto
- 1898 Das festliche Jahr in Sitten, Gebräuchen, Aberglauben und Festen der

- germanischen Völker. Leipzig
- RELKOVIC Davorka
1928 Adalékok a Somlóvidék folklorejához. Ethnographia XXXIX. 94-107.
- REWENTLOW, Franziska
1975 Briefe 1890-1917. Szerk.: E. REWENTLOW. München – Wien.
- RÉMIÁS Tibor
1992 Derenk vallásos népélete. Egy lengyel telepes falu vallási népszokásai, ünnepei és templomának védőszentjei. Kultúra és tradíció. Tanulmányok Ujváry Zoltán tiszteletére. Szerk.: VIGA Gyula. I. 355-367. Miskolc
- RÉSŐ ENSEL Sándor
1862 Sáros megyei tót cselédség karácsonfája. Nefelejts III. 45. 527.
2000 Magyarországi népszokások. Budapest
- Révai N Lex.
Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek enciklopédiája. XI. Budapest, 1914.
- RUF, Gerhard
1982 Die Freskenfolge der Basilica San Francesco in Assisi. Niederösterreichische Landesausstellung. 800 Jahre Franz von Assisi. Franziskanische Kunst und Kultur des Mittelalters. 412-430. Krems—Stein
- RUPRECHT, Joseph
1961 Das nordböhmische Krippenreich. Karlstadt am Main
- SAROSÁ CZ György
1968 Baranyai délszláv népszokások I. Karácsonyi és lakodalmi szokások a sokacoknál és bosnyákoknál. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve XII. 1967. 103-120. Pécs
1974 Baranyai délszláv népszokások III. Karácsonyi és temetkezési szokások a horvátoknál és a szerbeknél. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve XIV-XV. 1969-1970. 283-296. Pécs
- SÁFRÁN Györgyi sajtó alá rend.
1963 Teleki Blanka és köre. Karacs Teréz, Teleki Blanka, Lőwei Klára. Budapest
- SÁNDOR István
1975 Mezőkövesd város monográfiája. Szerk.: SÁRKÖZI Zoltán, SÁNDOR István. 705-711. Mezőkövesd
- SÁRKÁNY Mihály
Csákberény. A Magyar Néprajzi Atlasz kérdőíve. 58. kutatópont. Kézirat. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Adattára. Budapest
- SÁRKÖZI Mátyás
2004 Albion köd nélkül. Dorothy Bohm fényképeivel. Pécs
- SÁRKÖZY Júlia
2005 Római karácsony. Európai Utas XVI. 4. 2. Budapest
- SÁSDI Sándor
1994 Fekete karácsony. Karácsonyi legenda. Válogatás magyar szerzők karácsonyi írásaiból. Vál. és szerk.: URBÁN László. 197-200. Budapest
- SCHAD, Horst & Martha vál. és sajtó alá rend.
1998 Marie Valérie von Österreich: Das Tagebuch der Lieblingstochter von Kaiserin Elisabeth 1878-1899. München
2001 Mária Valéria főhercegnő, Erzsébet királyné kedvenc lányának naplója. Budapest
- SCHENDA, Rudolf

- 1964 Die Geschichte des Weihnachtsbaumes. Weihnachten in Vergangenheit und Gegenwart. Ausstellungskatalog des Ludwig-Uhland-Instituts. 12-15. Tübingen
- SCHERLEN, A.
1926 Der Weihnachtsbaum ist eine uralte elsässische Sitte. Perles d' Alsace – Bilder aus der elsässischen Vergangenheit. 18-20. Mülhausen
- SCHMALENBERG, Erich
1989 Es ist alles ein Wunder. Weihnachten in Briefen und Tagebüchern. München
- SCHMIDT, Leopold
1955 Der weihnachtliche Schlehdorn im Burdenland. Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde 1955. 180-186. Regensburg
1963 Der hängende Christbaum. Aus der Arbeit am Atlas der burgenländischen Volkskunde. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde LXVI. 213-242.
1966 Volksglaube und Volksbrauch. Gestalten, Gebilde, Gebärden. Berlin
1972 Volkskunde von Niederösterreich. II. Horn
- SCHNEEWEIS, Edmund
1961 Serbokroatische Volkskunde. Erster Teil. Volksglaube und Volksbrauch. Berlin
- SCHRAM Ferenc
1972 Turai népszokások. Szentendre
- SCHWALM Edit
1975 A téli ünnepkör szokásai és hiedelmei a Körös menti Sárréten. Békési Élet X. 501-512. Békéscsaba
1978 A naptári ünnepek szokásai és hiedelmei Mátraderecskén. Mátraderecske. Néprajzi tanulmányok. Szerk.: BAKÓ Ferenc. 73-87. Eger
2001 Naptári ünnepek, jeles napok szokásai és hiedelmei Hevesen. Tanulmányok Hevesről. Szerk.: PETERCSÁK Tivadar, SZABÓ J. József. 465-481. Heves
- SEBESTYÉN János
2005 Karácsonyi repülés az emberség jegyében. Elhangzott a Magyar Rádió Kossuth adóján, 2005. december 25-én.
- SELMECZI KOVÁCS Attila – SZACSVAY Éva
1997 A magyar nép hagyományos kultúrája. Budapest
- SEPER, Karl
1976 Unterwarter Heimatbuch. Geschichte, Kultur und Wirtschaft einer südburgenländischen Gemeinde. Unterwart
- SICHELSCHMIDT, Gustav
1984 Weihnachten im alten Berlin. Berlin
- SINKÓ Ferenc összeáll.
1990 Magyar karácsony. Olvasnivalók szentestére. Elbeszélések és költemények. Budapest
- SIPOS Gyula
1937 A m. kir. székesfehérvári 17-ik honvéd gyalog- és népfelkelő ezredek története. Székesfehérvár
- S. KISS Ágnes
2005 Tüskeágú „karácsonyfa”. Magyar Szó Hétvége II. 94. (december 24.) II. Újvidék
- SOANES, Catherine — STEVENSON, Angus
2003 Oxford Dictionary of English. Oxford
- SOLYMOSSY Sándor
1930 A karácsonyfa története. Napkelet VIII. 1113-1118. Budapest
- SOÓS Katalin
1985 Karácsony anno... Régi karácsonyfadíszek. Budapest

SPLÉNY Béla

1984 Emlékiratai. I-II. Budapest

STEININGER, Hermann

1968 Alte Weihnachtskrippen aus Niederösterreich. Wien

STEINERT Ágota

1990 Karácsony. Budapest

SÜTŐ András

1972 Anyám könnyű álmot ígér. Naplójegyzetek. Bukarest

SZABÓ Andrásné – MOLNÁR Klára

1986 Páty lakóinak szokásai. Páty. Fejezetek a község történetéből. Szerk.: SZABÓ Andrásné, PEREGOVICS Anna. 107-154. Páty

SZABÓ Imre

2001 Sírjanak a papok. Mozaikok egy falusi lelkész életéből. Kiskunfélegyháza – Cece

SZABÓ István

1991 Valahol Oroszországban... Egy szolnoki hadifogoly első világháborús feljegyzései. Debrecen

SZABÓ József (bükfördői)

1988 A karácsonyi ünnepkör népszokásai a Felső-Répcse vidékén. Vasi Szemle XLIII. 567-581. Szombathely

SZABÓ József

2000 Nyelvek és nyelvjárások Svájcban. Magyar Nyelv XCVI. 109-120.

2004. Svájc nyelvi helyzete, különös tekintettel a nyelvi kisebbségekre. Magyar Nyelv C. 159-170.

SZABÓ T. Attila

1993 Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. VI. Budapest – Bukarest

SZACSVAY Éva

1984 Az esztendő ünnepei. Kecel története és néprajza. Szerk.: BÁRTH János. 873-896. Kecel

1999 A karácsony-ünnep változásai: Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára. 616-623. Budapest

SZENDREY Zsigmond

é. n. Jeles napok. A magyarság néprajza. IV. 269-285. Budapest

SZENTI Tibor

1988 Vér és pezsgő. Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból. Budapest

SZÉCHENYI Zsigmond

1994 Csordapásztorok. Ahogy elkezdődött... Egy magyar vadász hitvallása. 62-67. Budapest

SZÉKELY Ferenc

1999 Jeles napok, ünnepek, szokások Vadasdon. Székelyudvarhely

SZÉPFALUSI István

1996 Ahogy Bécsben megindultam. I-II. Budapest

SZIGETI György

1985 Hagyományos népszokások Apátfalván. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1982/83. 1. 191-207. Szeged

SZIJJ Jolán

2005 Karácsony a fronton. „Boldogtalan hadiidők...” 1914-1918. Szerk.: RAVASZ

István. 293-296. Budapest

SZINNYEI József

1871 Magyar hírlapirodalom 1871-ben. Vasárnapi Ujság XVIII. 52. (december 24.) 657.

SZOLNOKY Lajos

1972 Alakuló munkaeszközök. A magyar népi kenderrost-megmunkálás. Budapest

SZT

Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. VI. Anyagát gyűjtötte és szerk.: SZABÓ T. Attila. Budapest—Bukarest, 1993.

SZ. TÓTH Judit

2006 Jeles napi szokások és hiedelmek. Nagytárkány I. Tanulmányok a község településtörténetéhez és néprajzához. Szerk.: VIGA Gyula. 383-430. Somorja–Komárom

SZÚCS Alexandra

2000 Szokás- és játékgyűjtemény. A Néprajzi Múzeum gyűjteményei. Főszerk.: FEJŐS Zoltán. 359-402. Budapest

TAFFERNER Antal

1941 Vértésboglár. Egy hazai német település leírása. Budapest

TAFFERNER, Anton – SCHELL, Franz szerk.

1977 Heimatbuch von Pusztavám und Umgebung. Geretsried

TAKÁCS Péter

1992 Hadifogságom története. Múzeumi Kurír VII. 65. 7-68. Debrecen

TALBOT, Rob – WHITEMAN, Robin

2000 Cotswolds Landscapes. London

TAMÁS Károlyné – SÓFALVINÉ TAMÁS Márta

1994 Szentgáli népszokások ádventtől vízkeresztig. Kézirat. A Szent István Király Múzeum Néprajzi Adattára, Székesfehérvár. Lelt.sz.: 94.23.

TÁBORI György

1973 A mezőberényi szlovákok népszokásai. Mezőberény története. Szerk.: SZABÓ Ferenc. II. 391-407. Mezőberény

TÁTRAI Zsuzsanna

1985 Interetnikus kapcsolatok a jeles napi szokásokban. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei XVII. 64-65. 343-358. Újvidék

1990 Jeles napok — ünnepi szokások. Magyar Néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság. Főszerk.: DÖMÖTÖR Tekla. 102-264. Budapest

TELENKÓ Bazil

2000 Jeles napok hagyományvilága Ónodon. Ónod monográfiája. Szerk.: VERES László, VIGA Gyula. 585-630. Ónod

TESZ.

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I-III. Főszerk.: BENKŐ Loránd. Budapest, 1970.

TIMAFFY László

1991 Rábaköz és a Hanság. Győr

TISOVSZKI Zsuzsanna

1987 Szentgyörgymezei népszokások. Komárom Megyei Néprajzi Füzetek. 2. Szerk.: KÖRMENDI Géza. 41-68. Tatabánya

1990a Magyar és nemzetiségi jeles napok, népszokások Esztergom környékén. Limes I. 86-98. Tatabánya

1990b Dorogi népszokások. A téli ünnepkör. Komárom-Esztergom Megyei Néprajzi Füzetek 4. Szerk.: KÖRMENDI Géza. 67-84. Tata

- é. n. Dorogi néphagyományok. Dorogi Füzetek 2. Dorog
- TÓTH Judit
- 1988 Jeles napi szokások-hiedelmek. Bag. Néprajzi tanulmányok. Szerk.: KORKES Zsuzsa. 61-89. Aszód
- TÖMÖRKÉNY István
- 1989 Katona a kötélén. Budapest
- 1994 Szent hét a homokon. Karácsonyi legenda. Válogatás magyar szerzők karácsonyi írásaiból. Szerk.: URBÁN László. 82-88. Budapest
- TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre
- 1968 Mitológia. Budapest
- TREUER, Richard
- 1963 Weihnachtliches Baumbrauchtum in den Salzburger Gebirgsgauen. Salzburger Museum Carolino Augusteum Jahresschrift VIII. 135-154. Salzburg
- UJVÁRY Zoltán
- 1961 Az átadás, átvétel és a funkció kérdései egy népszokásban. Műveltség és Hagyomány III. 5-88. Debrecen
- 1969 Az agrárkultusz kutatása a magyar és az európai folklórban. Debrecen
- 1979 Népszokások és színjátékok. Folklór és etnográfia 2. Debrecen
- 1985 Kalendáris szokások, dramatikus játékok Bárádon. Báránd története és néprajza. Szerk.: BALASSA Iván. 453-464. Báránd
- 2000 Folklór fejezetek Gömörből. Debrecen
- 2001/2005 Karácsony Petőfivel 1844-ben. Ethnica III. 4. 131-132, Miscellanea IV. 249-251. Debrecen
- 2002 Gömöri magyar néphagyományok. Miskolc
- 2004 Néprajz Móra Ferenc műveiben. Kiskunfélegyháza
- é.n. Jeles napok. Egyetemi jegyzet. Debrecen
- URBÁN László vál. és szerk.
- 1994 Karácsonyi legenda. Válogatás magyar szerzők karácsonyi írásaiból. Budapest
- ÜRMÖS László
- 1998 Rajzok az orosz hadifogságban. Pápa
- VACHOTT Sándorné CSAPÓ Mária
- 1889 Rajzok a múltból. Budapest
- VALUCH Tibor
- 2006 Hétköznapi élet Kádár János korában. Budapest
- VANKÓNÉ DUDÁS Juli
- 1983 Falum Galgamácsa. Szentendre
- VARGA Ferenc
- 2004 Bakonycsernye 1848-2003. Bakonycsernye
- VARGA Gabriella
- 2000 Fejezetek Feled néprajzához. Debrecen
- VARGA János
- 1868 Karácson ünnepe. Vasárnapi Ujság XV. 52. (december 27.) 634-635.
- VARGHA, Karl
- 1980 Der Weihnachtsbaum. Neue Zeitung XXIV. 51-52. (december 20.) 7. Budapest
- VÁMSZER Géza
- 1940 Szakadát. Egy Szeben megyei magyar szórvány. Kolozsvár
- VÁRKONYI Imre
- 1981/82 Hajdani büssüi népszokások. Somogy 1981/6. 76-85, 1982/2. 75-80. Kaposvár
- VEIT, Ludwig Andreas – LENHART, Ludwig
- 1956 Kirche und Volksfrömmigkeit im Zeitalter des Barock. Freiburg

VEREBÉLYI Kincső

- 1998 Ünnepi szokások az esztendő rendjében. Homokmégy. Tanulmányok Homokmégy történetéből és néprajzából. Szerk.: ROMSICS Imre. 503-562. Homokmégy
- 2004 Betlehemezés Európában. Artes Populares XX. 27-34. Budapest
- 2005 Növények a magyar népszokásokban. Növények a folklórban. Szerk.: ZSIGMOND Győző. 25-48. Bukarest
- 2005a Szokásvilág. Debrecen
- 2005b Minden napok jeles napok. Hétköznapiak és ünnepek a népszokások tükrében. Budapest

VERES Péter

- 1968 Szülőházam, „Hortobágy mellyéke.” Budapest

VÉGVÁRINÉ BABIRÁK Ilona

- 1999 Oroszlány. Egy magyarországi falu legendája és igaz története. Oroszlány

VICZÉN István

- 1998 Fejezetek két Túróc-völgyi falu – Deresk és Lévárt – néprajzához. Debrecen

VIDÁK Tünde

- 2004 A „vörsi csoda”: a betlehem közösségformáló szerepe. Rítus és ünnep az ezredfordulón. Szerk.: PÓCS Éva. 389-402. Budapest

VIGA Gyula

- 1996 Hármaskör határon. Tanulmányok a Bodroghoz való népi kultúrájáról. Miskolc

VILKUNA, Kustaa

- 1969 Finnisches Brauchtum im Jahreslauf. FF Communications No. 206. Helsinki

VISKI Károly

- 1919a Karácsonyfa. Magyar Nyelvőr XLVII. 70-71.
- 1919b Két újkori szóról. Magyar Nyelvőr XLVII. 70-71.
- é.n. A hagyomány tárgyai. A magyarság néprajza II. 345-388. Budapest

VOIGT Vilmos

- 2004 Az elterjedés fogalma. Magyar, magyarországi és nemzetközi. Történeti folklorisztikai tanulmányok. 63-72. Budapest

VÖLGYI Lajos

- 1898 Karácsonfa-ünnepély. Elemi iskolai, óvodai és családi használatra. Budapest

V.S. [VÁRNAI Sándor = BŐHM Sándor]

- 1898 Régi magyar karácsonyünnepelés. Vasárnapi Ujság XLV. 52. (december 25.) 905-906.

WAHRIG, Gerhard

- 2001 Deutsches Wörterbuch. Gütersloh–München

WEBER-KELLERMANN, Ingeborg

- 1978 Das Weihnachtsfest. Eine Kultur- und Sozialgeschichte der Weihnachtszeit. Luzern–Frankfurt a.M.

WEISS, Richard

- 1946 Volkskunde der Schweiz. Grundriss. Erlenbach–Zürich
- 1951 Sprachgrenzen und Konfessionsgrenzen als Kulturgrenzen. Auf Grund des Atlases der schweizerischen Volkskunde (ASV). Laos I. 96-110. Stockholm

WESTWELL, Ian

- 2001 Az I. világháború napról napra. Debrecen

WIRTH Lajos

- 1978 Karácsonyi népszokások Isztiméren. Néprajzi Pályamunkák Fejér Megyéből I. Szerk.: LUKÁCS László. 59-65. Székesfehérvár

WITTL, Herbert

- 1992 Der Weihnachtsbaum. Weihnachten in Deutschland—Spiegel eines Festes. Szerk.: DAXELMÜLLER, Christoph. 59-65. München-Zürich
- WITZMANN, Reingard
- 2000a Nikolaus als Gabenbringer. Das Wiener Nikolausbäumchen. Engelhauch & Sternenglanz. Advent- und Weihnachtskalendarium aus Wien. Historisches Museum der Stadt Wien. 55-58. Wien
- 2000b Der Christbaum in Wien. Von seinen Anfängen. Engelhauch & Sternenglanz. Advent- und Weihnachtskalendarium aus Wien. Historisches Museum der Stadt Wien. 123-128. Wien
- 2000c Weihnachten vor 100 Jahren. Der weiße Jugendstil-Christbaum. Engelhauch & Sternenglanz. Advent- und Weihnachtskalender aus Wien. Historisches Museum der Stadt Wien. 119-122.
- WITZMANN, Reingard szerk.
- 2000 Engelhauch & Sternenglanz. Advent- und Weihnachtskalendarium aus Wien. Historisches Museum der Stadt Wien. Wien
- WOLFRAM, Richard
- 1959 Adventskranz. Österreichischer Volkskundeatlas. 1. Lieferung, XI. kommentár. Linz
- 1965 Christbaum und Weihnachtsgrün. Österreichischer Volkskundeatlas. 2. Lieferung. Wien
- 1972 Die Weihnachtsbräuche in der Gottschee. Jahrbuch für ostdeutsche Volkskunde XV. 314-377. Marburg
- 1972a Prinzipien und Probleme der Brauchtumsforschung. Wien
- 1980 Brauchtum und Volksglaube in der Gottschee. Wien
- WOLFRAM, Richard — KRETSCHMER, Ingrid szerk.
- 1959-1979 Österreichischer Volkskundeatlas. Graz –Wien–Köln
- XJMNA.
- Xantus János Múzeum Néprajzi Adattára, Győr
- ZÁVODSZKY Levente
- 1912 Nyelvtörténeti adatok. Magyar Nyelv VIII. 330-331.
- ZALABAI Zsigmond
- 1985 Hazahív a harangszó. Ipolypásztó népelete 1918-1945. Pozsony
- ZILAHY Lajos
- 1994 Orosz karácsony Párizsban. Karácsonyi legenda. Válogatás magyar szerzők karácsonyi írásaiból. Szerk.: URBÁN László. 178-185. Budapest
- é. n. A gyermek és a tűz. Karácsonyi történet. Magyar írók novellái. Összeáll.: HÁY János. 95-100. Budapest
- ZIMÁNDI Pius
- 1991 A forradalom éve. Krónika 1956-ból. Budapest
- 2001 De hol a csendes éj? Heti Válasz I. 37. (december 21.) 1-3.
- ZOMBORKA Márta
- 1996 Karácsonyi szokások a Tiszazugban. Múzeumi Levelek 75. 2. 459-464. Szolnok
- ZÖLDY Pál
- 1971 Néprajzi apróságok Topolyán az 1900-as évek táján. Kézirat. Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára, Budapest. Lelt. sz.: P.303/1971.
- 1972 A szegényember karácsonyfája. 7 Nap, 1972. január 21. Szabadka
- Z. SZABÓ Ágnes
- 1979 Karácsonyi szokások a Káli-medencében. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei XIV. 301-308. Veszprém

VII. ILLUSZTRÁCIÓK

1. ábra: Szent Miklós-fa árus.
Zürich, 1748. David Herrliberger
(1697-1777) rajza

2. ábra: Szent Miklós látogatása a december 6-
án és karácsonykor is fenyőfát állító bécsi
Baumann kereskedőcsaládnál 1820-ban. Az
ajtóban a Krampusz áll. Franz Xaver von
Paumgarten festménye

3. ábra: Karácsonyeste Hamburgban
a wandsbeki kastélyban 1796-ban.
Hugo Bürkner rajza

4. ábra: A Grimm-gyermekek karácsonyfája
1828-ben Kasselben. Ludwig Hassenpflug
rajza

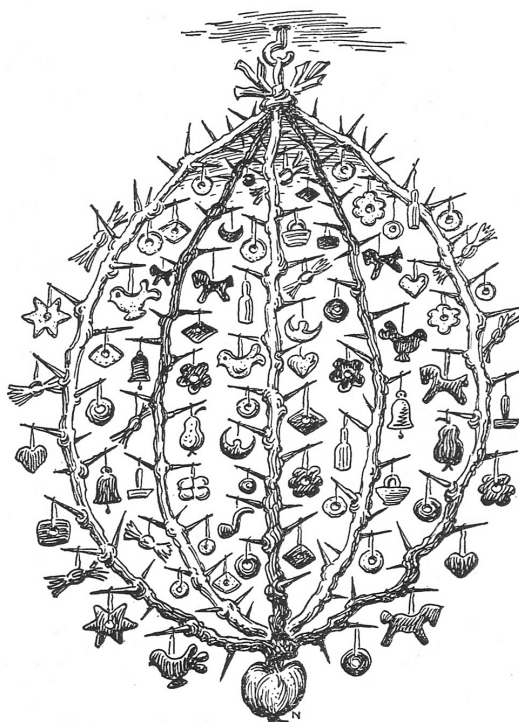
5. ábra: Német bányászcsalád karácsonyfája. Bernhard Schmelzer (szül. 1833) képe

6. ábra: A Rapolter kereskedőcsalád első karácsonyfája 1840-ben. Ried im Innkreis (Felső-Ausztria). Franz Streußberger (1806-1879) festménye

7. ábra: A fényképész gyermekei a műterem karácsonyfája alatt. Fechenbach am Main (Frankföld). Adolf Ullrich felvétele, 1900 körül

8. ábra: Töviskarácsonyfa, Hárspatak (Vas m., Limbach)

9. ábra: Korona-karácsonyfa. Topolya (Bács-Bodrog m., Bačka Topola). Néprajzi Múzeum, Budapest. Lelt. sz.: 71.171.3. Lukács László felvétele, 2004.

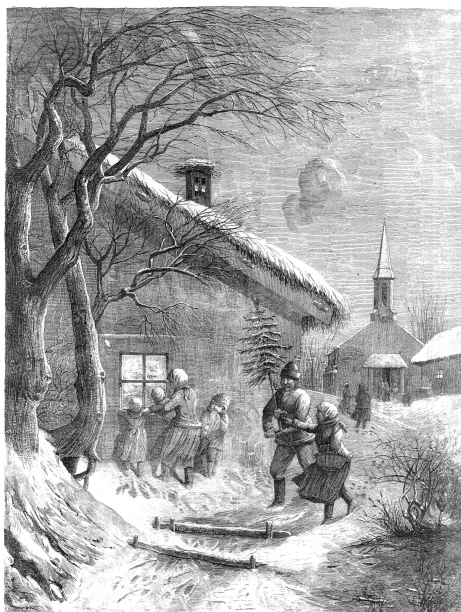
10. ábra: Torony-karácsonyfa. Topolya (Bács-Bodrog m., Bačka Topola). Néprajzi Múzeum, Budapest. Lelt. sz.: 72.46.1. Lukács László felvétele, 2004.

11. ábra: Karácsonyi termőág a budapesti Néprajzi Múzeum állandó kiállításán Nagybaracsáról (Bács-Kiskun m.). Lelt. Sz.: 64.17.1. Lukács László felvétele, 2004.

12. ábra: Korai karácsonyfaábrázolás Vachott Sándorné: Gyermekvilág című könyvéből 1861-ből

KARÁCSONY ESTÉJE.

13. ábra: *Karácsony estéje*. Markó Károly rajza a Vasárnapi Újság 1865-ös karácsonyi számából

14. ábra: Frigyes főherceg gyermekeinek karácsonyfái pozsonyi palotájában 1902 körül

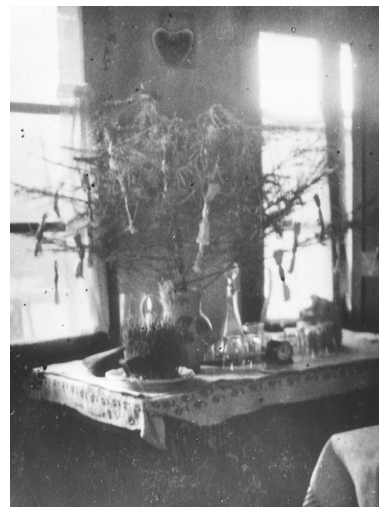
15. ábra: Karácsonyest a feldíszított karácsonyfa alatt Budapesten, szegény családnál. Kapusi Ödönné felvétele, 1909.

16. ábra: Karácsonyfa polgárcsaládnál Sátoraljaújhelyen 1921-ben. Helyi fényképész felvétele.

17. ábra: Kónya Károly családja a karácsonyfa előtt. Kalocsa, 1939.

18. ábra: 18. ábra: Korsóba állított, szaloncukorral díszített karácsonyi ág. Hosszúmező (Máramaros m., Cîmpulung la Tisa). Dincsér Oszkár felvétele, 1941.

19. ábra: Ifj. Horthy István karácsonyfája bajorországi internálásuk idején a waldbichli kastélyban, 1944.

20. ábra: Nagy Imre családja karácsonyfával, 1947.

21. ábra: Unokatestvérek a karácsonyfa alatt. Balassagyarmat, 1950-es évek második fele.

22. ábra: Karácsonyfa szlovák családnál. Terhely (Trencsény m., Terchová). Földes László felvétele, 1957.

23. ábra: Borókaágakból kötözött karácsonyfa Gellei Erzsében szobájában Kővágóörsön (Veszprém m.). Lukács László felvétele, 1982.

24. ábra: Lucabúza a karácsonyfa alatt Békéscsabán. Balogh Ferenc felvétele, 1985.

25. ábra: Kisgyermek rácsodálkozása a karácsonyfára Székesfehérváron. Lukács László felvétele, 1985.

26. ábra: Mindenki karácsonyfája Budapesten a Vörösmarty téri karácsonyi vásárrban. Lukács László felvétele, 2004.

27. ábra: Az Európai Unióba frissen felvett országok karácsonyfái Budapesten a karácsonyi vásárrban. Lukács László felvétele, 2004.

28. ábra: Mindenki karácsonyfája Budapesten a Bornyák téren. Lukács László felvétele, 2005.

29. ábra: Mindenki karácsonyfája
Pozsonyban a Nemzeti Színház előtt. Földes
László felvétele, 1957.

30. ábra: Mindenki karácsonyfája
Székesfehérváron a Városháza előtt. Lukács
László felvétele, 2004.

31. ábra: Mindenki karácsonyfája
Veszprémben az Óváros téren. Lukács
László felvétele, 2004.

32. ábra: Szücs Attila: *Lakótelep
karácsonyfával* című festménye (2003) a
székesfehérvári Szent István Király Múzeum
Kortárs képzőművészeti gyűjteményéből.

33. ábra: Karácsonyfa Székesfehérváron a Budai úti református templom gyülekezeti termében. Lukács László felvétele, 1995.

34. ábra: Karácsonyfák Székesfehérváron a ciszterci templomban. Lukács László felvétele, 2004.

35. ábra: Karácsonyfák és Luca-búza a karácsonyi jászol mellett Székesfehérvár-Öreghegyen a Magyarok Nagyasszonya templomban. Lukács László felvétele, 2004.

36. ábra: Általános iskolai fenyőünnep Mezőhegyesen (Békés m.), 1977. december 23-án.

37. ábra: Karácsonyfa a balassagyarmati kórház sebészeti osztályán, alatta jászol. 1930-as évek.

38. ábra: Karácsonyfa a székesfehérvári Szent György Kórház gyermekosztályán 2004-ben.

39. ábra: Karácsonyfa az első világháborús szálláson.

40. ábra: A második világháború idején Székesfehérváron működő tábori kórház sebesült katonái számára feldíszított karácsonyfák, 1943.

TARTALOM

<i>I. Bevezetés</i>	1
1. Karácsony, karácsonyfa	1
2. Karácsonyi jászol	6
3. Adventi koszorú	8
4. Kutatási feladatok, előzmények	14
5. Tanulmányom célja, módszere, forrásai	17
<i>II. A karácsonyfa elterjedése</i>	19
1. A karácsonyfa a felső-rajnai városokban a XVI-XVII. században	19
2. A karácsonyfa elterjedése a német nyelvterületen és Európában	25
3. A karácsonyfa a közép-európai néprajzi kartográfiában	36
4. A karácsonyfa a Kárpát-medence nagytájain	64
a.) Dunántúl, Szlavónia	64
b.) Nagy Magyar Alföld	81
c.) Felvidék	98
d.) Erdély, Moldva, Bukovina	104
5. Mindenki karácsonyfája	108
<i>III. A karácsonyfa elterjedését előmozdító intézmények, szervezetek</i>	116
1. Óvoda	116
2. Iskola, árvaház, kórház	118
3. Uradalom	120
4. Honvédség (Katona-karácsonyfa, háborús karácsonyfa)	123
<i>IV. A karácsonyfa-kutatás művelődéstörténeti forrásai</i>	138
1. A karácsonyfa memoárokból, naplókban és levelekben	138
2. Karácsonyfa a szépirodalomban	153
3. Karácsonyfa a sajtóban	166
<i>V. A tudományos eredmények összefoglalása</i>	172
<i>VI. Irodalom</i>	176
<i>VII. Illusztrációk</i>	202